

2025
1
(580)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

*Привітання академіку
Валерію Смолю* 5

Історичні студії

Волощук М. Руські невінценосні по-
селенці у землях П'ястів XI — середини
XIV ст.: іменослов та ідентифікації 7

Яременко М. Автобіографічна та біо-
графічна інформація у проповідях Сте-
фана Яворського 1690-х рр. 28

Хома І., Романюк М. Євген Конова-
лець і Дмитро Донцов: від співпраці
до непорозуміння 49

Павленко С. Питання продовольчої
кризи та проблема Голодомору в УСРР
очима японських дипломатів 65

Лясковська С. «Полювання» держави
на валютні заощадження громадян

CONTENTS

*Congratulations to Academician
Valerii Smolii* 5

Historical Articles

Voloshchuk M. Ruthenian Non-Crow-
ned Settlers in the Lands of the Piasts
of the 11th — Mid-14th Centuries: Na-
ming and Identifications 7

Yaromenko M. Autobiographical and Bio-
graphical Information in Stefan Yavors-
kyi's Sermons of the 1690s 28

Khoma I., Romaniuk M. Yevhen Kono-
valets and Dmytro Dontsov: From Co-
operation to Misunderstanding 49

Pawlenko S. The Food Crisis Issue and the
Problem of the Holodomor in UkrSSR
through the Eyes of Japanese Diplomats ... 65

Liaskovska S. The State's "Hunt" for Ci-
tizens' Foreign Currency Savings during

у період індустріалізації (1930—1934 рр.) 80

Возний І. Захист культурної спадщини України в контексті російсько-української війни 96

Інтелектуальна історія

Потульницький В. Проекції української незалежності від Росії у світлі концептуалізацій провідних німецьких інтелектуалів із кінця XIX ст. до 1918 р. 121

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Vilkul T. The *Primary Chronicle* in the *Judean Chronograph* (1262) 141

Мороз І. Методологічні підходи І. Крип'якевича до класифікації історичних джерел (за матеріалами наукового семінару в Українському таємному університеті у Львові) 159

Береговий С., Гирич І., Силка О., Синявська Л. Щоденники Б. Лазаревського 1929—1933 рр. і проблема його національної самоідентифікації 182

Ричка Ю. Баскський націоналістичний рух в Іспанії 1895—2018 рр.: історіографія питання 203

Дискусії

Железняк М., Іщенко О. Видання довідкового формату та питання академічної доброчесності 215

Калишук О. Волинська трагедія в контексті геноцидних студій 225

Miscellanea

Проценко О. Українськомовні ютуб-канали історичного профілю: соціо-комунікаційні стратегії 239

Рецензії й огляди

Масненко В. Оптимістичний погляд на трансформацію історичної науки у сучасній Україні [Рец. на кн.: Кала-

the Period of Industrialization (1930—1934) 80

Voznyi I. Protection of Cultural Heritage of Ukraine in the Context of the Russo-Ukrainian War 96

Intellectual History

Potulnytskyi V. Projections of Ukrainian Independence from Russia in the Light of the Conceptualizations of Leading German Intellectuals from the End of the Nineteenth Century Until 1918 ... 121

Methodology. Historiography. Source Studies

Vilkul T. The *Primary Chronicle* in the *Judean Chronograph* (1262) 141

Moroz I. Methodological Approaches of I. Krypiakievych to the Classification of Historical Sources (Based on the Materials of the Scientific Seminar in the Ukrainian Secret University in Lviv) ... 159

Berehovyi S., Hyrych I., Sylka O., Syniavska L. Diaries by B. Lazarevskyi 1929—1933 and the Problem of His National Self-Identification 182

Rychka Yu. Basque Nationalist Movement in Spain 1895—2018: Historiography 203

Discussions

Zhelezniak M., Ishchenko O. Reference Works and the Issue of Academic Integrity 215

Kalishchuk O. The Volyn Tragedy in the Context of Genocide Studies 225

Miscellanea

Protsenko O. Ukrainian-Language YouTube Channels of Historical Profile: Socio-Communication Strategies 239

Book Reviews and Surveys

Masnenko V. An Optimistic View of the Transformation of Historical Science in Modern Ukraine [Book Review:

кура Я. Українська історіографія на
переломі: від методологічного мо-
нізму до європейських орієнтирів.
Київ: ВПЦ «Київський універси-
тет», 2022. 464 с.] 256

Галь Б. Революція, яка відбулася де-
інде [Рец. на кн.: Сокирко О. Козаць-
кий Марс. Держава та військо Коза-
цького Гетьманату в добу Мілітарної
революції, 1648—1764. Київ: Темпора,
2023. 912 с.] 264

Хроніка

Добржанський О., Христан Н. Міжна-
родна наукова конференція «На пере-
тині епох. Перша світова війна: фено-
менологія, геополітичні та гуманітарні
наслідки, історична пам'ять» 270

Маховська С. На роздоріжжі контек-
стів: про досвід презентації у США та
Франції усноісторичних досліджень
російсько-української війни 273

In Memoriam

Степанков Валерій Степанович 278

Kalakura Ya. Ukrainian Historiography
at a Turning Point: From Methodolo-
gical Monism to European Landmarks.
Kyiv: PPC Kyiv University, 2022.
464 p.] 256

Hal B. A Revolution That Took Place
Elsewhere [Book Review: Sokyрко O.
Cossack Mars. The State and the Army
of the Cossack Hetmanate during the
Military Revolution, 1648—1764. Kyiv:
Tempora, 2023. 912 p.] 264

Chronicles

Dobrzhanskyi O., Khrystan N. Internatio-
nal Scientific Conference “At the Cross-
roads of Epochs. The World War I: Phe-
nomenology, Geopolitical and Humanita-
rian Consequences, Historical Memory”... 270

Makhovska S. At the Crossroads of Con-
texts: On the Experience of Presenting
Oral History Research on the Russo-
Ukrainian War in the USA and France 273

In Memoriam

Stepankov Valerii Stepanovych 278

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 1 від 30.01.2025)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел: +380 (44) 278-52-34, +380 (44) 279-74-62, +380 (44) 279-34-01

Факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: UNJ_2025@ukr.net

Редактори *В'ячеслав Григор'єв (укр.), Юлія Головка (укр.), Олексій Нікітченко (англ.)*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 19.02.2025. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 22,91. Обл.-вид. арк. 22,33. Тираж 154 прим. Зам. № 7582.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

ПРИВІТАННЯ АКАДЕМІКУ ВАЛЕРІЮ СМОЛІЮ

1 січня 2025 р. знаний український історик, ініціатор та автор концепції багатьох ключових проєктів національної історичної науки академік Валерій Андрійович Смолій відзначив подвійний ювілей — 75-річчя з дня народження і 30-ліття творчої й науково-організаційної діяльності як головного редактора «Українського історичного журналу».

Ювіляр став на чолі часопису в чи не найскладніший період його історії, коли на підготовку та друк кожного числа згубно впливали нестримні ринкові шквали гіперінфляції. Під керівництвом Валерія Смолія видання не тільки встояло, а й перетворилося з пострадянського зі всіма його перехідними рисами на сучасний академічний часопис національного масштабу.

На 2025-й рік припадає ціла низка знакових віх інтелектуальної біографії історика. На стезю служіння Клію Валерій Андрійович ступив 55 років тому, здобувши фахову освіту в Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті. У січні виповнилося 50 років від захисту кандидатської, а наприкінці грудня буде 40 років від моменту захисту докторської дисертації. У квітні — 30 років із часу обрання директора Інституту історії України дійсним членом Національної академії наук України. У квітні 2015 р. він став академіком-секретарем Відділення історії, філософії та права НАНУ.

З «Українським історичним журналом» ювіляра пов'язують численні творчі досягнення, інтелектуальні здобутки, багаторічна дослідницька праця — від аспірантських років і до наших днів. На шпальтах видання Валерій Смолій опублікував кількадесят різноформатних, різножанрових студій, які вирізняються креативністю, оригінальністю, фаховою довершеноністю й академічною ґрунтовністю.

Головний редактор провідного історичного часопису впродовж кількох десятиліть формує та окреслює редакційну політику в умовах багаторічного тотального недофінансування академічної сфери, за надзвичайно складних суспільно-політичних реалій. Він рішуче відкидає спокуси й ризики політичної кон'юнктури, водночас наполегливо ініціює висвітлення та розробку новітніх ідей, концептів, стратегій і проблем історичної науки, демонструючи неординарну здатність блискавично реагувати на новітні пізнавальні й суспільні виклики та проблеми, широту творчого мислення, талант академічного менеджера, поєднуючи вимогливість — із плюралістичним ставленням до дослідницьких стратегій і концепцій учених, глибоку толерантність до обґрунтованої авторської думки — з науковою доброчесністю.

За ініціативи Валерія Смолія до співпраці з «Українським історичним журналом» залучено велике коло вітчизняних і зарубіжних фахівців. Часопис упевнено торує шлях до широкого й багатоманітного міжнародного співробітництва, оперативно реагуючи на виклики, що постають перед історичною наукою.

Сьогодні ми впевнено говоримо про «УІЖ» як про фаховий майданчик, де апробують свої ідеї, пропозиції, візії, концепції різні покоління науковців. Видання стало свого роду дослідницькою лабораторією, в якій кожен автор репрезентує колегам по історичному цеху власні розробки, здобутки, напрацювання. Заразом часопис виступає важливим осередком сучасної наукової комунікації, до якого долучені відомі українські історики — представники не тільки академічних інституцій, а й провідних університетів та інших закладів вищої освіти нашої країни.

Від щирого серця зичимо вельмишановному ювілярові міцного здоров'я, життєвої сили, людського щастя, творчої наснаги та, звісно ж, нових звершень на славу української історичної науки!

Редакційна колегія
«Українського історичного журналу»

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.007>
УДК [94(477:438):347.167]“11—14”

Мирослав ВОЛОЩУК

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії,
Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
myroslav.voloshchuk@pnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1737-7205>

РУСЬКІ НЕВІНЦЕНОСНІ ПОСЕЛЕНЦІ У ЗЕМЛЯХ П'ЯСТІВ XI — СЕРЕДИНИ XIV ст.: ІМЕНОСЛОВ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Мета — систематизація і класифікація всіх форм запису руських (та ймовірно руських) поселенців у землях П'ястів (Мала й Велика Польщі, Сілезія, Мазовія) впродовж XI — середини XIV ст. Ідеться не тільки про типові для латиномовних джерел форми «Ruthenus», «genere Ruthenus», «dictus Ruthenus», «de Russia», а й доволі рідкісні («de Ladimiria»). Окрему увагу присвячено причинам і динаміці поширення серед невінченосних еліт П'ястів властивого руській керівній династії іменослова. **Методологія** передбачає аналіз пам'яток переважно латиномовного історієписання й офіційного діловодства XII—XV ст., в яких до окремих іноземних поселенців застосовано руські предикати, географічні афіліації та невластиві у землях П'ястів особові імена руської князівської генези. Здійснено їх типологію і класифікацію. Відзначено динаміку вживання за хронологією й географією оселення прибулих із Русі людей на новому для себе місці. **Наукова новизна.** Шляхом відбору найпоширеніших руських ідентифікацій названо всіх осіб із на сьогоднішній день відомих. Зазначено причини поширення тих чи інших окреслень у характерних середовищах проживання та діяльності окремих русинів (наприклад, у малопольських і сілезьких містах на маґдебурзькому праві).

Цитування: Волощук М. Руські невінченосні поселенці у землях П'ястів XI — середини XIV ст.: іменослов та ідентифікації. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 7—27. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.007>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

Доведено зв'язок появи деяких династичних руських імен серед невінченосних еліт Г'ястів з активними матримоніальними й іншими (військово-політичними, торговими) відносинами польських князів з елітами Русі. Встановлено відсутність у джерелах кінця X — першої третини XII ст. додаткових індивідуальних афіліацій на предмет походження чи попереднього місця проживання щодо прибулих у землі Г'ястів русинів. Зауважено зростання кількості руських предикатів серед еліт Польського королівства від середини XIV ст., що пов'язувалося зі збільшенням кількості прибулої з Русі на службу до Казимира III знаті, походження якої за нових умов стрімкого територіального розширення Польщі вимагало додаткової артикуляції.

Висновки. Русько-польські міждинастичні зв'язки кінця X — середини XIV ст. належать до найбільш інтенсивних. Це також впливало на динаміку відносин невінченосних еліт, їх участь у воєнних випавах, торговельній діяльності, паломництвах, міграціях, а отже й на періодичні переходи на службу від одного володаря до іншого, оселення в новій для себе місцевості. До середини XII ст. офіційне історієписання, латиномовне князівське чи церковне діловодство у землях Г'ястів переважно не акцентувало увагу на окремих невінченосних постатях руської генези (воїни, купці, бранці), котрих записували узагальнено «Rutheni». Імовірно під руським впливом від XII ст. з'явилися носії імен «Rusco», «Ruso», «Russota», «Ruz». У XII ст. ситуація змінилася. За наслідками русько-польських міждинастичних та напівдинастичних шлюбів іменослов еліт у землях Г'ястів почав поповнюватися досі невідомими іменами руської князівської генези (Святослав, Володимир, Ярослав, Мстислав й ін.). При цьому новими їх носіями не обов'язково були представники саме династії Г'ястів. Поширення на міста, насамперед Сілезії та Малої Польщі, міського самоврядування спричинило до артикуляції походження, культурно-конфесійної належності, торгової спеціалізації окремих груп містян. Міські книги, некрологи, офіційні світські й церковні акти неодноразово фіксували як групи русинів, так і найвідоміших із них за індивідуалізацією «Ruthenus». При цьому з метою підсилення факту походження окремих містян часом указувалося «*genere Ruthenus*». У деяких випадках зустрічається запис «*dictus Ruthenus*», причому вочевидь теж для підкреслення руського коріння особи. Водночас сім'ї руських містян відчували на собі вплив германізації, віддзеркалений у німецькому іменослові народжених у мішаних шлюбах дітей, хай також відомих подекуди як «*genere Rutheni*». Частина міських еліт нотувалася «*de Russia*». Це могло слугувати доказом походження чи торговельної спеціалізації, адже йшлося про людей щонайменше з мішаних шлюбів із характерними німецькими іменами у сім'ях. В одному з випадків таке походження («*de Russia*») вжито до колишнього краківського єпископа Прокопа, за життя та понтифікату котрого у жодному з документів не йшлося про його руське коріння. Важливо, що руські індивідуальні окреслення спостерігаємо винятково за чоловіками, хай навіть народженими від матерів неруської генези. На тлі зростання у XIII ст. кількості руських предикатів, для XIV ст. відзначаємо появу афіліацій за містами походження чи колишнього тимчасового проживання. Так, із волинським містом Володимир пов'язані долі двох сілезьких мужів — Іоанна та Миколи, занотованих «*de Ladimiria*», але які навряд чи були русинами.

Ключові слова: Русь, Мала Польща, Велика Польща, Сілезія, Мазовія, міграції, поселенці, ідентифікація, князь, княгиня, невінченосні еліти.

Русько-польські взаємини середньовічної доби достатньо добре вивчені. Розлога наукова література присвячена, зокрема, міждинастичним відносинам [1—2]. Поміж князівськими та королівськими родами обох країн було укладено найбільшу кількість матримоніальних угод [3, с. 95—126], формувалися різноманітні політичні союзи, активно працювала дипломатія, розвивалися торгівля, культурний взаємообмін. Немало точилося й воєнних конфліктів, за наслідками яких вихідці з Русі нерідко опинялися в полоні Г'ястів [4—6]. Підконтрольні польській династії

терени залюднювали не лише згадані бранці, а й у звичний спосіб прибулі з різних руських земель. Жодна інша країна латинського Заходу не перебувала під настільки прискіпливою увагою сусідів із Русі. Це пояснювалося вигідністю географічного розташування, набагато легшим доланням (в обидва боки) фронтірних меж (ніж, наприклад, у випадку Угорського королівства, відокремленого Карпатським хребтом), схожістю мов, культур, повсякденного життя еліт і простолюду. Ба навіть конфесійні відмінності не надто впливали на інтенсивність зв'язків. Тому немає нічого дивного, що впродовж XI — середини XIV ст. кількість як вінченосних, так і невінченосних осіб із Русі в різних землях під владою Г'ястів (ідеться передусім про Малу та Велику Польщі, Сілезію, Мазовію) стабільно була чималою. Польські терени традиційно залишалися транзитними на шляху з Русі до Священної Римської імперії, як це на початку XII ст. влучно артикулював Анонім Галл¹.

Відзначимо, що справа ідентифікації чималої кількості русинів, які опинилися в нових для себе землях, має свою специфіку. В історіографічному ракурсі цій проблематиці майже не приділялося уваги, а тому в нашій статті використано лише той доробок, який дійсно має значення для висвітлення предмету студії. Переважно це польськокомовні дослідження. Дещо іншого штибу джерельний складник. До прикладу, доволі простішою виглядає ситуація з вінченосними руськими дамами, виданими в різний час заміж за Г'ястів і представників вищих станів. У писемних джерелах в основному чітко зафіксовано статус та походження цих наречених. Тому польські й українські генеалогічні студії за останніх понад сто років дозволили встановити практично всі випадки такого типу шлюбів, знявши сумніви з приводу родинної належності виданих заміж жінок [3, с. 106—126]. Аналогічно визначається походження вінченосних володарів Русі, які за різних умов та обставин знаходили тимчасовий або постійний притулок у Г'ястів. Імена і князівський статус цих осіб переважно чітко присутні у джерелах [8—9]. Однак форми індивідуальних записів невінченосних вихідців із Русі — складніша тема.

Наші багаторічні дослідження руських поселенців у землях Г'ястів дозволили виявити на сторінках різнопланових джерел чималу кількість осіб, які були вихідцями з Русі, мали напівруське походження, пов'язувалися з Руссю різноманітними справами (сімейними, торговельними, військовими тощо) і при цьому не обов'язково були русинами, або ж не були русинами і при цьому відомі з джерел під «руськими» чи іншими, афілійованими з Руською землею (у широкому значенні цього терміна), окресленнями. Вони занотовані при дворах окремих малопольських, сілезьких чи мазовецьких князів, на важливих урядах своїх нових сюзеренів, серед міських мешканців, як держателі земельних угідь та ін. Весь цей розлогий перелік людей і специфіка їх ідентифікацій потребує окремої уваги. Ніхто з наших попередників не ставив собі за мету систематизувати способи, форми, ключові цілі в різний час і за різних обставин обраних придворними чи церковними нотарями

¹ «[...] країна поляків віддалена від проторованих доріг паломників та відома лише небагатьом, що вирушають у Русь заради торгівлі» («[...] sed quia regio Polonorum ab itineribus peregrinorum est remota, et nisi transeuntibus in Rusiam pro mercimonio paucis nota») [7, с. 10].

й історієписцями, записів невінченосних людей, які мали (або з високою імовірністю могли мати) руське коріння, чи його не мали і при цьому нотувалися «руськими». Нижче ми спробуємо заповнити цю прогалину, що допоможе краще зрозуміти світ руських поселенців у землях П'ястів крізь призму аналізу писемного джерела, посталого переважно на підконтрольних їм теренах. При цьому звертаємо увагу на чималу кількість матеріалу, що фіксує властиві записи ще за життя конкретно взятих людей не тільки «з коліс», а нерідко постфактум, тобто по їх смерті. Отже результати пошуків руських невінченосних осіб у землях П'ястів XI — середини XIV ст. можна згрупувати за декількома критеріями.

Руський князівський іменослов польських невінченосних еліт

Добре відомо, що руська князівська родина впродовж другої половини X—XII ст. свого роду «приватизувала» право використання окремих чоловічих імен (жіночі вимагають спеціальних студій)², які дуже рідко бачимо в династичному середовищі сусідніх країн, байдуже латинської чи грецької церковних традицій. Наведені нижче випадки переважно пов'язані з укладенням двосторонніх матримоніальних або іншого типу угод.

Хронологічно першим носієм руського князівського імені серед невінченосної знаті у землях П'ястів другої половини XII ст. був син вельможного Петра Властовича та його руської дружини Марії Олегівни — Святослав («*primus princeps*», «*dominus*», «*comes*», «*famosus*») [11, с. 34—35, № 34; 12, с. 4, № 373; с. 9, № 374; 13, с. 18, № 23; с. 25, № 39—40; с. 28, № 45; с. 239—249, № 325—328; 14, с. 144; 15, с. 386, 394; 16, с. 192, прим. 85; 17, с. 57; 18, с. 528; 19, с. 22, 24, 89, 112]. Наданням цього імені його мати, здається, мала на меті вшанувати свого діда — чернігівського і київського князя Святослава Ярославича або брата Святослава Ольговича [20, с. 312—314, 400]³. Іншим суто князівським руським іменем, котре несподівано постає серед невінченосної знаті у землях П'ястів, став Володимир. Уперше його носієм упродовж 1177—1198 рр. занотований жертводавець монастирів у Мехуві та Стшельні пан Володимир («*dominus Wlodimirus*»,

² «[...] такі імена, як Мстислав, Ярослав, Володимир, Рюрик, Святослав на Русі не зустрічаються ні в кого, крім князів Рюриковичів» [10, С. 43].

³ Згадаймо про дискусію на предмет можливої руської князівської генези Петра Властовича, запропонованої свого часу М. Цетвінським [21, с. 429—443], однак без належної підтримки інших істориків [22, с. 37—57; 23, с. 523—538]. Найсерйозніше обговорення започаткував Я. Беняк, який, навівши чимало аргументів, довів радше сілезьке, а не данське чи руське коріння палатина [24, с. 32]. Однак в аспекті поширення у землях П'ястів імені «Святослав» (якотре «виступало не тільки в династії Рюриковичів, але й у принаймні кількох польських рицарських генеалогіях, зокрема Палюків, Доливів чи Холевів, доказово вже у XIII ст.» [24, с. 25]) автор не запропонував прикладів його появи поза родиною Петра Властовича ще у XII ст. Це додатково засвідчує особливу, часом виняткову, роль сімейства згаданого сілезького вельможі, його нащадків у кількох наступних поколіннях щодо популяризації князівського іменослова Рюриковичів серед власне невінченосної знаті польських земель.

«Wladimirus», «Lodimirus»)⁴. За результатами студіювань М. Цетвінського, він був сином подружжя комеса Якси та Агафії — доньки згаданого Петра Влостовича і його руської дружини Марії Олегівни. Натомість Я. Беняк і Я. Вронішевський наполягали, що це син Святослава, але не Агафії [26, с. 26, 13, табл. 2; 27, с. 545]⁵. В кожному разі йшлося про онука Марії Олегівни, що й пояснює надання хлопчиківі властивого руського династичного імені.

З високою долею ймовірності можемо вважати русином за походженням краківського воєводу Володимира («Vlodimirus», «Wlodimirus, palatinus Cracoviensis»), знаного з оточення князя Лешека Білого ще 1224 р. [12, с. 33, № 389; с. 46, № 401; 30, с. 13, № 24; с. 56, № 85; 31, с. 12—13, № 16]. На службі його дружини Гримислави Ярославни нобіль перебував до 18 березня 1241 р., коли загинув під Хмельником на півдні Польщі в битві з монголами [32, с. 11—15; 33, с. 122; 34, с. 321—339]. Саме його сином, видається, був згаданий 8 і 14 вересня 1256 та 9 вересня 1258 рр. документами Лешекового сина — князя Болеслава Сором'язливого й загиблий 2 червня 1273 р. під Богуцином у Малопольщі в битві краківсько-сандомирського володаря проти бунтівної знаті Святослав («Suentoslaus Wlodimiri filius», «Swantoslaus filius Wlodimiri», «Suantozlao Wlodimiri») [12, с. 105—106, № 450—451, с. 109—110, № 455; 32, с. 182; 35, с. 724]⁶. Зрештою в родинах обох руських дружин Лешека Білого не бракувало носіїв імен «Володимир» і «Святослав» [37, с. 61, 175—184, 281—284, 360—362, 428—433, 541—545, 631—642, 622—628]. На службі краківсько-сандомирської княгині та її чоловіка під 12—14 червня 1224 р. занотовано якогось Мстислава «de Grazsoo» (можливо, від с. Грошкі в Лодзькому воєводстві) [38, с. 10, № 5]⁷. Це — перший із відомих у землях П'ястів випадок надання цього імені, добре знаного серед руських князів [37, с. 61—77, 217—230, 293—298, 384—388, 461—468, 472—476, 501—506, 518—523, 531—537, 605—611].

⁴ Перша поява у джерелах — 26 квітня 1177 р. Серед свідків акта князя Мешка Старого після достойників церкви Володимир («Lodimirus») «відкриває» перелік світської знаті невінценосного походження [11, с. 47, № 26; пор.: 25, с. 165, № 107; 13, с. 30, № 49]. Цей рік також слугує *terminus ad quem* смерті батька Володимира — Святослава, сина Петра Влостовича.

⁵ Складно сказати, наскільки важливий контекст успадкування чоловічих імен представниками окремих родин «за мечем» і «за кужелем», адже, наприклад, рід Грифітів, одним із представників якого цілком справедливо вважають зятя Петра Влостовича Яксу, одруженого з донькою вельможного палатина Агафією [28, с. 19—20], як показує досвід, у наступних поколіннях практикував присвоєння народженим хлопчикам імені «Святослав» [29, с. 555—557].

⁶ Можливо, занотований 11 листопада 1274 р. в документі Болеслава Сором'язливого «Wlodimirus Iowchi Cracoviensis» [12, с. XLIV, № 626] — син Святослава та онук колишнього краківського палатина. У цьому випадку слова М. Фрідберга про те, що «сини та й загалом нащадки Святослава невідомі» [36, с. 58], слід сприймати щонайменше критично.

⁷ Гадаємо, цей «Mstislaus de Grazsoo» тотожний урядникові «Mstislaus uexillifer Cracoviensis», занотованому в акті Болеслава Сором'язливого та його матері Гримислави 21 червня 1250 р. [12, с. 37, № 31].

Складніше встановити руську генезу згаданого між 21 березня — 31 серпня 1175 і 28 червня 1203 рр. у документах вроцлавських князів Болеслава Високого та його сина Генріха Бородатого якогось Ярослава («Hierozlaus», «dapifer», можливо «comes») [11, с. 78, № 92; 40, с. 136—137, № 55; 41, с. 12, 132, табл. 14]⁸. Це також могло пояснюватися шлюбом князя Болеслава зі Звениславою Всеволодівною, укладеним близько 1141 / 1142 рр., та народженням у цьому союзі 1145 / 1146 рр. сина Ярослава, номінованого 1198 р. на вроцлавське єпископство [43, с. 1; 44, с. 77—78]⁹. Що цікаво, серед невінченосної знаті земель П'ястів XIII ст. носії імені «Ярослав» практично невідомі за межами Сілезії¹⁰ й Великої Польщі¹¹.

Властивим руському князівському іменослову та нетиповим для володінь П'ястів було також ім'я «Борис». У 1220—1247 рр. при дворі мазовецького князя Конрада і його руської дружини Агафії Святославни зустрічаємо підконогошого Бориса [25, с. 202, № 206; с. 552, № 461; с. 568, № 475]. На відміну від більшості інших руських невінченосних еліт при дворах П'ястів, життя котрих незнане літописам, цього Бориса обережно можна ототожнити зі згаданим улітку — восени 1262 р. вельможею на службі князів Романовичів [51, с. 434—436].

⁸ При дослідженні цієї постаті М. Цетвінський спирається на документ вроцлавського єпископа Ципріяна від 1 березня 1202 р., де серед свідків фігурує якийсь «Jarach» [40, с. 219, № 90; 13, с. 57, № 83; пор.: 42, с. 206—207].

⁹ Ідеться про хронологічно першого напіврусина, котрий став католицьким владикою [45, с. 294, прим. 9—16]. До кінця XIII ст. католицьких ієрархів у володіннях П'ястів, названих Ярославими, більше не зафіксовано.

¹⁰ У 1222—1232 рр. синами Горислава («Gorislaus», за іншою версією — «Sderislaus») в низці актів згадані «Jaroslaus» («Jeroslaus») та «Busdech» («Bozdech»), котрі входили до оточення вроцлавського і краківського князя Генріха Бородатого [11, с. 134, № 252; с. 185, № 374; с. 190, № 395; пор.: 13, с. 172, № 236]. Так, упродовж 1239—1262 рр. в оточенні опольських князів Мешка й Володислава занотовані комес «Chotes» («Hotec») та на різних урядах його брат «Jaroslavus» [30, с. 106—107, № 165—166; с. 115, № 180; с. 311, № 210; с. 137, № 226; с. 146—147, № 242—244; с. 167, № 277; с. 171, № 284; с. 186, № 310; с. 279, № 437; 46, с. 100, № 142; с. 144, № 213; с. 157, № 235; с. 178, № 269; с. 183, № 277; с. 353, № 561]. М. Цетвінський не певен, чи всі зафіксовані особи належали до роду Погожелів [41, с. 27, 38—39, 132].

¹¹ Уперше, здається, особа з таким іменем, як суддя міста Каліша, відома серед свідків виданого між 24—29 квітня 1242 р. фальсифікату князів Пшемисла I й Болеслава Побожного [47, с. 195, № 232; 48, с. 80, № 9; пор.: 49, с. 46], а також датованого 3 липня 1247 р. документа Пшемисла I [47, с. 221, № 264]. Його ж помилково, на нашу думку, ідентифікують з Ярославом сином Хвала, плутаючи й з іншим сином Хвала — Ярошем («Iarostius», «Iarostius Posnaniensi?», «comes Iarostius», «Iarostius filius Phalonis/Falonis», «Iarostius iudex curie»), добре знаним урядником Каліша і Гнезна під 1267 р. («Jaroslaus filius Chwalonis» [48, с. 88, № 16, прим. 14; пор.: 49, с. 46, 79]). 7 квітня 1246 р. в оточенні князя Пшемисла I фігурував якийсь рицар Ярослав («miles Iaroslaus» [47, с. 212, № 251]), можливо тотожний згаданому при тому ж володареві 1252 р. «presentibus viris nobilibus Gerlaco et Ieroslao fratre suo» [47, с. 273, № 306]. В документі Богуміла з Турки від 21 квітня 1282 р. зафіксований ще якийсь «comes Iaroslaus de Zamoczino», навряд чи тотожний згаданому вище [47, с. 475, № 506]. «Jaroslao de Lippe» бачимо 1294 р. серед свідків укладення одного з документів князя Пшемисла II [50, с. 59, № 47] і т. д.

Серед невінченосної знаті у землях П'ястів украй рідко трапляються носії імені «Василь». Для Русі це ім'я як хрестильне й особове добре знане від часів Володимира Святославича. 1 серпня 1228 р. в дипломі опольського князя Казимира, виданому в Рибніку, читаємо про батька віцестольника Миколи — Василя («Nicolaus filius Vasilli subdapifer») [52, с. 17, № 11; 11, с. 173, № 337; пор.: 53, с. 27]¹². Обидва згадані серед свідків укладеного 2 жовтня 1232 р. князем Генріхом Бородатим акта, де Василь занотований ловчим («venator») [11, с. 190, № 395]. Також у датованому 24 серпня 1295 р. документі сина Земовита I мазовецького князя Болеслава серед його урядників зустрічаємо віцескарбника Черської землі Василя («Waysszilone succamerario eiusdem terre») [55, с. 94, № 99, прим. 6]¹³. Зі смертю Болеслава його ж щонайменше шість разів фіксуємо серед наближених князя Тройдена. При цьому до кінця 1313 р. (один із датованих актів — 28 квітня) він ще залишався віцескарбником («Waysil» або «Waszil subcamerarius»), а вже від 1314 р. (до 19 червня) за наказом нового господаря став черським каштеляном («Waysil castellanus», «Vazil castellanus», «Wasil castellanus Cirmensi», «Woysil castellanus») [55, с. 137, № 138; с. 139, № 141; пор.: С. 141, № 143]. Каштелянія занотована за ним 30 травня 1326, 30 червня 1327, 12 грудня 1338 рр. [55, с. 184, № 184; с. 190, № 190; с. 232, № 226] — фактично до самої смерті Тройдена 13 березня 1341 р. Відомо, що обидва володарі побралися з руськими князівнами: Болеслав між 1251—1255 рр. з Переяславою (можливо, Данилівною), а Тройден — не пізніше 1309 р. з Марією Львівною¹⁴. Втім синхронізувати відомості про урядника Василя на службі мазовецьких князів зі свідченнями літописання не вдалося.

З високою долею ймовірності руськими містянами Кракова були занотовані в 1318—1349 рр. [58, с. 50—51, 96, 122, 163, 180] Сташко Васильович («Stasco Vassilowicz», «Staschko Wassilowicz») та згаданий під 1342 р. Станіслав, «прозваний Василем» («Stanyslaus dictus Wassilo») [58, с. 155].

Нетиповим для невінченосних еліт П'ястів було ім'я «Дмитро», носія котрого («Dimitrio Subagazone») зустрічаємо в одному з документів ленчицького й куявського князя Володислава Локетка (пом. 1333 р.) за 1 травня 1275 р. [54, с. 97, № 56]. Містянином Кракова руської генези обережно можемо вважати згаданого під 1340 р. Миколу Дітмаровича (Дмитровича) («Nycolaus Dytmarowicz») [58, с. 150].

Тут навряд чи є сенс піддавати ретельному аналізу східнохристиянські та загальнослов'янські особові імена (Богдан, Дедько, Іван, Мирон, Олесько, Семен), відомі, як виявляється, не тільки в Русі, а й у Польщі, чому ми вже приділяли увагу, відзначивши складність цієї проблеми [59, с. 359—375].

¹² До слова, 1216 та 25 квітня 1251 рр. бачимо одного й того ж ченця, носія імені «Basilus» (вочевидь отриманого вже після висвячення), при виконанні різних обов'язків і функцій обителі міста Тшемешна [54, с. 82, № 86; с. 254, № 292].

¹³ Упорядники не запропонували жодних версій його походження, лише навели уряди, які той обіймав. Не бачимо нічого на цю тему й у сучасніших дослідженнях [56, с. 114, 153].

¹⁴ Див. останні статистичні підрахунки та дискусії з приводу філіації наречених [3, с. 108, прим. 34—37; с. 121—122, прим. 126—131; пор.: 57, с. 69—76].

«Ruthenus», «Ruthena»

Безперечно, перше, що спадає на думку при зустрічі із записом «Ruthenus» — перед нами особа руського походження. Дійсно, латиномовне історієписання узагальнено саме так позначало вихідців із Русі, підтвердженнь чому дуже багато. Втім у випадку індивідуальних артикуляцій це не завжди так однозначно.

До руських містян Броцлава можемо зарахувати занотованих у некролозі абатства Св. Вінцентія анонімних русина («Rutenus», можливо на ймення «Сомога») та русинку («Ruthena»), час смерті котрих датувався другою половиною XIII ст. [60, с. 682, 688]. У середині XIII — першій третині XIV ст. вроцлавські міські книги містили різнопланові записи про щонайменше кілька родин русинів («Rutheni»). Згадані 1254 р., 17 жовтня 1261, 20 січня 1262, 31 серпня 1264, 4 травня 1275 або 1276, 4 травня 1280 рр. «Ditmarus Ruthenus» (або «Dithmarus Rutenus») [61, с. 2; 46, с. 238—239, № 367; с. 315—316, № 490; 62, с. 180—181, № 267] і, відповідно, 17 вересня 1263 р. «Dauid Ruthenus» [46, с. 298—299, № 452; пор.: 63, с. 29, 48, 59; 64, с. 13; 65, С. 242—243] — здається, протопласти цих сімейств. Однак подальше їх тісне співжиття у цьому й інших мультикультурних (із переважаючим сілезьким і німецьким) міських середовищах наклало помітний відбиток на іменослов народжених у мішаних шлюбх дітей. Так, Матвій Русин («Matheus Ruthenus», тут і далі перша згадка — 1309 р.) [61, с. 7; 66, с. 280, № 3468], Петро Русин («Petrus Ruthenus», 1309 р.) [67, с. 31; 61, с. 8—9; 66, с. 180, № 3163; 68, с. 7, № 4623; с. 35, № 4725; с. 56, № 4810; с. 58, № 4816], Павло Русин («Paulus Ruthenus», 1330 р.) [69, с. 11, № 6063], Андрій Русин («Andreas Ruthenus», 1336 р.) [70, с. 84, № 5610; 69, с. 8, № 6055; с. 11, № 6063; с. 44, № 6174], Микола Руссо (?), гадано Русин («Nycolaus Russo» (?), 1344 р.) [71, с. 55, № 142] зі Броцлава, Петро Русин («Petrus Ruthenus», 1325 р.) з Битома [72, с. 355—366, № 1044] чи Ганко (Іван або Іванко) Русин («Hanko Ruthenus», 1355 р.) з Олави [73, с. 15, № 14] поряд із руським предикатом мали загальноновживані християнські імена. Щодо походження цих людей сумнівів менше. Однак занотовані 26 червня 1319 р. віцевійт Ниси Альберт Русин («Albertus Ruthenus») [74, с. 125, № 3928; пор.: 75, с. 112], мешканці Броцлава Герман Русин («Hermanus Ruthenus», 1318 р.) [74, с. 77, № 3781; 70, с. 84, № 5610; с. 178, № 5964], Генріх Русин («Henricus Ruthenus», 1336 р.) [70, с. 84, № 5610; 69, с. 8, № 6055; с. 11, № 6063; с. 44, № 6174] — наочні свідки германізації їхніх власних та сімей інших прибулих із Русі купців. Дітям Петра Русина, до прикладу, було надано імена Іоанн (1338 р.), Оттон (1338 р.), Мехтильда [69, с. 6, № 6044; с. 11, № 6063; пор.: 63, с. 77].

Чітко зафіксований руський предикат («Ruthenus») бачимо й щодо містян Кракова першої половини XIV ст. До таких упродовж 1313—1330 рр. точно залічуємо неодноразово згаданого міського райцю та лавника Миколу Русина («Dominus Nicolaus Ruthenus») [39, с. 213, № 178; 58, с. 30, 41, 51, 56—57, 86—87, 93, 97, 103—105, 124, 127, 150, 182, 185] і його сина Іоанна («Hanko Ruthenus» [58, с. 150, 163] чи «Iohannes Ruthenus» [58, с. 173, 188]), а та-

кож згаданого 27 березня 1334 р. Петра Русина («*Petrus Ruthenus*») [39, с. 232, № 196]. 15 січня 1341 р. у дипломі Казимира III занотований також сондецький міщанин Микола Русин («*Nicolao Rutheno Ciui de Sandecz*») [39, с. 253—254, № 213].

Не аналізуватимемо тут імовірно проблемні чи можливо хибні, на так званий «руський манер», індивідуальні записи мешканців малопольських і сілезьких міст, чому присвячено короткі фрагменти раніше опублікованих наших статей [76, С. 26; 77, с. 107]. Але при цьому теж відзначимо, що до середини XIV ст. у землях Г'ястів за межами міського середовища до представників невінченосної знаті ми не бачимо конкретно вжитих руських предикатів. Це відрізняється, з одного боку, від практик означення прибулих із Русі до Угорського королівства представників еліт [78, с. 100—122], а з іншого — від нового досвіду ідентифікації руських прибульців у Польщі середини — другої половини XIV ст. (див. нижче).

«*Genere Ruthenus*»

Практика ведення сілезьких і малопольських міських книг із невідомих нам причин спонукала впорядників часом акцентувати руське коріння окремих городян, уживаючи форми «*genere Ruthenus*». В одному з актів від 27 лютого 1338 р. зустрічаємо її на позначення синів вроцлавського мешканця Петра Русина — Андрія й Генріха [69, с. 8, № 6055]. Аналогічно у Кракові «*genere Ruthenus*» згаданий руський за походженням житель Микола [58, с. 37]. Це не означає, що коріння інших оселених тут купців із Русі було сумнівним. Радше йшлося про окремі специфічні акценти ведення міських книг. І знову ж таки, за межами міського середовища такого типу записів немає.

«*Dictus Ruthenus*»

Вірогідно, саме такого ж специфічного способу нотування міськими впорядниками — «прозваний Русином / Руським» («*dictus Ruthenus*»), під яким бачимо вже згаданого Миколу Русина з Кракова [58, с. 87]. Саме як «*dictus Ruthenus*» в акті вроцлавського єпископа Збилута від 3 лютого 1367 р. записаний мешканець міста Вольбужа Петро [79, с. 203—204, № 798]. Свого часу ми проаналізували чи не більшість із відомих ідентифікацій типу «*dictus*» в Угорському королівстві XIV ст. [78, с. 134—160] Частина з них могла викликати справедливі сумніви [80, с. 1024]. Але у запропонованих вище двох випадках ці сумніви відсутні. Принаймні ми точно маємо справу з містянином Кракова Миколою Русином, відомим ще як «*genere Ruthenus*» та просто «*Nicolaus Ruthenus*». «Прозвані русинами» — це також лише й винятково містяни. За межами міських поселень у володіннях Г'ястів таких записів не фіксуємо.

«De Russia»

Історієписання та ведення офіційного діловодства у землях Г'ястів віддзеркалювали певні алюзії в бік Русі уживанням форми «de Russia». Як і форми «genere Ruthenus» чи «dictus Ruthenus», зустрічаємо її нечасто. В такий спосіб у німецькомовних (на той час) міських книгах Кракова 1310 р. занотовані Дітріх та Альбрехт із Русі («dyterich von ruzcen... vnde sinen kynden albrecht vnde ertmunde») [58, с. 14], а 1313 р. — Герман із Русі («Hermannus de Russia») [58, с. 31]. Із ліквідацією засилля німецьких еліт у краківському магістраті 1312 р., впродовж 1313—1325 рр. один із названих вище міщан уже записаний латиною як Теодор із Русі («Theodricus de Russia») [58, с. 33, 78]. Відомо у 1320 р. про вікарія Петра з Русі (а також, можливо, Альберта, котрий не мав характерного руського означення, але був згаданим поряд із ним) у Стшельні («Petrus de Russia et Alberto vicariis in Strelin») [81, с. 188].

Утім якщо у випадку еліт Сілезії й Малої Польщі форма «de Russia» потрапляла до міських книг «на марші» та вказувала на реальних учасників життя міст, одного разу бачимо її вживання постфактум за межами міського середовища. Так за значно пізніше укладеними «Каталогами краківських єпископів» і працями польського хроніста XV ст. Яна Длугоша було названо краківського впродовж 1292/1293—1295 рр. єпископа Прокопа («hic ortus de Russia») [82, с. 33, 182, 288; 32, с. 347]. Вперше про його руське коріння йшлося в редакції каталогів, упорядкованій Яном із Домбрувки [82, с. 27]. Наступні нотатки IV Свентокшицької, V Домініканської, Люблінської, Віслицької редакцій і каталогів Я. Длугоша традиційно датовані XV—XVI ст. [82, с. 49, 75—76, 107, 128—129, 283; 83, с. 406—407]. Однак прижиттєвих натяків на руське коріння цього архієрея не маємо. За життя Прокіп згаданий у різній формі кровноспоріднених відносин до князів Болеслава Сором'язливого¹⁵ й Лешека Чорного¹⁶. Шляхом генеалогічних підрахунків ми свого часу дійшли висновків про належність Прокопа до родини колишнього галицького князя Ростислава Михайловича [45, с. 294—298; 85, с. 99—129].

¹⁵ «гідному поваги мужеві, нашому канцлерові та найдорожчому родичеві панові Прокопові [...] згадане село Czystebrzegi» («honorabilis uiri domini Procopij, nostri cancellarij ac nepotis karissimi [...] prefatam villam Czystebrzegi») [39, с. 112, № 94]. Що цікаво, вже за три місяці, 13 травня 1278 р., при врегулюванні умов передачі у власність канцлера Прокопа села Бавол Болеслав Сором'язливий не згадав про родинні зв'язки з ним (див.: Archiwum i biblioteka krakowskiej kapituły katedralnej na Wawelu. Katalog dokumentów pergaminowych. Perg. 66).

¹⁶ «родич згаданому краківському князеві» («cognatus predicti ducis Cracouiensis») [84, с. 119, № 86].

«De Ladimiria», «dictus de Ladimiria»

На тлі кількох прикладів наведених вище форм «de Russia» (чи «von guzsen») надзвичайно цікаві випадки нотування окремих осіб «de Ladimiria» (з Володимирії / з Володимира), «dictus de Ladimiria» (прозваний із Володимирії / Володимира). Найчастіше так записаний церковний урядник, канонік, писар і співак вроцлавського князя Генріха VI Доброго — Іоанн («Johann» / «Johannes»). Уперше він постає 13 лютого 1320 р. в одному з Генріхових актів у переліку свідків [74, с. 151, № 4023]. Інші документи князя в той чи інший спосіб дублюють афіліацію Іоанна «de Ladimiria». Так ми про нього читаємо під 12 березня, 8 травня (тут: Іоанн «von Ladimir») та 26 липня 1321 р., 1323 р. [86, с. 30, № 50], 13 червня 1324, двічі між 29 вересня — 6 жовтня 1326 рр. [74, с. 174—175, № 4101; с. 178, № 4116; с. 188, № 4146; с. 249, № 4357; с. 310, № 4571; пор.: 87, с. 171, прим. 1], між 21—28 січня 1328 (позначений як Іоанн «von Ladimir») [68, с. 34, № 4722], двічі як Іоанн «de Ladymyria» або ж «de Ladimiria» незадовго до смерті свого сюзерена — у травні — червні 1335 рр. [70, с. 49, № 5460]. Він добре відомий із папських булл від 26 жовтня 1322 («Johannes dictus de Lademyr»), 29 жовтня 1325 («Johannes dictus de Ladimiria»), 3 листопада 1326 рр. («Johannes de Ladimiria») [88, с. 224—225, № 162—263; с. 242, № 190; 89, с. 226, № 352; 74, с. 282, № 4485].

Зі включенням Вроцлава до складу Чеського королівства по смерті Генріха VI 24 листопада 1335 р., Іоанна в різних церковних справах згадано під 24 листопада 1337 [70, с. 187, № 6002], 16 вересня 1338, 4 лютого 1339 рр. [90, с. 27, № 15]. Каноніком вроцлавської церкви він постає 15 червня 1341, 16 вересня, 11 та двічі 14 грудня 1342 рр. [69, с. 36, № 6150; 91, с. 172, № 6614; с. 268, № 6921; с. 285, № 6970; с. 287—288, № 6979—6980]. Користувачем церковних доходів («praebenda») «Johannes de Ladimiria» зафіксований упродовж 1335—1342 рр. [92, с. 358]. Останні згадки про нього як виконувача обов'язків спершу віцеплебана, а згодом віцеархієписвітера церкви Діви Марії у Кракові — від 21 листопада 1347 та 28 березня 1349 рр. [93, с. 36, № 52; с. 45, № 67]. На наш погляд, ішлося про людину латинського конфесійного середовища, яка народилася або тривалий час мешкала у волинському Володимирі, з невідомих нам причин покинувши його до 1320 р. Здобувши відповідну освіту, висвячення, авторитет Іоанн «de Ladimiria» зробив кар'єру за умов складних міждинастичних зв'язків Люксембургів із П'ястами та подальшого включення Сілезії до складу Чехії [94, с. 50—63].

Вірогідно, такого ж штибу доля Миколи з Володимирії / Володимира («Nicolai de Ladimiria»), занотованого під 1361 р. [95, с. 19, прим. 1]. При цьому маємо відзначити відсутність у землях П'ястів до середини XIV ст. схожих афіліацій за вихідцями з Києва, Чернігова, Галича, Львова, Луцька або Холма (не кажучи про міста Залісся, звідки до країн латинського Заходу еліти, здається, взагалі не проникали). Подібні нотування стали повсякденністю міських записів із другої половини XIV—XV ст.

Особи на ймення «Ruz» / «Rus», «Russota», «Ruso», «Rusco»

Попри очевидну складність ідентифікації не можемо оминати кількарразове нотування у землях Г'ястів осіб різного соціального статусу з іменами типу «Ruz» / «Rus», «Russota», «Ruso», «Rusco». Фонетично схожі імена відомі й в Угорському королівстві, на що ми вже звертали увагу [78, с. 160—180].

В конфірмації папи Інокентія II (пом. 1143 р.) Гнезненському архієпископству від 7 липня 1136 р. подавався перелік держателів земель села Гроховиська, серед яких записаний Руз(с) («Ruz») [25, с. 43, № 54]. За цією ж конфірмацією серед місцевих селян зафіксовані «Руссота з синами і братами» («Russota cum filiis et fratribus») [25, с. 46—47, № 54; пор.: 47, с. 13, № 7]. В акті мазовецького князя Конрада своєму синові Болеславу, виданому 1240 р. у Вишогруді, міститься перелік належних червїнському монастиреві селян с. Хмелево («de villa Hmew»), звільнених місцевим абатом від служби. Другими тут занотовані «Русо з братом Патом / Патком» («Ruso cum fratre Patkoni») [55, с. 356, № 343]. Під 24 липня 1333 р. в акті-дозволі на будівництво двоколісного млина, виданому чхувським вйтом Воїславом певному Миколаєві, як колишній віцевйит міста фігурував Руско («Rusco») [96, с. 37, № 31].

* * *

Отже впродовж винесеного у хронологічні рамки статті періоду відзначаємо кілька форм ідентифікацій руських (та ймовірно руських) поселенців у землях Г'ястів. Маркером їх пошуку слугують руські династичні князівські імена, які з XII ст. проникли до іменослова невінченосних еліт польських земель, зокрема й за результатами матримоніальних зв'язків. Носіями цих імен у першому поколінні були особи напівдинастичного походження, члени їхніх родин у наступних поколіннях та, вірогідно, прибулі з Русі представники знаті, не відзначені додатковими предикатами. Індивідуальні нотування на позначення окремих осіб, а саме «Ruthenus», «genere Ruthenus», «dictus Ruthenus», проникли до писемних джерел від середини XIII ст. та фіксувалися винятково за жителями міст. Це, швидше за все, пов'язувалося зі специфікою функціонування міського самоврядного середовища, в якому ці предикати маркували окремі групи купців за їхнім походженням, культурно-конфесійною належністю чи специфікою й напрямками торгівельної діяльності. Форма «de Russia» зустрічалася рідше за попередні, і в міському вимірі, наскільки можемо припускати, не була настільки переконливим маркером походження особи з Русі. В єдиному з випадків її посмертного використання щодо краківського єпископа Прокопа йшлося про його руську генезу, не відзначену за життя очевидно через специфіку духовного сану. З першої половини XIV ст. нотуємо спорадичні афіліації не за Руссю у цілому, а за деякими містами або ж землями. Найбільш відомий приклад церковного урядника на службі князя Генріха VI Доброго — Іоанна «de Ladimiria». Афіліації за іншими руськими містами виникнуть пізніше, що не є предметом нашої уваги у цій статті.

Із середини XIV ст. владу Казимира III у здобутих ним руських землях визнавали або ж у пошуках кращих умов життя до нього на службу поступово прибували дедалі більше представників руських еліт. Це не дивно, адже на тлі династичної кризи у володіннях Романовичів саме польському монархові вдалося у квітні 1340 р. здобути столичний Львів, вивезти до Кракова королівську скарбницю руської родини. До Польщі було відведено й частину львівських міських еліт [4, с. 44, прим. 75]. Кількарічне врядування старости Руської землі Дмитра Дедька лише ненадовго покращило ситуацію. Тому відтік руської знаті в пошуках кращих перспектив виглядав природним. Королівська адміністрація постійно вдосконалювала окремі елементи діловодної практики. Впродовж 1350—1360-х рр. це спричинило різке збільшення кількості руських індивідуалізацій. Мова, зокрема, про жидачівського старосту Петра Русина, прозваного Івановичем («*Petrus Ruthenus dictus Yuanovicz*», «*Petrus de Zidaczow*») [39, с. 299, № 255; 79, с. 203, № 797], Івона (Івана?) Русина, прозваного Лоєм зі Скажешова («*Juon dictus Loy Ruthenus*», «*Iwanus dictus Loy de Skarzeszow*») [97, с. 17, № 5] та вірогідно його сина Ходка Лоевича («*Chodko Loewicz*» [98, с. 96, № 946]), Івона (Івана?) Русина, прозваного Варом («*Jwon Ruthenus dictus War*») [99, с. 134, № 1405], Ходка, Петра й Осташка Русинів («*Chodco, Petrus et Ostachco Ruthenos*») [79, с. 88—89, № 701], Ничка Русина з Фрідріхова («*Niczko Ruthenus de Fridrichow*») [96, с. 144, № 110], віцескарбника і маршалка Польського королівства Дмитра з Русі («*vicethesaurarius, regni Poloniae marschalcus Dimitrus de Russia*») [100] та ін. Відзначаємо за русинами й інші окреслення, як-от Волчко з Дороговижа («*Wolczko de Drohovicz*») [97, с. 17, № 5], Ходко Матвійович із Хлопчиць («*Chodko Mathuteiowicz de Chlopczyce*») [79, с. 137—138, № 737], Вах(ч)о Тептюкович із Тисмениці («*Vacho(n) Thepthuch de Thismienicza*») [79, с. 202—203, № 797], Дмитро син Матвія, прозваний Калдофович («*Dimitrius filius Matphei dicti Kaldoffowicz*») [79, с. 145—146, № 743] і, можливо, його родич Івашко Кадолфович («*Iwaszko Kadolfowicz*») [98, с. 96, № 946], Ходко з Библа («*Chotko de Byblo*») [101, с. 6, № 5; 79, с. 146, № 743; 98, с. 96, № 946], Гліб Д(і)ворскович («*Gleb Diuorskowicz*», «*Hlib Dworskowycz*») [79, с. 146, № 743; 98, с. 96, № 946; с. 158, № 1005], Яцко прозваний Слунечком із Розбіра («*Jacko dictus Sloneczko*», «*Sluneczco de Rosbora*») [97, с. 17, № 5; 98, с. 108—109, № 958] та вочевидь його родич Костко Слонечкович («*Kostko Sloneczkouicz*») [79, с. 146, № 743] і багато інших, кого в урядницькій номенклатурі часом нотували як бояр [98, с. 96, № 946]. Хронологічно зафіксовані постаті виходять за рамки цієї статті. Та ми все ж уважаємо за необхідне продемонструвати різку зміну парадигми застосування руських окреслень до нової знаті в територіально збільшеному політичному тілі Польського королівства. Це дозволяє відчутти зміни, що настали після поступового входження частини держави Романовичів (неінституціалізованого королівства Русі) до складу володінь Казимира III і його небожа короля Угорщини й Польщі Людовика I з династії Анжу.

І на завершення, окрім уже зроблених вище, напрошуються деякі додаткові зіставлення щодо руської термінології в латиномовних джерелах Угорського й

Польського королівств. Перш за все, ми не зустрічаємо у землях династій Арпадів та Анжу XI—XIV ст. жодних руських містян, сталих колективів руських купців, які у чималій кількості присутні в Малій Польщі та Сілезії. Причому саме ці міські колективи масово маркували прибулих із Русі чи пов'язаних із нею торговельними контактами у властивий спосіб — «Ruthenus» або «de Russia». По-друге, практично всі позначені офіційною документацією Угорського королівства «Rutheni» — це представники двору, знать із великим землеволодінням або власники іншого майна, посідачі різних урядів, починаючи вже з XII ст. [78, с. 77—133]. Обсяг свідчень про руських прибульців до Угорщини більший. Він краще синхронізується з літописанням. Це може свідчити про загалом кращі для руських поселенців перспективи в багатших землях королівських династій Арпадів та Анжу, аніж у підконтрольних П'ястам, зокрема на сусідній із Волиню, але доволі бідній Мазовії. Водночас відзначимо відсутність в Угорському королівстві будь-яких афіліацій із попереднім місцем проживання прибулих із Русі — Києва, Чернігова, Володимира, Галича, Львова. Натомість у Сілезії, як бачимо, щонайменше двічі занотовано осіб «de Ladimiria». Утім аналіз топонімії дозволяє стверджувати, що вихідці з Русі як бранці, силоміць переселені селяни, втікачі тощо прибували на постійне місце проживання до обох країн. Не виключено, що частина з них мала імена типу «Ruth», «Rus», «Ruz», які бачимо й у володіннях П'ястів, і в Угорському королівстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Benyskiewicz, K. Piastowie i Rurikowice. Polsko-ruskie stosunki polityczne od X do połowy XII wieku. Zielona Góra, 2020. 398 s. [in Polish].
2. Holovko, O. Rus' i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X — persha polovyna XIII st.). Kyiv, 2021. 600 s. [in Ukrainian].
[Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X — перша половина XIII ст.). Київ, 2021. 600 с.].
3. Voloshchuk, M. Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th—14th centuries: selective statistical data. *Codrul Cosminului*. 2019. XXV. (1): 95-126.
4. Voloshchuk, M. Goroda Rusi v voyennykh operatsiyakh Piastov protiv Rurikovichey (XI — seredina XIV vv.). Ch. 1. *Oblicza Wojny*. Red. T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol. Łódź, 2021. (4): 27-52 [in Russian].
[Волощук М. Города Руси в военных операциях Пястов против Рюриковичей (XI — середина XIV вв.). Ч. 1. *Oblicza Wojny*. Red. T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol. Łódź, 2021. Т. 4: Miasto i wojna. S. 27—52].
5. Voloshchuk, M. Goroda Rusi v voyennykh operatsiyakh Piastov protiv Rurikovichey (XI — seredina XIV vv.). Ch. 2. *Oblicza Wojny*. Red. W. Jarno, J. Kita. Łódź, 2021. (5): 57-74 [in Russian].
[Волощук М. Города Руси в военных операциях Пястов против Рюриковичей (XI — середина XIV вв.). Ч. 2. *Oblicza Wojny*. Red. W. Jarno, J. Kita. Łódź, 2021. Т. 5: Miasto i wojna. S. 57—74].
6. Voloshchuk, M. The Ruthenian (Rusian) captives of the Piasts from the eleventh to fourteenth centuries. *World of the Slavs*. Eds. A. Jusupović, A. Paroń, A. Vukovich. Leiden;

- Boston, 2024. (1): Christian Rus in the Making. Politics and Culture, Textual Production: 353-367.
7. Gallus, Anonymus. *Gesta Principum Polonorum*. Translated annotated by P.W. Knoll and F. Schaer with a preface by Th.N. Bisson. *Central European Medieval Texts*. General editors J.M. Bak, U. Borkowska, G. Constable, G. Klaniczay. Budapest; New York, 2003. V. 3. 385 s. [in Latin and English].
8. Nosenko, A. *Ruskie książęta-wygnancy w polityce zagranicznej Piastów w XI w.: Praca dyplomowa*. Kraków, 2018. 58 s. [in Polish].
9. Nosenko, A. Konstantin "Ryazanskiy" i Yevstafiy Konstantinovich: k voprosu o kniazheskom proiskhozhdenii i rodstvennykh svyazyakh. *Colloquia Russica*. Eds. V.Nagirnyy, A. Mesiarskin. Kraków; Bratislava: Uniwersytet Jagielloński, 2015. Ser. I (5): Rus' a sredná Európa v 11 až 14 st. Publikácia z piatej medzinárodnej konferencie, Spišská kapitula, Slovensko 16-18 Október, 2014: 161-172 [in Russian].
[Носенко А. Константин «Рязанский» и Евстафий Константинович: к вопросу о княжеском происхождении и родственных связях. *Colloquia Russica*. Eds. V. Nagirnyy, A. Mesiarskin. Kraków; Bratislava: Uniwersytet Jagielloński, 2015. Ser. I. V. 5: Rus' a sredná Európa v 11 až 14 st. Publikácia z piatej medzinárodnej konferencie, Spišská kapitula, Slovensko 16—18 Október, 2014. S. 161—172].
10. Litvina, A., Uspenskiy, F. Vybor imeni u russkikh kniazev v X—XVI vv.: Dinasticheskaya istoriya skvoz prizmu antroponomiki. Moscow, 2006. 904 s. [in Russian].
[Литвина А., Успенский Ф. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва, 2006. 904 с.].
11. *Codex diplomaticus Silesiae*. Ed. C. Grünhagen. Breslau, 1884. 7: Regesten zur Schlesischen Geschichte. Th. 1: Bis zum Jahre 1250. 403 p. [in Latin and German].
12. *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*. Ed. F. Piekosiński. Kraków, 1886. 2: 1153-1333. 374 s. [in Latin].
13. *Schlesisches Urkundenbuch*. Ed. H. Appelt. Wien; Köln; Graz, 1971. 1: 971-1230. 424 S. [in Latin].
14. *Magistri Vincentii dicti Kadłubek, Chronica Polonorum*. Ed. M. Plezia. *Monumenta Poloniae Historica*. Ser. II. Kraków, 1994. 11. 214 p. [in Latin].
15. Mistrz Wincentego Kronika polska i jej skrócenie przez bezimennego dopełniacza kroniki Mierzwę zrobione. *Monumenta Poloniae Historica*. Ed. A. Bielowski. Lwów, 1872. 2: 192-454 [in Latin].
16. Mistrz Wincenty Kadłubek. *Kronika polska*. Przeł. i oprac. B. Kürbis. Wrocław, 2003. 267 s. [in Polish].
17. *Chronica Poloniae Maioris*. Ed. B. Kürbis. *Monumenta Poloniae Historica*. Ser. nova. Warszawa, 1970. 8. 251 p. [in Latin].
18. *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*. *Monumenta Poloniae Historica*. Ed. A. Bielowski. Lwów, 1872. 2: 454-600 [in Latin].
19. Długossii, J. *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. Eds. S. Budkowa etc. Warszawa, 1973. 5-6. 438 p. [in Latin].
20. Voitovych, L. Kniazha doba na Rusi: portrety elit. Bila Tserkva, 2006. 782 s. [in Ukrainian].
[Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 782 с.].
21. Cetwiński, M. Piotr Włostowicz, czy Piotr Rusin? *Śląski Kwartalnik Historyczny*. *Sobotka*. 1974. 29 (4): 429-443 [in Polish].
22. Monikowska, H. Princeps fundator w przedłokacyjnym Wrocławiu: Od Piotra Włostowicza do Henryka Brodatego. *Fundacje i fundatorze w średniowieczu i epoce nowożytniej*. Red. E. Opaliński, T. Wislicz. Warszawa, 2000: 37-57 [in Polish].
23. Wenta, J. Tradycja o Piotrze: Na marginesie jednej z wielkich dyskusji. *Scriptura custos memoriae: Prace historyczne*. Red. D. Zyrodek. Poznań, 2001: 523-538 [in Polish].

24. Bieniak, J. Polska elita polityczna XII wieku (część III A. Arbitrzy książąt — krąg rodzinny Piotra Włostowicza). *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej: Zbiór studiów*. Red. S. Kuczyński. Warszawa, 1990. 4: 13-107 [in Polish].
25. Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. Ed. J.K. Kochanowski. Warszawa, 1919. 1. 602 p. [in Latin].
26. Bieniak, J. Ród Łabędziów. *Genealogia: Studia nad wspólnotami krewniaczymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*. Red. J. Hertl, J. Wroniszewski. Toruń, 1987: 9-31 [in Polish].
27. Wroniszewski, J. Świętosław. *Polski Słownik Biograficzny*. Red. D. Ściskał, K. Śliwka. Warszawa; Kraków, 2015. 51 (4): 544-545 [in Polish].
28. Wójcik, M. Ród Gryfitów do końca XIII w. Pochodzenie — genealogia — rozsiedlenie. Wrocław, 1993. 123 s. [in Polish].
29. Ożóg, K. Świętosław. *Polski Słownik Biograficzny*. Red. D. Ściskała, K. Śliwka. Warszawa; Kraków, 2015. T. 51 (4): 555-557 [in Polish].
30. Schlesisches Urkundenbuch. Ed. W. Irgang. Wien; Köln; Graz, 1978. 2: 1231-1250 [in Latin].
31. Diplomata Monasterii Clarae Tumbae prope Cracoviae. Przedm. E. Janota. Kraków, 1865. 290 s. [in Latin].
32. Długossii, J. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Eds. S. Budkowa etc. Warszawa, 1975. 7-8. 438 s. [in Latin].
33. Urzędnicy małopolscy XII—XV w.: Spisy. Oprac. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora etc. *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej*. Red. A. Gąsiorowski. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. T. 4: Małopolska (województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie). 377 s. [in Polish].
34. Śliwiński, B. Śmierć wojewody krakowskiego Włodzimierza w walce z najazdem mongolskim w 1241 r. *Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*. Gdańsk, 1996. (3): Władcy, mnisi, rycerze: 321-339 [in Polish].
35. Liber mortuorum monasterii Strzelimensis ordinis Praemonstratensis. Ed. W. Kętrzyński. *Monumenta Poloniae historica*. Lwów, 1888. 5. S. 719-767 [in Latin].
36. Friedberg, M. Ród Łabędziów w wiekach średnich. *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie*. 1924—1925. 7: 1-100 [in Polish].
37. Dombrowskiy, D. Genealogiya Mstislavichyey: Pervoye pokoleniye (do nachala XIV v.). Perv. i vstup. slovo K. Yerusalimskiy, O. Ostapchuk. St Petersburg, 2015. 880 s. [in Russian]. [Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей: Первое поколение (до начала XIV в.). Изд. испр. и доп.; перев. и vstup. слово К. Ерусалимский, О. Остапчук. Санкт-Петербург, 2015. 880 с.].
38. Album paleographicum: tabularum I—XXXI textus. Ed. St. Krzyżanowski. Kraków, 1935. 60 s. [in Latin].
39. Kodeks dyplomatyczny Małopolski. Ed. F. Piekosiński. Kraków, 1876. 1: 1178-1386 [in Latin].
40. Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae. Ed. C. Maleczyński. Wratislaviae, 1956. 1: 971-1204 [in Latin].
41. Cetwiński, M. Rycerstwo Śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1982. 232 s. [in Polish].
42. Jurek, T. Die Stadtlokationen auf den Gütern der Herren von Pogarell im 13. Jahrhundert. *Rechtstadtgründungen im Mittelalterischen Polen*. Ed. E. Mühle. Köln; Weimar; Wien, 2011: 205-222 [in German].
43. Maleczyński, K. Jarosław. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964—1965. 11 (1) [in Polish].

44. Jasiński, K. Rodowód Piastów śląskich: Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziebiccy, glogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy. Kraków, 2007. 720 s. [in Polish].
45. Voloshchuk, M. Katolytski yepyskopy z dynastii Riurykovichiv u XII—XIV st. *Colloquia Russica*. Red. V. Nagirnyy. Kraków, 2018. Ser. I (8): Religions and beliefs of Rus' (9th-16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 5th-8th November, 2017: 291-302 [in Ukrainian].
[Волощук М. Католицькі єпископи з династії Рюриковичів у XII—XIV ст. *Colloquia Russica*. Red. V. Nagirnyy. Kraków, 2018. Ser. I (8): Religions and beliefs of Rus' (9th—16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 5th—8th November, 2017. P. 291—302].
46. Schlesisches Urkundenbuch. Ed. W. Irgang. Köln; Wien, 1984. 3: 1251-1267 [in Latin].
47. Codex diplomaticus Majoris Poloniae. Poznań, 1877. 1: 984-1287 [in Latin].
48. Diplomata Abbatiae Lubinensis saec. XIII-XV. Ed. Z. Perzanowski. *Codex diplomaticus Majoris Poloniae*. Varsoviae; Posnaniae, 1975. Ser. nova (1) [in Latin].
49. Bielińska, M., Gąsiorowski, A., Łojko, J. Urzędnicy Wielkopolscy XII—XV w.: Spisy. Red. A. Gąsiorowski. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1985 [in Polish].
50. Codex diplomaticus Majoris Poloniae. Rec. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz. Warszawa; Poznań, 1982. 6: 1174-1400 [in Latin].
51. Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). Eds. D. Dąbrowski, A. Jusupović. *Monumenta Poloniae historica*. Kraków; Warszawa, 2017. Ser. II (16). 709 p. [in Old Ukrainian].
52. Codex diplomaticus Poloniae. Eds. L. Ryszczewski, A. Muczkowski. Varsaviae, 1858. 3. 478 p. [in Latin].
53. Słownik staropolskich nazw osobowych. Red. W. Taszycki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981—1983. T. 6. 462 s. [in Polish].
54. Codex diplomaticus Poloniae. Eds. L. Ryszczewski, A. Muczkowski. Varsaviae, 1847. 1. 367 p. [in Latin].
55. Codex diplomaticus Masoviae novus. Ed. I. Sułkowska-Kuraś, St. Kuraś. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. 2 (1248-1355). 413 p. [in Latin].
56. Teterycz-Puzio, A. Bolesław II Mazowiecki: Na szlakach ku jedności (ok. 1253/58 — 24 IV 1313). Kraków, 2015. 194 s. [in Polish].
57. Jeż, J. Marriages of the Masovian Piasts with Princesses of Ruthenian Lineage in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. *Zapiski Historyczne*. 2021. 86 (3): 61-80.
58. Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. Wyd. E. Piekosiński, J. Szujski. *Monumenta Medii Aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. w Krakowie, 1878. 4. 354 p. [in Latin].
59. Voloshchuk, M. Problemy ta perspektyvy poshuku ruskyykh poselentsiv u zemliakh Piastiv XI—XIV st.: deiki antroponimichni remarky. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. Kamianets-Podilskyi, 2022. (22): 359-375 [in Ukrainian].
[Волощук М. Проблеми та перспективи пошуку руських поселенців у землях П'ястів XI—XIV ст.: деякі антропонімічні ремарки. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2022. Вип. 10: На пошану доктора історичних наук О.Б. Головка. С. 359—375].
60. Liber mortuorum monasterii sancti Vincentis ordinis Praemonstratensis. Ed. W. Kętrzyński. *Monumenta Poloniae historica*. Lwów, 1888. 5: 667-718 [in Latin].
61. Codex diplomaticus Silesiae. Eds. H. Markgraf, O. Frenzel. Breslau, 1882. 11: Breslauer Stadtbuch. 315 p. [in Latin and German].
62. Schlesisches Urkundenbuch. Ed. W. Irgang. Köln; Wien, 1988. 4: 1267-1281 [in Latin].

63. Pfeiffer, G. Das Breslauer Patriziat im Mittelalter. Breslau, 1929. 411 S. [in German].
64. Goliński, M. Biogramy mieszczan wrocławskich do końca XIII w. Wrocław, 1995. 76 s. [in Polish].
65. Mika, N. Rus u silezkykh seredniovichnykh dzherelakh (do kintsia XIII st.). *Colloquia Russica*. Eds. V. Nagirnyy, M. Voloshchuk. Ivano-Frankivsk; Kraków, 2018. Ser. II (4): Seredniovichna Rus: problemy terminolohii: 229-249 [in Ukrainian].
[Міка Н. Русь у сілезьких середньовічних джерелах (до кінця XIII ст.). *Colloquia Russica*. Ред. В. Нагірний, М. Волощук. Івано-Франківськ; Краків, 2018. Сер. II. Vol. 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології: 229—249].
66. Codex diplomaticus Silesiae. Eds. C. Grünhagen, K. Wutke. Breslau, 1892. 16: Regesten zur Schlesischen Geschichte 1301-1315. 359 S. [in Latin and German].
67. Codex diplomaticus Silesiae. Ed. C. Grünhagen. Breslau, 1860. 3: Rechnungsbücher der Stadt Breslau. 142 S. [in Latin and German].
68. Codex diplomaticus Silesiae. Eds. C. Grünhagen, K. Wutke. Breslau, 1903. 22: Regesten zur Schlesischen Geschichte 1327-1333. 281 S. [in Latin and German].
69. Codex diplomaticus Silesiae. Eds. K. Wudke, E. Randt. Breslau, 1925. 30/1: Regesten zur Schlesischen Geschichte 1338-1342. 106 S. [in Latin and German].
70. Codex diplomaticus Silesiae. Eds. K. Wutke, E. Randt, H. Bellée. Breslau, 1922. 29: Regesten zur Schlesischen Geschichte 1334-1337. 255 S. [in Latin and German].
71. Regesty śląskie. Oprac. K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, W. Korta, B. Turoń. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. 1: 1343-1348. 359 s. [in Polish].
72. Regesty śląskie. Oprac. K. Bobowski, M. Cetwiński, J. Gilewska-Dubis, A. Skowrońska, B. Turoń. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1983. 2: 1349-1354. 491 s. [in Polish].
73. Regesty śląskie. Oprac. J. Gilewska-Dubis. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1990. 3: 1355-1357. 335 s. [in Polish].
74. Codex diplomaticus Silesiae. Eds. C. Grünhagen, K. Wutke. Breslau, 1898. 18: Regesten zur Schlesischen Geschichte 1316-1326. 391 p. [in Latin and German].
75. Wólkiewicz, E. Władze miejskie w Nysie w XIII—XVII w. *Między Zachodem a Wschodem*. Red. M. Góliński, K. Mikulski. Toruń, 2013. (6): Organizacja władz miejskich na obszarze Pierwszej Rzeczypospolitej i na Śląsku w XIII—XVIII w.: 78-110 [in Polish].
76. Voloshchuk, M. Rusyny-mishchany malopolskykh mist XIII—XIV st.: problemy poshuku ta identyfikatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. (2): 19-28 [in Ukrainian].
[Волощук М. Русини-міщани малопольських міст XIII—XIV ст.: проблеми пошуку та ідентифікації. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 19—28].
77. Wołoszczuk, M. Rusini w miastach śląskich w XII—XIV w. *VI Kongres mediewistów polskich*. Red. W. Iwańczak, St. Rosik, P. Urbańczyk. Wrocław, 2022. (5): Polska i jej sąsiedzi w dobie średniowiecza. Kultura umysłowa, życie społeczne, polityka. S. 101—113 [in Polish].
78. Voloshchuk, M. Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role. Transl. Y. Prykhodko. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450—1450*. General Eds F. Curta, D. Zupka. Leiden; Boston, 2021. 76. 347 p.
79. Kodeks dyplomatyczny Małopolski. Ed. F. Piekosiński. Kraków, 1886. 3: 1333-1386. 480 s. [in Latin].
80. Berkes, O. [Rec.] Myroslav Voloshchuk: Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property and Socio-Political Role. *Századok*. 2023. 157 (5): 1023-1024 [in Hungarian].
81. Scriptores rerum Silesiacarum. Ed. G.-A. Stemel. Breslau, 1839. 2. 505 p. [in Latin].
82. Catalogi episcoporum Cracoviensium. Ed. J. Szymański. *Monumenta Poloniae historica*. Ser. nova. Warszawa, 1974. 10 (2). 386 p. [in Latin].

83. Dlugosii, Johannes. Vitae episcoporum Poloniae: catalogus archiepiscoporum gnesnensium. *Johannis Dlugossii senioris canonici Cracoviensis opera omnia*. Warszawa, 1867. Vol. 1. 223 p. [in Latin].
84. Kodeks dyplomatyczny katedry Krakowskiej ś. Wacława. Ed. F. Piekosiński. Kraków, 1874. 1. 375 s. [in Latin].
85. Voloshchuk, M. Yepyskop Krakova *Procopius de Russia* (1292/93—1295 rr.): Umovna etnichnist ta henealohichna nalezhnist. *Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego*. Red. D. Dąbrowski, A. Jusupović. Kraków, 2018. (5): Polska, Ruś i Węgry: X—XIV w.: 99–129 [in Ukrainian].
[Волощук М. Єпископ Кракова *Procopius de Russia* (1292/93—1295 pp.): Умовна етнічність та генеалогічна належність. *Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego*. Red. D. Dąbrowski, A. Jusupović. Kraków, 2018. Т. 5: Polska, Ruś i Węgry: X—XIV w. S. 99—129].
86. Codex diplomaticus Brandenburgensis. Ed. A.F. Riedel. Berlin, 1862. 22. 508 p. [in Latin].
87. Codex diplomaticus Silesiae. Ed. W. Wattenbach. Breslau, 1862. 5: Das Formelnbuch des Domherrn Arnold von Protzan. 342 p. [in Latin and German].
88. Monumenta Poloniae Vaticana. Ed. J. Ptaśnik. Cracoviae, 1913. 3 (1202—1366). 572 p. [in Latin].
89. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia. Ed. A. Theiner. Romae, 1860. T. 1: ab Honorio pp. III. Usque ad Gregorium pp. XII. 1217—1409. 788 p. [in Latin].
90. Codex diplomaticus Prussicus. Ed. J. Voigt, Königsberg, 1848. 3. 236 p. [in Latin].
91. Codex diplomaticus Silesiae. Eds. K. Wudke, E. Randt. Breslau, 1930. 30/2: Regesten zur Schlesischen Geschichte 1338—1342. 275 p. [in Latin and German].
92. Monumenta Poloniae Vaticana. Ed. J. Ptaśnik. Cracoviae, 1913. 1. (1): Acta camerae Apostolicae 1207—1344: 502 p. [in Latin].
93. Monumenta Poloniae Vaticana. Ed. J. Ptaśnik. Cracoviae, 1913. 2. (2): Acta camerae Apostolicae 1344—1374: 585 p. [in Latin].
94. Voloshchuk, M., Parshyn, I. Johann de Ladimiria: do problem etnichnoho pokhodzhennia kapelana silezkoho kniazia Henrikha VI Dobroho. *Halychyna: Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznauchyi chasopys*. 2918. (31): 50–63 [in Ukrainian].
[Волощук М., Паршин І. Johann de Ladimiria: до проблеми етнічного походження капелана сілезького князя Генріха VI Доброго. *Галичина: Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2018. Вип. 31. С. 50—63].
95. Wendt, H. Schlesien und Orient. Ein geschichtlicher Rückblick. Breslau, 1916. 244 S. [in German].
96. Zbiór dokumentów małopolskich. Wyd. St. Kuraś. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. (1): Dokumenty z lat 1257—1420. 443 s. [in Latin].
97. Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie. Lwów, 1871. 3. 316 s. [in Latin].
98. Zbiór dokumentów małopolskich. Wyd. St. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. (4): Dokumenty z lat 1211—1400. 332 s. [in Latin].
99. Codex diplomaticus Majoris Poloniae. Poznań, 1879. 3: 1350—1399. 789 s. [in Latin].
100. Myśliński, K. Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja (1340—1400). Lublin, 1981. 284 s. [in Polish].
101. Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie. Lwów, 1868. 1. 199 s. [in Latin].

Надійшла / Received 22.11.2024

Myroslav VOLOSHCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Professor at the Department of the World History,

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

myroslav.voloshchuk@pnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1737-7205>

RUTHENIAN NON-CROWNED SETTLERS

IN THE LANDS OF THE PIASTS OF THE 11th — MID-14th CENTURIES:

NAMING AND IDENTIFICATIONS

The purpose of the article is to systematize and classify all forms of recording of the Ruthenian (and presumably Ruthenian) settlers in the lands of the Piasts (Lesser and Greater Poland, Silesia, Mazovia) during the 11th — mid-14th centuries. This concerns not only the forms typical for the Latin sources (*Ruthenus, genere Ruthenus, dictus Ruthenus, de Russia*) but also quite rare ones (*de Ladimiria*). Special attention is paid to the reasons and dynamics of the spread of the typical names of the ruling dynasty of Rus' among the non-crowned elites of the Piasts. **The research methodology** involves a thorough analysis of mainly Latin-language sources of the 12th—15th centuries, in which the Ruthenian predicates, geographical affiliations, and personal names of Rus' princely origin, unusual in the lands of the Piasts, were applied to the individual foreign settlers. Their typology and classification have been performed. The dynamics of their use according to the chronology and geography of the settlement of people arriving from Rus' in a new place and environment is noted. **Scientific novelty.** By selecting the most common Ruthenian identifications, all currently known individuals to whom they were applied have been named. The reasons for the spread of certain records in the characteristic environments of residence and activity of the individual Ruthenians (for example, in Lesser Poland and Silesian cities with the Magdeburg Law) are indicated. The connection between the appearance of some dynastic names of the Rus' princely family among the non-crowned elites of the Piasts and the active matrimonial and other (mainly military-political and trade) relations of Polish princes with the elites of Rus' is proven. It has been established that there are no additional individual affiliations in the sources of the late 10th — first third of the 12th century regarding the origin or previous place of residence of the Ruthenians who arrived in the lands of the Piasts. An increase in the number of Ruthenian predicates among the elites of the Kingdom of Poland has been noted since the mid-14th century. In our opinion, this was connected with the increase in the number of nobles who arrived from Rus' to the service of the king of Poland, Casimir III, whose origin, in the new conditions of the rapid territorial expansion of the Kingdom of Poland, required additional attention. **Conclusions.** Rus'-Polish interdynastic relations of the late 10th — mid-14th centuries were among the most intense. This also intensified the dynamics of relations between non-crowned elites, their participation in the military expeditions, trade activities, pilgrimages, migrations, and, therefore, the periodic transition to the service from one ruler to another, settlement in a new area for themselves. Until the middle of the 12th century, official Latin-language historiography, princely and ecclesiastical charters from the lands of the Piast, being at the stage of their formation, tended not to focus attention on individual non-crowned persons from Rus', who settled in their new homeland. The immigrants from Rus' who ended up in the Polish lands as warriors, merchants, or captives were recorded in a general way — *Rutheni*. Presumably under the Ruthenian influence, the bearers of the names *Rusco, Ruso, Russota*, and *Ruz* appeared in the possessions of the Piasts from the 12th century. The sources practically do not allow us to establish the fate of these and other individual Ruthenians. In the 12th century, the situation

changed radically. As a result of a considerable number of bilateral Rus'-Polish interdynastic and semi-dynastic marriages, the names of the elites in the lands of the Piasts began to be replenished with previously unknown names of the Rus' princely family's origin (Sviatoslav, Volodymyr, Yaroslav, Mstyslav, etc.). At the same time, their new bearers were not necessarily representatives of the Piast dynasty. The spread of city self-government to the cities, especially in Silesia and Lesser Poland, led to the articulation of the origin, cultural and religious affiliation, and trade specialization of the individual groups of townspeople. City books, obituaries, official secular, and ecclesiastical charters repeatedly recorded both groups of the Ruthenians and the most famous of them in terms of individualization — *Ruthenus*. At the same time, to reinforce the fact of the origin of some individual townspeople, it was sometimes indicated — *genere Ruthenus*. In some cases, the record *dictus Ruthenus* is found, and apparently also to emphasize the Ruthenian origin of the person. At the same time, the Ruthenian townspeople's families felt the influence of Germanization, reflected in the German names of their children born in mixed marriages, although also known in some places as *gerene Rutheni*. Part of the urban elites were noted *de Russia*. This could serve as evidence of the origin or trade specialization, as these were people from at least mixed marriages with typical German names in their families. In one case, such record (*de Russia*) *post mortem* was applied to the former bishop of Kraków Prokop, during whose lifetime and pontificate none of the documents indicated his Ruthenian origin. It is important that we observe the Ruthenian individual characteristics exclusively in men, even those born to mothers of non-Ruthenian origin. After the increase in the number of Ruthenian predicates in the 13th century, for the 14th century, we note the appearance of affiliations by the city of origin or former temporary residence. Thus, the fates of two Silesian men — Johannes and Nicolaus, noted *de Ladimiria*, are connected with the Volynian town Volodymyr. But these men were unlikely to be Ruthenians.

Keywords: *Rus, Lesser Poland, Greater Poland, Silesia, Mazovia, migrations, settlers, identification, prince, princess, non-crowned elites.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.028>

УДК 94:27-475.5-726.3]:378.4(477-25)

Максим ЯРЕМЕНКО

доктор історичних наук, завідувач кафедри історії,

Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна);

старший науковий співробітник,

Національний музей історії України (Київ, Україна)

m.yaremenko@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-2386-638X>

АВТОБІОГРАФІЧНА ТА БІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ У ПРОПОВІДЯХ СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО 1690-х рр.*

Мета полягає в аналізі біографічних даних про вище духовенство Київської митрополії, які містяться в понад сорока неопублікованих проповідях Стефана Яворського, написаних під час його перебування в Києві в 1690-х рр. Ці автографи, досі недостатньо проаналізовані, виступають важливим джерелом біографістики, на **методологічних підходах** котрої, а також на критичному методі й почасти історичній герменевтиці ґрунтується дослідження. Фахівці зазвичай звертають увагу на літературні, жанрові, догматичні особливості ранньомодерних українських казань. На основі прямої (конкретні факти) чи непрямої (натяки, алюзії, риторика) інформації з проповідей удалося доповнити біограми, навести додаткові аргументи в дискусіях або показати, як сучасники сприймали та оцінювали життя помітних церковних адміністраторів й інтелектуалів Лазаря Барановича, Варлаама Ясинського, Мелетія Вуяхевича, Серапіона Полховського, Йоасафа Кроковського, Інокентія Попов-

* Розвідку підготовлено в рамках проекту «Polskie wzorce literackie i kulturowe w Rosji na przełomie XVII i XVIII wieku: przypadek Stefana Jaworskiego», підтриманого Національним науковим центром (Польща, OPUS, UMO-2017/25/B/HS2/00932).

Цитування: Яременко М. Автобіографічна та біографічна інформація у проповідях Стефана Яворського 1690-х рр. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 28—48. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.028>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ського. Казання Стефана Яворського містять також цінну автобіографічну інформацію. **Висновки.** З'ясовано, зокрема, дату постригу автора та його уявлення про чернече покликання; світське ім'я, місця навчання, час постригу Поповського; доповнено інформацію щодо промоції Кроковського на переяславського єпископа й про викладачів і звершення Вуяхевича, а також Ясинського; уточнено обставини хіротонії Полховського, ставлення до Барановича як того, хто заслуговує на статус святого тощо. З проповідей Яворського вкотре стає зрозуміло, що київські інтелектуали були тісно пов'язані горизонтальними й вертикальними зв'язками, в яких важили розуміння про спільних патронів, освіта (зокрема контакти професор — студент) і пов'язана з нею діяльність (викладання чи адміністративні обов'язки). Інформація про згадане коло осіб не вичерпує потенціал текстів київського казної. В **перспективі** проповіді Яворського також слід аналізувати як джерело з історії не лише біографії, а й церковних практик і повсякдення.

Ключові слова: київське духовенство, Києво-Могилянська академія, Стефан Яворський, українське проповідництво, ранньомодерна доба, Київська митрополія, Річ Посполита, Гетьманщина.

Одне з чільних місць у плеяді яскравих київських інтелектуалів кінця XVII ст. посідає Стефан Яворський. Цього ієрарха дослідники згадують з огляду на його високий церковний уряд (місцеблюститель патріаршого престолу) та роль у церковно-релігійному й політичному житті Московії, що саме перетворювалася на імперію. Немає потреби наводити довгий перелік праць від XIX ст. до сьогодні з розлогими чи короткими згадками про нього. Зауважу тільки, що український період життя Яворського, безсумнівно, заслуговує на більшу увагу фахівців, ніж була досі. Що ж стосується проповідницької спадщини ченця, то вона практично донині залишалася незнаною. Київські казання Стефана почали досліджувати лише віднедавна (розвідки Дж. Броджі, які згадаю далі, та М.Г. Бартоліні¹). Збереглося понад 40 чернеток проповідей за 1690-ті рр., які містять цікаві вказівки не лише на літературний хист й освіченість автора. Саме до цих текстів звернуся нижче, аби проаналізувати, що саме можна уточнити за їх допомогою про біографії духовних осіб Київської митрополії того часу².

Перш ніж перейти до основної теми цієї статті, коротко нагадаю, що джерельний потенціал рукописних казань Яворського, підготовлених для виголошення з нагоди різних празників і подій у київських храмах та Батурині, не вичерпується свідченнями про церковно-релігійну й інтелектуальну сфери. Залучаючи приклади зі щоденного життя, Стефан пропонує дослідникам подеколи унікальну інформацію, яку не так просто відшукати в інших джерелах: про повсякденні чи соціальні практики, уявлення тощо. Далі я зупинюся на тому, що нового про-

¹ У статті М.Г. Бартоліні, щоправда, проаналізовано тільки одну проповідь [1].

² Оскільки йтиметься про «енциклопедичних осіб», тобто тих, чиї біограми містяться не тільки у спеціальних студіях (чимало з них написані ще в XIX — на початку XX ст.), а й у сучасних довідкових виданнях (наприклад, «Києво-Могилянська академія в іменах, XVII—XVIII ст.», у відповідних томах «Енциклопедії історії України»), не повторюватиму тут їх життєписи. На окремих історіографічних уявленнях про біографічні деталі спеціально зупинятимуся тоді, коли аналізований матеріал даватиме змогу посилити чи змінити дотеперішні висновки дослідників.

повіді Яворського додають до наших знань про життєписи вищого духовенства Київської митрополії наприкінці XVII ст. Аналізуючи ранньомодерні українські казання (переважно опубліковані), фахівці зауважували в них також інформацію біографічного характеру. Понад століття тому підмічено цінність одного київського тексту Яворського. Дослідники довго вагалися, визначаючи дату смерті Феодосія (Теодосія) Углицького — 7 січня чи 5 лютого 1696 р. Після його синодальної канонізації наприкінці XIX ст. церковна традиція офіційно прийняла другу дату за день упокоєння (а отже й ушанування) святого. Проте на початку XX ст. віднайдення о. Костянтином Карпінським погребальної проповіді Яворського, в якій було чітко вказано дату смерті — 7 лютого, дало змогу розібратися з плутаниною [2, с. 94—97]³. Тоді ж Карпінський опублікував згадане казання — поодиноким прикладом видання проповіді Стефана київського періоду його життя [4].

Цінні біографічні свідчення вміщено в різних частинах казань Яворського. Варто звертати увагу на титули проповідей, адже тут зазвичай лаконічно зазначено де, коли, за яких умов (астрологічні явища, постриг чи смерть когось, освячення храму тощо) їх виголошено. Часто цікаві факти наведено перед або після епілогу — звернення до конкретних осіб, присутніх при казnodіянні. Зрозуміло, наповнення проповіді залежало ще й від її різновиду. Скажімо, в погребальному казанні інформація про покійника могла бути розподілена в різних частинах.

Мені вже доводилося демонструвати цінність проповідей Яворського як джерела фактів із життя окремих осіб, а саме з'ясувати, що він прочитав у Київській академії перший повний богословський курс, і встановити невідомий досі час постригу у черниці племінниці І. Мазепи [5—6]. Тож у цій розвідці омину два згадані сюжети. Розпочну ж зі свідчень проповідника про себе.

Стефан Яворський

Зрозуміло, що кожна проповідь Стефана промовляє про нього самого — про його освіту, літературний хист та ін. Зупинюся лише на кількох біографічних фактах. У казанні на Благовіщення 1699 р., виголошеному в Печерській жіночій обителі, Яворський зазначав: «При сем осѣненій Бгородичном Блговѣщенском, и я сподобилѣмся воспріяти осѣненіе іноческого покрова, власне тому ннѣ лѣтъ десят, а дай Бжѣ при сѣи же осѣненіи яко при облачном Ѡаворском сподобитися и усыновленія Бжія»⁴.

³ Це відкриття, проте, не вплинуло на церковну візію, тож день пам'яті святого до сьогодні залишається в місяцесловах під 5 (18) лютого. Цікаво, що й сучасні дослідники подеколи ігнорують розвідку К. Карпінського (див., напр.: [3]).

⁴ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). Ф. 834. Оп. 2. Д. 1592. Л. 397. Тут і далі при цитуванні йотоване «а» передається як «я», надрядкові літери та фрази внесено в рядок без спеціального позначення; наводиться остаточний текст без коментування закреслень, правок тощо; авторські скорочення не розкриваються; великі літери розставлено згідно з правилами, наближеними до сучасних; збережено авторські розділові знаки, підкреслення, виділення фрагментів прописними літерами, описки.

Час постригу Яворського — 1689 р. — давно фігурує в історіографії. Також було зрозуміло, що він відбувся після написання ще під світським ім'ям «Симеон» панегірика І. Мазепи «Echo glosu» [7, с. 57—58]⁵. Тепер знаємо, що відтоді до «взяття габіту» на Благовіщення 25 березня минуло небагато часу.

В незавершеній чернетці проповіді на празник св. Миколая 1698 р. Яворський умістив подяку митрополитові Варлааму, в якій сам підтвердив те, що дослідники знали з інших джерел, — покровительство Ясинського ще зі шкільної лави. Про опіку з боку ієрарха від юності, сприяння в навчанні, переконання стати монахом та постриг у чернецтво, спрямування викладати в академії й піднесення до ігуменського сану чітко вказано в передмові «Сказаніє ѿ творцѣ книги сѣл», доданий до «Каменя віри» Яворського [9, арк. н/н]. Проте там не згадано про ще один важливий факт біографії духовної особи — священницьку хіротонію. У проповіді автор нагадує, що його ієрейське висвячення здійснив також Варлаам:

«Сими же сосцами аще и всѣ дѣхонѣ питаются и наслаждаются в паствѣ преосщ: в: зостаючіє. Обаце между всѣми первый есмѣ аз которого в младых лѣтах преосщенство ваше ѡтцѣ мой блгоутробнѣйший, на лоно ѡтческого своего призрѣнія воспріємши, не престалѣ еси вся творя яже бѣху кѣ воспитанію и паученію моему, дондеже вѣ мужа совершенна возрастохѣ, но и ннѣ неизчерпаемый милости источник ѡт тѣхжде сосецѣ на мя изливается, вся бо яже имам еже есмѣ, твоя званіє на дѣеспителный пут сут иноческое житіє, пресвитерский санѣ, префектовское и ігуменское достоинство, и прочая неизчетная блгодѣянія вся твоя сут [...]»⁶.

У батуринському казанні 1697 р. Яворський не лише обмовився про своє перебування в Речі Посполитій, а й засвідчив, що під час навчання там він не цурався публічного життя, зокрема долучався до такого привселюдного дійства, як поховання якогось знатного пана. Стефан, щоправда, згадував про це, оповідаючи анекдот, як дружина на погребінні свого чоловіка викликала сльози за допомогою цибулі, а затим неправильно голосила (мабуть, жартівливу історію було обрано з огляду на аудиторію — козацьку старшину — задля розваги). Вірогідно, це свідчення слід пропустити через сито літературного аналізу:

«Ест и иное домовое лѣкарство кто не может плакати, цебуя которая горкостью своею до слез побуждает. В Полци трафилосѣ мнѣ слышати ба и видѣти. Една значна панѣ не могучи плакати по своем умерломѣ мужу, насмаровала цибулею очи, и плачуци змышленными слезами, вымовиласѣ: мѣсто того що мѣла мовити: a gdzieżeś moy drogi? такъ она рекла: a gdzieżeś moy drugi»⁷.

Не так давно Ґ. Маркер порушив питання про те, як можна дослідити «я» «російських» («русских») монахів «петровської доби». Втім у його статті є дві

⁵ Як зазначено в титулі панегірика, твір написано для піднесення гетьманові на іменини («przy solennym rowinszowaniu, doroczney festu patronskiego revolucyey, Іана świętego Krzyciciela iasnie wielmożnemu ieo msci p: Іанові Mazepie» [8]). З огляду на зафіксовану у проповідях Яворського практику поїздки до Батурина та казnodіяння саме на Собор Іоанна Хрестителя, можемо висновувати, що йдеться про іменини 7 січня.

⁶ РГИА. Ф. 834. Оп. 2. Д. 1592. Л. 921 об.

⁷ Там же. Л. 1062.

серйозні методологічні хиби. По-перше, лівова частка загалом невеликої групки героїв міркувань цього дослідника — українські ченці-інтелектуали (від Галятівського до Прокоповича). Тож на їхніх прикладах можна вести мову про індивідуальне вираження та самопрезентацію саме вчених монахів Київської митрополії, не замахуючись за суто формальними ознаками (одна церковна юрисдикція) на всю православну церкву в Московській державі. З огляду на залучені приклади виникає і друга методологічна непевність — до чого тут епоха Петра І? Нове українське монашество формувалося та перебувало (так само й після 1654 р.) в культурних середовищах, які царювання цього монарха ніяк не змінили. Але, попри згадані хиби, стаття Г. Маркера цікава іншим — спробою окреслити можливі джерела для вивчення вираження чернечого «я» та пояснити, на що слід звертати увагу при їх аналізі (розмежування «сакрального» і «профанного», «свого» й «чужого, мова, демонстрація емоцій, описи, інтерпретації тощо). Історик орієнтувався на друковані матеріали. Зауваживши брак щоденникових записок, Г. Маркер виділив чотири можливі групи джерел: передмови та післямови до різних видань, візуальні знаки (акровірші й ін.), вставки в текстах із розповіддю про себе, листування [10]. Як на мене, певні уявлення про самоакцептацію вченого монаха можна отримати на основі його проповідей. У випадку Яворського зверну увагу на те, як він сприймав себе, а також як пояснював суть чернецтва загалом.

Один зі способів, за допомогою якого дослідники намагаються досягнути «маніфесту» монаха, полягає в аналізі чернечого імені [див., напр., 11]. Немає сумніву, що високоосвічений Яворський розумів усі конотації, котрі приховувалися за іменами святих. Він неодноразово згадував у проповідях свого небесного покровителя — св. Стефана («патронь мой Стефанъ ст:»). Із контексту зрозуміло, що з низки християнських подвижників із таким ім'ям чернець за небесного опікуна обрав (чи погодився прийняти)⁸ апостола з сімдесяти св. Стефана Першомученика. Зазвичай проповідник апелював до стійкості у вірі свого патрона та його молитви до Господа за прощення вбивць під час каменування⁹, хоча з життя святого відомо про обрання Стефана на прислугу дванадцятьом апостолам, здійснення ним чуд, uzдоровлення недужих, успішне проповідування в Європі, Азії, Африці [13, арк. 274 зв. — 278]. Зрештою, Яворський наголошував саме ті аспекти у житті архідиякона, які акцентовано у церковній службі (перша мученицька смерть християнина та протистояння «беззаконню» юдеїв) [див., напр.: 14, с. 587—595, 932], а отже саме те, що церква виділяла як найважливіші послання для вірян.

Згадки небесного патрона зустрічаємо у проповідях на празники св. Миколая в контексті розвитку теми про різні вітварі святителя. Яворський повторював інформацію в казаннях різних років, а коли заводив мову про кам'яний вітвар, то пояснював, що таке «камінь» з перспективи богословів: «Камень нетесанный по разумѣнію учителей ест мужество, великодушіе, статокъ, твердое непреклонное

⁸ У чині «малагѡ образа, еже естъ мантиѡ» вказано, що на питання братії: «Что ти естъ имѡ, брате?» пострижений відказує, «повѣдал свое новое Имѡ». Як саме обиралося у XVII ст. нове ім'я, у чині не пояснено [12, с. 898—920].

⁹ РГИА. Ф. 834. Оп. 2. Д. 1592. Л. 899, 911 об., 917 об.

и непоколебимое терпение, без галасу, без крыку, без роптанія, яке было Ювае терпение без роптанія. То-то камень нетесаный»¹⁰. Саме таким наріжним каменем був Ісус Христос, апостоли й мученики¹¹: «А о мучениках що мовити? Единъ за всѣхъ станетъ патронъ мой Стефанъ ст, который противу каменного устремления, единым непоколебимым ставшиися каменем, за убивающих мляшеся: Гди не постави им грѣха сего»¹².

Постригаючись у чернецтво, Яворський не обрав святим опікуном якогось монаха-подвижника. Його, очевидно, більше вражав шлях покірного, але твердого служіння (а спочатку навіть прислужування) архідиякона Стефана. Водночас із низки мучеників за віру киянин зупинився на піонері — тому, кого церковна традиція називає «першомучеником», хто разом з іншими апостолами тільки формував християнську церкву. Тож, вочевидь, покірне, але відповідальне і тверде служіння, зокрема проповідуванням слова Божого, було для Яворського таким собі ідеалом, вартим наслідування.

Інші важливі для Стефана риси монаха можна припустити, аналізуючи його погляди на чернецтво загалом. Він підкреслював, що ченці мають добровільно зректися вигод світу («добровольне сим свѣтом погордивши»¹³), відмовитися від «фортуни», «гонору», матеріальних статків. Ті, хто обирають натомість чернечий габіт, є ангелами¹⁴. Монашество — це шлях до раю, адже «вознесіння небесного» не можна досягнути без смирення, а чернече життя смиренне. Дорога до неба лежить через покайання, смерть, суд, пекло, а ченці вже обирають «житіє і почесное покайнное» та вмирають для земних утіх і носять чорне жалобне смертне облачення¹⁵. Монахами стають ті, хто хоче вдостойнитися Божого усиновлення, адже взяття габіту, як указувалося у проповіді на Благовіщення 1699 р., — це осінення й затемнення (як і покриття та осінення Богородиці силою Всевишнього на Благовіщення), що сподобляє «сыновства Бжїя»¹⁶.

У казанні на смерть Мелетія Вуяхевича 1697 р. Яворський торкнувся теми багатства та небезпек для тих, хто його має. Він згадав про повітря й воду, — спільне добро, доступне всім охочим. Далі наголосив, що так колись було і з багатством: «[...] такъ было и въ первенствующей Церкви, где то вѣрный Хсвы ничего своего власного не мѣли, все общее, всѣ свой богатства приношаху и полагаху предъ ногами апостолскими, а если бы кто що мѣлъ затаити, наглою смертю, яко Ананія и Сафира, мусили того приплатити»¹⁷.

Здається, проповідник не лише ідеалізував ті часи, а й журився, що тепер навіть у кіновіях немає спільного володіння: «Стое тоє обыкновеніє, ах жался

¹⁰ Там же. Л. 899.

¹¹ Там же. Л. 899, 911 об.

¹² Там же. Л. 899.

¹³ Там же. Л. 398 об. (1699 р.).

¹⁴ Там же. Л. 1026.

¹⁵ Там же. Л. 97 об. (1698 р.).

¹⁶ Там же. Л. 397.

¹⁷ Там же. Л. 1786 об.

Бже, нѣшными антихристовыми времени устало! Бо не толко в мирѣ, але и в монастырах общины не найдешъ. Богатство вода всѣмъ обще повинно быти»¹⁸. Київський монах цитованою обмовкою не лише підтверджував те, що дослідники й так знали (можливість ченцям митрополії мати власне майно, навіть поза межами монастиря). Його риторика видавала сентимент до «справжнього» чернечого спільножиття.

У проповіді на Благовіщення 1699 р. Яворський узагалі алегорично проводив паралелі між монахами та Ісусом Христом — мовляв, Господь теж залишає небесні палати і в утробі Діви Марії покривається людським тілом як волосяницею, а сама утроба для нього наче чернечий затвор¹⁹. Стефан не зупинявся на такій паралелі (порівняння життя ченців з Ісусовим шляхом), а використовував тему Благовіщення, аби водночас нагадати аудиторії (а казання звершувалося в Печерському жіночому монастирі та ще якраз тоді, коли постригали племінницю І. Мазепи), що й Богородиця уподібнювалася черниці — «под осѣненієм Сѣго Дха, нѣбы под іноческим нѣбъ зостаєт покрывалом»²⁰. До того ж «обоє так Хс̃ яко Бѣца, наши троякіє іноческіє обѣти, убожество, чистоту, послушаніє, самою истинною исполняют. Убожество, бо обоє не мають гдѣ главы преклонити. Чистоту бо обоє сут источниками чистоты. Послушаніє, бо Хс̃ послушливъ быст даже до смерти и бѣ повинуся родителем своим. А Бѣца мовит ѿ себѣ: се аз раба Гс̃дня буди мнѣ поглу &&»²¹. Зрештою, Ісус не лише «зачался под осѣненем Сѣго Дха», а й народився «при темнотях въ полунощи в темной пещерѣ Виѣл: и умерлъ при темнотяхъ на крстѣ погавивши свѣтила нбсныє, нам даючи на приклад абысмо ся темнотями законными не гнушали, ежели хочемо ѿтродитися нбу, а умерти мирови»²².

Яворський наголошував, що монастир — найкраще місце для дотримання «дѣвства»: «дѣвство нѣгдѣ выгоднѣйшого не маєт вомѣстилища, яко под осѣненієм, под покрывалом іноческим, ДѣвСТВО любит осѣненіє ѿ очей людскихъ закрытѣе, в мнстрѣ клявзуру, затвор, заключеніє»²³. Цікаво, що цей посил автор адресував черницям, а не чернецтву загалом (вірогідно тому, що виголошував проповідь у жіночій обителі). Він нагадував, що все найцінніше на землі приховане: перли та коштовне каміння — в морській глибині, дорогоцінні метали — під землею, а найдорожчого над усе Бога покривають небесні «заклепы». Так і черниці, якщо хочуть заясніти свого часу в небесній короні, мають сховатися спочатку під сінню монашества, «и ѿт клявзуры монастырской намнѣйся не удаляти»²⁴.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. Л. 396 об.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Там же. Л. 397.

²³ Там же. Л. 397 об.

²⁴ Там же. Вочевидь монахів, насамперед інтелектуалів, така вимога постійного перебування в монастирі не могла стосуватися з огляду на їх участь у позамонастирському житті. Зрозуміло, що Яворський на власному прикладі знав, що ченцеві доводиться виконувати різні доручення (не лише проповідницькі) поза стінами обителі.

Проповідник фіксував також зверхнє ставлення до чернецтва, яке побутувало у середовищі «сильних світу цього». Принаймні він підкреслював, що монашество — це не тільки шлях для вбогих, «малочестных» і «малородних». Воно також для «великоіменитых», багатих, благородного походження людей²⁵. Ба більше, ніхто не може гидувати чернецтвом²⁶ чи лаяти його: «Онѣмѣй же южѣ ненасытная заздрости людей свѣтовых, которая без встыду часто барзо крычишь на земных херувимов, на слугѣ Бжїихѣ на иноковѣ»²⁷. Я не схильний у таких свідченнях Яворського вбачати тільки якісь риторичні прийоми. Не знаємо, чи сам Стефан, котрий проповідував перед елітою Гетьманщини, відчував нешанобливе ставлення. Проте з наступних десятиліть маємо достатньо прикладів скарг духовенства на зверхність із боку світських вельмож.

Лазар Баранович

Розглядаючи проповідь Яворського на Різдво Богородиці, виголошену в Києво-Софійському соборі 8 вересня 1693 р., Дж. Броджі звернула увагу на дописку в ній про смерть Лазаря Барановича та, серед іншого, проаналізувала Стефановий парафраз з Євангелія від Іоанна (11:11) «Лазар не другъ але пастыр нашъ успе»²⁸. Цю фразу, на думку дослідниці, можна трактувати як вияв визнання Стефаном високого Лазаревого авторитету насамперед як пастиря та духовного лідера. Яворський не міг назвати його другом, як буквально написано в Іоанна, адже за віком не був навіть учнем Барановича, а за статусом на той час і поготів не наближався до небіжчика [15, с. 115—117, 126—127; висновки повторено: 16, с. 84, 88]. Дж. Броджі також звертає увагу на те, що Яворський називав Барановича «агнцем» (натякаючи, очевидно, на його прізвище), котрий є посланцем Богородиці, «цілеспрямовано та явно підкреслюючи сакральний статус покійного єпископа» [15, с. 116—117].

Як видається, цю останню думку підкреслює не тільки іменування «агнцем», а й парафраз, що привернув увагу дослідниці. Його слід проаналізувати глибше, звернувши увагу не тільки на означення «пастир», а й на дієслово «успе». Підстави для доповнення розуміння того сенсу, який уклад Яворський у фразу «Лазар не другъ але пастыр нашъ успе», дає сам проповідник в іншому своєму казанні. Так, на празник св. Варвари в 1694 р. він опонував ученню «лютрів», котрі не шанують мощі²⁹:

«Блядословят еше лютры на мощи стых з ѡалма Дѣдва: еда мертвыми твориши чудеса еда повѣст кто въ гробѣхѣ масть Твою. Ѡтвѣтую. Прелъщаетеся неразумѣюще

²⁵ РГИА. Ф. 834. Оп. 2. Д. 1592. Л. 397.

²⁶ Там же. Л. 396 об.

²⁷ Там же. Л. 1025.

²⁸ Там же. Л. 309 об.

²⁹ Антипротестантська спрямованість — не новина для київських інтелектуалів. Так, схожі акценти, зокрема протилютеранські, дослідники зауважують значно раніше у творах Петра Могили, зокрема в підготовленому за його участі «Православному сповіданні» [17, С. 369, 371 та ін.].

Писанія ни силы Бжїя: Давыд ст: мовит о мертвых которые и дшею и тѣломъ поумирали, ясно тоє дається зрѣти тамъ же зараз: еда повѣст кто въ гробѣхъ милост & и истинну Твою въ погибелі & През таковых мертвецовъ Бгъ чудеса не творит. Стый зас угодники Бжїй не зовутся мертвыми, але усопшими преставшимися яко teste Evang Лазарь другъ нашъ успе. Се даст возлюбленным Своим сонъ»³⁰.

Отож зазначаючи в тексті на Різдво Богородиці, що Лазарь «успе», а не помер, Яворський тим самим натякав на його святість. Таке спостереження ще виразніше підкреслює, як сприймали діяльність Барановича інтелектуали Київської митрополії. Попри формальне адміністративне розходження шляхів київської та чернігівської кафедр, роль Лазаря в руському церковному житті не лише вважали надзвичайно важливою, а його самого прирівнювали, хай і на рівні погребальної панегіричної риторики, до угодників Божих.

Варлаам Ясинський

У казанні на празник свв. апп. Петра й Павла в 1696 р. Яворський згадав про відновлення Софії Київської. Він славив митрополита Варлаама за докладені зусилля на спорудження та оздоблення храмів. У контексті цієї похвали проповідник нагадував, що Ясинський розпочав ремонт Софійського собору:

«Тыє жъ двѣ дражайшіє лептѣ двоицу сихъ верховныхъ апловъ приношу и тебѣ преосщєнный архипастыру мой, єдино немерцающее, смиренія святини, мудрости, блгочестія, и прочихъ добродѣтелей свѣтило. Кто жъ не видитъ. Все твоє иждивеніє все имѣніє а що болша все житіє истоцаєшъ на воздвиженіє и украшеніє церквей Бжїй, що жъ тебѣ барзѣй на тоє дѣло можєст быти потребного ежели не камень. Овож камень Петръ ст: на которомъ и сію прекрасную воздвигнулъ церковь. В страннопріємнической твоей катедрѣ заложилєс банкїєт, гдѣ сама Премудростъ Бжяя нещадно виномъ шафуетъ. Премудростъ созда себѣ храмъ утвер: с: с: Закла своя жертвенная, и черпа въ чаши своей вино. А що жъ на той Стософїйский Премудрости Бжїя банкїєтъ єстъ потребнѣйшого, яко сосудъ. Овожъ сосудъ избранный, а ещє не празденъ пяточисленнымъ лѣкворомъ исполненный»³¹.

Свого часу мені вже доводилося писати про роль Ясинського в реставрації собору. Саме йому приписував славу відновлення Софії автор посмертної епітафії 1707 р., де однозначно вказано, від кого йшли ініціативи архітектурних звершень, що їх в історіографії чомусь традиційно приписують І. Мазепі (чи не з підсвідомого уявлення про те, що всю історію вершить правитель, у цьому випадку — гетьман?) [18, с. 95—97]. Згадана проповідь Яворського також величала винятково Варлаама тим, хто «заложилєс банкїєт, гдѣ сама Премудростъ Бжяя нещадно виномъ шафуетъ». Тож маємо ще один привід коректно розставляти акценти в розмовах про ініціаторів оновлення Софійського собору. До речі, з цього казання зрозуміло, що справу тільки розпочато.

Інша проповідь Стефана, виголошена на Різдво Богородиці (8 вересня) 1691 р. у Софійському соборі, орієнтує у часі початку відновлення храму Ясинським, який посів митрополичий престол 1690 р.:

³⁰ РГИА. Ф. 834. Оп 2. Д. 1592. Л. 766.

³¹ Там же. Л. 992.

«Благоу́пный воистинну сей храм, в котором днес бдѣтъ Сѣто Дѣхъ нас собора, Софія ст: или Премудростъ Бжїа себѣ сооружила. Премудростъ созда себѣ храм. А столпы гдѣ? Ото колъ много митроподитовѣ, толъ много столповѣ, благочестїемъ великодушїемъ непоколебимыхъ, бгомыслїемъ блгоразумїемъ архїерейскимъ достоинствомъ возвышенныхъ, благоу́пїемъ всяческихъ добродѣтелей сіяющихъ, вражїимъ устремленїемъ несотримыхъ. Такого столпа Премудрости Бжїа храмъ и ннѣ стяжа, на которомъ уже хвала Бгу блгоу́пнѣ разоренная обновляется и утверждается храмина»³².

Останнє цитоване речення вказує, що Варлаам узявся за відновлення Софїї вже в першій рік свого архіпастирства (час між його прибуттям до Києва 14 листопада 1690 р. [19, с. 304] після висвячення та виголошенням проповіді 8 вересня 1691 р.).

Мелетїй Вуяхевич

У 1697 р. Яворський виголошував проповідь на похованні архімандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича³³. Згадки в казанні підтверджують уже відомі дослідникам факти, як-от дату смерті — 6 лютого 1697 р. — з уточненням, що вона настала вранці, під час служіння заутрені («до того еще под час утренѣ преставился»³⁴). Яворський, як і передбачали поради складання «погребових» проповідей, обіграв зображення герба для компонування тексту та поєднав його елементи з темою казання, тож і тут маємо зайве свідчення про геральдичний знак покійника: «Тыми трема рѣками, въ трехъ гербовыхъ источникахъ изображенными доплынулъ южѣ въ пристанище нбсное зешлый в Бгу преподобныйшїй архимандритъ сея чудотворный Лавры Печ: Кїев: Мелетїй Вуяхевичъ»; «[...] обернулъ тричисленные гербовые рѣки зешлого в Бгу»³⁵ та ін. Згадані три гербові «ріки» — це якраз указівка на три смуги, зображені на гербовому щиті Вуяхевича (Корчак) [див., напр.: 20, с. 27, XXVI].

Проте в казанні Яворського натрапляємо й на досі невідому інформацію, що стосується освіти померлого архімандрита. О. Оглоблин лише припускав, що Вуяхевич міг навчатися в Києво-Могилянському колегіумі [21, с. 201]. У сучасних біограмах Мелетія вже безсумнівно долучають його до вихованців академії, де він «закінчив курс навчання». В довідкових нарисах, утім, не конкретизовано ані обсягу «курсу навчання», ані джерел, що дали підстави для згаданої інформації [див., напр.: 22, с. 283]. Тож тут радше маємо приклад того, як припущення з часом перетворюються на констатацію. Яворський у проповіді не лише підтверджував факт студій у колегіумі, а й конкретизував учителів Мелетія, що дає змогу уточнити час його перебування у «школах»:

«Уподобился был купцу ищущему доброго бисера, когда молодой вѣкъ свой не на сваволяхъ и распустахъ яко сущїей, але на взысканїи премудрости аки дражайшого

³² Там же. Л. 294 об.

³³ У проповіді є такі слова: «зешлый въ Бгу препод: архим: сея с: вел: чуд: Лавры П: К: Мелетїй Вуяхевичъ на жалосномъ томъ катафалку очомъ нашимъ представленный» (Там же. Л. 1788).

³⁴ Там же. Л. 1791 об.

³⁵ Там же. Л. 1786, 1790.

сокровища, в наших Кієво-Могилянских Аѳинах хвалебне препроводиль. Александр Великий защищался тым же мѣлъ учителя так мудрого члка Аристотелеса философии первоначалника, Неронъ цесар римский хлюбился тым, же мѣлъ учителя так мудрого члка Сенеку, не меншая была похвала Гонорію и Аркадію цесарем же мѣли учителя и мудрого и стобливого члка Арсенія стго. Ровная немал похвала, зешлому въ Бгу архимандритѣ, когда въ училищах наших кіевских мѣлъ учителей, такъ мудрых и стобливых мужей, першого в реторицѣ блженныя памяти Лазара Барановича, потым архієпска Чер: етс другого въ философій блженныя памяти Іннокентія Гизеля потом архиман сея с: чуд: Лавры Печерскія ободвох немерцающих свѣтил церковнаго нба. О щасливая молодости которая такъ вѣкъ свой хвалебне провадишь: о блженная треблженная зорасли, которая то въ вертоградѣ учителномъ, орошеніем премудрости так блголѣпно процвѣтаеш в кедра ливанского возрастаючи»³⁶.

Отож риторики Вуяхевича навчав Баранович, а філософії — Гізель. Як стверджував М. Петров, Баранович був професором риторики в 1646/1647 навч. р. [23, с. 17]. Зберігся філософський курс Гізеля, який він викладав у 1645/1646—1646/1647 навч. рр. [24, с. 41, 178—179]. Зрозуміло, що логіка студій передбачала послідовне прослуховування курсів: спочатку красномовство, а відтак філософію. В 1646/1647 навч. р. Вуяхевич не міг одночасно опановувати те й інше. М. Петров припускав, що Гізель читав філософський курс також у 1647—1649 рр. Його версія базувалася на тому, що жоден із відомих тодішніх викладачів із належним рівнем підготовки, окрім Іннокентія, не міг перебрати цю «школу», адже або з різних причин перебував поза колегіумом, або викладав щось інше [23, с. 22—23]. Як видається, згадка у проповіді про викладачів Вуяхевича слугує додатковим аргументом на користь тези дослідника.

Михайло Вуяхевич мав завершити навчання в «Могилянських Атенах» орієнтовно влітку 1649 р., і вже після цього став писарем Кієво-Печерської лаври. І якщо він справді перейшов на козацьку службу в 1661 р., як припускають дослідники, то твердження в листі печерських монахів до І. Мазепи, наведеному у творі С. Величка під 1691 р. про те, що він лаврі «ѡт юности своея [...] на значныхъ писарских трудахъ, аще и в мирскомъ чину, немало лѣтъ полезно [...] послужилъ» [25, с. 646], — цілком резонне. А таке довге писарство без постригу у ченці спонукає до думки, що в монастирі серед впливових ченців справді перебував один із його родичів³⁷. Також закінчення студій у 1649 р. не суперечить нині вже енциклопедичним даним про приблизну дату народження Вуяхевича — 1630 р. Принаймні, коли у XVIII ст. з'явилися щорічні реєстри могилянських студентів, то в них зафіксовано серед слухачів філософії й 17-літніх, і навіть молодших хлопців [26, с. 446—447].

Казання Яворського, що правда, містить згадку про «рожный experiencey» Михайла до того, як той став лаврським писарем:

«Той неоцѣненный мудрости талантъ, Гдѣ раздѣляющий таланты комуждо по силѣ его, дал был и зешлому в Бгу ннѣ погрѣбаемому который то талантъ по силѣ своей

³⁶ Там же. Л. 1788.

³⁷ Ідеться про соборного ченця Рафаїла, який міг доводитися Михайлові навіть дядьком [21, с. 201].

одержавши, не вкопывал его в землю забвенія и нерадѣнія яко суть нѣщый, вѣдаючи добре якъ за тоє сурово обличает и карет гсдинѣ евангелский, але яко блгий рабъ и вѣрный, пожитечную оным талантомъ дѣялъ куплю. Набывши албовѣмъ през пауку и през рожный ехрегипсуі по силѣ своего блгоразумія, обернул его на хвалу Бжію, и на услугу общую, когда въ первых в сей же Лаврѣ стой Печерской, през немалый час зоставал ПИСАРЕМ»³⁸.

Залишається здогадуватися, які саме «досвіди» мав Вуяхевич перед службою в лаврі. Але якщо вони справді допомогли йому виконувати обов'язки писаря (очільника монастирської канцелярії), для чого вимагалася не тільки шкільна освіта, а й практичні навички, то можемо припустити, що Михайло обіймав якісь нижчі канцелярські уряди.

Згадане у проповіді лаврське писарство Вуяхевича Яворський не лише вихваляв, а й натякав, наводячи біблійні приклади, що воно слугує трампліном для вищих посад:

«Бо писарство ест и гонор, и степен до больших гоноровъ. Самому Ху С: н: не прежде дано тытул цря Іудейска ажъ въпервый мусѣль быти писаремъ. Преклонся низу писаше на земли, а на знакъ писарской почести, дано му и трост в руки, якобы даючи знати, хочеш царем Іудейским быти, треба першъ писарем быти, маешъ под остаткомъ крвавой в ранахъ цинобри, возми трост в руки на писаніе»³⁹.

Яворський трактував писарське перо як один із синонімів до «трости» й наголошував, що та рука, яка тримала «трость» писарську, достойна тримати і «трост властителную», натомість «рука зас непривыклая до трости писарской, не достойна ест и властителной трости»⁴⁰. Затим він згадав «прислугу войскову» та «судейство енералное» покійника, наголосивши, що для суддівської гідності «треба высокого розсудку, ростропности, мудрости, блгоразумія, умѣтности, бѣглости въ правах в Статутах, в Саѣонѣ». Вуяхевич був обережним суддею, пам'ятаючи про суд Божий і просячи на поміч свого небесного патрона св. Михайла⁴¹. Загалом же, з допомогою архістратига покійник славно провів козацьке життя: «вес немал вѣкъ свой, въ чину воинственномъ, з прислугою Бгу и Войску Запорозкому хвалебне препроводил. Почувался в томъ добре що за імя на себѣ носить, МИХАИЛЬ»⁴².

У проповіді згадувалося про пожертви Вуяхевича на київські Михайлівський Золотоверхий і Печерський монастирі:

«Глянувши albo вѣмъ на церковь Золотоверхого Михаила ст: в городѣ нашемъ Кіевскомъ. Глянувши на придѣлъ там же на чест стой Великомчнцы Варвары немалым иждивеніемъ сооруженный, кто жъ не признаетъ же богатствомъ себѣ ѿ Бга врученнымъ шафвал и рядил бгоугодне яко блгий рабъ и вѣрный талантами. Я собѣ так імагіную, же то мощи стой Вел: Варвары, ест то цѣлительная купелъ чудесный исцѣленія источникъ изли-

³⁸ РГИА. Ф. 834. Оп. 2. Д. 1592. Л. 1788 об.

³⁹ Там же. Л. 1788 об. — 1789.

⁴⁰ Там же. Л. 1789.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. Л. 1789 об.

вающая. Михаил ст: патронъ его, ест то аггль оный возмущающий цѣлительную купел, на исцѣленіе болящим, а пят верховъ которые там зешлый въ Бгу сооружил сут то нѣбы пят притворъ при купели [...]. Не воспоминаю якъ хвалебное и побожное его намѣреніе было около значных, великих а пожитечныхъ велми сей Лавръ ст: дѣлъ ѿ своего жъ иждивенія, не воспоминаю значного обители ст: ѿ его жъ добръ фортунныхъ приобретенія»⁴³.

Хоч і з різною хронологічною прив'язкою, але на зведення суддею Вуяхевичем приділу св. Варвари Михайлівської церкви історики вказували давно [див., напр.: 27, с. 482, 533; 28, с. 17; 29, с. 157; 30, с. 91, 104]. Про пожертву на перебудову церковних верхів, натомість, згадують рідше⁴⁴. А коли у сучасних публікаціях і пишуть про це, то без конкретики про кількість бань [31, с. 357], або зі вказівкою лише, що собор реставровано й облаштовано два бічних куполи [32, с. 268]. Натомість Яворський чітко зазначив, що поява п'ятибанного Михайлівського собору — це одне із земних звершень покійного архімандрита Мелетія.

Серапіон Полховський

У заголовку проповіді на Воздвиження Хреста Господнього, написаній для виголошення в Києво-Печерському монастирі 14 вересня 1698 р., Яворський уточнив обставини події — при посвяченні на білоруського єпископа слущького архімандрита о. Серапіона Полховського⁴⁵.

Зазначена інформація підтверджує час хіротонії Серапіона, який відомий історикам давно. У сучасній довідковій літературі, втім, досі зустрічається плутанина з датою висвячення Полховського — вказано 30 вересня 1697 р. [див., напр.: 33, с. 714]⁴⁶. Проповідь дає змогу виправити ще одне історіографічне непорозуміння. Коли в 1900 р. С. Голубев, спираючись на московські акти, вказав правильну дату висвячення Серапіона, він навів ще й таку інформацію: «а при томъ освященію были: архиепископ чернѣговской Дмитрей Туптоловъ (sic), и заднепръских и киевских монастырей всѣ игмены и намѣстники, а светили ево, Серафiona, въ печерскомъ монастырѣ, а нѣ въ софѣйскомъ» [34, с. 183]. Дослідник недаремно поставив позначку «sic» — так він звернув увагу на помилку-описку у джерелі, адже Туптало на той час був чернігівським архімандритом, а не архієпископом (він ніколи й не посідав чернігівського архієпископського престолу). Недостатньо критично використавши дані С. Голубева, А. Миронович виправив тільки титулатуру Дмитрія, не врахувавши те, що він у 1698 р. взагалі ще не мав єпископського сану.

⁴³ Там же. Л. 1790.

⁴⁴ Наприклад, М. Дегтярьов та А. Реутов пишуть про перебудову верхів собору приблизно в той час, що й прибудову приділу св. Варвари, але ніяк не пов'язують новопосталу «оригінальну чотириверхову композицію, яка більше ніде не зустрічається» з ім'ям Вуяхевича [30, с. 104].

⁴⁵ «Przy poświęceniu na Episcopią Białoruską Jego msci Oyca Seraphiona Połchowskiego Archimandryty Śluckiego» (РГИА. Ф. 834. Оп. 2. Д. 1592. Л. 217).

⁴⁶ Очевидно, в таких довідниках плутають час видання королівського привілею на єпископство з хіротонією.

Тож у розвідці про Полховського вказано, що хіротонію Серапіона здійснив митрополит Варлаам Ясинський у співслужінні ростовського архієпископа Дмитрія Туптала («w asyście arcybiskupa rostowskiego Dymitra Tuptały») [35, с. 113].

Яворський, утім, у своєму казанні не згадував ніяких архієреїв, окрім Ясинського. До нього він традиційно звертався по благословення («за твоим архиpastыру мой многоспѣшествующим блсвенієм») ⁴⁷. Текст Стефана дає змогу конкретизувати місце хіротонії Полховського — Хрестовоздвиженська церква на Ближніх (Антонієвих) печерах лаври ⁴⁸. З огляду на храмовий празник, урочисте богослужіння відбувалося саме там.

Йоасаф Кроковський

У 1698 р. Яворський виголошував проповідь у Київському Пустинно-Миколаївському монастирі на храмове свято. У ній він порівнював св. Миколая з Мойсеєм, а наприкінці зазначив:

«А яко Мойсей въ пустыни избранъ бытъ въ пастыра при купинѣ оной, огнепальной, такъ и Мойсеови сему второму Николаеви стому пустинному даде омофор на пастырство купина огнепална неопалима Пр. Бца. А ту южъ видимъ явно знаменіе предвозвѣстителное signum prognosticum на похвалу ублженіе и достоинство преп: в: служачее. Зостаешъ преп:: ваше премудрѣйшим своим строеніем при купинѣ огнепальной многословутой Бгородичиной обители Печ: За чим яко Мойсей въ пустыни при купинѣ огнен: избранъ бытъ въ пастыра люду ізр.: Николаеви такожде стлю которому Мойсеови купина огнепалная П: Бца на пастырство омофор подаде, такъ и ваше преп: ѿ сих знаменій предвозвѣстителных ех signis prognosticis буд того певный, же при сей огнепальной купинѣ зостаючи, заяснѣшь часу своего российскому народу в омофорѣ архиерейском.

Будет тоє все за теплым предстательством тоя которая Николая украсила омофором а за мѣтвами стля Хсва Николая, в которого обители сей Пустинной аки въ виноградѣ Хвомъ, блги рабъ и вѣрный труд[...]лся еси, за що восприymeши денарий и зде архиерейскаго достоинства, и в нѣѣ денарий неувядаемая славы» ⁴⁹.

Хоча Яворський не називав імені особи, про яку говорив, з обмовок у тексті не складно здогадатися, що йшлося про лаврського архімандрита Йоасафа Кроковського. Йому Стефан віщував архієрейське свячення. Як знаємо, Кроковський справді стане київським митрополитом, проте аж за десять років. А Яворський говорив явно про швидшу перспективу, адже натякав на появу якихось ознак. Він точно не міг пророкувати Йоасафові київський престол, адже його посідав митрополит Ясинський, котрий, до того ж, перебував у храмі під час проповіді (в ній Стефан звертався й до останнього).

Як видається, казання Яворського розкриває залаштунки тривалих намагань софійської митрополитої кафедри за підтримки гетьмана І. Мазепи заснувати вікарне єпископство в Переяславі. Саме кандидатуру Кроковського було обрано на

⁴⁷ РГИА. Ф. 834. Оп. 2. Д. 1592. Л. 217 об.

⁴⁸ Там же. Л. 217.

⁴⁹ Там же. Л. 921.

вікарія, а московський патріарх погодив її у травні 1695 р. [19, с. 425—428]. Справу висвячення, втім, залагоджено не було, а в березні 1698 р. І. Мазепа знову взявся клопотатися про відкриття переяславської кафедри. І на цей раз також було дано дозвіл за умови діяти після отримання указу з Москви. Але аж у січні 1700 р. Ясинський надіслав до патріарха на висвячення двох кандидатів, проте Кроковського серед них уже не було [36, с. 248—249]. Чому Йоасафа вже не номінували на вікарного єпископа? Навряд чи тому, що змінився його статус (у 1695 р. він був пустинно-миколаївським ігуменом та могилянським ректором, а в 1697 р. став лаврським архімандритом). Як бачимо, на 1698 р. Кроковського й надалі розглядали як майбутнього ієрарха, і Яворський про це говорив публічно на проповіді при митрополитові. Очевидно, вище київське чернецтво знало, що в березні цього року І. Мазепа знову звернувся до Москви з проханням про єпископа-помічника Ясинському. І саме на цей факт міг натякати Стефан як на ознаку швидкої хіротонії Йоасафа. Залишається тільки здогадуватися, чому так не сталося. Не виключено також, що чутки про швидкі єпископські висвячення Кроковського Яворський міг оцінювати як певний знак для себе, ігумена Пустинно-Миколаївського монастиря. Адже кар'єрний шлях Стефана нагадував той, яким крокував Йоасаф, печерському архімандритству котрого передувало пустинно-миколаївське настоятельство. Тож Яворський цілком міг сподіватися на елекцію лаврським архімандритом за відкриття вакансії.

Інокентій Поповський

Про могилянського викладача й ректора Інокентія Поповського відомо небагато. У списку ректорів Київської академії, укладеному 1775 р. для «Любопытного месяцеслова» В. Рубана, після згадки його імені та років очільництва коротко додано: «о прочей жизни и смерти его извѣстія нѣтъ» [37, с. 202]. Що стосується викладання в Києві, тут справа дещо краща, адже дослідники встановили низку фактів. М. Петров згадав уперше Інокентія як викладача піітики в 1696—1697 рр. [23, с. 54] Далі Поповський був професором риторики, філософії та богослов'я, префектом і ректором до 1706 чи й 1707 рр. Викладав студентам у богослов'ї католицьке вчення про трансубстанцію в євхаристії й непорочне зачаття [23, с. 54, 56—57; 38, с. 20—22, 30—31, 186—189, 223—224, 227—229, 233, 236—244].

Про доакадемічний період життя Інокентія відомо (чи припускають) таке. С. Голубев віднайшов лист Варлаама Ясинського до Стефана Яворського за 1701 р., в якому той згадував про свого племінника-професора академії, котрий нещодавно читав філософський курс. І за цією звісткою та іншими даними про викладання в «Могилянських Атенах» у той час С. Голубев й інші дослідники під небожем митрополита безсумнівно ідентифікують Поповського [39, с. 99]. Д. Вишневецький, відштовхуючись від згадки Іоанна Хрестителя як покровителя в кінці одного з богословських трактатів («praecipue S(anti) Joannis Baptistae mei liberalissimi Patroni»), атрибутованого дослідником Поповському, обережно припустив, що світським ім'ям професора могло бути Іван [38, с. 243]. В іншому теологічному творі автор розповідав студентам, як шанують католики непороч-

не зачаття Діви Марії, й додав, що сам це спостерігав у Празькому університеті. Д. Вишневський уважав, що найкраще підходить під цей опис саме Інокентій — не тому, що відомо про його студії у Празі, а тому, що відсутня достовірна інформація про навчання там на той час інших можливих авторів згаданого теологічного курсу. Додатковим аргументом стало й те, що дядько-митрополит відправляв за кордон на навчання юнаків [38, с. 236—238].

Від початку ХХ ст. й донині біограма Поповського в тій частин, що стосується його доакадемічного життя, новими даними не поповнилася [див., напр.: 40]. Кілька штрихів до неї додає проповідь, виголошена Стефаном Яворським у Києво-Печерській лаврі на Вербну неділю 2 квітня 1699 р. Вже на титульному аркуші твору згадано про постриг Іллі Поповського⁵⁰.

І за згаданими далі вже наведеними в історіографії окремими даними, і за прізвиськом, і за світським ім'ям, перша літера якого збігається з чернечим іменем, бачимо, що йдеться саме про названого могилянського викладача. Далі в тексті казання Стефан звертався до Поповського, хвалив його за обрання монашого шляху та, серед іншого, зазначив:

«Піенкное досыт украшеніе оныѣ таланта которыми тя прещедрая Гсдня почтила десница. Сама премудрост и высокоѣ бл҃го разуміе, которогос по рожных академіях полскихъ, литовскихъ, чesких, пѣмецких италіанских, и въ самой навет мудрости столицѣ ветхомъ Рымѣ, з великою працею але з болшею похвалою набываль. Самое мовлю тоѣ так высокоѣ твоѣ бл҃го разуміе досыт великим твоим ест украшеніем»⁵¹.

У цій проповіді Яворський указував не лише на світське ім'я Поповського, що, вірогідно, стане у пригоді при подальших генеалогічних пошуках. Дізнаємося також, коли він став монахом. Тож якщо Ілля справді викладав у Могилянському колегіумі від 1696 р., то спочатку робив це у світському статусі. Прецедент доволі незвичний для навчителя піітики та риторики (інша справа — викладання в нижчих школах, і то там постриг був справою близького часу). Зрештою, привертає увагу освіта Поповського. Він здійснив яскраву освітню мандрівку. Показово, що наприкінці ХVІІ — на початку ХVІІІ ст. у Києві викладали кілька професорів, котрі студіювали в Римі. Окрім добре знаного Прокоповича, а також Йоасафа Кроковського, Поповський теж там побував. Так виглядає, що Ясинський цілеспрямовано направляв туди здібну молодь.

Порівнюючи постриг Поповського зі вїздом Христовим до Єрусалима, Яворський подав ще одну паралель, зазначивши, що «входячи Хс С: въ Іерлимы слезную ѡт своих пресвѣтлых очес испущал росу». Так само чинив Поповський: «твоѣ такъ же ннѣшнее в сей вторый Іерлимы (тобто лавру — М. Я.) вшествіе было не без орошенія слезнаго, сѣмена бл҃дти Бжеї съ слезами сѣялес вѣдаючи о том же часу своего съ радостію пожнешъ, многоплодныя въ славѣ нбсной руюкаты»⁵².

⁵⁰ «Apparatus ad Processionem Christi Hierosolymitanam necessarius per concionem publicam, pro Dominica Palmarum, ingrediente pro tunc in Religionem, magnifico ac generoso domino Helia Popowski» (Там же. Л. 1225).

⁵¹ Там же. Л. 1229 об.

⁵² Там же. Л. 1230.

На що натякав Стефан, сказати складно. Але, можливо, йшлося про причину, через яку викладач Поповський довго не постригався у ченці.

Отже у своїх проповідях Яворський по-різному висвітлював біографічні деталі київського духовенства. Десь він наводив конкретні факти, а десь лише натякав на вочевидь зрозумілі його слухачам обставини. Звісно, правила укладання проповіді, зокрема погребальної, диктували специфіку наповнення текстів деталями. Рукописні казання Стефана почасти підтверджують дані, щодо яких дослідники ще не досягли консенсусу, а частково поглиблюють чи збагачують новими фактами біографії мужів церкви. Зрозуміло, що ця розвідка не вичерпує джерельний потенціал понад сорока проповідей Яворського київського періоду його життя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bartolini, M.G. Theologian, Fighter, and Priest: The Cult of Saint Barbara in Early Modern Ruthenia and the Construction of s Kyivan Orthodox Identity. *Zeitschrift für Slavische Philologie*. 2024. 80 (2): 331-370.
2. Tarasenko, A. Svjatitel Feodosij, arkhiepiskop Chernigovskij. Dubno, 2005 [in Russian]. [Тарасенко А. Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский. Дубно, 2005. 168 с.].
3. Khyzhniak, Z. Uhlytskyi, chernече imia Teodosij, Sviatuj. *Kyievo-Mohylianska akademiiia v imenakh, XVII—XVIII st.: Entsiklopedychnе vydannia*. Kyiv, 2001. 553 [in Ukrainian]. [Хижняк З. Углицький, чернече ім'я Теодосій, Святий. *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання*. Київ, 2001. С. 553].
4. Karpinskij, K. Slovo, skazannoe igumenom Kievskogo Nikolskogo monastyrya, prefektom akademii, Stefanom Yavorskim, pri pogrebenii svyatitelya Feodosiya Uglitskogo, arkhiepiskopa Chernigovskogo. *Pribavlenie k Chernigovskim eparkhialnym izvestiyam. Chast neoffits*. 1908. 5: 143-173 [in Russian]. [Карпинский К. Слово, сказанное игуменом Киевского Никольского монастыря, префектом академии, Стефаном Яворским, при погребении святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофици*. 1908. № 5. С. 143—173].
5. Yaremenko, M. Koly i khto vpershe prochytav u Kyievo-Mohylianskomu kolehiumi povnyi bohoslovskiy kurs? *Kyivska Akademiia*. 2019. 16: 11-30. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.11-30> [in Ukrainian]. [Яременко М. Коли і хто вперше прочитав у Києво-Могилянському колегіумі повний богословський курс? *Київська Академія*. 2019. Вип. 16. С. 11—30. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.11-30>].
6. Yaremenko, M. Podviine zatemnennia, praznyk Blahovishchennia ta sestrenytsia Mazepy "Martsiana". *Kyivska Akademiia*. 2024. 21: 296-311. <https://doi.org/10.18523/1995-025X.2024.21.296-311> [in Ukrainian]. [Яременко М. Подвійне затемнення, празник Благовіщення та сестрениця Мазепи «Марціанна». *Київська Академія*. 2024. Вип. 21. С. 296—311. <https://doi.org/10.18523/1995-025X.2024.21.296-311>].
7. Ternovskij, F.M. Stefan Yavorskij (Biograficheskij ocherk). *Trudy Kievskoj dukhovnoj akademii*. 1864. 1: 36-70 [in Russian]. [Терновский Ф.М. Стефан Яворский (Биографический очерк). *Труды Киевской духовной академии*. 1864. №. 1. С. 36—70].
8. Iaworski, Symeon. Echo Głosu wołającego na puszczy... Kyiv, 1689 [in Polish].

9. Kamien Viry. Moscow, 1729 [in Church Slavonic].
[Камень Вѣри. Москва, 1729].
10. Marker, G. Iz glubiny molchaniya: v poiskakh konturov monasheskogo Ya “dolgoj” petrovskoj epokhi (1680—1720-e). *Vera i lichnost v menayushchemsya obshchestve. Avtobiografika i pravoslavie v Rossii kontsa XVII — nachala XX v.* Moscow, 2019. 60-88 [in Russian].
[Маркер Г. Из глубины молчания: в поисках контуров монашеского Я «долгой» петровской эпохи (1680—1720-е). *Вера и личность в меняющемся обществе. Автобиография и православие в России конца XVII — начала XX в.* Москва, 2019. С. 60—88].
11. Starodub, A. Chernenche imia yak “dzerkalo” zhyttievoho dosvidu ta “sakralna metafora” (na prykladi arkhieypyskopa Parfeniia (Levytskoho). *Proseminarii: Medievistyka, istoriia tserkvy, nauky i kultury*. 2008. 7: 308-325 [in Ukrainian].
[Стародуб А. Чернече ім'я як «дзеркало» життєвого досвіду та «сакральна метафора» (на прикладі архієпископа Парфенія (Левицького). *Просемінарії: Медієвістика, історія церкви, науки і культури*. 2008. Вип. 7. С. 308—325].
12. Trebnyk mytropolita Petra Mohyly 1646 r. Kyiv, 1996. Ch. 2 [reprint] [in Church Slavonic].
[Требник митрополита Петра Могилы 1646 р. Київ, 1996. Ч. 2 [репринтне вид.]].
13. Knyha zhytii sviatykh... na try misiatsy ftoryia: diekiemvrii, ianuarii, i fevruarii. Kyiv, 1695 [in Church Slavonic].
[Книга житій святих... на три мсцы фторыа: декемврїй, іануарїй, и февруарїй. Київ, 1695].
14. Anfolohion. Kyiv, 1619 [in Church Slavonic].
[Анѳологїон. Київ, 1619].
15. Brogi, G. In the Name of Mary: Baranowicz, Jaworski, and the Good Pastor. *Rassegna italiana di argomenti polacchi*. 2021. 12: 110-132.
16. Brogi, G. Good Editions of Unpublished Texts: the Case of Stefan Iavorskii. *Defining the Identity of the Younger Europe*. Eds. M. Hanusiewicz-Lavallee, R.A. Maryks. Leiden; Boston: Brill, 2024. 70-89.
17. Korzo, M. Ukrainskaya i belorusskaya katekheticheskaya traditsiya kontsa XVI—XVIII vv.: stanovenie, evolyutsiya i problema zaimstvovanij. Moscow, 2007 [in Russian].
[Корзо М. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI—XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Москва, 2007. 671 с.].
18. Yaremenko, M. Malovidomyi “Epitafion” Varlaamovi (Yasynskomu) 1707 r. (pro samousvidomlennia kyivskoi tserkovnoi elity pochatku XVIII st.). *Kyivska Akademiia*. 2013. 11: 79-98 [in Ukrainian].
[Яременко М. Маловідомий «Епітафїон» Варлаамові (Ясинському) 1707 р. (про самосвідомлення київської церковної еліти початку XVIII ст.). *Київська Академія*. 2013. Вип. 11. С. 79—98].
19. Arkhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoyu Kommissieyu dlya razbora drevnikh aktov. Kyiv, 1872. Ch. 1. T. V [in Russian].
[Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. Киев, 1872. Ч. 1. Т. V. 666 с.].
20. Lukomskij, V., Modzalevskij, V. Malorossijskij gerbovnik. Kyiv, 1993 [reprintnoe izdanie] [in Russian].
[Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. Київ, 1993 [репринтное изд.] 213 с.].
21. Ohloblin, O. Do istorii Ruiny. *Zapysky Istorychno-filolohichnoho viddilu UAN*. 1928. XVI: 200-215 [in Ukrainian].
[Оглоблін О. До історії Руїни. *Записки Історично-філологічного відділу УАН*. 1928. Кн. XVI. С. 200—215].

22. Kahamlyk, S. Kyievo-Pecherska lavra: svit pravoslavnoi dukhovnosti i kultury (XVII—XVIII st.). Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.). Київ, 2005. 551 с.].
23. Petrov, N. Kievskaya Akademiya vo vtoroj polovine XVII v. Kyiv, 1895 [in Russian].
[Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII в. Киев, 1895. 171 с.].
24. Symchych, M. *Philosophia rationalis* u Kyievo-Mohylianskii akademii. Komparatyvnyi analiz mohylianskykh kursiv lohiky kintsia XVII — pershoi polovyny XVIII st. Vinnytsia, 2009 [in Ukrainian].
[Симчич М. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії. Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст. Вінниця, 2009. 239 с.].
25. Velychko, S. Litopys. Kyiv, 2020 [in Old Ukrainian].
[Величко С. Літопис. Київ, 2020. LXXXIV, 931 с.].
26. Yaremenko, M. "Akademiky" ta Akademiia: Sotsialna istoriia osvity i osvichenosti v Ukraini XVIII st. Kharkiv, 2014 [in Ukrainian].
[Яременко М. «Академіки» та Академія: Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків, 2014. 534 с.].
27. Zakrevskij, N. Opisanie Kiev. Moscow, 1868. T. 2 [in Russian].
[Закревский Н. Описание Киева. Москва, 1868. Т. 2. [5], 456—951 с.].
28. L[ebedintsev], P. Kiev-Mikhajlovskij Zlatoverkhij monastyr v ego proshedshem i nastoyashchem vremeni. Kyiv, 1884 [in Russian].
[Л[ебединцев] П. Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошедшем и настоящем времени. Киев, 1884. 35 с.].
29. Petrov, N. Istoriko-topograficheskie ocherki drevnego Kiev. Kyiv, 1897 [in Russian].
[Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897. [2], IV, 268 с.].
30. Dehtiarov, M., Reutov, A. Mykhailivskiy Zolotoverkhyi monastyr. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Дегтярьов М., Реутов А. Михайлівський Золотоверхий монастир. Київ, 1997. 160 с.].
31. Kochetov, D.B. Kievskij Zlatoverkhij vo imya Arkhangela Mikhaila muzhskoj monastyr. Kon. XVII—XXI v. *Pravoslavnaia entsiklopediya*. Moscow, 2013. XXXIII: 357-361 [in Russian].
[Кочетов Д. Б. Киевский Златоверхий во имя Архангела Михаила мужской монастырь. Кон. XVII—XXI в. *Православная энциклопедия*. Москва, 2013. Т. XXXIII. С. 357—361].
32. Ivakin, H.Yu., Fedorova, L.D. Kyivskiy Sviato-Mykhailivskiy Zolotoverkhyi monastyr. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 2007. 4: 267-271 [in Ukrainian].
[Івакін Г.Ю., Федорова Л.Д. Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2007. Т. 4. С. 267—271].
33. Arkhieri Russkoj pravoslavnoj tserkvi. *Smolich, I.K. Istoriya russkoj tserkvi: 1700—1917*. 1: 670-782. Moscow, 1996 [in Russian].
[Архиереи Русской православной церкви. *Смолич И.К. История русской церкви: 1700—1917*. Ч. 1. Москва, 1996. С. 670—782].
34. Golubev, S. Gedeon Odorskiy (byvshij rektor Kievskoj akademii v nachale XVIII st.). *Trudy Kievskoj dukhovnoj akademii*. 1900. 10: 147-190 [in Russian].
[Голубев С. Геден Одорский (бывший ректор Киевской академии в начале XVIII ст.) *Труды Киевской духовной академии*. 1900. № 10. С. 147—190].
35. Mironowicz, A. Serafion Polchowski wladyska Bialoruski. Bialystok, 2007 [in Polish].

36. Kharlampovich, K.V. Malorossijskoe vliyanie na velikorusskuyu tserkovnuyu zhizn. Kazan, 1914 [in Russian].
[Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. I. XXIV, 878, LXVI с.].
37. Akty i dokumenty, odnosyashchiesya k istorii Kievskoj akademiii. Otd. II (1721—1795 gg.) Comp. N.I. Petrov. Kyiv, 1907. Т. IV [in Russian].
[Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721—1795 гг.) Со введением и примеч. Н.И. Петрова. Киев, 1907. Т. IV. XXXVI, 394 с.].
38. Vishnevskij, D. Kievskaya akademiya v pervoj polovine XVIII st. (Novye dannye, odnosyashchiesya k istorii etoj Akademii za ukazannoe vremya). Kyiv, 1903 [in Russian].
[Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). Киев, 1903. 372, II с.].
39. Golubev, S. Kievskaya akademiya v kontse XVII i nachale XVIII st.: Rech, proiznesennaya na torzhestvennom akte Kievskoj dukhovnoj akademii 26 sentyabrya 1901 g. Kyiv, 1901 [in Russian].
[Голубев С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII ст.: Речь, произнесённая на торжественном акте Киевской духовной академии 26 сентября 1901 г. Киев, 1901. 106 с.].
40. Khyzhniak, Z., Andrushko, V. Popovskiy, chernече imia Inokentii. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII—XVIII st.: Entsiklopedychne vyd.* Kyiv, 2001. 441 [in Ukrainian].
[Хижняк З., Андрушко В. Поповський, чернече ім'я Інокентій. *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне вид.* Київ, 2001. С. 441].

Надійшла / Received 29.11.2024

Maksym YAREMENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Head of the Department of History,
National University of Kyiv Mohyla Academy (Kyiv, Ukraine);
Senior Research Fellow,
National Museum of the History of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
m.yaremenko@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-2386-638X>

AUTOBIOGRAPHICAL AND BIOGRAPHICAL INFORMATION IN STEFAN YAVORSKYI'S SERMONS OF THE 1690s

The purpose is to analyze biographical data of the high clergy of the Kyiv Metropolitanate, which is contained in more than forty unpublished sermons by Stefan Yavorskyi written during his stay in Kyiv in the 1690s. These autographs are an important source of biographical studies, which have been lowly analyzed by researchers so far. This paper is grounded on the **methodological approaches** of biographical studies as well as on the historical-critical method and partly on historical hermeneutics. Scholars usually pay attention to the literary, genre, and dogmatic features of early modern Ukrainian preaching. Based on direct (specific facts) or indirect (hints, allusions, rhetoric) information from the sermons, it was possible to supplement biographies, provide additional arguments in scholarly discussions about the lives of Lazar Baranovych, Varlaam Yasymskyi, Meletii Vuiakhevych, Serapion Polkhovskyi, Yoasaph Krokovskyi, Inokentii Popovskiy. Stefan Yavorskyi's sermons also contain important autobiographical information. **Conclusion.** In particular, the date of the author's tonsure and his idea of the monastic vocation; the

secular name, places of study, and time of Popovskiy's tonsure; information about Krovovskiy's promotion to bishop of Pereiaslav and about the teachers and accomplishments of Vuiakhevyh and Yasynskiy; the circumstances of Polkhovskiy's bishop ordination and the attitude towards Baranovych as someone who claims to be a saint were clarified. Yavorskiy's sermons once again make it clear that Kyivan intellectuals were closely connected by horizontal and vertical ties, in which the understanding of common patrons, education (in particular, professor-student relations), and related activities (teaching or administrative duties) were important. The mentioned circle of people does not exhaust the information potential of the texts of the Kyivan monk. In the future, Yavorskiy's sermons should also be analyzed as a source not only of biographical history but also of church and religious practices, everyday life, etc.

Keywords: *Kyiv clergy, Kyiv Mohyla Academy, Stefan Yavorskiy, Ukrainian preaching, early modern time, Kyiv Metropolitanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Hetmanshchyna.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.049>
УДК 94:323.1]:325.83(477)“191/192”(092)

Іван ХОМА

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини,
Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
ivan.y.khoma@lpnu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

Михайло РОМАНЮК

кандидат історичних наук, завідувач відділу новітньої історії,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
rmv.lviv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9407-0066>

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І ДМИТРО ДОНЦОВ: ВІД СПІВПРАЦІ ДО НЕПОРОЗУМІННЯ

Мета — дослідити витоки, перебіг та результати співпраці Є. Коновальця й Д. Донцова. **Методологія.** Дотримано методологічних принципів науковості, історизму, критичності, неупередженості, системності, верифікації. Використовувалися методи досліджень: проблемно-хронологічний, ретроспективний, біографічний. **Наукова новизна.** Вперше в українській історіографії предметом окремого комплексного наукового дослідження стала співпраця Є. Коновальця та Д. Донцова від знайомства до останньої зустрічі. **Основні результати.** Є. Коновалець і Д. Донцов познайомились у Львові напередодні Першої світової війни. Осередками знайомства та періодичних зустрічей були факультет права й політичних знань Львівського університету, а також Український студентський союз, на II з'їзді якого в липні 1913 р. вони виступали з доповідями. Другий етап, це співпраця між Д. Донцовим та Є. Коновальцем, він припадає на травень 1918 — січень 1919 рр. Всі події відбувались у Києві. Д. Донцов допомагав Є. Коновальцеві та військовій формації

Цитування: Хома І., Романюк М. Євген Коновалець і Дмитро Донцов: від співпраці до непорозуміння. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 49—64. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.049>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

сілових стрільців повернутись на військову службу в Українській Державі. За Директорії УНР Д. Донцов залишався в Києві. Гарантом безпеки для нього був Є. Коновалець. Після поразки Української революції 1917—1921 рр. Є. Коновалець та Д. Донцов зустрілись на початку 1922 р. у Львові. У цей рік їм вдалось відновити видання журналу «Літературно-науковий вістник», головним редактором якого став Д. Донцов. Після вимушеної еміграції Є. Коновальця до Західної Європи, на декілька років контакти з Д. Донцовим припинились. У кінці 1920-х рр. Є. Коновалець, готуючи створення Організації українських націоналістів, спробував через своє оточення залучити до ОУН Д. Донцова. Однак він категорично відмовився входити до складу організації і продовжив самостійно розвивати теоретичні засади українського націоналізму. Остання зустріч між Є. Коновальцем та Д. Донцовим відбулась у Парижі в березні 1934 р. Після неї якоїсь конструктивної роботи так і не було розвинуто. **Висновки.** Знайомство з Д. Донцовим відкрило Є. Коновальцю шлях до розуміння стану української справи в Росії. Початок співпраці припадає на державотворчі процеси в Києві під керівництвом П. Скоропадського. Цього разу Д. Донцов дуже розраховував на тверду проукраїнську позицію Є. Коновальця та сілових стрільців. Одним з очевидних спільних досягнень стало відновлення видання журналу «Літературно-науковий вістник» у 1922 р. Напередодні та після створення ОУН Є. Коновалець дуже розраховував, що ідеологічний напрям в організації очолить Д. Донцов. Однак їм не вдалося порозумітись. Одночасно вони не перейшли межі, в результаті якої зазнало б розколу українське націоналістичне середовище. Попри те, що Д. Донцов не брав участі у створенні ОУН, Є. Коновалець і ПУН загалом визнавали, що його ідеологічні засади націоналізму відіграли ключову роль у створенні організованого українського націоналізму.

Ключові слова: Є. Коновалець, Д. Донцов, Р. Сушко, Д. Андрієвський, В. Мартинець, М. Сціборський, сілові стрільці, «Літературно-науковий вістник», Українська військова організація, Організація українських націоналістів.

З початком російсько-української війни, а особливо після 24 лютого 2022 р., інтерес до державотворчих процесів та національно-визвольної змагання першої половини ХХ ст. суттєво зріс. Адже, опираючись на ці події, сучасні українські інститути влади, сили оборони та суспільство намагаються шукати правильних дій та рішень для діалогу між собою, розбудови Збройних сил України, комунікації з міжнародними партнерами, розробки прогнозів щодо поведінки ворога тощо. Позитивно, що на цей час в українській історіографії достатньо цілісно представлена доба державотворчих процесів та національно-визвольних змагань. До ключових постатей цього періоду відносяться Є. Коновалець та Д. Донцов, біографії яких не позбавлені уваги істориків. Однак відносини між ними не стали предметом окремого наукового дослідження.

Стан історіографії про відносини між Є. Коновальцем та Д. Донцовим визначають кілька праць Ю. Черченка. В першу чергу йдеться про статтю, де аналізуються декілька неопублікованих листів між Д. Андрієвським та Д. Донцовим [1]. На увагу заслуговує вступна стаття Ю. Черченка до збірника документів і матеріалів з історії ОУН. Автор аналізує листування між Є. Коновальцем та Д. Андрієвським щодо Д. Донцова 1927—1934 рр. [2, с. 8—11]. Про листування між Д. Андрієвським та іншими членами ПУН, де згадується Д. Донцов, Ю. Черченко пише в статті про фонд Д. Андрієвського в Архіві ОУН у Києві [3]. Відносини між Д. Донцовим та Є. Коновальцем у 1918 — на початку 1919 рр.

розкрито в монографії І. Хоми про січових стрільців [4]. Після революційні взаємини між Є. Коновальцем та Д. Донцовим відображено у праці О. Зайцева про львівський період життя та діяльності Д. Донцова [5]. Автор відзначає ключову роль Є. Коновальця у відновленні «Літературно-наукового вістника» та призначенні головним редактором журналу Д. Донцова. Помітне місце займають дані про контакти в 1930-х рр.

Щодо джерельної бази, то її репрезентують неопубліковані та опубліковані матеріали. Про студентську активність Д. Донцова та Є. Коновальця деякі матеріали зберігаються в Державному архіві Львівської області. Дані про наміри Є. Коновальця залучити Д. Донцова до створення та діяльності ОУН, можна знайти в листуванні між членами ПУН. Частина цих листів опублікована в збірниках документів, зберігається в архіві Осередку української культури та освіти в Вінніпезі (Канада), Архіві ОУН у Києві та інших архівах. Зокрема, більшість матеріалів з Архіву ОУН у Києві, де йдеться про Д. Донцова, надруковано у збірнику документів [2].

Є. Коновалець народжений, вихований та загартований суспільно-політичними процесами на українських землях Австро-Угорщини. Д. Донцов народжений, вихований та загартований революцією та репресіями в Росії. У 1908 р. змушений був покинути Росію, переїхав до Австро-Угорщини, де у Відні продовжив навчання в університеті на юридичному факультеті. У середині 1911 р. перебрався жити до Львова. Тут, з другого семестру 1911/1912 навч.р., продовжив навчання на факультеті права та політичних знань Львівського університету. Завершив студії в першому семестрі 1913/1914 навч. р., а диплом про те, що пройшов всі академічні курси — абсолювент отримав у квітні 1914 р.¹ Мабуть саме Львівський університет став місцем зустрічі Є. Коновальця та Д. Донцова.

На час переходу Д. Донцова на навчання до Львівського університету Є. Коновалець входив до Українського студентського союзу (УССоюзу), філії товариства «Просвіта» імені Маркіяна Шашкевича та Української націонал-демократичної партії (УНДП) [6, с. 265—269; 7, с. 101]. З архівних матеріалів, преси та наукових досліджень випливає, що Д. Донцов не долучився до цих організацій і не помітний у студентському громадсько-політичному житті Львова. У 1912 р. він одружився з Марією Бачинською [8, с. 20—21].

Вперше публічно у Львові Д. Донцов про себе заявив на I-му Всеукраїнському студентському з'їзді в липні 1909 р., у результаті якого було створено УССоюз. На цьому з'їзді він виступив із рефератом «Школа та релігія» [8, с. 21].

Д. Донцов взяв участь і в II Всеукраїнському студентському з'їзді, який проходив 2—5 липня 1913 р. у Львові. Одним із організаторів заходу був Є. Коновалець. Крім нього до оргкомітету входили М. Балицький, В. Бандарівський, П. Дідушок, О. Степанів та інші. Організатори під час роботи з'їзду планували приділити увагу відзначенню 40 річчя творчої діяльності Івана Франка [7, с. 102].

II Всеукраїнський студентський з'їзд урочисто розпочав роботу в середу 2 липня об 11-й год. у великій залі Народного дому у Львові. Зібралось до 500 студен-

¹ Державний архів Львівської області. Ф. 26. Оп. 15. Спр. 452. Арк. 115—116 зв.

тів зі Львова, Відня, Чернівців, Грацу, Кракова, Праги. Гостями з'їзду були голова Українського парламентського клубу К. Левицький, професори М. Грушевський, К. Студинський, С. Дністрянський, С. Томашівський та інші. З поляків був присутній публіцист Л. Кульчицький. У своїй промові побажав, щоб третій з'їзд проходив в українському університеті [9, с. 271].

З'їзд відкрив студент П. Дідушок, а головою з'їзду обрали студента В. Левицького. Далі голова зачитав привітання від українських молодіжних та студентських організацій з Санкт-Петербурга, Києва, Харкова та Одеси. Після обіду, 2 липня, першу доповідь на тему «Українська молодь за останні 40 літ на тлі діяльності Івана Франка» виголосив К. Заклинський. Другим виступив В. Котецький з доповіддю «Молодь російської України, її конструкція та завдання». Наступним слово взяв Я. Секела і запропонував від імені з'їзду відправити делегацію до І. Франка з вітанням з нагоди ювілею творчої діяльності від всього українського студентства соборної України. Останнім з резолюцією виступав Ю. Охримович, де відзначив зростання національної свідомості серед української молоді в Росії та висловив надію на об'єднання студентства в боротьбі за самостійність України [9, с. 271—272; 10, с. 4—5].

3 липня 1913 р. з'їзд розпочався з доповіді Д. Донцова «Українська молодь і теперішнє положення нації». Головний акцент був зроблений на тому, що політична програма російських ліберальних сил не дає підстави розраховувати на них у справі української автономії. Відповідно є потреба в програмі «політичного сепаратизму» від Росії. Сприятливою стає міжнародна політична ситуація, а саме антагонізм між Австро-Угорщиною та Росією загострюється. Отже, українська нація повинна бути готова перед початком нового конфлікту в Європі відігравати самостійну роль [9, с. 273—275; 10, с. 4—5].

Виступ Д. Донцова призвів до дискусії. Першим виступив С. Дністрянський, який відзначивши: «Ми у нашій визвольній боротьбі маємо нині до діла не лише з російським правительством, але майже з цілим російським суспільством... Щодо Австрії, то ми не маємо причини нею одушевлятися, але все таки в Австрії маємо можливість розвою... Тому мусимо ми вже задалегіть боротися щонайменше за сурогат державности, а сотворити його можемо тільки в Галичині...» [10, с. 4—5].

У дискусії взяли участь В. Пежанський, Я. Секела, М. Гаврилко, соціал-демократ Рибалка (мабуть це Л. Юркевич, який використовував псевдонім Рибалка), І. Чмола, П. Дідушок, К. Заклинський, Ю. Чайківський та інші. Зокрема, І. Чмола порушив питання про військову підготовку, яке з'їзд зустрів бурхливими оплесками. Проти мілітаризації молоді виступив С. Дністрянський. Не підтримав це питання і П. Дідушок. В. Пежанський висловив думку, що слід об'єднуватись навколо ідеї самостійності України, а не сепаратизму проти Росії. Ю. Чайківський наголосив, що тільки великі та агресивні заклики об'єднують маси, тому до народу треба йти з прапором самостійності України [10, с. 4—5].

Д. Донцов дискутував з учасниками, особливо з Рибалкою, який відзначив, що українські соціал-демократи не прагнуть реалізовувати самостійності України, лише деякі представники українського міщанства в Росії визнають ідею

самостійності [9, с. 273—275; 10, с. 4—5]. Резолюції запропоновані, після виступу Д. Донцова, окрім однієї, було одноголосно підтримано учасниками з'їзду. 12 голосів було висловлено проти резолюції про військове виховання [11, с. 81]².

4 липня роботу з'їзду відкрив виступ Є. Коновальця про університетську справу. На основі виступу Є. Коновалець окремо підготував резолюцію про прагнення відкрити український університет. Ця резолюція була прийнята одноголосно [11, с. 82]³.

Після обіду студентський з'їзд відвідав Іван Франко, його урочисто привітали, він виступив з промовою і залишився слухати виступ наступного доповідача. Ним був Я. Секела з доповіддю про «Національне виховання». Резолюції по цій доповіді були підтримані більшістю голосів. Увечері відбувся бенкет у приміщенні «Народної гостинниці» [12, с. 2].

5 липня до обіду з'їзд продовжив роботу. Закрив його В. Левицький. Заспівали пісню на слова І. Франка «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити!» і розійшлися на обід. Ще в рамках Студентського з'їзду було вшановано А. Коцка біля його могили. Тут промову виголосили М. Грушевський і студент С. Біляк [13, с. 2].

Мабуть у той час Д. Донцов не особливо звернув увагу на доповідь Є. Коновальця. Натомість на Є. Коновальця виступ Д. Донцова справив враження. С. Шах, якому вдалось зафіксувати спогади Є. Коновальця, пише, що студентський з'їзд «відбився у тривкій пам'яті Є. Коновальця. На конгресі він зустрівся безпосередньо з гуртком молодих політичних емігрантів із Східної України, чи як тоді говорили, з групою «закордонців», а саме з Андрієм Жуком, Миколою Залізнякам, Маріяном Меленевським та Дмитром Донцовим». Далі за даними С. Шаха, Є. Коновалець згадував: «Контакт і знайомство з людьми того кругу дали мені щойно змогу зрозуміти гаразд принцип соборности України і кермувати ним опісля як основною засадою у моїй далішій праці» [14, с. 88].

Після цієї події, не вдалось знайти документального підтвердження, щоб Є. Коновалець та Д. Донцов пересікалися на якихось громадсько-політичних заходах до початку Першої світової війни.

Наступного разу Є. Коновальцю та Д. Донцову довелося зустрітись вже в столиці Української Держави Києві в травні 1918 р. Це час після державного перевороту 29 квітня 1918 р., коли було усунуто Центральну Раду та проголошено гетьманську владу на чолі з П. Скоропадським. Очолюваний Є. Коновальцем 1-й полк січових стрільців відмовився присягати на вірність гетьману. Натомість Д. Донцов, якого 24 травня 1918 р. було призначено директором бюро преси при Міністерстві внутрішніх справ [15], намагався переконати Є. Коновальця та Стрілецьку раду продовжити службу. Для цього, на прохання Д. Донцова, Є. Коновалець організував зустріч з січовими стрільцями. За словами одного з учасників, Р. Дашкевича: «Зібралось біля 30 старшин. Д-р Донцов говорив довго, що Скоропадський

² Там само. Ф. 296. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 1—4.

³ Там само. Арк. 5—6.

є гетьманом, визнаним німцями. Це доконаний факт, проти якого нічого не можна зробити, тож Стрільці повинні із цим погодитися і затримати полк СС. Далі заявив, що гетьман ставиться прихильно до СС, цінить їхні бойові заслуги в боях у Києві і поза Києвом. СС згідно з бажанням гетьмана лишилися б у Києві, а може стали б і його прибічною гвардією. Стрілецькі старшини прийняли д-ра Донцова і його намови дуже холодно. Нарада не довела нічого» [16, с. 55].

Через місяць Є. Коновалець, який на той час очолював Головну раду галицьких, буковинських та угорських українців у Києві, вирішив таки відновити військову формуацію січових стрільців. На цьому шляху одним з тих, хто почав допомагати в цій справі був Д. Донцов. 11 липня 1918 р. Є. Коновалець звернувся до Д. Донцова, щоб той посприяв в організації зустрічі з гетьманом у справі відновлення формування січових стрільців, попередньо подавши відповідне звернення прем'єр-міністру Ф. Лизогубу [17, с. 36; 18, с. 229].

25 липня відбулась зустріч з Д. Донцовим. Крім Є. Коновальця, були присутні Р. Сушко та Ю. Чайківський, які представляли стрільців 2-го Запорізького полку під командуванням П. Болбочана. Чергова зустріч, — за словами Д. Донцова, — відбулась з Ю. Чайківським 27 липня, який повідомив, що гетьман погодився зустрітись з представниками стрілецької команди, і тому обговорювали, «як мають там триматися» [17, с. 45, 47]. Побачення з гетьманом відбулась 29 липня, про яке 30 липня Д. Донцов писав: «...був у мене Чайківський. Сказав, що гетьман прийняв їх добре, обіцяв зробити до трьох днів все». Через день Д. Донцов знову зустрівся з Ю. Чайківським та Р. Сушком, які говорили, що перепорою є міністерство військових справ, і тому «Просили щось зробити, щоб рішення прискорити» [17, с. 48, 50]. Крім того, Є. Коновалець повідомляє, що паралельно проводились переговори з німецьким командуванням [19, с. 12].

Вважається, що 23 серпня гетьман видав наказ про формування стрілецької військової частини під назвою «Окремий загін січових стрільців» [17, с. 49; 20, с. 129; 21, с. 373].

У першій декаді вересня 1918 р. була спроба зірвати формування відновленої формації січових стрільців. Зокрема, 6 вересня в штабі Окремого загону січових стрільців заарештували Є. Коновальця та понад 30 стрільців [17, с. 60; 22]. Зі спогадів заарештованого стрільця В. Мартинця, Є. Коновальцю вдалося втекти з німецької комендатури [23, с. 23]. Цього ж дня він по допомогу з вирішення проблеми звернувся до Д. Донцова [17, с. 65].

Відомо, що після відновлення січових стрільців, проросійські сили не тільки спровокували арешти січових стрільців, але і не дозволили розміститись в Києві. Місцем розташування Окремого загону січових стрільців стала Біла Церква. Одним з лобістів питання передислокації до Києва був Д. Донцов. 18 жовтня по цьому питанню він був на прийомі в гетьмана [17, с. 80]. Однак, загін січових стрільців до антигетьманського повстання залишався у Білій Церкві.

Напередодні повстання Є. Коновалець зустрічався в Києві з Д. Донцовим. Зокрема, ця зустріч була 15 листопада, але перед цим, Є. Коновалець відвідав П. Скоропадського: «Пам'ятного 15 листопада 1918 р., після проголошення ма-

ніфесту й складення московського кабінету, я пішов ще раз на власну руку до Гетьмана й поставив йому такі побажання: 1) відкликання маніфесту; 2) скликання національного конгресу, що його планував Український Національний Союз...; 3) розформування російських добровольчих дружин; 4) перенесення січових стрільців з Білої Церкви до Києва. Зі свого боку обіцяв я Гетьманові, що ще в останньому моменті пороблю старання в Українському Національному Союзі, щоб проєктований ним національний конгрес не виступав проти особи Гетьмана. Гетьман відмовив, розвів руками й сказав, що не в силі вдіяти... Тоді я заявив, що складаю з себе перед Гетьманом відповідальність за подальший хід подій, бо вважаю становище, яке склалося, суперечним основним ідеям Січового Стрілецтва». Інакше кажучи, пропонував П. Скоропадському очолити національний рух. Після розмови з гетьманом, Є. Коновалець зустрівся з Д. Донцовим і С. Шеметом, лідером хліборобів-демократів, які категорично засудили дії гетьмана. Ввечері 15 листопада Є. Коновалець з В. Винниченком виїхав до Білої Церкви, де 16 листопада розпочалось повстання [19, с. 20].

Під час антигетьманського повстання Д. Донцов перебував у Києві. Не виїхав з міста і після приходу до влади Директорії. У місті відбулася низка гучних арештів попередніх державних діячів. Зокрема, арештували колишніх міністрів Української Держави С. Гербеля, В. Рейнбота, А. Ржепецького, а також київського митрополита Антонія та інших. Їх підозрювали в державній зраді. Деяко пізніше заарештували єпископа Євлогія та кількох православних священників [17, с. 87]. В офіційному поясненні інформаційного бюро при Директорії сказано, що «арешт митрополита Антонія та архієпископа Євлогія позбавлений всякого церковного ґрунту, ...а виключно за політичну діяльність. Їх відвезено до Галичини, де вони знаходяться в монастирі під домашнім арештом» [24, с. 2]. Під загрозою затримання перебував і Д. Донцов. Однак, з його слів, запобігти арешту допоміг Є. Коновалець [17, с. 126].

Залишаючись у Києві, Д. Донцов продовжував комунікувати з Є. Коновальцем. На тлі кризи влади Директорії, відновлення більшовицької агресії проти УНР, дезорганізації армії та міжнародної ізоляції, 5 січня 1919 р. Д. Донцов ініціював зустріч з Є. Коновальцем, М. Міхновським та В. Шеметом. Цю зустріч він зафіксував у щоденнику та передав такими словами: «В усім, що ми почули, бриніла якась тривога. Підтекст (у Є. Коновальця — *Авт.*) був: немає з ким будувати державу. Коновальцеві вирвалося характеристичне признание: “З соціалістами держави не збудувати!”. Всі ми прийшли до одної думки: середина не є життєвою. Прийде або — большевизм, або — тверда рука. Обіцяв полковник обговорити все з найбільш міродатною особою і подати йому до відома наші пляни. Думаю, що в суті річі аргументація Коновальця була така: для військової диктатури потрібно війська, а військо...» [17, с. 126].

Тут йдеться про те, що вони обговорювали питання встановлення військової диктатури. Паралельно це питання обговорювала Стрілецька рада Осадного корпусу під командуванням Є. Коновальця. У центрі уваги перебували В. Винниченко та С. Петлюра. По черзі їм було запропоновано до початку роботи Тру-

дового конгресу, встановити одноосібну владу для структуризації політичного простору, адміністративної вертикалі, прийняття швидких рішень в умовах війни тощо. Однак, ні В. Винниченко, ні С. Петлюра не погодились на певний час одноосібно очолити державотворчий процес. Не підтримала цю пропозицію і Державна рада УНР 16 січня 1919 р. [4, с. 142—143].

Після січня 1919 р. Є. Коновалець та Д. Донцов знову зустрілись лише на початку 1922 р. у Львові. Є. Коновалець повернувся до Львова в липні 1921 р., а Д. Донцов на початку 1922 р. Цього разу Є. Коновалець очолював нелегальну революційну Військову організацію (ВО). Одночасно займався і легальною діяльністю, був секретарем філії товариства «Просвіти» імені Маркіяна Шашкевича та членом політичної ради Української народно-трудової партії. Одним із напрямів його діяльності стала робота над створенням серйозного періодичного видання. Оскільки відкрити нове було складно, тому вирішили працювати над відновленням «Літературно-наукового вісника» («ЛНВ»). Начальна команда ВО доручила займатись цією справою Ю. Полянському, який працював у музеї НТШ. До роботи над відновленням видання він долучив працівників НТШ і Української видавничої спілки В. Гнатюка та В. Дорошенка [25, с. 51].

На головного редактора «ЛНВ» запросили Д. Донцова. 10 квітня 1922 р. Є. Коновалець писав А. Мельнику, що 1 травня у Львові почне виходити «ЛНВ», головним редактором буде Д. Донцов. Далі зазначає, що він таки добився свого, але просить цю інформацію не розголошувати [26, с. 402].

«ЛНВ», під порядковим номером 76, вийшов у видавництві Українська видавнича спілка вчасно. До редакційного комітету увійшли М. Галушчинський, Є. Коновалець, Ю. Павликовський, І. Раковський, В. Дорошенко та В. Целевич. Однак, Є. Коновалець не хотів, щоб його зазначали в журналі, як члена редакційної колегії [25, с. 51].

Очевидно в цій ситуації дались в знаки добрі відносини між Є. Коновальцем та Д. Донцовим, що склались у 1918 р.

До листопада 1922 р. Є. Коновалець залишався у Львові та продовжував активно легально та нелегально працювати. Очевидно, що періодично зустрічався з Д. Донцовим для обговорення та вирішення справ, пов'язаних зі спільним проектом «ЛНВ». Однак, нам не відомі документально зафіксовані якісь контакти між ними впродовж 1922 р.

Зі спогадів І. Кедрина-Рудницького слідує, що Є. Коновалець був дуже невдоволений першими числами «ЛНВ»: «Вони не мали ясного обличчя і, за висловом Коновальця, пропагували “хлопоманство”. Він інспірував мене написати в “Ділі” критичні зауваги. Відколи ж Донцов видав свій “Націоналізм” і став насправжнім духовим диктатором галицької молоді, Коновалець нарікав, що Донцов у кожній справі мусить бути фанатиком і егоцентриком... коли не брати Донцова таким, яким він є, і з цим миритися, то він стане відразу фанатичним противником» [27, с. 383].

Після вимушеної еміграції Є. Коновальця закордон, до Львова він вже не повернувся. Д. Донцов залишався у Львові до початку Другої світової війни.

На час переїзду Є. Коновальця в еміграцію, відносини з Д. Донцовим залишались добрими. Д. Донцов ще долучився до утвердження позитивної репутації про військову формування січових стрільців, якою командував Є. Коновалець у 1918—1919 рр. Це він зробив опублікувавши в 1923 р. аналітичну статтю «Наша політична думка і стрілецтво». Автор спробував пояснити факт появи та феномен наддніпрянського стрілецтва на тлі інших національних сил [28, с. 32—35].

Черговим етапом, коли міг розвинути новий зміст відносин між Є. Коновальцем та Д. Донцовим, можна вважати 1927 р. У цей час в еміграції розвивався процес об'єднання українських націоналістичних організацій. Ключову роль у цьому процесі відігравав Є. Коновалець, який хотів бачити частиною цієї справи і Д. Донцова. Хоча не всі учасники об'єднання націоналістичних організацій готові були бачити поруч Д. Донцова [5, с. 170].

Характерно, що Є. Коновалець на пряму не комунікував з Д. Донцовим, а доручив вести переговори Д. Андрієвському, В. Мартинцю та М. Сціборському. Не відомо чому Є. Коновалець не вів самостійно переговори з Д. Донцовим. Сучасні дослідники схильні вважати, що на подальші відносини між Є. Коновальцем та Д. Донцовим вплинуло припинення фінансування часопису «Заграва» в 1924 р. [2, с. 7; 34].

На контакти з Д. Донцовим члени ПУН почали виходити в кінці літа 1927 р. Приводом було запрошення до публікації статей в журналі «Національна думка», який виходив з початку 1927 р. Однак, Д. Донцов був категоричним і відмовився дописувати до журналу, запрошував об'єднуватись і підтримувати «ЛНВ» [5, с. 170].

Є. Коновалець не покидав надії переконати Д. Донцова приєднатись до них. У грудні 1927 р. В. Мартинець приїхав до Львова. Йому вдалось зустрітись з Д. Донцовим. Однак, він не виявив зацікавленості та відмовився від подальшої співпраці. Зі слів В. Мартинця Д. Донцов тримав образу на Є. Коновальця за припинення фінансування журналу «Заграва» [23, с. 225—230].

Далі з Д. Донцовим вів переговори Д. Андрієвський. Йому також не вдалось переконати Д. Донцова долучитись до створення єдиної націоналістичної організації. 9 червня 1928 р. Д. Андрієвський у листі до Є. Коновальця інформував про наслідки: «В нашій листованні з ним, що правда не дуже обширним, його нехить до нашого почину дуже виразна. Я так розумію становище Донцова, що у него вислизає ґрунт з під ніг. І тому винне не Діло чи Заграва, але ми з Розбудовою і організаційними заходами. Виходить ніби ми узурпували «винахід» Донцова, власне націоналізм, а його відопхнули. Фактично він сам пропустив слушний момент стати з нами в одну лаву, а нині є дезорієнтований. Гадаю, що ми не повинні давати зброю в руки нашим противникам і творити фронт проти Донцова. Хай він робить помилки і себе дискредитує в очах молоді, коли йому се потрібно» [2, с. 91].

Попри все Є. Коновалець сподівався, що згодом Д. Донцов змінить свою позицію і приєднається до проводу організованого націоналізму. Зі слів Є. Коновальця, впевненість давало те, що він таки націоналіст, а тому «раніше або пізніше буде він в нас...» [2, с. 100].

Зі спогадів І. Кедрина-Рудницького, Є. Коновалець завжди ставився до Д. Донцова критично, але «шанував ту рису світогляду Донцова, яка ніколи не змінювалась: ворожість супроти Росії. І він визнавав, що Дмитро Донцов — індивідуаліст із блискучим публіцистичним стилем» [27, с. 382].

До спілкування з Д. Донцовим був залучений і Р. Сушка, який мав можливість бачитися з ним у Львові. Однак, це не допомогло налагодженню стосунків [29, с. 91].

Д. Донцова запрошували дописувати і до націоналістичного журналу «Розбудова нації», який почав виходити в 1928 р. З цього приводу з ним переписувався Д. Андрієвський, який запевняв, що організований український націоналізм поділяє його ідеологічні націоналістичні засади. Однак, Д. Донцов знаходив потрібні йому слова, щоб вказати на те, що ПУН відхиляється від його доктрини «Націоналізму». Забороняв згадувати його прізвище в інформаційних матеріалах ПУН, щоб його не пов'язували з проводом [5, с. 172—175].

25 серпня — 1 вересня 1928 р. у Берліні проходив з'їзд ПУН. Серед багатьох питань, які обговорювали, не минули і Д. Донцова. Щодо нього то було прийнято рішення організувати зустріч на нейтральній стороні та спробувати знайти аргументи для того, щоб він публікував статті у міжнародних виданнях ПУН [30, с. 78—79].

Після з'їзду ПУН, з Д. Донцовим таки не вдалось вийти на діалог, зустрітись та залучити до процесу об'єднання націоналістичних сил. Натомість він назвав ПУН «галицько-ундівською комбінацією» [29, с. 94].

Під кінець 1928 р. терпіння пропало і в Є. Коновальця. У листі до Д. Андрієвського від 13 листопада 1928 р., Є. Коновалець аналізуючи стан написання доповідей на конгрес, згадав і Д. Донцова. Остаточо дав зрозуміти, що на його участь у конгресі не слід розраховувати. У передостанньому абзаці написав: «Про Донцова нічого нового написати Вам не можу. Це або хворий маньяк або зла людина яка має свої спеціальні цілі. Інакше його поступовання пояснити не можу»⁴.

Після створення ОУН, середовище ПУН та керівництво на Галичині спостерігали за творчою діяльністю та впливом на молодь Д. Донцова. Зокрема на нараді ПУН в квітні 1930 р. при обговоренні питання про український націоналізм на Галичині, зазначено, що серед молоді має великий вплив Д. Донцов, але в практичній частині діяльності він їм не може дати нічого [31, с. 292—293]. Члени ПУН час від часу обмінювались з ним листами провокативного змісту [5, с. 178—180].

На початку липня 1930 р. на черговій нараді ПУН знову згадували Д. Донцова. Йшлося про те, що він дописався до появи українських націоналістів, але їх не визнає. Тому на нараді було визначено, що одним із завдань ОУН є «дати Україні десять, двадцять, сотню Донцових, що били б молотом по душах і виховували нову нашу молодь, нову нашу Україну» [32, с. 301, 305, 310, 315—317]. Цього ОУН вдається досягнути, проблемами ідеології почнуть займатись М. Сціборський, Ю. Вассиян, С. Ленкавський та ін.

⁴ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 13 листопада 1928 р. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви. Фонд Михайла Селешка. Box 12 (b), Ea 4-7 (відсутнє нумерування документа та сторінок).

Далі Є. Коновалець та ПУН поринули в свої організаційні процеси, були зайняті питанням пацифікації в Лізі Націй тощо.

Знову Д. Донцов з'являється в полі зору Є. Коновальця влітку 1933 р. У цей час до ОУН в еміграції приєднався Є. Ляхович. Одним з перших завдань, які доручив йому Є. Коновалець, це поїздка на Галичину, де він повинен був мати від його імені розмову з А. Шептицьким та Д. Донцовим. Про це, Є. Коновалець інформував Д. Андрієвського в листі від 19 липня 1933 р. [2, с. 371]. Результат цієї поїздки нам не вдалось з'ясувати. Але вже 11 серпня 1933 р. Є. Коновалець у черговому листі до Д. Андрієвського, намагаючись стримати його надмірну критику радикальної діяльності членів ОУН на Галичині та впливу Д. Донцова, пише: «Рівнож критика Ваша Донцова була би правильна, коли би обмежилася вона до тактики а не до обезцінювання взагалі ролі Донцова» [2, с. 378].

У відповіді до Є. Коновальця 11 серпня 1933 р., Д. Андрієвський про Д. Донцова пише: «Донцов для мене є епохальним явищем в українському житті, але він не вистарчаючий, як під оглядом програмовим так і тактичним. Він є ідеолог, на яким небезпечно замикатися, як то мають тенденцію робити молоді краєвики. Наша організація а радше рух повинен покрити цілий зміст національного життя, але для того повинен він бути психологічно і тактично справді національно універсальним» [2, с. 380]. Отже, визнаючи унікальність Д. Донцова, Д. Андрієвський акцентував на відсутності гнучкості в його діях, надмірній категоричності, що обмежувало його зміст націоналізму, а відповідно і дії прихильників.

Є. Коновальцю таки вдалось організувати з ним зустріч на нейтральній стороні. У середині грудня 1933 р. Є. Коновалець будучи в Парижі зустрівся з В. Вишиваним, який погодився допомогти «витягнути» Д. Донцова зі Львова. Зокрема, В. Вишиваний мав посприяти, щоб якась французька організація з вивчення України погодилась запросити Д. Донцова виступити з лекціями в Парижі [2, с. 397; 33, с. 473].

Цю ідею вдалось реалізувати. У першій половині березня 1934 р. Є. Коновалець зустрівся з Д. Донцовим у Парижі. Інформацією про цю зустріч поділився з Д. Андрієвським, Є. Ляховичем та Є. Онацьким. За результатом переговорів Д. Донцов не відмовився контактувати з Є. Коновальцем, але ввійти в склад ОУН не погодився [2, с. 414; 34, с. 70].

У Парижі Д. Донцов відмовився зустрічатись з членами ПУН, О. Бойківим та М. Сціборським. Мабуть боявся, щоб про його зустріч з членами ОУН не дізнались польські спецслужби, а це завадило поверненню та проживанню у Львові [34, с. 85—86].

Ця зустріч стала останньою. Після Парижу, між Є. Коновальцем та Д. Донцовим співпраця не розвинулась. Історик О. Зайцев припускає, що однією з причин могло бути фінансове питання [5, с. 236]. Тобто ОУН не могла задовольнити фінансові запити Д. Донцова. Є підстави погодитись з такою думкою, адже в ОУН, від часу створення, була складна ситуація з фінансуванням видавничої роботи, а тим більше з гонорами.

Після чергової безрезультатної історії з Д. Донцовим, члени ПУН В. Мартинєць та Є. Онацький вважали, що ОУН має виступити з критикою деяких ідей

Д. Донцова, які негативно впливають на націоналістичну молодь. Є. Коновалець був проти втягування ОУН в інформаційне протистояння з Д. Донцовим. В. Мартинець послунав Є. Коновальця та відмовився від публічної критики Д. Донцова. Натомість Є. Онацький таки не змовчав. Цю критику Д. Донцов не пропустив. Це інформаційне протистояння між Є. Онацьким та Д. Донцовим перейшло і в 1935 р. Є. Коновалець заборонив у газеті ОУН «Самостійна думка» друкувати відповідь Є. Онацького. Попри те, що сперечання між ними періодично спалахувало на сторінках різних видань, але воно не несло загрози організованому українському націоналізму за життя Є. Коновальця [5, с. 236—240, 244—245, 269—270].

Після вбивства влітку 1934 р. Б. Перацького, діяльність ОУН в еміграції та Галичині була суттєво паралізована, а відповідно Є. Коновальцю було не до Д. Донцова, а тим більше, міряться гостротою слова. Від цього ніхто б не виграв, а програв би український націоналізм.

Отже, у відносинах між Є. Коновальцем та Д. Донцовим можна виділити чотири періоди. Перший, це час напередодні Першої світової війни. Знайомство з Д. Донцовим стало першим відкриттям для Є. Коновальця стану та перспективи української справи в Росії.

Другий період, це співпраця, яка припадає на травень 1918 — січень 1919 р. У часи гетьмана П. Скоропадського Д. Донцов дуже розраховував на тверду проукраїнську позицію Є. Коновальця та січових стрільців. Д. Донцов відіграв ключову роль у становленні комунікації між П. Скоропадським та Є. Коновальцем. Після приходу Директорії до влади в Україні, Д. Донцов залишився в Києві та був одним з тих, з ким консультувався Є. Коновалець у важливих політичних питаннях.

Третій період, це 1922 р. Містом, де було відновлено співпрацю, став Львів. У 1922 р. Є. Коновальцю та Д. Донцову вдалось реалізувати єдиний спільний проект, це відновлення видання журналу «Літературно-науковий вістник». Уважаємо, що цей епізод співпраці мав важливе значення в подальшому для Д. Донцова. Адже це призвело до того, що він отримав стабільне місце роботи та добрі стартові умови для активної громадсько-політичної діяльності й концентрації над написанням інтелектуальних праць. Ці праці стали ідеологічним підґрунтям для подальшої революційної діяльності УВО, створення та утвердження ОУН. З іншої сторони це визнання Є. Коновальцем професіоналізму Д. Донцова.

Четвертий епізод, і останній, це комунікація Є. Коновальця з Д. Донцовим через членів ПУН для залучення до створення та діяльності ОУН. У цьому проєкті Є. Коновалець дуже розраховував, що Д. Донцов очолить ідеологічний напрям в ОУН. Однак Д. Донцов не хотів організаційно зв'язуватись з ОУН. Мабуть причиною були питання безпеки проживання в Польщі, після того, як увійде в склад ОУН. До причин можна віднести індивідуальні громадсько-політичні амбіції та певні психологічні особливості, в контексті яких він не мав бажання розділяти славу з організацією, нести колективну відповідальність за її діяльність, виконувати якісь організаційні завдання тощо. Також, можливо, Є. Коновалець не мав змоги платити за співпрацю кошти, які просив Д. Донцов. Попри різні погляди,

Є. Коновалець та Д. Донцов між собою та публічно не конфліктували, а отже, не розколювали український національний рух.

З подальших перспективних фрагментів для дослідження відносин між Є. Коновальцем та Д. Донцовим можна виділити період, пов'язаний з часописом «Заграва». Через брак джерельного матеріалу, важко чітко визначити роль Є. Коновальця в історії цього часопису, а отже і впливу на подальші відносини з Д. Донцовим. Перспективною може видатись тема про переговори колег Є. Коновальця з Д. Донцовим.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Cherchenko, Y. Neopublikovani lysty D. Dontsova do D. Andriyevs'koho (1927-1928). *Istorychnyy zhurnal*. 2006. № 1. S. 97-105 [in Ukrainian].
[Черченко Ю. Неопубліковані листи Д. Донцова до Д. Андрієвського (1927—1928). *Історичний журнал*. 2006. № 1. С. 97-105].
2. Dokumenty i materialy z istoriyi Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv. T. 2. Ch. 2. Lystuvannya Ye. Konoval'tsya z D. Andriyevs'kym. Uporyadnyk Yu. Cherchenko. Kyiv, 2007. 536 s. [in Ukrainian].
[Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Т. 2. Ч. 2. Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським. Упорядник Ю. Черченко. Київ, 2007. 536 с.].
3. Cherchenko, Y. Fond Dmytra Andriyevs'koho v Arkhivi OUN u Kyievi. *Ukrayins'kyu arkhieohrafichnyy shchorichnyk*. Nova seriya. Vypusk 23/24. Kyiv. S. 95-125 [in Ukrainian].
[Черченко Ю. Фонд Дмитра Андрієвського в Архіві ОУН у Києві. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Випуск 23/24. Київ, 2020. С. 95—125].
4. Khoma, I. Istoriya viys'kovoho formuvannya Sichovykh stril'tsiv (1917-1919 roky). Lviv, 2016. 240 s. [in Ukrainian].
[Хома І. Історія військового формування Січових стрільців (1917—1919 роки). Львів, 2016. 240 с.].
5. Zaytsev, O. Natsionalist u dobi fashyzmu. L'vivs'kyu period Dmytra Dontsova 1922-1939 roky. L'vivs'kyu period Dmytra Dontsova. Nacherk intelektual'noyi biohrafiyi. Kyiv, 2019. 344 s. [in Ukrainian].
[Зайцев О. Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова 1922—1939 роки. Львівський період Дмитра Донцова. Начерк інтелектуальної біографії. Київ, 2019. 344 с.].
6. Khoma, I., Shevchenko, M. Yevhen Konovalets' i "Prosvita". *Novitnya doba*. L'viv, 2021. Vyp. 9. S. 264-273 [in Ukrainian].
[Хома І., Шевченко М. Євген Коновалець і «Просвіта». *Новітня доба*. Львів, 2021. Вип. 9. С. 264—273].
7. Khoma, I. Yevhen Konovalets' i Ukrayins'kyu students'kyu soyuz. *Ternopil's'kyu natsional'nyu pedahohichnyu universytet imeni Volodymyra Hnatyuka. Naukovi zapysky: Seriya "Istoriya"*. 2018. Vyp. 1, ch. 2. S. 100-104 [in Ukrainian].
[Хома І. Євген Коновалець і Український студентський союз. *Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Наукові записки: Серія «Історія»*. 2018. Вип. 1, ч. 2. С. 100—104].
8. Kvit, S. Dmytro Dontsov: ideolohichnyu portret. Vydannya druhe, vypravlene i dopovnene. L'viv: Halyts'ka vydavnycha spilka, 2013. 192 s. [in Ukrainian].
[Квіт С. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет. Видання друге, виправлене і доповнене. Львів: Галицька видавнича спілка, 2013. 192 с.].

9. Student-s'kyy konhres. *Nasha shkola: naukovo-pedahohichna chasopys. Rik p'yatyu*. L'viv-Chernivtsi. 1913. S. 271-282 [in Ukrainian].
[Студентський конгрес. *Наша школа: науково-педагогічна часопис. Рік п'ятий*. Львів-Чернівці. 1913. С. 271—282].
10. Students'kyu konhres. *Dilo. 4 n.st.* (21 chervnya st.st.) lypnya 1913. S. 4-5 [in Ukrainian].
[Студентський конгрес. *Діло. 4 н.ст.* (21 червня ст.ст.) липня 1913. С. 4—5].
11. Nash z'yizd. *Shlyakhy. 15 lypnya 1913*. S. 81-84 [in Ukrainian].
[Наш з'їзд. *Шляхи. 15 липня 1913*. С. 81—84].
12. Students'kyu konhres. *Dilo. 5 n.st.* (22 chervnya st.st.) lypnya 1913. S. 2 [in Ukrainian].
[Студентський конгрес. *Діло. 5 н.ст.* (22 червня ст.ст.) липня 1913. С. 2].
13. Students'kyu konhres. *Dilo. 8 n.st.* (25 chervnya st.st.) lypnya 1913. S. 2 [in Ukrainian].
[Студентський конгрес. *Діло. 8 н.ст.* (25 червня ст.ст.) липня 1913. С. 2].
14. Shakh, S. Molodist' Ye. Konoval'tsya. *Yevhen Konovalets' ta yoho doba*. Uporyadnyky druhoho vydannya V. Moroz, V. Muravs'kyu, I. Khoma. Ivano-Frankivs'k, 2021. 1184 s. [in Ukrainian].
[Шах С. Молодість Є. Коновальця. *Євген Коновалець та його доба*. Упорядники другого видання В. Мороз, В. Муравський, І. Хома. Івано-Франківськ, 2021. 1184 с.].
15. *Derzhavnyy vistnyk*. 7 chervnya 1918. S. 1 [in Ukrainian].
[Державний вісник. 7 червня 1918. С. 1].
16. Dashkevych, R. Artyleriya Sichovykh Stril'tsiv u borot'bi za Zoloti Kyivys'ki vorota. New York, 1965. 206 s. [in Ukrainian].
[Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. Нью-Йорк, 1965. 206 с.].
17. Dontsov, D. Rik 1918. Kyiv. Toronto, 1954. 128 s. [in Ukrainian].
[Донцов Д. Рік 1918. Київ. Торонто, 1954. 128 с.].
18. Herchaniv's'kyu, D. Z Yevhenom Konoval'tsem za derzhavnu nezalezhnist' Ukrayiny (1917-1919 rr.). *Yevhen Konovalets' ta yoho doba*. Uporyadnyky druhoho vydannya V. Moroz, V. Muravs'kyu, I. Khoma. Ivano-Frankivs'k, 2021. 1184 s. [in Ukrainian].
[Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917—1919 рр.). *Євген Коновалець та його доба*. Упорядники другого видання В. Мороз, В. Муравський, І. Хома. Івано-Франківськ, 2021. 1184 с.].
19. Konovalets', Ye. Prychynky do istoriyi ukrayins'koyi revolyutsiyi. L'viv, 2002. 62 s. [in Ukrainian].
[Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Львів, 2002. 62 с.].
20. Kuchabs'kyu, V. Vid pervopochyniv do Proskurivs'koyi operatsiyi. *Korpus Sichovykh Stril'tsiv: Voyenno-istorychnyy narys. Yuvileyne vydannya 1917-1967*. Chicago, 1969. 1-254 s. [in Ukrainian].
[Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівської операції. *Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917—1967*. Чикаго, 1969. 1—254 с.].
21. Skoropads'kyu, P. Spohady. Kyiv; Philadelphia, 1995. 493 s. [in Ukrainian].
[Скоропадський П. Спогади. Київ; Філадельфія, 1995. 493 с.].
22. Areshtuvannya shtabu USS v Kyuevi. *Dilo. 10 veresnya*. 1918. S. 2 [in Ukrainian].
[Арештування штабу УСС в Києві. *Діло. 10 вересня*. 1918. С. 2].
23. Martynets', V. Ukrayins'ke pidpillya. Vid UVO do OUN: spohady ta materiyaly do peredistoriyi ta istoriyi ukrayins'koho orhanizovanoho natsionalizmu. B.m., 1949. 419 s. [in Ukrainian].
[Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН: спогади та матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Б.м., 1949. 419 с.].
24. Vid Tsentral'noho informatsiynoho byuro pry Dyrektoriyi Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. *Nova Rada*. 17 sichnya. 1919. S. 2 [in Ukrainian].
[Від Центрального інформаційного бюро при Директорії Української Народної Республіки. *Нова Рада*. 17 січня. 1919. С. 2].

25. Doroshenko, V. "Literaturno-Naukovyy Vistnyk" (Z nahody 50-richchya zasnuvannya). *Literaturno-naukovyy vistnyk*. 1948. *Richnyk* 32. *Knyha 1. Traven'*. S. 47-55 [in Ukrainian]. [Дорошенко В. «Літературно-Науковий Вістник» (З нагоди 50-річчя заснування). *Літературно-науковий вістник*. 1948. *Річник* 32. *Книга 1. Травень*. С. 47—55].
26. Lyst Yevhena Konoval'tsya do Andriya Mel'nyka vid 10 kvitnya 1922 r. *Andriy Mel'nyk. 1890-1964. Spohady. Dokumenty. Lystuvannya*. Uporyadnyk O. Kucheruk, Yu. Cherchenko. Kyiv, 2011. 568 s. [in Ukrainian]. [Лист Євгена Коновальця до Андрія Мельника від 10 квітня 1922 р. *Андрій Мельник. 1890—1964. Спогади. Документи. Листування*. Упорядник О. Кучерук, Ю. Черченко. Київ, 2011. 568 с.].
27. Kedryn-Rudnyts'kyu, I. Vydatna indyvidual'nist'. *Yevhen Konovalets' ta yoho doba*. Uporyadnyky V. Moroz, V. Muravs'kyu, I. Khoma. Ivano-Frankivs'k, 2021. S. 375-392 [in Ukrainian]. [Кедрин-Рудницький І. Видатна індивідуальність. *Євген Коновалець та його доба*. Упорядники В. Мороз, В. Муравський, І. Хома. Івано-Франківськ, 2021. С. 375—392].
28. Dontsov, D. Nasha politychna dumka i striletstvo. *Istorychnyy Kalendar-al'manakh Chervonoyi Kalyny na 1924 r.* L'viv, 1923. S. 32-35 [in Ukrainian]. [Донцов Д. Наша політична думка і стрілецтво. *Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1924 р.* Львів, 1923. С. 32—35].
29. Kucheruk, O. Dmytro Andriyevs'kyu i protses pidhotovky Pershoho Konhresu Ukrayins'kykh Natsionalistiv 1929 r. *Ukrayins'kyu vyzvol'nyu rukh*. L'viv, 2006. Zbirnyk 8. S. 76-101 [in Ukrainian]. [Кучерук О. Дмитро Андрієвський і процес підготовки Першого Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. *Український визвольний рух*. Львів, 2006. Збірник 8. С. 76—101].
30. Dokumenty i materialy z istoriyi Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv. T. 1. 1927-1930. Uporyadnyky Yu. Cherchenko, O. Kucheruk. Kyiv, 2005. 480 s. [in Ukrainian]. [Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1927—1930. Упорядники Ю. Черченко, О. Кучерук. Київ, 2005. 480 с.].
31. Protokol narady chleniv Provodu ukrayins'kykh natsionalistiv ta OUN v Zhenevi 14-15 kvitnya 1930 r. Konovalets' Ye. "Ya byu v dzvin, shchob zrushyty spravu v OUN z mertvoyi tochyky...". Nevidomi dokumenty Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv. Rik 1930: naukovodokumental'ne vydannya. Kyiv, 2003. 272 s. [in Ukrainian]. [Протокол наради членів Проводу українських націоналістів та ОУН в Женеві 14—15 квітня 1930 р. Коновалець Є. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу в ОУН з мертвої точки...». Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930: науково-документальне видання. Київ, 2003. 272 с.].
32. Onats'kyu, Ye. U vichnomu misti. *Zapysky ukrayins'koho zhurnalista. Rik 1930*. Buenos Aires, 1954. 533 s. [in Ukrainian]. [Онацький Є. У вічному місті. *Записки українського журналіста. Рік 1930*. Буенос-Айрос, 1954. 533 с.].
33. Onats'kyu, Ye. U vichnomu misti. *Zapysky ukrayins'koho zhurnalista. Rik 1933*. Toronto, 1985. 512 s. [in Ukrainian]. [Онацький Є. У вічному місті. *Записки українського журналіста. Рік 1933*. Торонто, 1985. 512 с.].
34. Onats'kyu, Ye. U vichnomu misti. *Zapysky ukrayins'koho zhurnalista. Rik 1934*. Toronto, 1989. 401 s. [in Ukrainian]. [Онацький Є. У вічному місті. *Записки українського журналіста. Рік 1934*. Торонто, 1989. 401 с.].

Надійшла / Received 09.10.2024

Ivan KHOMA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage,
Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)

ivan.y.khoma@lpnu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

Mykhailo ROMANIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Department of Contemporary History,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)

rmv.lviv@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9407-0066>

YEVHEN KONOVALETS AND DMYTRO DONTSOV: FROM COOPERATION TO MISUNDERSTANDING

The goal is to investigate the origins, course, and results of cooperation between Ye. Konovalets and D. Dontsov. **Methodology.** The methodological principles of scientificity, historicism, criticality, impartiality, systematicity, and verification were observed during the writing of the scientific article. The following research methods were used in the process of writing — problem-chronological, retrospective, and biographical. **Scientific novelty.** For the first time in Ukrainian historiography, the activities of Ye. Konovalets and D. Dontsov became the subject of a separate comprehensive scientific study from their acquaintance to their last meeting. **Main results.** Ye. Konovalets and D. Dontsov met in Lviv on the eve of the World War I. The centers of acquaintance and periodic meetings were the faculty of law and political knowledge of Lviv University, as well as the Ukrainian Student Union, at the II congress of which in July 1913 they gave reports. The next stage of meetin and cooperation was Kyiv. Chronologically, this stage covers May 1918 — January 1919. The second stage is a collaboration between D. Dontsov and Ye. Konovalets and falls on May 1918 — January 1919. All events took place in Kyiv. D. Dontsov helped Ye. Konovalets and the military formation of Sichovi Striltsi to return to military service in the Ukrainian State. Under the Directory of the Ukrainian People's Republic (UNR), D. Dontsov stayed in Kyiv. Ye. Konovalets was his security guarantor. After the defeat of the Ukrainian National Revolution of 1917—1921, Ye. Konovalets and D. Dontsov met at the beginning of 1922 in Lviv. This year, they managed to resume publication in the magazine "Literary and Scientific Bulletin" whose editor-in-chief was D. Dontsov. After the forced emigration to the countries of Western Europe, Ye. Konovalets' contacts with D. Dontsov ceased for several years. At the end of the 1920s, Ye. Konovalets, while preparing the creation of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), tried, through correspondence and other people, to attract D. Dontsov to the OUN. However, he refused to join the OUN categorically and continued to develop independently the theoretical foundations of Ukrainian nationalism. The last meeting between Ye. Konovalets and D. Dontsov took place in Paris in March 1934. After that, no constructive work was developed. **Conclusions.** So, the acquaintance with D. Dontsov opened the way for Ye. Konovalets to understand the state of affairs of Ukraine in Russia. The beginning of cooperation fell on the state-building process in Kyiv under the leadership of P. Skoropadskyi; this time, D. Dontsov was counting very much on firm pro-Ukrainian position of Ye. Konovalets and the Sichovi striltsi. The only joint achievement was the resumption of publication in the "Literary and Scientific Bulletin" magazine in 1922. Before and after the establishment of the OUN, Ye. Konovalets was very hopeful that D. Dontsov would lead the ideological direction of the organization. However, he did not want to do anything with the OUN.

Keywords: Ye. Konovalets, D. Dontsov, R. Sushko, D. Andrievskyi, V. Martynets, M. Stsiborskyi, Sichovi striltsi, "Literary and Scientific Bulletin", Ukrainian Military Organization, Organization of Ukrainian Nationalists.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.065>
УДК 94(520+(470+571))“1928/1934”

Світлана ПАВЛЕНКО

кандидатка історичних наук,
запрошена науковиця,
Університет Манітоби (Вінніпег, Канада)
Skaiveta.sakuraide@ gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4101-157X>

ПИТАННЯ ПРОДОВОЛЬНОЇ КРИЗИ ТА ПРОБЛЕМА ГОЛОДОМОРУ В УСРР ОЧИМА ЯПОНСЬКИХ ДИПЛОМАТІВ

Мета — простежити сприйняття співробітниками японського консульства в Одесі проблеми продовольчої кризи та Голодомору; поглибити розуміння рівня інформованості офіційного Токіо щодо перебігу цих процесів; уточнити окремі сюжети, пов'язані з трагічними сторінками історії України 1920—1930-х рр. **Методологічну основу** становить принцип історизму, комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, зокрема проблемно-хронологічний та персоніфікації подій. **Основні результати.** Співробітники японського консульства в Одесі, з одного боку, виступали сторонніми спостерігачами в контексті різних подій локального життя, а з іншого — перебували під їх частковим чи повним впливом. Результатом їхньої роботи стали численні звіти, надіслані в Токіо. Доповідні записки, використані у процесі дослідження, умовно поділено на три групи відповідно до поточної ситуації: погіршення продовольчого забезпечення (1928—1931 рр.), Голодомор (1932—1933 рр.), його наслідки (після 1933 р.). Документи свідчать про визнання посадовцями дипломатичної установи вирішальної ролі радянського уряду у загостренні кризи, яка призвела до мільйонних жертв. Також одним із наслідків продовольчої кризи стала відмова в 1930 р. японської сторони від

Цитування: Павленко С. Питання продовольчої кризи та проблема Голодомору в УСРР очима японських дипломатів. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 65—79. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.065>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

наміру організувати пряме морське сполучення з Одесою. Іншими причинами був спад товарного виробництва та заборона у СРСР приватного підприємництва. На противагу японським документам, джерела, що походять із Галузевого державного архіву Служби безпеки України, висвітлюють діяльність консульства крізь призму активності радянської контррозвідки. Ці матеріали розкривають погляди японських дипломатів, які вони висловлювали неофіційно у приватному спілкуванні, демонструють засудження ними радянської політики та глибокий шок через гуманітарну катастрофу. Попри тривожні тенденції поступового погіршення продовольчого забезпечення, представники Японії, як й інших країн, утримувалися від публічних оцінок дій влади.

Ключові слова: консульство Японії в Одесі, Голодомор, колективізація, Ш. Шимада, Б. Танака.

Японський уряд із кінця XIX ст. активно спостерігав за різноманітними подіями, що розгорталися на південних українських землях, через своє консульство в Одесі, яке функціонувало в 1889—1909, 1926—1937 рр. Одним із завдань цієї установи було вивчення економічних, соціальних, культурних аспектів місцевого життя. Дипломати досить прискіпливо оцінювали те, очевидцями чого їм доводилося бути. Особливо гострого характеру критика набула з розгортанням у СРСР глибокої продовольчої кризи з 1928 р. Консульські службовці ставали свідками того, як черги перед магазинами переростали у стихійні бунти, смерть від голоду перетворювалася на типове явище, а влада за цих умов у дедалі більших обсягах спрямовувала отриманий урожай на експорт. Як результат, Голодомор виявився для японців цілком прогнозованим наслідком політики радянського керівництва.

Предметом уваги у цій статті стане діяльність співробітників консульства Японії в Одесі, котрі, працюючи в УСРР, мали можливість через свої звіти вплинути на формування поглядів офіційного Токіо. Подібно до інших іноземців, японці були об'єктом інтересу для радянських органів держбезпеки, які сформували навколо дипломатичної установи свою агентурну мережу.

Різні аспекти історії Голодомору є актуальними дослідницькими проблемами. Ставлення співробітників японського консульства в Одесі до продовольчої кризи висвітлюється здебільшого в контексті інших, ширших, питань [1—7]. Винятком стала публікація Г. Куромії «Голодомор у світлі японських документів», автор якої зосередився на аналізі надісланих до Токіо дипломатичних звітів періоду 1932—1933 рр., справедливо відзначивши, що вагомою причиною для обережних оцінок Голодомору був ризик перехоплення їх радянською контррозвідкою, а також загальний стан відносин між Японією та СРСР [8]. Звернення представників іноземних держав, які перебували в Українській СРР, до проблеми голоду стало предметом уваги в публікації Л. Вовчук і С. Корновенка, де серед іншого побіжно згадується й реакція японського консула в Одесі Б. Танаки на загострення кризи [9, с. 73].

Джерела теми представлені документами японського походження та матеріалами вітчизняних архівів. Серед перших найбільше значення мають звіти службовців консульства в Одесі. Вони демонструють тенденції поглиблення

продовольчої кризи, містять загальні оцінки ситуації та свідчать про рівень актуальності тих чи інших питань для Токіо. Проблема Голодомору зазвичай подавалася в контексті інших питань або включалася до загальних оглядових звітів, де також висвітлювалися різноманітні аспекти політики, промисловості, зовнішньої торгівлі та ін. Всі ці теми презентувалися як взаємопов'язані, оскільки такі звіти мали на меті дати власному уряду комплексне уявлення про стан справ у регіоні. Японські архіви зазнали вагомих втрат у роки Другої світової війни. Тож наявні консульські донесення, ймовірно, лише частина масиву зібраної дипломатами цієї далекосхідної країни інформації. Більшість використаних нами звітів (а це матеріали Дипломатичного архіву МЗС і Національного інституту оборонних досліджень Міністерства оборони Японії) доступні завдяки відкритій базі даних Японського центру азійських історичних записів (Japan Center for Asian Historical Records, JACAR)¹.

Відповідно до хронологічного принципу звіти консульських службовців можна умовно розділити на три групи:

- доповідні 1928—1931 рр. авторства Шигеру Шимади, Яшіо Нагучі та, частково, Бунічиро Танаки, які містять свідчення про поступове погіршення стану продуктового забезпечення населення, про посилення заборон, спрямованих проти приватної торгівлі, про загальне зміцнення тоталітарної системи;
- звіти консула Б. Танаки та секретаря Шидзео Мітані періоду Голодомору 1932—1933 рр.;
- доповідні консула Мінору Гірати, підготовлені після 1933 р., які фіксували наслідки трагедії та свідчили про поступове поліпшення стану продуктового забезпечення.

Дипломатичні документи мають офіційно-діловий характер. Вони не містили засудження дій радянської влади й виконували головну свою функцію — дати керівництву власної країни загальну інформацію про ситуацію в регіоні.

Джерела українського походження дещо іншого характеру. В контексті нашого дослідження центральне місце займають матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Київ). Це перехоплені радянською контррозвідкою консульські документи та звіти агентів, які мали контакти з японцями. На відміну від надісланих у Токіо офіційних матеріалів, вони демонструють, що дипломати були шоковані ситуацією й політикою радянської держави. Низку рапортів агентури опубліковано в т. 7 видання «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках XX ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (Варшава; Київ, 2008 р.).

Отже численні документальні свідчення, що збереглися в японських та українських архівах, дозволяють нам простежити ставлення співробітників консульства Японії в Одесі до продовольчої кризи й Голодомору, поглибити наше розуміння рівня поінформованості офіційного Токіо та уточнити окремі сюжети, пов'язані з трагічними сторінками історії України 1920—1930-х рр.

¹ URL: <https://www.jacar.go.jp>

Поглиблення кризи

Відновлення діяльності в 1926 р. консульства Японії в Одесі створювало додаткові можливості для розвитку радянсько-японських відносин. У 1926—1927 рр. його співробітники, попри наявні ідеологічні розбіжності та проблеми в політичній сфері, досить позитивно дивилися на подальші перспективи двосторонніх економічних взаємин. Такою була ситуація за перших двох керівників дипустанови — Сейго Сасаки й Шинічі Камімури.

У лютому 1927 р. консульство очолив досвідчений дипломат Ш. Шимада. Його перебування в Одесі збіглося з початком кардинальних змін у житті «країни Рад», спричинених переходом до п'ятирічного плану. Політика індустріалізації вимагала гігантських капіталовкладень. Диспропорційний перерозподіл коштів негативно впливав на забезпечення населення найнеобхіднішими товарами, в тому числі продовольством. З кінця 1927 р. ці зміни стали об'єктом уваги консула Ш. Шимади, який убачав першопричини погіршення продуктового забезпечення в політиці влади, спрямованій на ліквідацію приватної торгівлі².

На початок 1928 р. Ш. Шимада у своєму звіті констатував, що з ринку поступово зникають різноманітні продукти та стає дедалі складніше придбати товари першої необхідності³. В березневій доповіді 1928 р. про хлібозаготівлю в УСРР консул пророкував трагедію державного масштабу — новий голод, якого, втім, ще можна було уникнути [10, с. 258]. Він інформував своє керівництво, що селяни намагалися продавати власну продукцію не в кооперативи, як того вимагала держава, а приватним комерсантам чи напряму споживачам. Реакцією влади стала заборона здійснювати такі прямі продажі, а деяких «приватних торговців», за словами дипломата, було віддано під суд за «зрив державної заготівельної кампанії».

У цей час консул виділяв три головні причини погіршення продовольчої ситуації: заборона приватної торгівлі; надмірний експорт зерна; неврожай попереднього року⁴. Доповідаючи в Токію, Ш. Шимада співчував місцевому населенню, яке, «проживаючи у країні, відомій своїми сільськогосподарськими продуктами, змушене купувати низькоякісні» товари, та наголошував, що «в гонитві за валютою вивозяться необхідні для країни харчі»⁵.

Розмовляючи зі своїм знайомим В. Фоменком (агент контррозвідального відділу ДПУ «Токієць») щодо хлібозаготівельної кампанії 1928 р., Ш. Шимада ставив під сумнів відповідність державної політики колективізації інтересам селянства, підкреслюючи, що радянська влада ігнорує величезний проशा-рок власного населення, приносячи його у жертву своїм амбітним ідеалам⁶.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі — ГДА СБУ). Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 3. Арк. 36.

³ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 2. Арк. 111.

⁴ Там само. Арк. 156.

⁵ Там само. Арк. 84.

⁶ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 6. Арк. 116.

Дипломат підсумовував, що держава трактувала селян лише об'єктом, над яким можна проводити різні експерименти («так здійснюють дослідження над кроликами»)⁷.

Хлібозаготівлі, за міркуваннями консула, являли собою приклад хибності втілення марксистської теорії. Ш. Шимада наголошував на помилковості таких дій, як силове вилучення збіжжя та переклад провини за «надмірності» на місцеві органи, в той час як останні діяли за чіткими вказівками з центру⁸. Всі нововведення не мали послідовного характеру («влада запроваджує щоразу нові заходи, які через деякий час переглядаються і скасовуються») [11, с. 14—16]. Навіть кадрові зміни не справляли помітного ефекту, адже на звільнені «місця сідають такі ж нездатні [...] у самій системі необхідно щось змінювати, а не чіплятися за вироблені в кабінетах теорії і принципи»⁹. Таким чином, недосвідченість, некомпетентність та сфокусованість влади на ідеологічних догмах, за переконаннями дипломата, належали до причин продовольчої кризи.

Консульські співробітники спостерігали не лише за ситуацією в радянській Україні, а й намагалися не випускати з поля зору перебіг подій в інших республіках СРСР. Так, секретар Я. Нагучі восени 1928 р. поїхав у відрядження до Білорусії. Він відзначав, що, як і в УСРР, урожай тут теж був поганий, але все ж «не відчувається настільки пригнічений настрій і пригнобленість, як в Одесі та прилеглій місцевості». Люди, мовляв, більш бадьоро дивляться вперед, натомість на півдні України — песимізм і майже повна відсутність сподівань на майбутнє¹⁰.

Із поглибленням кризи Ш. Шимада розширив перелік її причин, указуючи на недостатність допомоги селянам із боку влади посівним матеріалом, обладнанням, кваліфікованими кадрами агрономів¹¹. Чим більше він перебував в Одесі, тим радикальнішим ставало його ставлення до СРСР. На початок 1929 р. у приватних розмовах наголошував, що у жодній іншій «культурній державі світу» неможливі трансформації, подібні тим, які відбувалися в Радянському Союзі, оскільки така політика ніде не мала б підтримки. Але через ізольованість «країни Рад» більшовицька партія «має можливість ще довго продовжувати свої експерименти»¹².

1929-й рік, як і передбачав консул Японії, характеризувався подальшим поглибленням кризи. Він писав про активізацію судових процесів проти приватної торгівлі та нездатність кооперативів задовольнити потреби населення. Як результат, у вільному продажу не було масла та картоплі, а риба з'являлася лише двічі на тиждень. «Радвлада, очевидно, турбується про постачання пролетаріату продуктів лише в теорії», — наголошував дипломат, підкреслюючи, що «маси населення» не протестували, покійно терплячі всі «обмеження й тяготи»¹³.

⁷ Там само. Т. 4. Арк. 218.

⁸ Там само. Т. 6. Арк. 118, 125.

⁹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 52.

¹⁰ Там само. Т. 1. Ч. 2. Арк. 222.

¹¹ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 6. Арк. 133.

¹² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 6.

¹³ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 4. Арк. 133, 224, 236.

У бесідах із «Токійцем» 1929 р. Ш. Шимада засуджував репресії та наголошував на їх абсурдності, адже «ворогами народу» оголошувалися звичайні громадяни, «всі злочини котрих зводяться до того, що до революції й упродовж кількох років після вони мали такі професії, які зараз радвлда, і лише радвлда визнає принизливими та піддає осуду, а саме займатися торгівлею, приватним підприємництвом»¹⁴.

Говорячи про першу п'ятирічку, консул указував на її негативні наслідки, підкреслюючи, що «велике число підприємств, крім збитків, нічого не дає [...] кількість уже збудованих заводів не виправдовує тих ресурсів, що витрачені на їх спорудження та устаткування, тож уряду нічого не залишалося, крім як примусово поширювати їх продукцію»¹⁵. Ш. Шимада наголошував на відсутності практичної потреби в усіх тих обмеженнях, спричинених політикою індустріалізації, яких зазнавало населення.

Дипломат проводив паралелі між радянською та російською імперською урядовою політикою в аграрній сфері, вказуючи, що як тоді, так і зараз уряди надмірно тиснули на селянство, позбавляючи його мотивації виробляти більше продукції¹⁶. Тож «коли немає війни чи виняткових умов, ледве можна виправдати застосовані щодо громадян заходи, не передбачені законом» [11, с. 12—16].

Порівнюючи становище японських і радянських селян, Ш. Шимада вважав, що перші не мають причин заздрити другим, «котрі не відчувають себе господарями на клаптику землі, який обробляють. По суті вони є кріпаками, щоправда не поміщицькими, а державними [...] земля та воля у цей час для радянських селян фіктивні»¹⁷. Тези про підневільне становище селянства неодноразово повторюватимуться при характеристиці японськими дипломатами поточної ситуації.

Всі свої міркування Ш. Шимада висловлював або у приватних бесідах, або у звітах. Причому останні мали стриманий діловий тон. Публічно озвучувати власні критичні думки консул не міг, дотримуючись зовнішньополітичної лінії уряду Японії [10, с. 256]. Однак криза мала колосальний вплив на радянсько-японські відносини.

Від моменту відновлення 1926 р. в Одесі японської дипломатичної установи її співробітники ставили собі за мету встановлення прямого морського сполучення між країнами. Але 1930 р. Токіо відмовився від такої ідеї. Консул констатував неможливість ведення торгівлі «з урядом, котрому бракує ресурсів для задоволення нагальних потреб населення»¹⁸. Таким чином, продуктова криза та посилення тоталітарної системи у СРСР звужували подальші перспективи розвитку двосторонніх економічних відносин.

Однак у такій ситуації виникали й нові можливості. Подібно до решти іноземців, консульські співробітники, зокрема, активно скуповували антиква-

¹⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 109.

¹⁵ Там само. Арк. 116.

¹⁶ Там само. Арк. 36.

¹⁷ Там само. Т. 1. Ч. 2. Арк. 166.

¹⁸ Там само. Т. 1. Ч. 3. Арк. 7 зв. — 8.

ріат, ціни на який в умовах кризи суттєво впали. Консул Ш. Шимада та секретар Я. Нагучі придбавали картини, ювелірні вироби. Наприклад, у листопаді 1928 р. до дипломатичної установи навідалася така собі Шпакова, котра продала її очільникові полотно художника В. Орловського «Вид м. Київ над Дніпром» за 1000 руб. Я. Нагучі на початку 1930 р. накупив різноманітного столового срібла і кришталю на 3000 руб.¹⁹

Ще одним проявом кризи стало зниження рівня безпеки. Так, у 1929 р. консульство двічі ледь не пограбували²⁰. Окрім того, дружина його керівника скаржилася, що сюди часто заявляються різні особи з проханнями надати грошову допомогу в розмірі 50 або 100 руб.²¹

1 лютого 1930 р. МЗС Японії відкликало Ш. Шимаду з Одеси. Керуючим справами консульської установи став її секретар Я. Нагучі. За кілька місяців, а саме 22 травня, йому довелося бути свідком нового етапу загострення продовольчої кризи — бунту в Одесі. Тоді натовп, що зібрався біля однієї з кооперативних крамниць (переважно жінки) влаштував погром магазинів та їдалень. Для придушення безладів владі довелося залучати загони кінної міліції. Про цю подію Я. Нагучі майже відразу повідомив посольство Японії в Москві та МЗС у Токіо²².

У доповідній ДПУ УСРР від 1 червня 1930 р. переповідалися подробиці розмови між японським дипломатом і вже згаданим радянським таємним агентом на тему прогнозованого підвищення врожайності у СРСР у поточному році. Як звітував «Токієць», його візаві «на це розсміявся та заявив, що нема чого перейматися, нехай буде найкращий урожай, але населення так і їстиме той самий “стандартний” пайковий хліб, який воно їло торік. Залишки хліба підуть за кордон для отримання коштів на ненаситне соціалістичне будівництво, яке зараз шаленими темпами забирає всі ресурси країни, нічого їй не дає й, урешті-решт, знищить її, якщо будівництво своєчасно не буде призупинено»²³. Ці слова досить точно змальовували загальну картину диспропорційності в розподілі ресурсів.

У приватній розмові Я. Нагучі якось зауважив, що за кордоном радянський цукор продається за такою ж ціною, як і всередині країни, підкреслюючи цим твердженням необґрунтованість ціноутворення на внутрішньому ринку²⁴. Коментуючи статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», котра з'явилася в газеті «Правда» в березні 1930 р., секретар консульства приватно відзначав, що преса чи не щодня «цькує куркулів», причому під цим словом «можна вважати не лише дійсно багатого селянина, а й такого, що має одну корову, одного коня і 3—4 курки». За словами Я. Нагучі, якщо в партійців і «паморочиться голова», то явно не від успіхів, а від «неймовірного галасу й підганянь із погрозами, які вони завжди чують на всіляких зібраннях від своїх вождів. Вони знають, що

¹⁹ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 4. Арк. 84, 168, 248.

²⁰ Там само. Арк. 191; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 17—17 зв.

²¹ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 4. Арк. 144.

²² Там само. Т. 3. Арк. 102.

²³ Там само. Т. 4. Арк. 394.

²⁴ Там само. Арк. 315.

невиконання вимог щодо суцільної колективізації, хоча б проти волі населення, матиме для них дуже кепські наслідки». Заяви вищого керівництва були лицемерними щодо того, нібито саме «місцеві органи влади самовільно забороняють селянам продавати свою продукцію на приватний ринок, конфіскуючи цю продукцію та заарештовуючи її власників. Тут є зразок того, як грізне начальство не має мужності взяти на себе відповідальність за свої накази й ховається за спинами маленьких людей» [11, с. 48—50]. У приватних розмовах японський дипломат демонстрував глибоке розуміння сутності функціонування радянської держави та висловлював гострокритичні зауваження з приводу урядової політики.

У червні 1930 р. до Одеси прибув новий консул — Б. Танака. Я. Нагучі продовжував працювати секретарем до грудня того року, відтак був відкликаний, а на його місце призначили Ш. Мітані. Останній упродовж 1929 р. перебував у Києві, де вивчав українську мову.

Нового консула вкрай дивували постійні хлібно-продуктові черги. Газетні повідомлення про гарний урожай у поточному році він коментував так, що «населенню не доведеться, напевно, скористатися цим», адже «через відсутність приватної ініціативи більша частина врожаю не буде зібрана і весь цінний продукт харчування пропаде» [11, с. 52—54]. Тобто погляди нового консула були подібними до позиції його попередника.

В рапорті контррозвідувального відділу ДПУ УСРР від 30 липня 1930 р. зазначалося, що консул повідомляв у Токіо про «нешодавне заворушення серед населення, через яке продовольча криза була дещо послаблена». І все ж останнім часом «знову спостерігається різка зміна» в бік загострення. Так, наприкінці липня, за словами Б. Танаки, населення знову було позбавлене м'яса, а робітники отримували його лише чотири рази на місяць.

Станом на 1930 р. дефіцитом стали навіть найелементарніші продукти. Аби вирішити це питання, як підкреслював дипломат, влада вдалася до «мобілізації» дружин робітників. Разом із комуністами й дітьми їх відправляли на збір овочів. У рапорті ДПУ УСРР підкреслювалося: «Консул пише про те, що майже щодня спостерігаються випадки втрати свідомості через голод серед тих, хто стоїть у черзі. Ціни постійно зростають, і становище набуває навіть дедалі більш загрозливого характеру». Далі у звіті йшлося про конкретний випадок із життя Одеси — заворушення в місті 24 липня, коли «натовп напав на квартал, де живуть робітники, котрі отримали предмети першої необхідності в достатній кількості, і розгромив продуктовий магазин, поранивши службовців». Подібна історія повторилася наступного дня. Хоч Б. Танака й передбачав, що такі «ексцеси» відбуватимуться частіше, але, за його прогнозами, з огляду на стихійний характер вони не призведуть до серйозних наслідків [1, с. 58]. Ці оцінки цілком відповідали подальшому розвитку подій.

У серпні 1930 р. консул у своєму звіті зауважував, що забезпечення м'ясом, жирами й товарами широкого вжитку перебуває у критичному стані. Водночас набирали обертів, перевершивши попередній рік, репресії проти «куркулів». Настрої серед населення набули панічного характеру, дефіцит товарів був тоталь-

ним²⁵. У приватних бесідах Б. Танака говорив, що українське селянство, порівняно з населенням інших республік, справляло на нього жахливе враження своєю зuboжілістю й худорбою²⁶.

У бесіді з агентом «Токийцем» секретар Ш. Мітані зауважував, що роком раніше наймані працівники витрачали на роботу з натирання підлоги в консульстві один день, натомість тепер такий самій кількості людей потрібно було вже два дні, оскільки вони занадто знесилені через хронічне недоїдання²⁷.

У своїх звітах 1931 р. консул неодноразово інформував Токіо про становище селян. Б. Танака констатував негативне ставлення населення до колгоспної системи. Причину вбачав у завеликих обсягах продажу зерна за кордон. Натомість поняття «шкідництва» стало формою виправдання з боку керівництва СРСР власних невдач у політиці колективізації²⁸.

Попри намагання влади тримати іноземців в інформаційному вакуумі, японці знали поточну ситуацію. В 1931 р. секретар консульства Ш. Мітані зустрічався зі своєю давньою знайомою киянкою М. Актароною (агентка ДПУ «Актриса»). У своєму звіті для контррозвідувального відділу ДПУ УСРР вона переказувала слова дипломата з приводу колективізації: «Ох, яка там у вас повна, добровільна колективізація, ось ви не знаєте, а у вас нещодавно під Вінницею було повстання»²⁹.

Через тотальний дефіцит консульство Японії в Одесі на початку 1930-х рр. було змушене вдаватися до замовлення продовольства (рис, сіль, борошно, цукор, жири, а також вино, сир, чай та ін.) з-за кордону³⁰. Крім того, японці активно користувалися спеціалізованим магазином системи «Торгзін»³¹.

Голодомор у звітах Б. Танаки та Ш. Мітані

За умов складного матеріально-побутового становища значної частини населення СРСР виникли проблеми й щодо забезпечення консульства. В доповіді від 5 березня 1932 р. Б. Танака нарікав, що організовувати це ставало дедалі важче, адже навіть для дипломатів непросто закупити елементарні продукти харчування (риба, овочі, масло), тютюнові вироби тощо. Установі, нехай і за сприяння з боку відділу постачання для іноземних представництв, складно отримати електричні лампочки, свічки, мітли, скло. Також проблемою було те, що, крім «Торгзину», не існувало альтернативних місць для придбання одягу чи білизни. В ре-

²⁵ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 187; Japan Center for Asian Historical Records (далі — JACAR). Ref. B04121004700. G.1.1.0.3_001. Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs, Tokyo: 59—60.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 5. Арк. 306—330.

²⁷ Там само. Т. 7. Арк. 194 зв.

²⁸ JACAR. Ref. B08060687400. E.1.2.0.X1-R1_004: 105—131.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. 3. Арк. 261.

³⁰ Там само. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 5. Арк. 21, 33; Т. 7. Арк. 277; Т. 9. Арк. 92.

³¹ Там само. Т. 10. Арк. 297.

зультаті консульство було настільки перевантажене питаннями забезпечення, що це перешкоджало виконанню прямих обов'язків³².

Чимало інформації про ситуацію у СРСР збиралося під час службових відряджень. У травні — червні 1932 р. Б. Танака здійснив поїздку Україною, Кримом, Кавказом³³. Його вразило становище українських селян, які «справляли жалюгідне враження і своїм обдертим одягом, і худими мощами, і проханнями про милостиню». При поверненні потягом до Одеси від сусіда по купе він дізнався про жахи голоду, про численні смерті серед селян³⁴. Восени 1932 р. Б. Танака перебував у тодішній столиці УСРР, де зустрівся з польським консулом З. Мілошевським, котрий повідомив, що «навесні у Харкові й по всій Україні були жахливі картини. Голодні люди лежали на вулиці, їх збирали у вантажівки та вивозили на звалище» [11, с. 724].

У період Голодомору у близьких контактах з японцями перебували художник-декоратор О. Павличенко (агент ДПУ «Ялтинський») та вчитель української мови В. Малярів (агент «Павло»). Перший зазвичай намагався взагалі уникати політичних тем і лише через незадоволення контррозвідувального відділу його роботою був змушений доповідати про окремі випадки, коли тема кризи все ж поставала в розмовах. У червні 1932 р., зокрема, агент інформував, що секретар Ш. Мітані прогнозує, начебто «мільйони ще помруть, не дочекавшись нового хліба»³⁵. Крім того, дипломат висловлював переконання, що Україна для Росії залишається багатою на ресурси великою колонією³⁶.

В липні 1932 р. консул інформував японського посла у СРСР про неврожай та посуху, називаючи це головними причинами нестачі посівного матеріалу³⁷. Втім обсяги зібраного збіжжя, як доводив дипломат у своїй вересневій доповіді, не були критично низькими. Також він інформував про політику боротьби з «куркулями» як нібито «головними винуватцями», за переконанням влади, невиконання планів³⁸. У черговій доповіді про фінансовий стан СРСР від жовтня 1932 р. Б. Танака констатував, що в поточному році країна отримала гірший, ніж торік, урожай, і, попри всі заходи, план хлібозаготівлі виконати не вдалося³⁹. В листопаді того ж року консул підготував для Токіо огляд ситуації в колгоспах, де наводилася інформація про заборону купівлі та продажу м'яса, худоби, коней. Наприкінці звіту констатувалося подальше щоденне погіршення на продовольчому ринку⁴⁰. У грудні Б. Танака писав, що ситуація вже гірша, ніж за голоду 1921—1922 рр. [8, с. 123].

³² JACAR. Ref. B08060513200. E.1.1.0.5-1_002: 48, 52—53.

³³ ГДА СБУ. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 9. Арк. 514—515.

³⁴ Там само. Арк. 514—515.

³⁵ Там само. Т. 11. Арк. 251—252.

³⁶ Там само. Т. 9. Арк. 481.

³⁷ JACAR. Ref. B09041112600. E.4.3.1.5-3_003: 49—50.

³⁸ Ibid. Ref. B08060688000. E.1.2.0.X1-R1_005: 111—203.

³⁹ Ibid. Ref. B08060688200. E.1.2.0.X1-R1_005: 303—388.

⁴⁰ Ibid. Ref. B09040786600. E.4.1.0.1-1_002: 475—477.

Наприкінці 1932 р. агент ДПУ УСРР «Павло» звітував до контррозвідального відділу про декілька бесід із дипломатом на тему зменшення розмірів хлібних пайків. Той, зокрема, прямо запитував, чи не доводилося щось чути про випадки голодної смерті. Агент був змушений визнати «недоїдання», натомість рішуче відкидав факт голоду⁴¹. Взагалі «Павло» у своїх звітах уникав будь-якої критики політики партії. В документах органів держбезпеки Голодомор називали «продовольчими труднощами»⁴².

У розмові з агенткою «Морозовою» секретар консульства Ш. Мітані повідомив, що почув якось від одного професора, начебто кожного дня до міського моргу привозили до 70 тіл померлих. Присутній на розтинах, він констатував смерть від голоду. Але завідувач місцевого відділення профспілки медичних працівників (Медсанпраця) вимагав «писати, що смерть настала від розриву серця» — мовляв, така була вказівка з ДПУ⁴³.

Втім тема Голодомору майже не поставала у приватних бесідах японців з агентами держбезпеки. Це питання також украй обережно висвітлювалося в консульських звітах. У лютому 1933 р. Б. Танака писав у своїй доповідній на адресу МЗС про вивезення з сіл продовольства, про судові процеси над тими, хто не виконує планів. Але звіти не містили прямого засудження радянської системи, що було зрозуміло з огляду на мету цих документів і ризик перехоплення їх радянською контррозвідкою⁴⁴.

У березні 1933 р. секретар консульства Ш. Мітані підготував велику доповідь про стан важкої промисловості, сільського господарства і транспорту у СРСР⁴⁵. Наголошувалося, що сільськогосподарський сектор в Українській СРР у 1932 р. виявився «великим провалом», і виробництво, і закупівлі були набагато нижчими, ніж у попередні роки. На селі все було дефіцитом, а колгоспні ринки, узаконені 1932 р., практично не існували. Але водночас Ш. Мітані не коментував катастрофічні наслідки самого голоду, які, ймовірно, були очевидними для співробітників консульства [8, с. 123]. Оцінюючи врожай 1933 р., дипломат у приватній розмові з агенткою ДПУ УСРР «Андреєвою» зазначав, що в поточному році за обсягами він був достатнім для забезпечення потреб населення, але «на селі немає зовсім робочої сили, дуже багато селян померли»⁴⁶.

Звіти консула про стан сільського господарства мали велике значення для його керівництва в Японії. Деякі з них надалі пересилалися у військово-морське відомство⁴⁷. До таких належав, зокрема, складений улітку 1933 р. рапорт Б. Танаки щодо врожаю в поточному році. Стверджувалося, що хоч він і видався набагато вищим за попередній, але все ж це не вирішувало продовольчого питання,

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 10. Арк. 314.

⁴² Там само. Т. 5. Арк. 160.

⁴³ Там само. Т. 11. Арк. 40.

⁴⁴ JACAR. Ref. B08060688600. E.1.2.0.X1-R1_006: 17—102.

⁴⁵ Ibid. Ref. B08060688800. E.1.2.0.X1-R1_006: 188—342.

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 11. Арк. 405.

⁴⁷ JACAR. Ref. C05022794200. (National Institute for Defense Studies): 696—699.

в містах зберігається дефіцит продуктів, особливо м'яса⁴⁸. Повідомлялося також, що попри підвищення норм продзабезпечення смертність від тифу й недоїдання залишається на попередньому рівні. Далі йшлося, що влада конфіскує в населення цінні речі (золото, срібло, дореволюційні монети та ін.), а торгівельний порт в Одесі майже стоїть [8, с. 123—124].

Трохи раніше, у травні 1933 р., японський консул описував більш детально ситуацію з тифом⁴⁹. Він інформував, що ще з квітня лікарні заповнені хворими, багато померлих. Ситуація мала настільки загрозливий характер, що довелося тимчасово закрити початкові школи, а дитячий першотравневий парад, який зазвичай відбувався 30 квітня, взагалі скасували. Б. Танака інформував Токіо й щодо ситуації в інших містах УСРР, зокрема у Харкові, де лікарні настільки переповнені, що під тимчасові лазарети довелося переобладнувати школи. Висипний тиф завдав великих збитків у сільській місцевості, де медичне обслуговування було на мінімальному рівні. Міські трамваї дезінфікували, щоб запобігти подальшому зараженню. У зв'язку зі зростанням смертності деяким категоріям робітників було збільшено хлібний пайок зі 100 до 200 г на день. З огляду на наближення свята 1 Травня дещо підвищили норми на інші продукти, наприклад на цукор. Водночас було запроваджено внутрішні паспорти, і тих, хто не отримав документ — депортували. Консул писав про те, що молодих і фізично міцних відправляли залізницею на Далекий Схід, а решту на північні лісорозробки [9, с. 123].

Свідчення про Голодомор Б. Танака вмістив у своєму звіті від 1 вересня 1933 р., де він наголошував, що акти канібалізму були не випадковими, а, «схоже, стали соціальним явищем». У документі описувалися випадки, про які дипломат довідався буквально напередодні. Так, ішлося про те, що у другій декаді липня було затримано жінку за продаж на одеському ринку людського м'яса. У селі під Миколаєвом у середині того місяця з'явилося розпорядження про заборону перебування на вулицях дітей без супроводу дорослих. Наприкінці липня у селі біля Одеси непрацююча стара з'їла двох немовлят. Жінка-вчителька з Балти розповіла історію, яку вона сама почула від інших, про те, що в місті були випадки розкопування нових могил і вирізання з мертвих тіл шматків м'яса. Наприкінці липня у с. Новоукраїнка на Одещині, де були «найгірші показники сільського господарства», був відряджений землевпорядник. Дорогою на нього напали голодні селяни, вбили та з'їли. Тож районному керівництву довелося клопотатися про призначення на відповідну посаду нової людини [8, с. 123—124].

1 серпня 1933 р. Б. Танака привітав агента «Павла» з надходженням хліба в комерційний продаж і висловив припущення, що канібалізму вже не буде. Той відповів, що йому не доводилося чути про людодїство, однак він знає про «випадки голодної смерті»⁵⁰. У цей час у матеріалах «Павла», поданих до контррозвідувального відділу, побільшало критики щодо питань продовольчого забез-

⁴⁸ Ibid. Ref. C05022791000: 459—462.

⁴⁹ Ibid. Ref. C05022789900: 362—366.

⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. Р 91. Оп. 1. Спр. 70. Т. 11. Арк. 275.

печення⁵¹. У серпні 1933 р. консул запитав агента, чи може родина прожити цілий місяць на 200 руб.? «Павло» на це відповів, що доведеться відмовлятися від їжі, не кажучи вже про побутові речі. Він підкреслював у своєму звіті, що люди намагалися знайти інші джерела заробітку і «спершу здавалося, неможливо буде витримати, але поступово звикаєш. Консул говорив, що йому було відомо про села, де за останній час померли від голоду понад 75 % населення». І хоча агент підкреслював, що такі оцінки іноземного дипломата «перебільшені», але все ж не відкидав катастрофічності ситуації⁵².

Досить складним питанням була оцінка масштабів трагедії. Не маючи доступу до реальних статистичних даних, іноземці могли лише робити припущення. За перехопленими радянською контррозвідкою відомостями, Б. Танака під час поїздки до японського посольства в Москві у жовтні 1933 р. переказав своєму керівництву, що в Українській СРР за останній рік від голоду померли близько 7 млн осіб⁵³. Але, зрозуміло, дипломати не мали жодної можливості провести верифікацію цієї цифри.

Останнім японським консулом в Одесі був М. Гірата, який прибув у лютому 1934 р., замінивши на цій посаді Б. Танаку. У травні він звітував про покращення із забезпеченням міста продуктами харчування. Водночас указував на значні проблеми у сільській місцевості, оскільки через велику смертність владі було складно мобілізувати достатню кількість селян на проведення планових посівних робіт⁵⁴. Замість теми продуктової кризи в консульських звітах на перший план поступово виходив інший елемент радянської дійсності — масові репресії.

Історія японського консульства в Одесі завершилася в 1937 р., коли Токіо був змушений відкликати своїх дипломатичних представників після ультимативної вимоги Москви закрити установу.

* * *

Радянська влада завжди прагнула приховувати від власних громадян та всього світу інформацію про свої злочинні дії, вчинені в гонитві за ідеологічними химерами. Якщо над життям свого населення вона могла встановити тотальний контроль, то з офіційними іноземними представниками ситуація була складнішою. У звітах японських дипломатів не говорилося прямо про політику влади. Це, ймовірно, зумовлювалося розумінням, що за ними пильно наглядає контррозвідка та бажанням уникнути додаткового нагнітання конфліктності у двосторонніх відносинах, які й так мали нестабільний характер. Водночас співробітники консульства чітко підкреслювали штучність причин продовольчої кризи, яку вони почали фіксувати з 1928 р., тобто проголошення першої п'ятирічки. Їх вони переважно пов'язували

⁵¹ Там само. Арк. 295.

⁵² Там само. Арк. 306—306 зв.

⁵³ Там само. Т. 12. Арк. 1.

⁵⁴ JACAR. Ref. B09041114800. E.4.3.1.5-3_004 (Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs): 115—116, 118—120.

з політикою влади та лише як другорядний фактор називали несприятливі погодні умови в окремі роки. Порівнюючи ситуацію в Українській СРР з іншими республіками СРСР, вказували, що тут було в рази гірше. Від 1928 р. дипломати постійно фіксували загострення, прогнозованим апогеем чого і став Голодомор. Разом зі знищенням власного населення радянський уряд вирішив позбутися й сторонніх спостерігачів. Упродовж 1937—1938 рр. було значно скорочено число іноземних консульств. Серед закритих опинилося і японське в Одесі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Vovchuk, L. Radianski spetssluzhby vs yaponskoi dyplomatii (na materialakh yaponskoho konsulstva v Odesi v mizhvoiennyi period). *Skhodoznastvo*. 2022. 89: 3-24. <https://doi.org/10.15407/skhodoznastvo2022.89.003> [in Ukrainian].
[Вовчук Л. Радянські спецслужби vs японської дипломатії (на матеріалах японського консульства в Одесі в міжвоєнний період). *Сходознавство*. 2022. № 89. С. 3—24].
2. Matias, I. Ukrainyski dyplomatychni arkhiv yak dzherelo doslidzhennia diialnosti konsulstva Yaponii v Odesi v mizhvoiennyi period. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovyi poshuky i znakhidky*. 2022. 31: 202-228. <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.202> [in Ukrainian].
[Матяш І. Український дипломатичний архів як джерело дослідження діяльності консульства Японії в Одесі в міжвоєнний період. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. № 31. С. 202—228].
3. Okabe, Yo. Holodomor ochyma yapontsiv. *Skhodoznastvo*. 2020. 86: 3-20. <https://doi.org/10.15407/skhodoznastvo2020.86.003> [in Ukrainian].
[Окабе Й. Голодомор очима японців. *Сходознавство*. 2020. № 86. С. 3—20].
4. Pavlenko, S. Diialnist konsulstva Yaponii v Odesi pid kerivnytstvom Shimady Shigeru. Ch. I. *Skhidnyi svit*. 2022. 2: 16—26. <https://doi.org/10.15407/orientw2022.02.016> [in Ukrainian].
[Павленко С. Діяльність консульства Японії в Одесі під керівництвом Шімади Шігею. Ч. I. *Східний світ*. 2022. № 2. С. 16—26].
5. Pavlenko, S. Diialnist konsulstva Yaponii v Odesi pid kerivnytstvom Shimady Shigeru. Ch. II. *Skhidnyi svit*. 2022. 3: 28-46. <https://doi.org/10.15407/orientw2022.02.016> [in Ukrainian].
[Павленко С. Діяльність консульства Японії в Одесі під керівництвом Шімади Шігею. Ч. II. *Східний світ*. 2022. № 3. С. 28—46].
6. Pavlenko, S. Konsul "pid pylnym okom": Tanaka Bunitsiro v Odesi. *Skhidnyi svit*. 2021. 1: 18-34. <https://doi.org/10.15407/orientw2021.01.018> [in Ukrainian].
[Павленко С. Консул "під пильним оком": Танака Буніціро в Одесі. *Східний світ*. 2021. № 1. С. 18—34].
7. Pavlenko, S. Khirata Minoru: ostannii yaponskyi konsul v Odesi (1934—1937 rr.). *Skhodoznastvo*. 2023. 92: 33-64. <https://doi.org/10.15407/skhodoznastvo2023.92.033> [in Ukrainian].
[Павленко С. Хірата Мінору: останній японський консул в Одесі (1934—1937 рр.). *Сходознавство*. 2023. Вип. 92. С. 33—64].
8. Kuromiya, H. The Holodomor in the Light of Japanese Documents. *Ukraina Moderna*. 2021. 30: 120-130. <http://dx.doi.org/10.30970/uam.2021.30.1281>
9. Vovchuk, L., Kornovenko, S. Holodomor 1932—1933 rr. ochyma inozemnykh dyplomativ. *Eminak*. 2019. 4: 71-82. [https://doi.org/10.33782/emina2019.4\(28\).343](https://doi.org/10.33782/emina2019.4(28).343) [in Ukrainian].

- [Вовчук Л., Корновенко С. Голодомор 1932—1933 рр. очима іноземних дипломатів. *Емінак*. 2019. № 4. С. 71—82].
10. Matias, I. Inozemni predstavnytstva v radianskii Ukraini (1919—1991): protystoiannia i spivpratsia. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Матяш І. Іноземні представництва в радянській Україні (1919—1991): протистояння і співпраця. Київ, 2020. 503 с.].
11. Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh — sorokovykh rokakh XX st.: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb. Warsaw; Kyiv, 2008. Vol. 7 [in Ukrainian; in Polish].
[Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках XX ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 2008. Т. 7. 1216 с.].

Надійшла / Received 22.11.2024

Svitlana PAVLENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Visiting Scholar,

University of Manitoba (Winnipeg, Canada)

Skaiveta.sakuraide@ gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4101-157X>

THE FOOD CRISIS ISSUE AND THE PROBLEM OF THE HOLODOMOR IN UkrSSR THROUGH THE EYES OF JAPANESE DIPLOMATS

The purpose of this research is to investigate the attitude of officials at the Japanese consulate in Odesa and to assess the extent to which the Japanese government was informed about the food crisis and the Holodomor. Additionally, the study seeks to clarify issues related to these tragic events in Ukrainian history during the 1920s and 1930s. The **methodological** approach is grounded on the principle of historicism and incorporates both general scientific and specialized historical research methods, including problem-chronological and event-personalization techniques. **The main research results.** The officials of the Japanese consulate in Odesa acted as external observers of local events in the Soviet empire while also being subject to certain influences. The numerous reports sent to Tokyo by Japanese consulate officials during this period form a crucial part of the source material for this research. The reports are categorized systematically into three phases: the deterioration of food supplies (1928—1931), the peak of the Holodomor (1932—1933), and the aftermath (post-1933). The documents reveal that Japanese officials recognized the Soviet government's critical role in creating the crisis, which ultimately led to the deaths of millions. One consequence of the food crisis was the cancellation in 1930 of Japan's plans to establish a direct sea connection between one of its ports and Odesa due to declining production and a ban on private businesses. Ukrainian archival sources provide a different perspective through the lens of Soviet counterintelligence. These documents reveal that Japanese consular officials expressed condemnation informally and profound shock at the cruelty of Soviet policy and the humanitarian disaster unfolding in Ukraine. However, despite these alarming observations, Japan, like other nations, refrained from publicly condemning the Soviet regime, constrained by political and diplomatic considerations.

Keywords: *Japanese consulate in Odesa, Holodomor, collectivization, Shigeru Shimada, Bunichiro Tanaka.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.080>
УДК 364.124.2“1930/1934”

Світлана ЛЯСКОВСЬКА

докторка історичних наук, доцентка,
незалежна дослідниця

svlask@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1394-6394>

«ПОЛЮВАННЯ» ДЕРЖАВИ НА ВАЛЮТНІ ЗАОЩАДЖЕННЯ ГРОМАДЯН У ПЕРІОД ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (1930—1934 рр.)

Мета — з'ясувати соціально-економічні реалії, сконструйовані в більшовицькій державі, щодо переміщення з-за кордону та вилучення в населення валютних коштів. Зумовлені метою **завдання** полягають в аналізі радянських державних практик вилучення валюти у власних громадян через грошові перекази, виплати за банківськими рахунками, страховими полісами та спадковими справами. **Методологія** поєднує інструментарій історико-правового аналізу, методи інституціоналізму й соціальної антропології. **Наукова новизна** полягає в розкритті на основі широкого кола неопублікованих архівних документів механізмів отримання державою, через посередництво «Кредит-бюро» та за участі економічних підрозділів ДПУ УСРР, закордонних валютних заощаджень радянських громадян. **Висновки.** Встановлено, що для реалізації економічних проєктів на початку 1930-х рр. радянський режим використовував будь-які можливості надходження до країни іноземної валюти. Серед іншого було розроблено механізм поповнення державних фінансів завдяки грошовим переказам, які громадяни СРСР отримували від своїх закордонних родичів і знайомих. Дефіцит валюти в 1931 р. спричинив удосконалення системи «викачування» з населення валютних заощаджень, що зберігалися за кордоном. Проявом цих процесів стали розширення повноважень «Торгзіну» та відновлення за пропозицією ОДПУ «Кредит-

Цитування: Ляковська С. «Полювання» держави на валютні заощадження громадян у період індустріалізації (1930—1934 рр.). *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 80—95. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.080>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

бюро» з наданням йому нових функцій. Через співробітників й агентів економічних підрозділів ОДПУ та ДПУ УСРР «Кредит-бюро» встановлювало особи громадян, які мали банківські рахунки за кордоном, володіли страховими полісами іноземних компаній, були потенційними спадкоємцями закордонних родичів. Отримавши від цих громадян права на ведення справ, «Кредит-бюро» за усталеним механізмом повертало їхні валютні заощадження. Вся валюта передавалася в Державний банк, а потенційні валютоотримувачі мали можливість лише на частку цих коштів одержати товари в магазинах «Торгзін». Таким чином через органи державної безпеки і створені ними інституції політичний режим не просто контролював, а й, прикриваючись гаслами «турботи про населення», відбирав у радянських громадян навіть ті їхні заощадження, що були за кордоном.

Ключові слова: ОДПУ, ДПУ УСРР, економічні відділи ДПУ УСРР, «Кредит-бюро», страхові поліси, страхові компанії, іноземна валюта, перекази, «Торгзін», Державний банк.

Розпочата наприкінці 1920-х рр. форсована індустріалізація вимагала величезних коштів і, передусім, іноземної валюти та золота, на які можна було б придбати за кордоном необхідні для реалізації державних економічних проєктів обладнання, технології, оплатити роботу спеціалістів тощо. Масштаби закупівель спустошували фінансову систему, зростав зовнішній борг, який у 1931 р. становив близько 1,4 млрд зол. руб. [1]. Відчуваючи величезний дефіцит валюти, за вже усталеною у «країні Рад» практикою, забезпечення виконання відповідних рішень покладалося на органи державної безпеки.

Досвід проведення спецоперації ОДПУ з експропріації в населення валюти, а також предметів із золота і дорогоцінних металів, яка проводилася на початку 1930-х рр. та увійшла в історію під назвою «Золотої», засвідчила, що попри великі обсяги вилучень, масовий і мобілізаційний характер цієї кампанії, повальні обшуки часто не приводили до бажаних результатів. У тих, чиє житло вже обшукували, або ж у тих, хто під тиском уже «здав» дорожчості, при повторних обшуках знаходили коштовності, валюту.

Через це паралельно зі спеціальною операцією органів ОДПУ, під час якої застосовувалися передусім силові, каральні методи, розглядалися й інші практики планомірної «викачки валюти» в радянських громадян. Ідеться про механізм отримання ними грошових переказів із-за кордону, повернення їхніх заощаджень з іноземних банківських рахунків і виплат за страховими полісами.

На сьогоднішній день історіографія радянських заходів щодо вилучення в населення валютних заощаджень залишається досить скромною. Передусім указана проблема розглядається крізь призму діяльності контор «Торгзін» [2—4], а також «Кредит-бюро» [1, 5—6]. У низці досліджень проблема повернення з-за кордону валютних накопичень радянських громадян розглядалася в контексті міжнародної діяльності радянського Червоного Хреста та його українського відгалуження [7—9].

Водночас поза увагою залишаються такі джерела «перекачування» частини валютних коштів громадян до державної фінансової системи, як перекази та отримання спадщини з-за кордону, виплати за вкладками в іноземних банках і за страховими полісами іноземних компаній тощо.

Грошові перекази з-за кордону як джерело надходження валюти

Внаслідок війн і революційних потрясінь на теренах колишньої Російської імперії, за кордоном опинилося чимало людей, як військовиків, котрі брали участь у боротьбі з більшовицьким режимом, так і цивільних, що рятувалися від хвилі насильства, яка захлеснула країну після Лютневої революції 1917 р., розгулу анархії та червоного терору, особливо в 1918—1920 рр. Чимало з тих, хто сам спочатку потребував фінансової підтримки, зуміли пристосуватися й навіть допомагати грошовими переказами своїм рідним і знайомим, які так і не змогли перебратися за кордон. Масовий потік (хай і невеликих) сум у масштабах держави міг стати стабільним джерелом надходження валюти.

За монополії на зовнішню торгівлю обіг іноземної валюти у «країні Рад» був офіційно заборонений. Проте започаткування нової економічної політики, а отже й відкриття Державного банку та закордонна комерція не мислилися без здійснення валютних платежів за переказами, чеками тощо. 25 квітня 1922 р. Раднарком УСРР видав декрет «Про обіг золота, срібла, платини, дорогоцінного каміння та іноземної валюти», який по суті продублював відповідний акт РНК РСФРР від 6 вересня 1921 р.¹, дозволивши не лише вільний обіг золота, золотої і срібної монети царської чеканки, а й іноземної валюти². Прийняті від громадян валютні кошти переправлялися до управління уповноваженого Наркомфін у УСРР із зазначенням грошових сум, які були виплачені за скуповування валюти³. Для того, щоб заохотити населення звертатися по грошову допомогу до закордонних родичів чи знайомих, влада республіки у травні 1922 р. ухвалила рішення, за яким перекази приймалися без обмеження сум як в іноземній, так і в радянській валютах. Проте виплати адресати в обох випадках одержували грошовими знаками РСФРР (пізніше СРСР) за офіційним курсом [10, ст. 340], який був нижчим, ніж на «чорному ринку», а валюта надходила до Держбанку. Водночас операції, які виходили за межі встановленого порядку, кваліфікувалися як злочини («порушення правил про валютні операції», на практиці «спекуляція валютою»⁴), за що наступало суворе покарання.

Крім родичів і знайомих валюту перераховували й банківські установи та страхові компанії, з якими було укладено відповідні угоди ще до революції. Проте отримання подібних переказів нерідко ставало небезпечною справою. Органи держбезпеки, відповідно до циркуляру від 1924 р., зараховували таких громадян

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 1. Оп. 20. Ч. 1. Спр. 217. Арк. 30.

² Там само. Спр. 1208. Арк. 40.

³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). Ф. 30. Оп. 1. Т. 1. Спр. 217. Арк. 30.

⁴ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ГА МВС України). Ф. 32. Оп. 1. Спр. 3383; Державний архів Донецької обл. Ф. Р-1563. Оп. 1. Спр. 33.

до «таємних ворогів радянської влади», адже «мають родичів або знайомих за кордоном» [11, с. 64]. Так, зокрема, сталося з колишнім співробітником Добровільного товариства сприяння російському торгівельному судноплавству (Доброфлот) громадянином Пелем. У цій компанії ще до революції було створено касу взаємодопомоги, куди щомісячно відраховувався певний відсоток від заробітної плати, щоб при виході на пенсію працівники могли скористатися накопиченими сумами. Проте під час революції кошти з країни вивезли. У 1925 р. Пель отримав листа від колишнього адвоката каси італійця М. Антоні з пропозицією допомоги, для чого адресат мав оформити відповідне доручення. Він так і зробив. Проте в 1926 р. «за зв'язок із закордоном» був заарештований⁵.

Місцеві співробітники економічних відділів ДПУ УСРР нерідко практикували арешти одержувачів грошових переказів або цінних пакетів із-за кордону, змушували їх розписуватися в отриманні кореспонденції, після чого звільняли з-під варти, а валюта вилучалася під виглядом «боротьби з нетрудовими доходами». Постраждалі повідомляли про це відправникам. У відповідь іноземні банки та кредитні установи направляли до керівництва ОДПУ чисельні скарги на дії місцевих підрозділів. Іншим наслідком цих вилучень стало різке скорочення валютних потоків.

Ситуація змінилася на початку 1930-х рр., коли у країні почав відчуватися «валютний голод». Тож з'явилася постанова ЦВК СРСР № 489 від 3 вересня 1930 р., в якій роз'яснювалося, що «отримання з-за кордону громадянами Союзу РСР в установленому порядку грошових сум і цінностей само по собі не є підставою для зарахування цих громадян до нетрудових елементів та обмеження їх у правах»⁶. Економічне управління (ЕКУ) ОДПУ наказало місцевим органам припинити арешти «переказоотримувачів», натомість установивши за ними спостереження. І лише в разі перепродажу валюти за ринковою ціною їх належало арештовувати «на гарячому»⁷. Таким чином держава, запровадивши монополію на відповідні операції, суттєво обмежила шляхи надходження валюти до бюджету. Навіть за її дефіциту влада відмовлялася йти на поступки власним громадянам та іноземцям, не дозволяючи їм вільно отримувати й обмінювати кошти за реальним курсом.

На думку О. Осокіної, 1931-й рік став апогеєм «безумства імпорту», оскільки валютні витрати на промисловий імпорт значно перевищували доходи від експорту [1]. Дефіцит валюти та заходи з її пошуку призвели до вдосконалення механізмів викачування з населення валютних заощаджень, що зберігалися за кордоном. Проявом цих процесів стали дві важливі події: розширення повноважень «Торгзіну» та відновлення роботи з наданням нових функцій «Кредит-бюро».

⁵ ЦДАВО України. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 429. Арк. 3.

⁶ Там само. Спр. 60. Арк. 1.

⁷ ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 36.

«Торгзін» і валютні перекази

У червні 1931 р. відбулася переорієнтація Всесоюзного об'єднання «Торгзін»: Наркомат фінансів СРСР дозволив продаж товарів у магазинах цієї мережі не лише іноземним, а й радянським громадянам. Товари можна було придбати, розплатившись за них не радянськими грошима, а золотими дореволюційними монетами, виробами із золота, іншими коштовностями та валютою. Це був єдиний період в історії СРСР, коли керівництво країни дозволило населенню розплачуватися в магазинах валютою. В УСРР «Торгзін» діяв із 1932 р.

Відтепер мешканці радянських республік почали дедалі частіше звертатися до закордонних родичів і знайомих із проханням переказати їм кошти. Паралельно інформацію про нововведення в «Торгзіні» поширювали за кордоном співробітники радянських акціонерних товариств «Амторг», «Аркас». Очікувалося, що це все стимулює валютні перекази до СРСР. Проте за вже усталеною практикою громадяни мали отримувати готівку не в іноземних грошових одиницях, а в рублях. У серпні 1931 р. Всеукраїнська контора Держбанку повідомляла в Москву про те, що у Харкові «циркулюють чутки», нібито магазин «Торгзіну» продаватиме різні товари за валюту, тож чимало «переказоотримувачів» наполягають на видачі їм саме валюти, а не рублів. Центр на це відповів: «Якщо громадяни погрожують повертати перекази, перераховуйте гроші на Торгзін» [6].

До березня 1932 р. всі перекази з-за кордону надходили до центрального об'єднання «Торгзіну» в Москві. Їх подальша реалізація здійснювалася через Державний банк. Процедура була довгою, нерідко адресатам доводилося чекати на кошти два, а то і три місяці [3, с. 132—133]. При цьому «валютоотримувачам» видавали на руки спочатку так звану «бону» (товарний ордер), пізніше — «заборну» або «товарну» книжку та прейскурант на товари, які вони могли придбати в мережі «Торгзін».

Серед тих, на чие ім'я надходили з-за кордону грошові перекази, були й ув'язнені у виправно-трудових таборах, ті, хто відбував заслання або ж був виселений за рішеннями органів ОДПУ. Фінансові установи, не знаходячи адресатів, повертали такі кошти відправникам. Таким чином держава втрачала вже надіслану валюту.

Правління «Торгзіну», який на той час став ефективним інструментом отримання готівкової валюти, першим порушило це питання у своєму зверненні до ОДПУ. У відповідь помічник начальника ЕКУ ОДПУ О. Мінаєв і помічник начальника ГУТАБ ОДПУ С. Фірін підписали спільний циркуляр від 13 вересня 1932 р., в якому повноважним представництвом ОДПУ та їх місцевим підрозділам, а також керівництву виправно-трудових таборів наказувалося «всіляко сприяти» конторам «Торгзіну» в повідомленні «місцеперебування осіб із числа ув'язнених чи тих, хто перебував в адміністративному засланні, в разі надходження на їх ім'я грошових переказів із-за кордону»⁸. Тож валюта потрапляла не до її власника, а до держави.

⁸ Там само. Арк. 132—133.

Під дахом ОДПУ: нові функції відновленого «Кредит-бюро»

За всіма операціями з валютою пильно наглядало ОДПУ. На початку 1930-х рр. перед «органами» було поставлено завдання «здобувати» золото, вироби з дорогоцінного каміння та іноземну валюту всередині країни. Це призвело до проведення в 1930—1933 рр. так званої «золотої операції»⁹. Але й після її завершення завдання продовжувало залишатися актуальним. Тож активно вишукувалися нові джерела надходження валюти.

Перекази з-за кордону, особливо зростання їх кількості після відкриття магазинів «Торгзіну», безперечно, збільшували обсяги валютних надходжень. Однак не можна погодитися з думкою М. Гороха про те, що наприкінці 1920 — на початку 1930-х рр. «легальних способів поповнення населенням валютних накопичень», за винятком грошових переказів, «фактично не залишилося» [4, с. 132]. У деяких мешканців радянської України ще з дореволюційних часів за кордоном залишалися банківські рахунки, поліси страхових компаній, нерухоме майно, спадок тощо. Саме ці капітали, на які мали законне право претендувати жителі СРСР, і розглядалися як ще одне джерело надходження валюти. У циркулярі ЕКУ ОДПУ від 11 березня 1932 р. щодо підсумків «масової операції по валюті» зверталася увага на подальшу роботу у цьому напрямі, зокрема на виявлення закордонних рахунків і спадщини громадян¹⁰. Для реалізації надходжень валюти за цими каналами треба було розробити відповідний механізм.

1 грудня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б), за пропозицією ОДПУ, поновило діяльність ліквідованого в 1930 р. АТ «Кредит-бюро» [12]. Порівняно з 1920-ми рр., коли спадковими та претензійними справами займався переважно Червоний Хрест (про розмежування його компетенції з «Кредит-бюро» йтиметься нижче), до повноважень інституції було внесено суттєві зміни. Основним напрямом діяльності бюро тепер ставало подання позовів до іноземних банків, страхових компаній, адвокатських контор щодо виплати громадянам СРСР валюти за їхніми грошовими вкладами, страховими полісами та грошовими компенсаціями за спадщину, отриману від закордонних родичів¹¹.

Формально «Кредит-бюро» було акціонерним товариством, що входило до системи Наркомату фінансів. Проте діяло воно «під дахом» ОДПУ. Про це свідчить, передусім, формулювання: «відновлення діяльності Кредитбюро [...] з передаванням всієї справи ОДПУ» [12]. Основний орган — правління — мало двох керівників. Директором правління «Кредит-бюро» в Москві був призначений Є. Мен, який безпосередньо спрямовував діяльність як центрального, так і регіональних відділень. А ось головою правління став, як і в 1920-х рр., співробіт-

⁹ Див.: Лясковська С. «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х рр.). *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 25—48.

¹⁰ ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 43.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 4.

ник держбезпеки з 1918 р., уродженець Кременчука О. Розенштейн. На відміну від тодішніх очільників «Торгзіну», котрі, за словами О. Осокіної, були «політичними комісарами партії на торгівельному валютному ринку», не володіли ані економічними знаннями, ані відповідним досвідом, здобуваючи та набуваючи це все вже у процесі роботи [1], О. Розенштейн мав і те, й інше. Походив він із родини великого торговця, закінчив комерційне училище [13]. Саме йому у середині лютого 1932 р. керівник Всеукраїнсько-Кримської контори «Кредит-бюро» в листі під грифом «Особисто. Не підлягає розголошенню» в деталях звітував про організацію роботи в УСРР¹².

Отже «Кредит-бюро» та ОДПУ діяли спільно, умовно розподіляючи між собою напрями за профілем кожної установи: «паперова» робота з оформлення документів на отримання іноземних валютних заощаджень покладалася на «Кредит-бюро», а встановлення ймовірних валютоотримувачів і тиск на них щодо передачі юридичних прав на ведення їхніх справ «Кредит-бюро» — на органи держбезпеки. ЕКУ ОДПУ та ДПУ УСРР наказували своїм обласним відділам агентурним шляхом виявляти таких осіб. Усі матеріали по них містилися у справі агентурної розробки під назвою «Претенденти». Інформація з місць передавалася до ЕКУ ДПУ УСРР, співробітники якого, після опрацювання даних, рекомендували місцевим органам застосовувати різні тактики «оперативної обробки» в кожному конкретному випадку¹³. До людей, котрі заперечували існування в них закордонних рахунків чи відмовлялися передавати їх відповідним організаціям, ЕКУ застосовувало різні методи «переконання», зокрема й арешти.

Економічне управління ДПУ УСРР активно займалося пошуком банківських рахунків громадян СРСР і за кордоном. Для реалізації відповідних оперативних розробок його співробітники особисто виїздили в інші країни, «підключаючи» до роботи вже перевірену за попередніми справами агентуру або підбираючи нову. Але більш активно така робота проводилася всередині держави. На відміну від обмеженої у часі «золотої операції» розшук власників закордонних вкладів розраховувався на подальшу перспективу. Відділення «Кредит-бюро» відкривалися по всій території СРСР.

1 січня 1932 р. в УСРР для організації роботи контори було відправлено І. Юдовича¹⁴. До цього призначення він працював інспектором у Червоному Хресті за аналогічним напрямом. У січні 1932 р. йому вдалося відновити діяльність «Кредит-бюро» не лише у Харкові, але й по всій республіці та Криму. Відтепер це була Всеукраїнсько-Кримська контора акціонерного товариства. Проте вже 25 травня 1932 р. головна контора вивела Кримське агентство зі складу українського підрозділу¹⁵. Чимало керівників філій та інших працівників поєднували

¹² Там само. Спр. 383. Арк. 28 зв.

¹³ ГДА МВС. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 103, 116.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 168; Спр. 381. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Спр. 381. Арк. 13; Спр. 383. Арк. 68 зв.

роботу у «Кредит-бюро», Держбанку, Червоному Хресті. На думку І. Юдовича, така ситуація була спричинена відсутністю кваліфікованих кадрів, які розумілися б на тонкощах роботи за спадково-претензійними справами.

Маючи широке коло повноважень, українське відділення було не у змозі вирішити низку принципових для ефективного функціонування питань. Зокрема І. Юдович неодноразово звертався до правління по роз'ясненню щодо відсотку, який переводився на торгівнівський рахунок клієнтів Усеукраїнської контори. Нез'ясованість цього важливого питання не лише ставила в незручне становище працівників «Кредит-бюро» перед клієнтами, а й, що було надзвичайно важливо, нерідко призводила до їх відтоку. В листуванні з Є. Менем І. Юдович також обговорював можливості «Кредит-бюро» щодо відкриття рахунку в іноземній валюті та багато інших питань, які полегшили б процедуру надходження коштів.

Паралельно з організаційною роботою, І. Юдович розпочав пошук так званих полісних справ — виплат за страховими полісами, які перебували у провадженні «Кредит-бюро» до його ліквідації в 1930 р. (тоді це не було основною функцією установи). Вівся також перегляд аналогічних справ, якими займався Червоний Хрест¹⁶. Упродовж 1920 — на початку 1930-х рр. Український Червоний Хрест (УЧХ) оформлював претензійні справи підданих колишньої Російської імперії, які за наймом у роки Першої світової війни служили в американській чи канадській арміях. Справами щодо закордонної спадщини займалося московське Бюро з міжнародного права. Проте реально всі спадкові справи перебували у провадженні Червоного Хреста.

Після відновлення «Кредит-бюро» ці функції переходили до нього. Між ним та виконкомом УЧХ було підписано угоду, за якою визначено, що всі справи по категоріях спадщини та виплатах по банківських рахунках для подальшого їх оформлення переходили до «Кредит-бюро». За Червоним Хрестом залишалися справи американських, канадських, французьких ветеранів та їхніх родичів, а також індустріальні страховки (у зв'язку зі смертю чи каліцтвом на виробництві), що були оформлені на підприємствах за кордоном¹⁷.

Важливим кроком у розподілі повноважень між Червоним Хрестом і «Кредит-бюро» стало узгодження питання з уповноваженим наркоматів закордонних справ, юстиції та адмінвідділом ВУЦВК відносно того, щоб ці інституції оформлювали справи спадково-майнового характеру лише у випадках надходження їх через «Кредит-бюро»¹⁸. Таким чином акціонерне товариство закріпило за собою монопольне право на ведення грошових і майнових справ радянських громадян за кордоном.

У лютому 1933 р. цю норму закріпили й у новій редакції статуту державного акціонерного товариства «Кредит-бюро» (ухвалена Радою праці та обори СРСР 11 лютого, затверджена Наркоматом фінансів 20 лютого). На інсти-

¹⁶ Там само. Спр. 383. Арк. 11.

¹⁷ Там само. Спр. 60. Арк. 119.

¹⁸ Там само. Спр. 383. Арк. 26.

туцію покладалися функції з розшуку нащадків, оформлення всіх документів, пов'язаних з отриманням спадщини, а також аквізиція (скуповування) частин спадщини¹⁹. Судячи з приватного листування І. Юдовича з головою правління О. Розенштейном, основні складності в організації роботи «Кредит-бюро» полягали в «руйнуванні всієї системи» (тобто зміни методів і підходів) щодо ведення спадкових і претензійних справ, напрацьованої Червоним Хрестом.

Робота за полісами іноземних страхових компаній

До революції багато хто зберігав свої заощадження, коштовності та страхові поліси у сейфах банківських установ. Після їх націоналізації в УСРР у 1920 р. (в РСФРР цей процес відбувся раніше, в 1917—1918 рр.) усе вилучене з банківських сейфів описувалося й направлялося в Наркомфін. Цінні папери та страхові поліси як майно, що на той час не представляло для держави жодної цінності, передавали до місцевих фінансових відділів, державних архівів, відділень УЧХ. Власники цих документів під час революційних подій частково виїхали за кордон, або, побоюючись репресій із боку нової влади через імовірне зарахування до «класово чужих елементів», не заявляли про свою власність. У лютому 1932 р. І. Юдович розпорядився розшукати «сейфові» поліси та встановити їх власників. Кінцевою метою було оформлення претензійних справ за цими паперами.

Паралельно відновилася робота за тими полісами, що перебували у провадженні «Кредит-бюро» перед його ліквідацією наприкінці 1930 р. Офіційна версія, чому вони не були реалізовані, полягала в тому, що, начебто, невідомі адреси полісоутримувачів. На думку ж І. Юдовича, справжньою причиною стала незгода клієнтів відраховувати 40 % вартості полісів на користь «Кредит-бюро», як це їм було запропоновано в 1930 р. Після ліквідації інституції в тому році полісними справами опікувався Держбанк. На початку 1932 р. І. Юдович провів нараду за участю його представників, де обговорювалася робота за цим напрямом. Такі дії з боку керівника Всеукраїнської контори, а також видання ним циркуляра для відділень банку щодо посилення роботи за полісами²⁰, дає підстави вважати, що «Кредит-бюро» мало досить широкі повноваження, які дозволяли йому контролювати діяльність Держбанку у цьому питанні.

Налагоджена робота призвела до збільшення полісів: лише у Харкові щодня до «Кредит-бюро» їх надходило від 10 до 15. У листі О. Розенштейну в лютому 1932 р. І. Юдович повідомляв, що вартість зібраних по всій Україні полісів сягала 3 млн руб. за номіналом²¹. Він був переконаний, що «полісна» робота в республіці мала гарні перспективи²². Поліси від громадян приймалися не лише в місцевих конторах «Кредит-бюро», які лише створювалися й не могли охопити всі населені

¹⁹ Там само. Спр. 36. Арк. 4.

²⁰ Там само. Спр. 383. Арк. 6, 8.

²¹ Там само. Арк. 26, 28 зв.

²² Там само. Арк. 5—6.

пункти, а й, за домовленістю з Наркомфіном, у відділеннях Держбанку та ощадних касах²³. Урешті було досягнуто домовленості, що філії банку приймають від громадян поліси, а контори «Кредит-бюро» беруть на себе розшук полісоутримувачів та оформлення доручень на ведення їхніх справ²⁴. Однією з таких «перспективних» справ став розшук членів каси взаємодопомоги — колишніх співробітників Доброфлоту. Йшлося про актив каси товариства майже у 2 млн руб. золотом²⁵.

Для покращення роботи за цим напрямом було організовано широку рекламну кампанію: розміщення інформації в місцевій пресі та на радіо, демонстрація відеороликів перед показом художніх фільмів у кінотеатрах, виготовлення «світлової реклами» на білій тканині, розповсюдження рекламних листівок і плакатів в установах, на підприємствах, у громадському транспорті, на залізничних станціях, в аптеках, клубах, відділеннях ощадних кас тощо²⁶. Ці заходи дали результати: за десять місяців 1932 р. контори «Кредит-бюро» в УСРР оформили полісів майже на 1 млн руб.²⁷ Серед «сейфових» цінних паперів чималу частку становили поліси американської страхової компанії «Нью-Йорк» — однієї з найбільших за охопленням населення і тривалістю роботи (з 1841 до 1918 рр.). У 1928—1929 рр. звернення утримувачів «нью-йоркських» полісів до Червоного Хреста, який переадресовував їх на «Кредит-бюро», нічим не закінчилося²⁸. Для «Кредит-бюро» в 1920-ті рр. робота за претензійними справами була другорядною функцією, тож питання не зрушувало з місця. Та й сама компанія затягувала виплати за страховими паперами громадянам СРСР. Пов'язано це було насамперед із діями радянського уряду щодо масових експропріацій приватної власності іноземців та іноземних компаній на теренах колишньої Російської імперії без виплати їм будь-яких компенсацій, що стало неабияким викликом основним гарантіям захисту капіталів іноземних інвесторів [14, с. 74]. На початку 1932 р. робота за полісами «Нью-Йорка» відновилася²⁹.

Але у США страхові компанії всіляко уникали цих виплат. Так, Верховний суд штату Нью-Йорк, де розташовувався головний офіс цього страхового товариства, ухвалив закон, за яким претензії «російських» (тобто радянських) полісоутримувачів, що подавалися до страхової установи пізніше 30 днів після того, як США визнали СРСР (осінь 1933 р.), оголошувалися незаконними й не розглядалися. Натомість Верховний суд США 11 жовтня того ж року скасував рішення суду штату як неконституційне. Це дало змогу полісоутримувачам позиватися до американських судів щодо оплати страховими компаніями полісів, виданих на території Російської імперії до революції³⁰.

²³ Там само. Спр. 381. Арк. 22.

²⁴ Там само. Спр. 383. Арк. 28 зв.

²⁵ Там само. Спр. 429. Арк. 3.

²⁶ Там само. Спр. 60 Арк. 97; Спр. 52. Арк. 228, 231—232.

²⁷ Там само. Спр. 383. Арк. 125 зв.

²⁸ Там само. Спр. 401. Арк. 20, 23, 28.

²⁹ Там само. Спр. 433. Арк. 1.

³⁰ Там само. Спр. 401. Арк. 8.

Між «Кредит-бюро» і товариством «Нью-Йорк» було підписано угоду, за якою у випадку смерті застрахованої особи її право страхової винагороди передавалося нащадкам, за надання відповідних документів³¹. Проте у провадженні «Кредит-бюро» опинилося чимало полісів, власників яких розстріляли за судовими рішеннями чи за постановами колегії ОДПУ. При цьому відділення РАГС не могли надати відповідних довідок, оскільки ці установи не встановлювали факт смерті в результаті страти. А без такої довідки закордонні контори відмовляли нащадкам померлих в отриманні страховок. Уже новий очільник Усеукраїнської контори «Кредит-бюро» Рабинович, призначений на цю посаду в 1933 р. замість І. Юдовича, звертався безпосередньо до начальника ЕКУ ДПУ УСРР по допомогу в отриманні від Харківського РАГС подібних довідок на конкретних осіб. Судячи зі змісту резолюції на листі, це питання мало бути вирішено на користь «Кредит-бюро»³².

Діяльність за спадковими справами

Як зазначалося вище, внаслідок війн і революційних потрясінь багато колишніх російських підданих опинилися на територіях інших держав. Така ситуація актуалізувала проблему спадкування. 30 жовтня 1926 р. було укладено радянсько-німецьку угоду про спадщину [15]. У стосунках з іншими країнами основою для міжнародного співробітництва стали мирні договори, торгівельні домовленості та консульські конвенції.

Спадкові справи також перебували в компетенції «Кредит-бюро». Їх кількість постійно зростала. У середньому вартість одного спадку становила від 300 дол. до 9 тис. дол.³³ Претендентів активно розшукували навіть у тих випадках, коли сума спадщини складала лише 250—360 дол.³⁴ Інколи вона вимірювалася в рублях. Так, 1934 р. у провадженні Харківської контори перебувала справа К. Грюнера, котрий отримав спадок із Німеччини, оцінений у 30 тис. руб. золотом³⁵. Географічне поле діяльності «Кредит-бюро» постійно розширювалося. Контора вела справи не лише у США, Канаді та країнах Європи, а й у Південній Америці (Аргентина, Бразилія, Чилі), а також у Туреччині, на Близькому Сході (Палестина) тощо.

У роботі «Кредит-бюро», як і за полісними справами, був зацікавлений передусім Державний банк, до якого в результаті надходили валютні кошти. Голова правління Держбанку СРСР М. Калманович видав розпорядження, за яким співробітникам місцевих відділень наказувалося не лише сприяти роботі «Кредит-бюро» за спадковими справами, а й, у разі отримання інформації від клієнтів щодо ймовірної спадщини за кордоном, терміново повідомляти про це

³¹ Там само. Спр. 52. Арк. 189.

³² ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 79.

³³ ЦДАВО України. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 383. Арк. 44.

³⁴ Там само. Арк. 128.

³⁵ Там само. Спр. 428. Арк. 10.

контори товариства³⁶. Для заохочення радянських громадян у справі легалізації спадку за кордоном, у вересні 1933 р. з'явилася постанова ЦВК СРСР, в якій роз'яснювалося, що в тих випадках, коли людина отримувала у спадщину майно за кордоном, ніякими податками у СРСР воно не обкладалося [16].

Гроші, які залишалися клієнтам після сплати гонорарів адвокатам і «Кредит-бюро», надходили через Зовнішньоторговельний банк і виплачувалися в еквіваленті радянськими рублями. При відмові спадкоємців від рублів їм пропонували, як і у випадках із грошовими переказами, перевести частину отриманих коштів, відповідно до встановлених радянським законодавством норм, на свої рахунки в «Торгзін»³⁷.

У жовтні 1931 р. Наркомат фінансів СРСР, на прохання Українського Червоного Хреста, який на той час займався спадковими справами, розробив шкалу щодо відсотків від вартості спадщини, які мали отримати радянські громадяни на власні рахунки в мережі «Торгзін». Цими нормами користувалися й контори «Кредит-бюро». При цьому що більшою була вартість спадщини, то менший відсоток від неї отримували спадкоємці. Якщо вартість спадщини (або виплати за страховим полісом) становила від 10 до 100 дол., на рахунок спадкоємця переказувалася сума в розмірі 33 %; від 100 до 300 дол. — 30 %; від 300 до 500 дол. — 24 %; від 500 до 1500 дол. — 20 %; від 1500 до 3000 дол. — 17 %; від 3000 до 5000 дол. — 10 %; 5000 дол. і більше — 7 %. Максимальна сума, яка могла бути переказана на торгзінівські рахунки, становила лише 700 дол.³⁸

При виплаті таких мізерних відсотків чимало претендентів на закордонний спадок відмовлялися від передавання своєї справи «Кредит-бюро». За таких обставин «для переконання» потенційних клієнтів на місце виїжджав хтось із представників Всеукраїнської контори, або навіть інспектор із Москви. Особливо це було важливим, якщо сума спадщини становила від 10 тис. дол. Імовірно, таких випадків було чимало, оскільки 23 серпня 1933 р. з'явилося роз'яснення Нарком'юсту щодо арт. 439 Цивільного кодексу УСРР. У разі повної відмови претендента від своєї частки спадку (а не її переуступлення іншому претендентові) вся ця частка переходила державі³⁹. Таким чином у будь-якому випадку вона залишалася у виграші.

До відділень «Кредит-бюро» спадково-претензійні справи потрапляли кількома способами. Вище вже згадувалося про те, що співробітники економічних підрозділів ОДПУ особисто виїжджали за межі держави, де зустрічалися зі своєю агентурою, через яку здобували інформацію про закордонні спадки чи валютні заощадження громадян СРСР. За такою ж схемою вони працювали і всередині країни.

Траплялися випадки, коли інформація про валютні рахунки громадян потрапляла до держбезпеки внаслідок доносів. Показова тут історія внучки росій-

³⁶ Там само. Спр. 60. Арк. 26.

³⁷ Там само. Арк. 104.

³⁸ ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 23.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 32.

ського поета Ф. Тютчева Ольги Дмитрівни Дефабр. У березні 1934 р. «органи» отримали відомості, що вона начебто має «зв'язок із закордоном». Приводом стали щомісячні перекази в розмірі 50 франків від далекої родички, котра намагалася таким чином зарадити старенькій в її скрутному матеріальному становищі. Співробітники ОДПУ «завітали» до неї додому. Перелякана жінка за присутності фінінспектора передала «чекістам» таємний сейф з усім вмістом. Серед сімейних реліквій тут були й «розписки за вкладами на зберігання в іноземних банках і чимало акцій, за якими клопотало Кредит-бюро» [17]. Після цього О. Дефабр як «соціально небезпечний елемент» вислали в Астрахань. Зрозуміло, що ніяких коштів за вкладами вона вже не отримала, животіла у злиднях та із заслання додому так і не повернулася...

Інформація до підрозділів «Кредит-бюро» надходила також від закордонних кореспондентів Всеукраїнської контори або від іноземного відділу, що існував у складі центрального правління в Москві. На підставі отриманих даних заводилися відповідні справи, вживалися заходи для їх реалізації⁴⁰. Інший спосіб полягав у безпосередньому зверненні до контор радянських громадян. Цей спосіб давав більшу кількість справ і був набагато дешевшим за перший, але потребував широкого інформування населення щодо можливостей «Кредит-бюро», та, що не менш важливо, — бажання громадян легалізувати свій спадок за кордоном, рахунки в іноземних банках або поліси іноземних страхових компаній. Саме завдяки зверненню у серпні 1933 р. до Одеського комітету Червоного Хреста Є. Вінк із проханням допомогти отримати гроші від каси взаємодопомоги Доброфлоту, куди свого часу вкладав кошти її чоловік, місцевий підрозділ ДПУ УСРР завів справу оперативної розробки, реалізацією котрої, крім економічного відділу обласного управління ДПУ, займалася й одеська контора «Кредит-бюро»⁴¹.

Чимало звернень припало на 1932—1933 рр., коли в республіці лютував Голодомор. На думку О. Осокіної, саме голод змушував людей апелювати до різних установ у сподіванні витратити бодай якусь частку валютних коштів із-за кордону на купівлю продуктів у магазинах «Торгзіну» [6, с. 423]. При цьому вони не підозрювали, що в результаті цих звернень інформація про їхні активи в іноземних банках потрапляла напряму до органів держбезпеки.

* * *

При реалізації своїх економічних проектів на початку 1930-х рр. радянський режим використовував будь-які можливості для надходження до країни іноземної валюти. Було розроблено механізм поповнення державних фінансів у тому числі через грошові перекази, що надходили радянським громадянам від родичів і знайомих із-за кордону. Дефіцит валюти в 1931 р. спричинив удосконалення системи викачування з населення валютних заощаджень, що зберігалися за межами країни. Проявом цих процесів стали розширення повноважень «Торгзіну» та віднов-

⁴⁰ Там само. Спр. 383. Арк. 23.

⁴¹ Там само. Спр. 429. Арк. 3.

лення за пропозицією ОДПУ акціонерного товариства «Кредит-бюро» із наданням йому нових функцій. Через співробітників й агентів економічних підрозділів ОДПУ та ДПУ УСРР «Кредит-бюро» встановлювало особи громадян, які мали банківські рахунки за кордоном, володіли страховими полісами іноземних компаній або були потенційними спадкоємцями іноземних родичів. Отримавши від цих громадян права на ведення справ, «Кредит-бюро», за усталеним механізмом, повертало їхні валютні заощадження у країну. Вся валюта передавалася до Державного банку, а потенційні валютоотримувачі мали можливість одержати лише на частку цих коштів товари в магазинах «Торгсину». Таким чином через органи державної безпеки і створені ними інституції політичний режим не просто контролював, а й, прикриваючись гаслами «турботи про населення», відбирав у радянських громадян навіть ті їхні заощадження, що були за кордоном.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Osokina, E. Alkhimia sovetskoi industrializatsii: vremia Torgsina. URL: <https://mybook.ru/author/elena-osokina-3/alhimiya-sovetskoy-industrializatsii-vremya-torgsin/read/> [in Russian]. [Осокина Е. Алхимия советской индустриализации: время Торгсина. Изд-во «Новое литературное обозрение», 2018. 344 с. URL: <https://mybook.ru/author/elena-osokina-3/alhimiya-sovetskoy-industrializatsii-vremya-torgsin/read/> (дата звернення: 07.07.2024)].
2. Marochko, V.I. “Torhsyn”: zolota tsina zhyttia ukrainskykh selian u roky holodu (1932—1933). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2003. 3: 90-103 [in Ukrainian]. [Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932—1933). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 90—103].
3. Melnychuk, O. Hroshovi perekazy yak dzherelo dokhodu systemy “Torhsynu” v USRR. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. Kyiv, 2010. 36: 203-212 [in Ukrainian]. [Мельничук О. Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 36. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 203—212].
4. Horokh, M. Inozemna valiuta yak dzherelo valiutnykh nadkhodzhenn Chernihivskoi oblasnoi kontory “Torhsyn”. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. 2011. 14: 131-137 [in Ukrainian]. [Горох М. Іноземна валюта як джерело валютних надходжень Чернігівської обласної контори «Торгсин». *Український історичний збірник*. Вип. 14. Київ, 2011. С. 131—137].
5. Osokina, E. Za fasadom “stalinskogo izobilia”: Raspredelenie i rynek v snabzhenii naselenia v gody industrializatsii: 1927—1941. Moscow, 1998 [in Russian]. [Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации: 1927—1941. Москва, 1998. 424 с.].
6. Osokina, E. Zoloto dlia industrializatsii: Torgsin. Moscow, 2009 [in Russian]. [Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. Москва, 2009].
7. Zhurba, M.A. Etnonatsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti hromadskykh obiednan ukrainskoho sela (20—30 rr. XX st.). Kyiv, 2002 [in Ukrainian]. [Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20—30 рр. XX ст.). Київ, 2002. 449 с.].
8. Hryban, O.H. Diialnist Ukrainskoho tovarystva Chervonoho Khresta (20—30-ti rr XX st.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv, 2015 [in Ukrainian]. [Грибан О.Г. Діяльність Українського товариства Червоного Хреста (20—30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015].

9. Rozhkov, M.V. Mizhnarodna diialnist Tovarystva Chervonoho Khresta USSR v 20—30-ti rr. XX st. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu ZNU*. 2013. 36: 130-133 [in Ukrainian]. [Рожков М.В. Міжнародна діяльність Товариства Червоного Хреста УСРР в 20—30-ті рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. Вип. 36. Запоріжжя, 2013. С. 130—133].
10. Postanova RNK USSR vid 5 travnia 1922 r. Pro vkladni operatsii Derzhbanku ta pro pravyla pryimu hroshovykh perevodiv za kordon. *Zbirnyk postanov ta rozporiadzhen robitnyche-selianskoho uriadu Ukrainy*. Kharkiv, 1922. St. 340 [in Ukrainian]. [Постанова РНК УСРР від 5 травня 1922 р. Про вкладні операції Держбанку та про правила прийому грошових переводів за кордон. *Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. Харків, 1922. Ст. 340].
11. Konkvest, R. Zhnyva skorboty: kolektyvizatsiia i holodomor. Kyiv, 1993 [in Ukrainian]. [Конквест Р. Жнива скорботи: колективізація і голодомор. Київ, 1993].
12. Protokol № 78 zasedaniya Politbiuro TsK VKP(b) 1-go dekabria 1931 g. URL: <https://istmat.org/node/48787> [in Russian]. [Протокол № 78 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) 1-го декабрія 1931 г. URL: <https://istmat.org/node/48787> (дата звернення: 24.04.2024)].
13. Rozenshteyn Aleksandr Yakovlevich. URL: https://cyclowiki.org/wiki/Aleksandr_Yakovlevich_Rozenshteyn [in Russian]. [Розенштейн Александр Яковлевич. URL: https://cyclowiki.org/wiki/Aleksandr_Yakovlevich_Rozenshteyn (дата звернення: 03.11.2024)].
14. Miles, K. The Origins of International Investment Law: Empire, Environment, and the Safeguarding of Capital. Cambridge, 2013.
15. Grigoryeva, O.G. Osushchestvleniye i zashchita grazhdanskikh prav mekhanizmami mezhdunarodnogo pravovogo sotrudnichestva: istoricheskiy opyt, puti sovershenstvovaniya zakonodatelstva. *Mezhdunarodnoye pravo i mezhdunarodnyye organizatsii / International Law and International Organizations*. 2017. 1: 16-27 [in Russian]. [Григорьева О.Г. Осуществление и защита гражданских прав механизмами международного правового сотрудничества: исторический опыт, пути совершенствования законодательства. *Международное право и международные организации / International Law and International Organizations*. 2017. № 1. С. 16—27].
16. Postanovleniye TsIK SSSR ot 10 sentiabria 1933 g. O razyasnenii postanovleniya TsIK i SNK Soyuza SSR ot 6 fevralia 1929 g. O naloge s imushchestv, perekhodiashchikh v poriadke nasledovaniya i dareniya. *Sobraniye zakonov i rasporiazheniy pravitelstva SSSR*. 1933. 58. St. 349 [in Russian]. [Постановление ЦИК СССР от 10 сентября 1933 г. О разъяснении постановления ЦИК и СНК Союза ССР от 6 февраля 1929 г. О налоге с имущества, переходящих в порядке наследования и дарения. *Собрание законов и распоряжений правительства СССР*. 1933. № 58. Ст. 349].
17. Ivanova, A. Peterburgskie doma: Istorii zhiltsov. *Genealogicheskoye sobraniye*. URL: https://www.facebook.com/groups/gensobranie/posts/2022388384577208/?locale=ar_AR [in Russian]. [Иванова А. Петербургские дома: Истории жильцов. *Генеалогическое собрание*. URL: https://www.facebook.com/groups/gensobranie/posts/2022388384577208/?locale=ar_AR (дата звернення: 20.04.2024)].

Надійшла / Received 11.12.2024

Svitlana LIASKOVSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,

Independent Researcher

svlask@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1394-6394>

THE STATE'S "HUNT" FOR CITIZENS' FOREIGN
CURRENCY SAVINGS DURING THE PERIOD
OF INDUSTRIALIZATION (1930—1934)

The objective is to determine the socio-economic realities constructed in the Bolshevik state regarding the transfer from abroad and confiscation of foreign currency funds from the population. **The tasks** defined by this objective include analyzing Soviet state practices of confiscating foreign currency from its citizens through money transfers, payments on bank accounts, insurance policies, and inheritance cases. **The methodology** combines tools of historical and legal analysis, institutionalism methods, and social anthropology. **The scientific novelty** lies in uncovering, based on a wide range of unpublished archival documents, the mechanisms by which the state, through the intermediary of the joint-stock company *Credit Bureau* and with the involvement of the economic divisions of the GPU of the Ukrainian SSR, accessed foreign currency savings of Soviet citizens abroad. **Conclusions.** It has been established that to implement economic projects in the early 1930s, the Soviet regime utilized all possible means to secure the inflow of foreign currency into the country. A mechanism was developed to replenish the state treasury even through money transfers sent to Soviet citizens by relatives and acquaintances from abroad. The currency shortage in 1931 led to the refinement of the mechanism for extracting foreign currency savings held abroad by the population. These processes were reflected in two significant events: the expansion of *Torgsin's* powers and the restoration of the joint-stock company *Credit Bureau* with new functions at the proposal of the OGPU. Through the employees and agents of the economic divisions of the OGPU and the GPU of the Ukrainian SSR, the *Credit Bureau* identified individuals who had bank accounts abroad, insurance policies with foreign companies, or potential inheritance rights from relatives residing outside the country. After obtaining authorization from these citizens to manage their affairs, the *Credit Bureau*, following an established mechanism, repatriated their foreign currency savings to the country. All the currency was directed to the State Bank, while potential recipients of foreign currency could only receive a portion of these funds in the form of goods from *Torgsin* stores. In this way, through state security bodies and the institutions they created, the political regime not only controlled but, under the guise of caring for the population, confiscated even the savings of Soviet citizens located abroad.

Keywords: OGPU, GPU of the Ukrainian SSR, economic departments of the GPU of the Ukrainian SSR, *Credit Bureau*, insurance policies, insurance companies, foreign currency, remittances, *Torgsin*, State Bank.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.096>
УДК 94:355.48(470:477)“2022/2024”:[341.16:001]ЮНЕСКО

Ігор ВОЗНИЙ

доктор історичних наук, професор кафедри філософії та культурології,
Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)

www.voznyj.igor@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5808-7127>

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Мета — проаналізувати масштаби руйнування культурної спадщини України в умовах російсько-української війни, виявити загрози, розглянути факти, що свідчать про порушення на тимчасово окупованих територіях відповідних норм міжнародних договорів і конвенцій, опрацювати можливі шляхи відновлення зруйнованих об'єктів культурної спадщини з використанням досвіду країн, що пережили воєнні конфлікти. **Методологія** базується на застосуванні загальнонаукових методів дослідження, зокрема компаративного, статистичного аналізу, історико-системного, порівняльно-історичного, синергетичного, культурологічного та аксіологічного підходів й ін. **Наукова новизна.** Проаналізовано досвід подолання наслідків руйнування культурної спадщини у країнах, де були воєнні конфлікти. Розглянуто діяльність ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій щодо вдосконалення відповідних аспектів гуманітарного права. Проаналізовано проблему реституції культурних цінностей, втрачених на тимчасово окупованих територіях. Окреслено основні напрями пам'яткоохоронної діяльності щодо збереження, відновлення зруйнованих і повернення викрадених культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини в умовах війни та в повоєнний період. **Основні результати.** З перших днів повномасштабної війни ЮНЕСКО й інші організації підтримали нашу державу в подоланні наслідків російської агресії щодо культурної спадщини. Захист матеріальних свідчень української історії, невід'ємної складо-

Цитування: Возний І. Захист культурної спадщини України в контексті російсько-української війни. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 96—120. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.096>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

вої світового культурного надбання став одним зі стратегічних напрямів. Розробляються різноманітні проекти, грантові програми для збереження й відновлення об'єктів культури, в тому числі на тимчасово окупованих територіях. Україна повинна стати ініціаторкою та активною учасницею творення дієвої системи охорони культурної спадщини, вироблення новітніх механізмів міжнародного права, які стосувалися б означеної проблематики. Вже сьогодні вітчизняні пам'яткоохоронні служби, правоохоронні органи та громадські організації повинні посилити моніторинг ситуації й документування злочинів окупантів, спрямованих проти об'єктів культури, щоб в подальшому через міжнародні судові інстанції вимагати повернення та відновлення втрачених матеріальних і нематеріальних цінностей. Перспективи подальших студіювань визначаються актуальністю дослідження механізмів обліку втрачених об'єктів культурної спадщини, розробки стратегічних напрямів збереження й відновлення таких об'єктів з урахуванням світового досвіду.

Ключові слова: культурна спадщина, російсько-українська війна, музеї, культові та мистецькі споруди, міжнародне гуманітарне право, ЮНЕСКО.

Російсько-українська війна, що розпочалася 2014 р., спричинила найбільшу після 1945 р. міжнародну кризу. Серед іншого під прицілом агресора опинилася й українська культурна спадщина. Згідно зі ст. 8 Римського статуту, «умисний напад на цивільні об'єкти, які не є військовими цілями, умисне завдання ударів по культових спорудах, об'єктах освіти, мистецтва, науки, благодійності, по історичних пам'ятках тощо є війсьним злочином проти людяності», який підлягає розгляду Міжнародного кримінального суду [1—2]. Нищення пам'яток української культури сьогодні не є чимось новим, оскільки Росія вже кілька століть прагне провести «культурну зачистку» всього українського [3—4]. Новітня історія України свідчить, що періоди окупації, тоталітаризму та насильницьких змін нашої минувшини пов'язані в першу чергу з руйнуванням і фальсифікацією історичної пам'яті народу, плундруванням автентичних об'єктів культурної спадщини, що зрештою призводить до асиміляції, моральної деградації та повного знищення нації. Невипадково культурні, інтелектуальні й історичні цінності суспільства визнаються об'єктами національної безпеки [5].

Тож цілеспрямований підхід до вивчення проблеми фіксації, відновлення зруйнованих і пошкоджених об'єктів культури, повернення незаконно вилучених та вивезених культурних цінностей є актуальним завданням для нашої країни. Важливість запропонованої проблематики полягає ще й у тому, що в умовах відкритої агресії масштаби знищення об'єктів культурної спадщини весь час прогресують. Наше дослідження базується на відкритих джерелах. Проаналізовано також відповідні міжнародні та національні нормативні акти [1, 6—7].

Проблеми, пов'язані зі збереженням культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів, розглядалися ще до початку російсько-української війни. В основному аналізувався досвід країн, де були бойові дії [8—13]. Актуальною для України ця тема стала з початком російської агресії у 2014 р. Почали з'являтися статті, присвячені аналізу загроз історико-культурній спадщині, шляхам її захисту, трансформації міжнародної законодавчої бази відповідно до нових реалій [14—15]. У спеціальній рубриці «Українського історичного журналу» опубліковано матеріали

панельної дискусії [16], а також аналітичні статті, що стосуються заявленої проблематики. Інститут історії України НАН України видав колективну монографію, де вміщено, зокрема, статті Г. Денисенко, В. Солошенко, що стосуються проблем культурної спадщини в умовах російсько-української війни [17]. Національний інститут стратегічних досліджень виступив з аналітичною доповіддю, в якій питання захисту та збереження культурної спадщини розглянуто як складову національної безпеки [18]. Н. Тарасенко у своїй аналітичній статті торкається проблем втрат і ризиків для культурної спадщини під час війни [19]. У грудні 2023 р. Фонд підтримки фундаментальних досліджень презентував звіт за результатами моніторингу злочинів проти музеїв та нематеріальної культурної спадщини [20]. У вересні 2024 р. співробітники Кримського інституту стратегічних досліджень провели пресконференцію, присвячену результатам реалізації проекту «Культурна спадщина України під час війни: посилення голосів українських експертів» [21]. Відбуваються круглі столи та міжнародні науково-практичні конференції, на яких розглядаються актуальні питання захисту культурних цінностей [22—24]. Низка досліджень стосується правових норм збереження культурної спадщини та повоєнних реституцій [25—26]. Виходять аналітичні статті й у різноманітних збірниках наукових праць [27—29]. О. Рішняк провів компаративний аналіз долі культурної спадщини у воєнних конфліктах другої половини ХХ — початку ХХІ ст. [30]. З'явилися дослідження, присвячені збереженню культурної спадщини після розгортання повномасштабної фази війни [31—34].

До початку «гібридної війни» Росії проти України наша держава посідала чільне місце серед країн Європи за загальною кількістю пам'яток культурної спадщини — понад 170 тис. об'єктів. Проте ситуація докорінно змінилася в лютому 2014 р. Гостро постало питання щодо долі об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей загалом, які залишилися на окупованих територіях. Згідно з оприлюдненими даними Міністерства культури України, станом на 2013 р. в АР Крим діяли 34 музейних установи різного типу. Тут налічувалося 917 477 предметів державної частини Музейного фонду України. У Севастополі працювали 5 музеїв, де зберігалися 320 163 предмети державної частини Музейного фонду України [35, с. 7]. На півострові розташовано 3800 нерухомих пам'яток культури. Серед них Херсонес Таврійський та його хора, Бахчисарайський палац кримських ханів і Чуфут-Кале, комплекс пам'яток Судацької фортеці VI—XVI ст. й т. д. [18, с. 24]. Окрім того, наша держава втратила контроль над низкою музейних установ, чії колекції становлять надзвичайну цінність [30, с. 161].

Проводиться моніторинг стану пам'яток, фіксуються злочинні дії путінського режиму. У законі України від 14 квітня 2014 р. «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (ст. 5, п. 7) зазначено: «Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію, як на державу, що здійснює окупацію» [36].

Суспільного резонансу набуло питання щодо подальшої долі експонатів із кримських музеїв, які ще до захоплення півострова були відправлені на виставку

спочатку в Німеччину (до 19 січня 2014 р.), а згодом у Нідерланди, в Музей Алларда Пірсона при Амстердамському університеті (іл. 1; тут і далі ілюстрації з відкритих джерел) [37]. Розпочалися дискусії навколо питання, куди саме мають повертатися експонати — в Україну, Росію чи окремо до кожного музею, звідки вони були взяті. Міністерство культури України однозначно висловилося за повернення всіх предметів з Амстердама саме в Україну [38, с. 39—44]. Росія домагалася повернення їх до Криму. Юридичні процедури тривали майже десять років. Нарешті Верховний суд Нідерландів у червні 2023 р. виніс остаточну ухвалу. Тож у листопаді того року до Києва доставили всі 565 експонатів, узятих свого часу з Музею історичних коштовностей (філія Національного музею історії України), Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника, Керченського державного історико-культурного заповідника, Центрального музею Тавриди (м. Сімферополь), Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Місцем для зберігання колекція визначено Національний музей історії України [39].

Дії окупаційної влади створили пряму загрозу унікальному Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» (включений за поданням України до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО) та його музейним фондам. Так, 9 липня 2015 р. наказом головного управління культури міста Севастополя генеральний директор заповідника А. Кулагін був знятий із посади, а на його місце призначений благочинний Севастопольського округу УПЦ (МП) протоієрей С. Халюта. Співробітники заповідника у відкритому листі висловили свій протест, указуючи на те, що Херсонес — науково-дослідна та просвітницька установа, яка займається історією й археологією античної, середньовічної епох [40, с. 769—770].

У липні 2015 р. у зоні охорони археологічного шару було розгорнуто будівництво розважального об'єкта з парком, музеєм, глядацьким амфітеатром. Під таку «модернізацію» територію заповідника вимощують сучасною тротуарною плиткою без належних дозволів і документації (іл. 2) [41]. 1 серпня указом президента Росії «Херсонес Таврійський» внесено до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації. Міністр культури України В. Кириленко назвав таке рішення незаконним, яке не має жодних юридичних наслідків [42].

У 2016 р. з демонтажу даху, кольорових вітражів розпочалася «реставрація» єдиного у світі зразка кримськотатарської палацової архітектури — Ханського палацу в Бахчисарай. При цьому автентичні матеріали замінювалися на сучасні. Перед початком робіт звідси в Росію вивезли близько 300 найцінніших експонатів, подальша доля яких невідома (іл. 3) [19, с. 8; 43—44].

На території захопленого Криму російська влада розгорнула масштабні археологічні розкопки, які, згідно з нормами міжнародного права, незаконні. Під час будівництва автомагістралі «Таврида» (2017—2020 рр.) археологи через авральний режим робіт та ігнорування навіть норм російського пам'яткоохоронного законодавства, знищили понад 90 пам'яток. У рамках зведення музейно-храмового комплексу «Новий Херсонес» росіяни, проводячи з 2021 р. «рятувальні архео-

логічні розкопки», виявила 3,5 млн артефактів і сотні об'єктів різних епох. Однією з найважливіших знахідок став Госпітальний курган із рештками поховання сім'ї боспорської знаті (іл. 4). В Інкерманській долині під час розкопок могильника Кіль-Дере-1 зібрали найбільшу на півострові колекцію пізньоскіфських могильних каменів (232 могили та 63 стели або вирізьблені могильні плити) [45]. У 2018 р. на березі р. Бельбек біля Севастополя виявлено некрополь римського часу (200 поховань). При спорудженні Керченського мосту біля мису Ак-Бурун водолази знайшли теракотову голову античних часів. Це перша така знахідка в Північному Причорномор'ї. Досі тривають розкопки фортеці понтійського та скіфських царів Кара-Тоба (IV ст. до н. е.), що розташована в північно-західній частині півострова. У 2024 р. окупанти продовжили розкопки в Киз-Аулі — некрополі невідомого стародавнього міста, а на плато Ескі-Кермен завершили «дослідження» унікального християнського храму [46]. Від 2014 р. у Криму знищено близько 150 об'єктів археологічної спадщини.

Страждають не лише пам'ятки матеріальної культури. Так, 12 липня 2016 р. з фондів Феодосійської національної картинної галереї ім. І. Айвазовського в Москву, у Третьяковську галерею «на виставку» вивезено 38 картин. Твори мали повернути у Феодосію 2017 р. до відзначення 200-річчя від дня народження І. Айвазовського [47]. Проте цього не сталося.

20 жовтня 2015 р. уряд Російської Федерації включив 220 об'єктів культурної спадщини Криму й Севастополя до Єдиного списку пам'яток історії та культури федерального значення (народів Росії). Ці дії суперечать вітчизняному й міжнародному праву [48, с. 27].

Про стан і збереження об'єктів культурної спадщини України на території Донецької та Луганської областей інформації значно менше. До 2014 р. на Донеччині працювали 49 державних музейних закладів (26 музеїв, 8 філій, 15 відділів). Після захоплення частини області (станом на 2016 р.) — лише 30 (разом із філіями) та історико-культурний заповідник у м. Святогірськ [48, с. 12]. Так само на Луганщині нараховувалося 37 державних музейних закладів (18 музеїв, 4 філії, 15 відділів), а на 2016 р. — лише 14 [48, с. 13]. Найбільші ж музеї краю залишилися на підконтрольній росіянам території. Наприклад, у самому лише Донецьку 2014 р. функціонували 140 музеїв і музейних кімнат різного підпорядкування. Доля історико-культурних цінностей, що були там, залишається невідомою.

Масоване застосування російськими військами та незаконними збройними формуваннями артилерії призвело до руйнувань об'єктів культурної спадщини. Так, у результаті обстрілу у серпні 2014 р. в Донецькому обласному краєзнавчому музеї з 29 виставкових залів уціліли лише 3. Доля музейної колекції виробів із золота невідома [49]. В Донецьку пограбовано музей Другої світової війни, у ході бойових дій зруйновано меморіальний комплекс «Савур-Могила» (іл. 5), а у центрі сучасного мистецтва «Ізоляція» облаштували катівню [50].

Цікаві матеріали зібрано в Горлівському художньому музеї. Це понад 3 тис. творів мистецтва (серед них, наприклад, 28 робіт М. Періха). В Горлівському музеї мініатюрної книги ім. В. Разумова 7 тис. міні-, мікрокнижок із 59 країн на 102 мовах. Це

єдиний в Україні музей із такою колекцією. Вона перебуває під загрозою знищення. Луганський обласний краєзнавчий музей мав зібрання з понад 50 тис. предметів, серед яких чимало раритетів. Доля їх на сьогодні невідома [48, с. 13, 30—31].

24 лютого 2022 р. почалася повномасштабна фаза війни Росії проти України. Агресор постійно порушує міжнародне гуманітарне право (що обмежує сторони збройного протистояння у засобах і методах ведення війни та захищає також культурні цінності) [51], норми Женевських конвенцій (особливо IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 1907 р.). У ст. 56 документа, зокрема, зазначається: «Будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню» [52]. Однак Росія не зважає на жодні правила, все придатне до вивезення — вивозиться, решта знищується. Очевидним є цілеспрямоване варварське ставлення до історії українського народу та руйнування будь-чого, що може відображати українську ідентичність. Директор місії USAID в Україні Дж. Гоуп стверджує: «Зловмисне, прицільне знищення Росією українських культурних пам'яток є величезною втратою для України, Європи та всього світу. Намагаючись стерти культуру й історію України, Кремль прагне стерти саме поняття української нації» [51].

Масштабність втрат вражає. Станом на кінець січня 2025 р. через російську агресію в Україні постраждали 1333 об'єкти культурної спадщини. З них національного значення — 131, місцевого — 1126, щойно виявлених — 76. Загалом пошкоджень зазнали пам'ятки культури у 18 областях та Києві. Збитків зазнали також 2185 об'єктів культурної інфраструктури, з них 409 знищені (18,7 %) [53]. Найбільші втрати в Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській і Києві, Миколаївській, Луганській, Одеській, Запорізькій областях. Загальна сума збитків від руйнування пам'яток культурної спадщини на початок 2024 р. (новіші дані поки що відсутні) перевищила 19 млрд дол. [54]. За інформацією ЮНЕСКО (знову ж таки станом на січень 2024 р.), для відновлення культурних об'єктів знадобиться не менше 9 млрд дол. і принаймні 10 років на відбудову. Але це далеко не остаточна сума, оскільки бойові дії тривають [55].

Значну частку культурної спадщини України становлять музейні установи, які потерпають від російських обстрілів, опинилися в окупації, зазнають пограбувань. На кінець січня 2025 р. пошкоджено або знищено 120 музеїв і галерей [53]. Уже в перші дні повномасштабної війни на Київщині згорів Іванківський історико-краєзнавчий музей, де зберігалися живописні роботи М. Примаченко [56—57]. У травні 2022 р. вщент зруйновано Національний літературно-меморіальний музей Г. Сковороди у с. Сковородинівка на Харківщині.

До великої культурної втрати відносимо знищення Мелітопольського краєзнавчого музею, де знаходилася колекція «скіфського, гунського і сарматського золота» (IV—II ст. до н. е., 275 предметів), виявлена археологами ще в 1954 р. Припускають, що це одне з найбільших і найдорожчих зібрань України могли перемістити у Крим [58]. Російські загарбники за сприяння місцевих колабораціоністів вивезли всі цінні експонати з маріупольських краєзнавчого та художнього

ім. А. Куїнджі (іл. 6) музеїв. Вкрадено оригінали картин А. Куїнджі, І. Айвазовського, інших митців. При відступі з Херсона окупанти розграбували обласний краєзнавчий музей. До Криму й Росії вивезено 80 % колекції Херсонського художнього музею ім. О. Шовкуненка (перед війною тут зберігалися 14 тис. експонатів). Херсонські музейники вже ідентифікували (станом на вересень 2024 р.) 126 творів мистецтва, які опинилися у Сімферополі [59]. Викрадені з художньої галереї ім. А. Гавдзинського в Новій Каховці картини також «знайшлися» у сімферопольському Центральному музеї Тавриди.

Фіксуються непоодинокі випадки використання об'єктів культурної спадщини для потреб ведення воєнних дій. Особливо це стосується курганів на сході України. Характерний приклад — доля Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Крім того, що він був пограбований (120 музейних предметів вивезено у Крим) (іл. 7), його ще й замінували. Згодом росіяни тут створили філію історико-археологічного музею-заповідника «Херсонес Таврійський». Це все робилося під егідою Російського історичного товариства з подачі В. Путіна, котрий бачить у цих пам'ятках «колиску російського православ'я» [60].

Від дій загарбників постраждали релігійні споруди. Деякі з них відновити буде неможливо. До найвизначніших можна віднести Всіхсвятський скит Святогірської лаври, який вважається одним із найкращих зразків дерев'яної храмової архітектури початку ХХ ст. та був найбільшим дерев'яним храмом України; найбільшу православну церкву Одеси, пам'ятку XVIII ст. — Спасо-Преображенський кафедральний собор УПЦ (МП), внесений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (іл. 8); дерев'яний храм Різдва Пресвятої Богородиці (друга половина XIX ст.) у с. В'язівка на Житомирщині [19, с. 15—16]. Станом на січень 2025 р. Росія пошкодила або зруйнувала в Україні понад 600 храмів різних конфесій. Понад половина від усіх (322) належать до УПЦ (МП), більше чверті (169) — протестантські [61]. Зафіксовані випадки ведення вогню по юдейських, мусульманських, індуїстських релігійних спорудах. Так, 16 червня 2022 р. у Сіверськодонецьку під час обстрілу ісламського культурного центру «Бісміля» загинули 25 людей, які прийшли сюди набрати води зі свердловини [62].

Розширення географії воєнних дій обернулося втратами нерухомих об'єктів, у багатьох областях України внаслідок обстрілів постраждала значна кількість пам'яток архітектури. Станом на 25 січня 2024 р. серед зруйнованих об'єктів було 285 пам'яток архітектури, 269 — архітектури та містобудування, 213 — історії, 33 — архітектури й історії (іл. 9) [63].

За даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, за час від початку повномасштабної війни до кінця січня 2025 р. зруйновано або знищено 1056 клубів і палаців культури, 166 закладів мистецької освіти [53]. Лише в перші дні вторгнення руйнувань зазнали Чернігівський обласний молодіжний центр, Маріупольський міський палац культури, Дніпровський будинок органної та камерної музики, Київська мала опера, Донецький академічний обласний драматичний театр (Маріуполь), центральний будинок культури м. Ірпінь на Київщині (іл. 10).

Не менше постраждали й бібліотеки: станом на кінець січня 2025 р. — 784. Так, прицільним ударом знищено архів-бібліотеку Фонду В. Чорновола у с. Лісова Буча, згоріли наукова бібліотека Маріупольського краєзнавчого музею, центральна публічна бібліотека Вугледарської міської громади, пошкоджено центральну наукову бібліотеку Харківського національного університету ім. В. Каразіна, чернігівські міську бібліотеку ім. М. Коцюбинського та обласну бібліотеку для юнацтва (іл. 11).

На захоплених територіях України окупанти разом із місцевими колабораціоністами намагаються нав'язати проросійську візію історії. З бібліотек вилучається українська історична та художня література, яка за змістом і спрямованістю не відповідає кремлівській пропаганді, а також шкільні підручники з історії [64]. В Мелітополі в бібліотеці ім. В. Стуса, що розташовувалася при храмі Святителя Петра Могили, було вилучено та спалено близько 100 книжок, подарованих представниками діаспори з Канади та США.

Окупанти воюють не тільки з живими, вони цілеспрямовано руйнують меморіали й пам'ятники. Так, було сплюндровано меморіальний центр Голокосту в Дробицькому Яру під Харковом (іл. 12), знищено меморіал В. Сліпака в Донецькій обл., пам'ятник загиблим воюючим ЗСУ на Київщині та багато інших [65]. На окупованих територіях перейменовують вулиці й міста, встановлюють або відновлюють пам'ятники радянським діячам, а також учасникам так званої «СВО» та ін.

Унаслідок підриву російськими окупантами греблі Каховської ГЕС під водою опинилися майже півтори сотні пам'яток архітектури та археології, музеї півдня України. У м. Олешки затопило будинок художниці П. Райко (іл. 13), чия творчість ставлять поряд зі спадщиною К. Білокур і М. Примаченко. Від підтоплення постраждали й будинок-музей письменника Остапа Вишні, Корсунський монастир XVIII ст., місця розкопок середньовічних Тягинської фортеці та міста-порту Олешія [66].

Більшість країн світу підтримують Україну в її справедливій боротьбі. Міжнародний кримінальний суд, створений у 1998 р. згідно з положеннями Римського статуту, кваліфікує дії, спрямовані проти культурних цінностей, як злочини проти людяності та воєнні злочини, що засвідчено у ст. 8 [67]. ЮНЕСКО об'єднала зусилля з супутниковим центром ООН (UNOSAT) для створення платформи з відстеження ушкоджень культурних об'єктів в Україні та формує базу руйнувань культурної спадщини.

Відразу після початку повномасштабної війни очільниця ЮНЕСКО заявила, що культурна спадщина України повинна бути збережена не тільки «як свідчення минулого, але також як каталізатор миру і згуртованості в майбутньому, які міжнародне співтовариство зобов'язане захищати та зберігати» [56]. 18 березня 2022 р. Комітет ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту провів позачергове засідання для обговорення ситуації. Під час роботи 216-ї сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО у травні 2023 р. ухвалено рішення щодо продовження надзвичайної допомоги нашій країні [68].

Міжнародні організації, що відповідають за збереження культурних цінностей, постійно обговорюють та вдосконалюють механізми підтримки. 9 березня

Лл. 1. Експонати з України, виставлені в Музеї Алларда Пірсона (Амстердам, 2014 р.)

Лл. 2. Будівництво амфітеатру на території Херсонеса

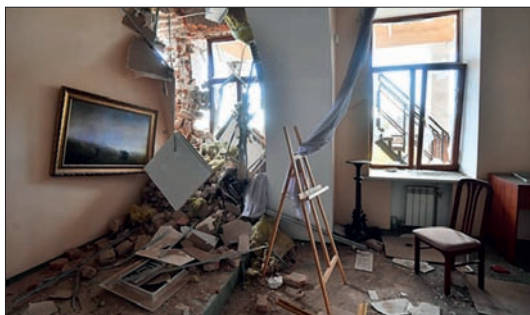
Лл. 3. Ханський палац у Бахчисараї

Лл. 4. Госпітальний курган і знахідки з нього

Ил. 5. Меморіальний комплекс «Са-
вур-Могила»

Ил. 6. Художній музей ім. А. Куїнджі (Маріуполь)

Ил. 7. Чуринги з Кам'яної Могили на виставці у Херсонесі

Ил. 8. Спасо-Преображенський кафедраль-
ний собор (Одеса) ►

Ил. 9. Чернігівська обласна дитяча бібліотека (колишній будинок В. Тарновського, XIX ст.)

Іл. 10. Будинок культури в м. Ірпінь

Іл. 11. Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва

Іл. 12. Меморіал жертвам Голокосту у Дробицькому Яру

Іл. 13. Підтоплений будинок художниці П. Райко

2022 р. у зверненні створеного у Львові Центру порятунку культурної спадщини України перелічено матеріальні та фінансові потреби. Мережа європейських музейних організацій (NEMO) надає інформацію про доступну підтримку з усіх куточків Європи для українських музеїв. У березні 2022 р. з ініціативи директора Музею Варшавського повстання Я. Олдаковського 26 польських музейних інституцій створили Комітет допомоги музеям України [69].

Важливий спосіб збереження культурних цінностей для майбутнього — оцифрування колекцій. Платформа Europeana виступила з заявою про підтримку України у відображенні оцифрованих збірок української культурної спадщини. Проєкт «Збережемо українську культурну спадщину онлайн» (SUCHO) згуртував понад 1300 бібліотекарів, архівістів, дослідників і програмістів, щоб ідентифікувати та архівувати об'єкти, оцифрувавши дані в установах культурної спадщини України, що опинилися під загрозою. Цьому також активно допомагає створений Польщею й Литвою у 2022 р. міжнародний фонд «Люблінський трикутник» [70]. Надзвичайний фонд спадщини ЮНЕСКО (Heritage in Emergency Fund) у травні 2023 р. схвалив проєкт допомоги Міністерству культури та інформаційної політики України на 1,5 млн дол. для розвитку інструментів цифровізації у сфері культурної спадщини. Смітсонівський інститут, Фонд Костюшка зі США й польський фонд «Фольковіско» придбали для одного зі львівських музеїв на зібрані у Сполучених Штатах гроші зволожувачі й осушувачі повітря, генератори озону. Допомогу у вигляді обладнання від американських фондів отримують понад 30 музеїв не лише у Львові, але й у Києві, Одесі, Харкові, Дніпрі, Запоріжжі, Кривому Розі [71].

У грудні 2023 р. в Парижі громадська організація «Кримський інститут стратегічних досліджень» та Інститут археології НАН України презентували проєкт «Культурна спадщина постраждалої від війни України», де, відповідно до Гаазької конвенції 1954 р. та двох протоколів до неї, було представлено результати документування впродовж року порушень міжнародного гуманітарного права у сфері захисту культурної спадщини [72].

Ведеться робота щодо документування злочинів із метою притягнення Росії до відповідальності. На початку 2023 р. Міністерство культури та інформаційної політики України й Національне агентство з питань запобігання корупції створили робочу групу «Art Sanct Task Force», яка розпочала роботу із запобігання незаконній торгівлі предметами мистецтва, викраденими російськими військами на території України [73].

Із загрозою тотального нищення прийшло усвідомлення важливості документування та збору інформації про об'єкти культури. Український культурний фонд у квітні 2022 р. запустив інтерактивну «Мапу культурних втрат», а громадська організація «Фонд підтримки фундаментальних досліджень» проводить моніторинг злочинів проти матеріальної та нематеріальної культурної спадщини (у грудні 2023 р. презентовано звіт за його результатами).

Водночас світ продовжує відгороджуватися від країни-агресорки. Так, у квітні 2022 р. 46 держав-учасниць ЮНЕСКО відмовилися брати участь у роботі 45-ї сесії Комітету всесвітньої спадщини через те, що його очолювала Російська

Федерація. А у травні 2023 р. країни-учасниці ЮНЕСКО не обрали Росію до допоміжного комітету Конвенції 1970 р. на період 2023—2027 рр., який має відстежувати заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності.

Україна спільно зі своїми міжнародними партнерами має докласти всіх зусиль для притягнення до відповідальності винних у знищенні культурної спадщини та для відшкодування завданих збитків. Наша країна звернулася до країн-учасниць ЮНЕСКО й Міжнародної ради музеїв розглянути питання про реституцію. При цьому однією з її форм має бути заміна культурних цінностей, втрачених у результаті бойових дій, на аналогічні об'єкти. Так, наприклад, за зруйнований Художній музей ім. А. Куїнджі в Маріуполі Російська Федерація повинна передати Україні аналогічні втраченим живописні полотна зі своїх колекцій та відшкодувати вартість сплюндрованої споруди або побудувати нову.

Окремий момент — кримінальна відповідальність фізичних осіб, російської політичної верхівки, військовиків, окупаційних адміністрацій, керівників культурної сфери за вчинення або співучасть у воєнних злочинах, зокрема проти культурної спадщини України. Колабораціоністи теж мають бути притягнуті до відповідальності за дії на користь загарбників. Тому реституція культурних цінностей, власності фізичних та юридичних осіб, яка була знищена або незаконно експропрійована, має стати складовою претензій України до РФ [51]. Для цього потрібно ухвалити відповідний закон.

Україна має переорієнтувати свою пам'яткоохоронну діяльність на роботу в умовах воєнного протистояння, намітити чітку перспективу розвитку в майбутньому. Одним із важливих завдань у цьому напрямі є збереження науково-кадрового потенціалу, задіяного у сфері культури. Важливо посилити роботу щодо документального опрацювання фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури для притягнення винних до відповідальності, відкриття кримінальних проваджень за фактами скоєних злочинів, що в майбутньому складе правову основу для претензій на рівні двосторонніх відносин та в міжнародних судах. Важливо також зосередити зусилля на розміщенні оцифрованої інформації на різноманітних електронних платформах. Це важливо як для поширення інформації про злочини Росії на міжнародному рівні, так й інформування організаторів аукціонів про ймовірну наявність викрадених росіянами українських об'єктів.

Із метою посилення правової відповідальності за руйнування та знищення культурних об'єктів під час війни й на тимчасово окупованих територіях, слід ініціювати зміни та доповнення до міжнародного законодавства у сфері культури, добитися внесення в міжнародне право санкційних механізмів, що діятимуть навіть у разі неприєднання держави-агресорки до відповідного міжнародного документа. Важливо вже тепер ініціювати виключення Росії з міжнародних культурних організацій, таких як ЮНЕСКО, Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOS), Міжнародний центр вивчення питань збереження й відновлення культурних цінностей (ICCROM) та ін. Для захисту культурних цінностей необхідно створити спеціалізований орган, на зразок тих, що діяли до війни

(Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, 1992—1999 рр.; Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, 2000—2011 рр.). У структурі Збройних сил України, відповідно до ст. 7 Гаазької конвенції 1954 р., доцільно створити спеціалізований підрозділ, який мав би займатися захистом культурних цінностей. Після ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду (21 серпня 2024 р.) необхідно активізувати вимоги до країни-агресорки щодо доступу українських і міжнародних експертів до об'єктів для спостереження за їх поточним станом.

* * *

Збройна агресія Росії проти України загрожує не тільки нашій державі, а й усьому цивілізованому світу. Виявом безпрецедентної підтримки, жестом доброї волі та солідарності з українським народом стала допомога міжнародних організацій у захисті пам'яток культурної спадщини, яка розгорнулася від перших днів повномасштабної війни. Водночас чітко проявилися вади міжнародної системи захисту культурної спадщини, слабкість правових норм у справі притягнення до відповідальності й покарання за злочини. Тому у сучасних умовах важливим видається об'єднання зусиль держави, пам'яткоохоронних і громадських організацій, міжнародних партнерів щодо посиленої роботи з пошуку шляхів виправлення й подолання цих негативних явищ. Нагальною потребою постає створення електронної бази культурних надбань, розгортання широкої програми фіксації інформації про злочини Російської Федерації проти культурної спадщини України, відновлення та реституція, що допоможе в майбутньому притягнути до відповідальності винних на міжнародному рівні й повернути або відшкодувати втрачені чи знищені культурні цінності.

Неабияке значення має запобігання незаконному вивезенню артефактів, їх виявлення та повернення. При цьому варто прискорити розробку заходів з охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини або таких, що були переміщені (релоковані), переорієнтувавши роботу державної пам'яткоохоронної системи відповідно до поточних обставин. Доцільно звернутися до світового досвіду управління пам'ятками у кризових ситуаціях. Вже сьогодні слід розробляти заходи з культурного відродження тимчасово окупованих територій, повернення викраденого. Захист та відновлення постраждалих від війни об'єктів культурної спадщини постає важливим фактором, від якого залежить повноцінне існування України як держави, а українців — як нації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Rymyskyi Statut Mizhnarodnoho Kryminalnoho Sudu. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text [in Ukrainian]. [Римський статут Міжнародного кримінального суду. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 19.03.2024)].
2. Zakon Ukrainy «Pro pryiednannia Ukrainy do Druhoho protokolu do Haazkoï konventsii pro zakhyst kulturnykh tsinnostei u razï zbroinoho konfliktu 1954 r.». *Vidomosti Verk-*

- bovnoi Rady*. 2020. № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#Text> [in Ukrainian].
[Закон України. «Про приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р.». *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#Text> (дата звернення: 15.03.2024)].
3. Sysak, I. «Znyshchennia ukrainskoi kultury ye kliuchovym elementom rosiiskoi ahresii»: pismennyk Deiv Eggers. *Radio Svoboda*. 07.12.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/eggers-zvit-vtraty-ukrayinskoyi-kultury-ahresiya-rosiyyi/32164637.html> [in Ukrainian]. [Сисак І. «Знищення української культури є ключовим елементом російської агресії»: письменник Дейв Еггерс. *Радіо Свобода*. 07.12.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/eggers-zvit-vtraty-ukrayinskoyi-kultury-ahresiya-rosiyyi/32164637.html> (дата звернення: 03.03.2024)].
 4. Cultural Heritage and Mass Atrocities. Ed. by J. Cuno and Th.G. Weiss. Los Angeles: Getty Publications, 2022. 648 p. URL: <https://www.getty.edu/publications/cultural-heritage-mass-atrocities/> (дата звернення: 04.03.2024).
 5. Zakon Ukrainy «Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy». *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2018. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [in Ukrainian]. [Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 15.03.2024)].
 6. Konventsiiia pro okhoronu vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny. *Verkhovna Rada Ukrainy*. 04.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text [in Ukrainian]. [Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. *Верховна Рада України*. 04.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 15.03.2024)].
 7. Zakon Ukrainy «Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny». *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2000. № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> [in Ukrainian]. [Закон України «Про охорону культурної спадщини». *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 15.03.2024)].
 8. Akulenko, V.I. Terminy yak mezhi mizhnarodno-pravovykh poniat «restytutsiia» i «restytutsiia kulturnykh tsinnostei». *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*. Kyiv. 2013. 24: 284-295 [in Ukrainian]. [Акуленко В.І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей». *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2013. Вип. 24. С. 284—295].
 9. Mazur, T.V. Implementatsiia mizhnarodno-pravovykh norm shchodo zakhystu kulturnykh tsinnostei u vypadku zbroinykh konfliktiv u zakonodavstvo Ukrainy. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys*. Odesa, 2019. 4/3: 152-156 [in Ukrainian]. [Мазур Т.В. Імплементация міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів у законодавство України. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса, 2019. Вип. 4/3. С. 152—156].
 10. Usenko, O. Formuvannia systemy spetsialnoho zakonodavstva u sferi okhorony kulturnoi spadshchyny. *Visnyk prokuratury*. 2009. 4: 78-84 [in Ukrainian]. [Усенко О. Формування системи спеціального законодавства у сфері охорони культурної спадщини. *Вісник прокуратури*. 2009. № 4. С. 78—84].
 11. Gamboni, D. World Heritage: Shield or Target? *The Getty Conservation Institute Newsletter*. Los Angeles, 2001. 16/2: 5-11.

12. Teijgeler, R. Preserving cultural heritage in times of conflict. *Preservation management for libraries, archives and museums*. London, 2006. 133-165.
13. Milligan, A. Targeting Cultural Property: The Role of International Law. *Journal of Public and International Affairs*. 2008. Vol. 19. 5: 91-106.
14. Kot, S. Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnostei u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX — poch. XXI st.). Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.].
15. Zi shchytom chy na shchyt?: Zakhyst kulturnykh tsinnostei v umovakh zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy. Ed. A.P. Bushchenko. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Зі щитом чи на щиті?: Захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України. За заг. ред. А.П. Бущенко. Київ, 2016. 72 с.].
16. Panelna diskusiiia «Viina Rosii proty Ukrainy 2014—2022 rr.: istorychna retrospektyva i sproby naukovoi refleksii» (19—20 travnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 4-54 [in Ukrainian].
[Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014—2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19—20 травня 2022 р.). Укл. О. Лисенко, О. Маєвський, В. Нахманович. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 4—54].
17. Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny: Diialogy z istorykami. U 3 kh. Kyiv, 2022. Kn. 1 [in Ukrainian].
[Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: Діалоги з істориками. У 3 кн. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. Кн. 1. 802 с.].
18. Kulturna spadshchyna ta natsionalna bezpeka: analitychna dopovid. V. Potapenko, Yu. Tyshchenko, Yu. Kaplan...; ed. V. Potapenko. Kyiv: NISD, 2023 [in Ukrainian].
[Культурна спадщина та національна безпека: аналітична доповідь. В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.; за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 58 с.].
19. Tarasenko, N. Viina z Rosiieiu: vtraty i ryzyky dlia kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Shliakhy rozvytku ukrainskoi nauky: suspilnyi diskurs*. 2023. 9(91): 7-25 [in Ukrainian].
[Тарасенко Н. Війна з Росією: втрати і ризики для культурної спадщини України. *Шляхи розвитку української науки: суспільний дискурс*. 2023. № 9(91) жовтень. С. 7—25].
20. Chernyshuk, P. Muzei ta nematerialna kulturna spadshchyna Ukrainy pid prytsilom: vidbulasia prezentatsiia zvituu. *Yurydychna hazeta online*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/muzei-ta-nematerialna-kulturna-spadshchina-ukrayini-pid-pricilom-vidbulasya-prezentaciya-zvitu.html> [in Ukrainian].
[Чернишук П. Музеї та нематеріальна культурна спадщина України під прицілом: відбулася презентація звіту. *Юридична газета online*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/muzei-ta-nematerialna-kulturna-spadshchina-ukrayini-pid-pricilom-vidbulasya-prezentaciya-zvitu.html> (дата звернення: 03.03.2024)].
21. Kulturna spadshchyna Ukrainy pid chas viiny: posylennia holosiv ukrainskykh ekspertiv. *Ukraine crisis media center*. URL: <https://uacrisis.org/uk/announce/kulturna-spadshchyna-ukrayini-pid-chas-viiny-posylennya-golosiv-ukrayinskykh-ekspertiv> [in Ukrainian].
[Культурна спадщина України під час війни: посилення голосів українських експертів. *Ukraine crisis media center*. URL: <https://uacrisis.org/uk/announce/kulturna-spadshchyna-ukrayini-pid-chas-viiny-posylennya-golosiv-ukrayinskykh-ekspertiv> (дата звернення: 04.10.2024)].
22. Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii. *Materialy Krubloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voienynykh dii: zabrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennta ta vidnovlennnta»*; m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016 [in Ukrainian].

- [Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації. *Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 90 с.].
23. Krym — tse Ukraina: stratehiia deokupatsii ta reintehratsii. *Materialy Mizhnarodnoho naukovo-praktychnoho krubloho stolu (m. Odesa, 24 liutoho 2023 roku)*. Odesa, 2023 [in Ukrainian].
[Крим — це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції. *Матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу (м. Одеса, 24 лютого 2023 року)*. Одеса, 2023. 322 с.].
 24. Yurko, S., Mykolenko, V., Khaliavka, Yu. Zasoby vidshkoduvannia shkody kulturno-istorichnoi spadshchyni Ukrainy vnaslidok rosiisko-ukrainskoi viiny. *Materialy V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Kulturno-istorichna spadshchyna Ukrainy: perspektivy doslidzhennia ta tradytzii zberezhenia» (z mizhnarodnoiu uchastiu) (m. Cherkasy, ChDTU, 20—21 zhovtnia 2022 r.)*. Cherkasy, 2022. 21–24 [in Ukrainian].
[Юрко С., Миколенко В., Халіявка Ю. Засоби відшкодування шкоди культурно-історичній спадщині України внаслідок російсько-української війни. *Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (з міжнародною участю) (м. Черкаси, ЧДТУ, 20—21 жовтня 2022 р.)*. Черкаси, 2022. С. 21—24].
 25. Ivanova, N., Pestretsova, O. Pravovi aspekty zberezhenia kulturnoi spadshchyny v umovakh viiny. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. 2022. 64: 28–42 [in Ukrainian].
[Іванова Н., Пестрецова О. Правові аспекти збереження культурної спадщини в умовах війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2022. Вип. 64. С. 28—42].
 26. Mazur, T.V. Implementatsiia mizhnarodno-pravovykh norm shchodo zakhystu kulturnykh tsinnosti u vypadku zbroinykh konfliktiv u zakonodavstvo Ukrainy. *Pivdenoukraiinskyi pravnychi chasopys*. 2019. 4/3: 152–156 [in Ukrainian].
[Мазур Т.В. Імплементация міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів у законодавство України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Вип. 4/3. С. 152—156].
 27. Novosad, M., Bilous, S., Tereshkun, O., & Borysevych, L. Ruinuvannia kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh viiny yak problema: filosofsko-kulturolohichniy aspekt. *Osvitnii dyskurs*. 2022. 39(1-3): 62–76. URL: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.39\(1-3\)-5](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.39(1-3)-5) [in Ukrainian].
[Новосад М., Білоус С., Терешкун О., & Борисевич Л. Руйнування культурної спадщини України в умовах війни як проблема: філософсько-культурологічний аспект. *Освітній дискурс*. 2022. Вип. 39(1-3). С. 62—76. URL: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.39\(1-3\)-5](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.39(1-3)-5) (дата звернення: 03.10.2024)].
 28. Kryvolapov, B. Zakhyst kulturnykh tsinnosti v umovakh ahresii Rosiiskoi Federatsii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Mizhnarodni vidnosyny*. 2022. 2(56): 100–102 [in Ukrainian].
[Криволапов Б. Захист культурних цінностей в умовах агресії Російської Федерації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Міжнародні відносини*. 2022. Вип. 2(56). С. 100—102].
 29. Sklenar, I. Znyshchennia muzeinoi spadshchyny rosiiskym ahresorom u 2022 rotsi: za materialamy mas-media. *Ukrainskyi informatsiinyi prostir*. 2023. 1(11): 72–88. URL: [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279571](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279571) [in Ukrainian].
[Скленар І. Знищення музейної спадщини російським агресором у 2022 році: за матеріалами мас-медіа. *Український інформаційний простір*. 2023. Вип. 1(11). С. 72—

88. URL: [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279571](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279571) (дата звернення: 03.10.2024)].
30. Rishniak, O. Kulturna spadshchyna u voiennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny XX — pochatku XXI st. ta ukrainska diisnist. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 159-173 [in Ukrainian].
[Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX — початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159—173].
31. Narozhna, O.V. Do pytannia rozsliduvannia poshkodzhennia obektiv kulturnoi spadshchyny v umovakh viiny. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu: Seriiia Pravo*. 2023. T. 2. 78: 282-286 [in Ukrainian].
[Нарожна О.В. До питання розслідування пошкодження об'єктів культурної спадщини в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Право»*. 2023. Т. 2. № 78. С. 282—286].
32. Skus, O., Dzhahunova, O. Istoryko-kulturna spadshchyna Ukrainy v umovakh ekzysyent-siinoho vyklyku. *Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho: Seriiia Istoriia*. 2024. 47: 99-108 [in Ukrainian].
[Скус О., Джагунова О. Історико-культурна спадщина України в умовах екзистенційного виклику *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського: Серія «Історія»*. 2024. Вип. 47. С. 99—108].
33. Chernets, V., Dodonov, R. Zakhyst kulturnoi spadshchyny v umovakh povnomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny: uroky i perspektyvy. *Visnyk NDIU*. 2023. 1: 47-61 [in Ukrainian].
[Чернець В., Додонов Р. Захист культурної спадщини в умовах повномасштабної російсько-української війни: уроки і перспективи. *Вісник НДІУ*. 2023. № 1. С. 47—61].
34. Kuznetsova, L. Muzei Ukrainy v umovakh rosiiskoi zbroinoi ahresii. *Pytannia kulturolo-hii*. 2023. 42: 182-194 [in Ukrainian].
[Кузнецова Л. Музеї України в умовах російської збройної агресії. *Питання культурології*. 2023. Вип. 42. С. 182—194].
35. Kot, S.I. Problemy zakhystu kulturnykh tsinnosti na okupovanykh terytoriiakh Krymu ta m. Sevastopolia. *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Ma-terialy krugloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennta ta vidnov-lennia»*; m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 7-24 [in Ukrainian].
[Кот С.І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 7—24].
36. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy». *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2014. № 26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> [in Ukrainian].
[Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 03.03.2024)].
37. Kot, S. Sud shchodo «skifskoho zolota»: Shansy storin na tli mizhnarodnoho prava. *Ukrainska pravda*. 06.04.2015. URL: https://www.istpraVda.com.ua/articles/2015/04/6/148049/View_print/ [in Ukrainian].

- [Кот С. Суд щодо «скіфського золота»: Шанси сторін на тлі міжнародного права. *Українська правда*. 06.04.2015. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/04/6/148049/View_print/ (дата звернення: 05.03.2024)].
38. Strokova, L.V. Tak zvane «skifske zoloto» z krymskykh muzeiv: problema povernennia kulturnykh tsinnosti Ukrainy z Niderlandiv. *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Materialy krugloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektivy zberezhennia ta vidnovlennia»*; m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 39-44 [in Ukrainian].
[Строкова Л.В. Так зване «скіфське золото» з кримських музеїв: проблема повернення культурних цінностей України з Нідерландів. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 39—44].
39. Skifske zoloto povernuly v Ukrainu. De yoho zberihatymut. *BBS News Ukraina*. 28.11.2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cevpz4gek0no> [in Ukrainian].
[Скіфське золото повернули в Україну. Де його зберігатимуть. *BBC News Україна*. 28 листопада 2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cevpz4gek0no> (дата звернення: 01.02.2025)].
40. Kot, S. Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnosti u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX — poch. XXI st.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2020 [in Ukrainian].
[Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.].
41. Na terytorii Khersonesa okupanty zvodiad novyi amfiteatr. *Ukrinform*. 17.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3746609-na-teritorii-hersonesa-okupanti-zvodat-novij-amfiteatr.html> [in Ukrainian].
[На території Херсонеса окупанти зводять новий амфітеатр. *Укрінформ*. 17.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3746609-na-teritorii-hersonesa-okupanti-zvodat-novij-amfiteatr.html> (дата звернення: 21.03.2024)].
42. Kirilenko odernul Putina. *Minprom*. 02.08.2015. URL: <http://minprom.ua/news/190037.html> [in Russian].
[Кириленко одернул Путина. *Минпром*. 02.08.2015. URL: <http://minprom.ua/news/190037.html> (дата звернення: 21.03.2024)].
43. Yashnyi, D., Abliialimova-Chyihoz, E. Povnomasshtabna ahresiiia RF proty Ukrainy 2022. *Kulturna spadshchyna. Krymskyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. URL: <https://ciss.org.ua/ua/russian-invasion.html> [in Ukrainian].
[Яшний Д., Аблялімова-Чийгоз Е. Повномасштабна агресія РФ проти України 2022. *Культурна спадщина. Кримський інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://ciss.org.ua/ua/russian-invasion.html> (дата звернення: 21.03.2024)].
44. Podoloiak, K. Pidrobka, a ne restavratsiia. Chomu krymchany ne vpiznaiut Khanskyi palats v Bakhchysarai. *Krym. Realii*. 27.06.2024. URL: <https://ua.krymr.com/a/restavratsia-khanskyi-palats-bakhchysarai-krym/33010978.html> [in Ukrainian].
[Подолояк К. Підробка, а не реставрація. Чому кримчани не впізнають Ханський палац в Бахчисарай. *Крим. Реалії*. 27 червня 2024. URL: <https://ua.krymr.com/a/restavratsia-khanskyi-palats-bakhchysarai-krym/33010978.html> (дата звернення: 04.10.2024)].

45. Skollon, M. Vid skifiv do hotiv: Rosiia-«maroder» bahatiie, rozkopuiuchy krymski arkeolohichni pamiatky. *Radio Svoboda*. 05.07.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/crimea-archaeological-treasures-russia/31341769.html> [in Ukrainian].
[Сколлон М. Від скіфів до готів: Росія-«мародер» багатіє, розкопуючи кримські археологічні пам'ятки. *Радіо Свобода*. 05.07.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/crimea-archaeological-treasures-russia/31341769.html> (дата звернення: 11.03.2024)].
46. Dudka, N. Okupanty vidnovliat nezakonni rozkopky u Kyz-Auli — Krymskotatarskyi Resursnyi Tsentr. *Suspilne Krym*. 07.10.2024. URL: <https://suspilne.media/crimea/763639-okupanti-vidnovlat-nezakonni-rozkopki-u-kiz-auli-krc/> [in Ukrainian].
[Дудка Н. Окупанти відновлять незаконні розкопки у Киз-Аулі — Кримськотатарський Ресурсний Центр. *Суспільне Крим*. 07.10.2024. URL: <https://suspilne.media/crimea/763639-okupanti-vidnovlat-nezakonni-rozkopki-u-kiz-auli-krc/> (дата звернення: 04.10.2024)].
47. Z okupovanoho Krymu v Moskvu perevezly 38 kartyn Aivazovskoho. *Hlavkom*. 12.07.2016. URL: <http://glaVcom.ua/news/z-okupoVanogo-krimu-VmoskVu-pereVezli-38-kartin-ayVazoVskogo-361296.html> [in Ukrainian].
[З окупованого Криму в Москву перевезли 38 картин Айвазовського. *ГлаВком*. 12.07.2016. URL: <http://glaVcom.ua/news/z-okupoVanogo-krimu-VmoskVu-pereVezli-38-kartin-ayVazoVskogo-361296.html> (дата звернення: 11.03.2024)].
48. Tytova, O.M. Kulturna spadshchyna Krymu ta Donbasu za suchasnykh umov: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennia. *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Materialy krugloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Shkodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennia ta vidnovlennia»*; m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 25-32 [in Ukrainian].
[Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 25—32].
49. Zruinovano holovnyi muzei istorii Donechchyny. *Istorychna pravda*. 17.04.2024. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/21/144124/> [in Ukrainian].
[Зруйновано головний музей історії Донеччини. *Історична правда*. 17.04.2024. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/21/144124/> (дата звернення: 11.03.2024)].
50. Pohuliaievskyi, M. Zvychainyi donetskyi kontstabil: Yak tsentr suchasnoho mystetstva «Izoliatsiia» peretvoryvsia na kativniu. *Zaxid.Net*. 13.05.2021. URL: https://zaxid.net/pidpil-na_vyaznitsya_izolyatsiya_u_donetsku_fakti_foto_katuvannya_n1518832 [in Ukrainian].
[Погуляєвський М. Звичайний донецький концтабір: Як центр сучасного мистецтва «Ізоляція» перетворився на катівню. *Zaxid.Net*. 13.05.2021. URL: https://zaxid.net/pidpil-na_vyaznitsya_izolyatsiya_u_donetsku_fakti_foto_katuvannya_n1518832 (дата звернення: 22.03.2024)].
51. Savchenko, Ya., Korotkyi, T. Zlochyny proty kultury: shcho kazhe mizhnarodne pravo pro vidpovidalnist Rosii za znyshchenu spadshchynu?. *LB.ua. Doroslyi pohliad na svit*. 22.07.2022. URL: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochiny_proti_kulturi_shcho_kazhe.html [in Ukrainian].
[Савченко Я., Короткий Т. Злочини проти культури: що каже міжнародне право про відповідальність Росії за знищену спадщину?. *LB.ua. Дорослий погляд на світ*. 22.07.2022. URL: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochiny_proti_kulturi_shcho_kazhe.html (дата звернення: 22.03.2024)].

52. IV Konventsiiia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli ta dodatok do nei: Polozhennia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text [in Ukrainian].
[IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 22.03.2024)].
53. V Ukraini cherez rosijsku ahresiiu poshkodzeni 1 tysiacha 333 pamiatky kulturnoi spadshchyny. *Ukrinform*. 01.02.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3955282-v-ukraini-cerez-rosijsku-agresiu-poshkodzeni-1-tisaca-333-pamatki-kulturi.html> [in Ukrainian].
[В Україні через російську агресію пошкоджені 1 тисяча 333 пам'ятки культурної спадщини. *Укрінформ*. 01.02.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3955282-v-ukraini-cerez-rosijsku-agresiu-poshkodzeni-1-tisaca-333-pamatki-kulturi.html> (дата звернення: 01.02.2025)].
54. Dubrovenko, A. Dva roky viiny — yaki zbytky Ukrainy vid vtornhennia RF ta reitynh naibilsh postrazhdalikh oblastei. *Novyny Live*. 24.02.2024. URL: <https://fin.novyny.live/dva-roki-viini-iaki-zbitki-ukrayini-vid-vtorgnennia-rf-ta-reiting-naibilsh-postrazhdalikh-oblastei-154222.html> [in Ukrainian].
[Дубровенко А. Два роки війни — які збитки України від вторгнення РФ та рейтинг найбільш постраждалих областей. *Новини Live*. 24.02.2024. URL: <https://fin.novyny.live/dva-roki-viini-iaki-zbitki-ukrayini-vid-vtorgnennia-rf-ta-reiting-naibilsh-postrazhdalikh-oblastei-154222.html> (дата звернення: 22.03.2024)].
55. Skilky koshtiv znadobytisia Ukraini dlia vidnovlennia kultury y turyzmu: pidrakhunok YuNESKO. *TSN*. 09.03.2024. URL: <https://1plus1.ua/novyny/skilki-kostiv-znadobitsa-ukraini-dla-vidnovlennia-kulturi-j-turizmu-pidrahunok-unesko> [in Ukrainian].
[Скільки коштів знадобиться Україні для відновлення культури й туризму: підрахунок ЮНЕСКО. *ТСН*. 09.03.2024. URL: <https://1plus1.ua/novyny/skilki-kostiv-znadobitsa-ukraini-dla-vidnovlennia-kulturi-j-turizmu-pidrahunok-unesko> (дата звернення: 22.03.2024)].
56. Pasikovska-Shnass, M. Viina Rosii proty kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Doslidnytska sluzhba Yevropeiskoho parlamentu*. 01.04.2022. URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad.pdf [in Ukrainian].
[Пасіковська-Шнасс М. Війна Росії проти культурної спадщини України. *Дослідницька служба Європейського парламенту*. 01.04.2022. URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad.pdf (дата звернення: 21.03.2024)].
57. Denysiaka, O. Okupanty spalyly muzei z robotamy Marii Pryimachenko. *Lvivskyi portal*. 28.02.2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/02/28/okupanty-spalyly-muzej-z-robotamy-marii-prymachenko> [in Ukrainian].
[Денисяк О. Окупанти спалили музей з роботами Марії Приймаченко. *Львівський портал*. 28.02.2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/02/28/okupanty-spalyly-muzej-z-robotamy-marii-prymachenko> (дата звернення: 20.03.2024)].
58. Vodiany, A. Rossiya vykrala skifske zoloto z muzeiu v okupovanomu Melitopoli. *Ligza.net*. 11.05.2022. URL: <https://news.liga.net/ua/culture/news/rossiya-ukrала-skifskoe-zoloto-iz-muzeia-v-okkupirovannom-melitopole> [in Ukrainian].
[Водяний А. Росія викрала скіфське золото з музею в окупованому Мелітополі. *Ligza.net*. 11.05.2022. URL: <https://news.liga.net/ua/culture/news/rossiya-ukrала-skifskoe-zoloto-iz-muzeia-v-okkupirovannom-melitopole> (дата звернення: 20.03.2024)].
59. Khersonskyi khudozhnii muzej identyfikuvav shche odnu vykradenu rosiianamy kartynu. *Ukrinform*. 17.09.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3906585-hersonskij-hudoznij-muzej-identifikuvav-se-odnu-vikradenu-rosianami-kartynu.html> [in Ukrainian].

- [Херсонський художній музей ідентифікував ще одну викрадену росіянами картину. *Укрінформ*. 17.09.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3906585-her-sonskij-hudoznij-muzej-identifikuvav-se-odnu-vikradenu-rosianami-kartinu.html> (дата звернення: 01.02.2025)].
60. Hospodarenko, O. Pryvlasnennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy: yak rosiiany peretvoryly Kamianu Mohyly na viiskovyi trofei. *Novynarnia: Novyny Ukrainy shcho voiuie*. 15.12.2023. URL: <https://novynarnia.com/2023/12/15/kamyana-mogyly/> [in Ukrainian].
[Господаренко О. Привласнення культурної спадщини України: як росіяни перетворили Кам'яну Могилу на військовий трофей. *Новинарня: Новини України що воює*. 15.12.2023. URL: <https://novynarnia.com/2023/12/15/kamyana-mogyly/> (дата звернення: 01.02.2025)].
61. Yakobchuk, A. V Ukraini cherez viinu poshkodzheno shchonaimenshe 613 kultovykh budivel. *Slovo pro slovo*. 04.01.2025. URL: <https://slovoproslovo.info/damaged-religious-buildings-in-ukraine/> [in Ukrainian].
[Якобчук А. В Україні через війну пошкоджено щонайменше 613 культових будівель. *Слово про слово*. 04.01.2025. URL: <https://slovoproslovo.info/damaged-religious-buildings-in-ukraine/> (дата звернення: 01.02.2025)].
62. My pamiataiemo: Znyshcheni rosiiskymy okupantamy islamskyi kulturnyi tsentr v Sievierodonetsku. *Sievierodonetska viiskova administratsiia Sievierodonetskoho raionu Luhanskoï oblasti: Ofitsiyni veb-sait*. 26.07.2023. URL: https://sed-rada.gov.ua/novini-mista/mi-pamyataiemo-znishcheniy-rosiyskimi-okupantami-islamskiy-kulturniy-centr-v-sievierodonecku_26-07-2023 [in Ukrainian].
[Ми пам'ятаємо: Знищений російськими окупантами ісламський культурний центр в Северодонецьку. *Северодонецька військова адміністрація Северодонецького району Луганської області: Офіційний веб-сайт*. 26.07.2023. URL: https://sed-rada.gov.ua/novini-mista/mi-pamyataiemo-znishcheniy-rosiyskimi-okupantami-islamskiy-kulturniy-centr-v-sievierodonecku_26-07-2023 (дата звернення: 01.02.2025)].
63. Yakykh zbytkiv kulturnii spadshchyni Ukrainy zavdala rosiiska ahresiia. *Finance. UA*. 24.02.2024. URL: <https://news.finance.ua/ua/yakyh-zbytkiv-kul-turniy-spadshchyni-ukrainy-zavdala-rosiys-ka-ahresiia> [in Ukrainian].
[Яких збитків культурній спадщині України завдала російська агресія. *Finance. UA*. 24.02.2024. URL: <https://news.finance.ua/ua/yakyh-zbytkiv-kul-turniy-spadshchyni-ukrainy-zavdala-rosiys-ka-ahresiia> (дата звернення: 01.02.2025)].
64. Karlovskiy, D. Okupanty na zakhoplenykh terytoriiakh boriutsia z pidruchnykamy istorii, Stusom i Banderoiu. *Ukrainska pravda*. 24.03.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/24/7334252/> [in Ukrainian].
[Карловський Д. Окупанти на захоплених територіях борються з підручниками історії, Стусом і Бандерою. *Українська правда*. 24.03.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/24/7334252/> (дата звернення: 24.03.2024)].
65. Mykhailova, O.Yu. Pamiatnyky Ukrainy, zruinovani ta poshkodzheni okupantamy u perebihu rosiisko-ukrainskoï viiny. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/vtratiks_pamyatniki_mikhaylova_270422.pdf [in Ukrainian].
[Михайлова О.Ю. Пам'ятники України, зруйновані та пошкоджені окупантами у перебігу російсько-української війни. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/vtratiks_pamyatniki_mikhaylova_270422.pdf (дата звернення: 05.04.2024)].
66. Dolia kulturnykh pamiatok Khersonshchyny: bezpovornoto znyshcheni, peremishcheni vodoiu ta ponyshcheni eroziieiu. *Radio Kultura*. 08.06.2023. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=101621> [in Ukrainian].
[Доля культурних пам'яток Херсонщини: безповоротно знищені, переміщені водою та понижені ерозією. *Радіо Культура*. 08.06.2023. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=101621> (дата звернення: 05.04.2024)].

67. Trying individuals for genocide, war crimes, crimes against humanity, and aggression. *International Criminal Court*. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/core-legal-texts> (дата звернення: 05.04.2024).
68. Dzharparova, E. Vykonavcha rada YuNESKO pidtrymala rishennia shchodo prodovzhenia nadzvychainoi dopomohy Ukraini. *Uriadovi portal*. 22.05.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/emine-dzharparova-vykonavcha-rada-iunesko-pidtrymala-rishennia-shchodo-prodovzhennia-nadzvychainoi-dopomohy-ukraini> [in Ukrainian].
[Джапарова Е. Виконавча рада ЮНЕСКО підтримала рішення щодо продовження надзвичайної допомоги Україні. *Урядовий портал*. 22.05.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/emine-dzharparova-vykonavcha-rada-iunesko-pidtrymala-rishennia-shchodo-prodovzhennia-nadzvychainoi-dopomohy-ukraini> (дата звернення: 06.04.2024)].
69. Kramar, R. Polski muzeinyky dopomahaiut muzeiam v Ukraini. *Culture.Pl*. 08.06.2022. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/polski-muzeinyky-dopomaha%D1%96ut-muzeiam-v-ukraini> [in Ukrainian].
[Крамар Р. Польські музейники допомагають музеям в Україні. *Culture.Pl*. 08.06.2022. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/polski-muzeinyky-dopomaha%D1%96ut-muzeiam-v-ukraini> (дата звернення: 05.04.2024)].
70. Krainy Liublinskoho trikutnyka pochaly spivpratsiu z otsyfruvannia kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Ukrinform*. 06.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3482272-kraini-lublinskogo-trikutnika-pocali-spivpracu-z-ocifruvanna-kulturnoi-spadsini-ukraini.html> [in Ukrainian].
[Країни Люблінського трикутника почали співпрацю з оцифрування культурної спадщини України. *Укрінформ*. 06.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3482272-kraini-lublinskogo-trikutnika-pocali-spivpracu-z-ocifruvanna-kulturnoi-spadsini-ukraini.html> (дата звернення: 06.04.2024)].
71. Amerykanski ta polski orhanizatsii dopomahaiut riatuvaty ukrainsku kulturnu spadshchynu. *Radio Svoboda*. 23.02.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dopomoha-spadshchyna-viyna-kultura/32291369.html> [in Ukrainian].
[Американські та польські організації допомагають рятувати українську культурну спадщину. *Радіо Свобода*. 23.02.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dopomoha-spadshchyna-viyna-kultura/32291369.html> (дата звернення: 05.04.2024)].
72. U Paryzhi prezentuvaly proiekt pro ruinuвання kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh viiny. *Bukvy*. 14.12.2023. URL: <https://bukvy.org/u-paryzhi-prezentuvaly-proiekt-pro-rujnuвання-kulturnoyi-spadshchyny-ukrayiny-v-umovah-vijny/> [in Ukrainian].
[У Парижі презентували проєкт про руйнування культурної спадщини України в умовах війни. *Букви*. 14.12.2023. URL: <https://bukvy.org/u-paryzhi-prezentuvaly-proiekt-pro-rujnuвання-kulturnoyi-spadshchyny-ukrayiny-v-umovah-vijny/> (дата звернення: 05.04.2024)].
73. Minkult i NAZK pochynaiut poshuky vykradenykh z Ukrainy pid chas viiny predmetiv mystetstva. *Radio Svoboda*. 02.02.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-minkult-nazk-ukraiina-vukradeni-predmety-mystectva/32252101.html> [in Ukrainian].
[Мінкульт і НАЗК починають пошуки викрадених з України під час війни предметів мистецтва. *Радіо Свобода*. 02.02.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-minkult-nazk-ukraiina-vukradeni-predmety-mystectva/32252101.html> (дата звернення: 06.04.2024)].

Надійшла / Received 01.02.2025

Ihor VOZNYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Professor at the Department of Philosophy and Cultural Studies,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine)

www.voznyj.igor@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5808-7127>

PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

The aim is to analyze the scale of destruction of Ukraine's cultural heritage in the conditions of the Russo-Ukrainian war, which is increasing and reaching irreparable losses, to identify threats to Ukraine's cultural heritage sites, to consider facts indicating frequent violations of international treaties and conventions related to the protection of cultural values on temporarily occupied territories of Ukraine, and to develop possible ways of restoring the damaged cultural heritage in the post-war period, using the experience of countries that have experienced armed conflicts, which will help integrate Ukraine into the world cultural community. **The research methodology** is based on the application of general scientific methods of historical and logical research, methods of comparative and statistical analysis (when studying various stages of the Russo-Ukrainian war and the degree of destruction of cultural monuments), the principle of objectivity using historical-systemic and comparative-historical methods (when putting forward the use of the experience of other states that have historically passed the war phase), synergetic, cultural, and axiological approaches (to draw parallels of the historical-social and moral-spiritual variety), and cognitive principles. Documents systematizing the mechanisms of cultural heritage protection are studied based on content analysis methodology. **The scientific novelty** of the research lies in determining the reasons for attacks on Ukraine's cultural heritage sites, starting from covert aggression to the open phase of the war of Russia against the sovereign state of Ukraine from 2014 to 2024. Significant experience in overcoming the consequences of the destruction of cultural heritage in countries that have experienced armed conflicts has been analyzed. The activities of UNESCO and other international governmental and non-governmental organizations in improving international humanitarian law in the new conditions of global realities and developing effective mechanisms for protecting cultural heritage sites in the context of the Russian Federation's war against independent Ukraine have been considered. The problem of restitution of cultural values seized by the Russians in temporarily occupied territories has been analyzed. The main directions of the Ukrainian government's and other monument protection institutions' activities regarding the preservation, restoration of destroyed, and return of stolen cultural values and objects of cultural heritage in the conditions of war and post-war conditions have been outlined. **The main results.** The full-scale invasion of the Russian Federation in February 2022, as a continuation of the *hybrid war*, became the biggest challenge for Ukrainian culture throughout the existence of independent Ukraine. Contrary to the entire civilized world, the Russians violated the principles of international security. It has become a global geopolitical danger for world civilization. From the first days of the war, UNESCO and various state and non-governmental organizations of the countries of the world community supported our country in overcoming the destructive consequences of armed conflict regarding cultural heritage. The protection of cultural heritage sites as material evidence of the great history of Ukrainians and an integral part of the world's cultural heritage has become one of the strategic directions in countering Russian expansion. Various projects and grant programs are being developed for the preser-

vation and restoration of cultural objects, both in the territories controlled by Ukraine and temporarily occupied. At the same time, ideally, Ukraine should use the experience of effective protection of cultural heritage sites by those countries that once faced similar challenges, that is, were influenced by military actions. Ukraine should become the initiator and active participant in creating an effective system for protecting cultural heritage and developing modern mechanisms of international law related to this issue. Today, Ukrainian monument protection services, law enforcement agencies, and non-governmental organizations, in conditions of military confrontation, should strengthen monitoring of the situation in temporarily occupied territories and document crimes against cultural objects to subsequently demand from the Russian aggressor the return and restoration of lost material and non-material values. And this will inevitably happen because Ukraine will win. **The prospects for further studies** are determined by the relevance of studying mechanisms for accounting for lost cultural heritage sites and developing strategic directions for the preservation and restoration of such sites, taking into account global experience.

Keywords: *cultural heritage, Russo-Ukrainian war, museums, religious and artistic buildings, international humanitarian law, UNESCO.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.121>
УДК 303.446.4:(430+477)“189/191”

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ зарубіжних джерел з історії України, Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
potulnytskyva@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

ПРОЄКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ВІД РОСІЇ У СВІТАІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЙ ПРОВІДНИХ НІМЕЦЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ІЗ КІНЦЯ ХІХ ст. ДО 1918 р. *

Мета — розглянути сукупність дослідницьких ідей низки німецьких інтелектуалів від кінця ХІХ ст. до 1918 р. щодо причин і підстав української незалежності з виведенням міркувань стосовно можливостей, шляхів, способів її досягнення. **Методологія** базується на використанні концепції генерацій соціолога К. Мангайма та ідей історика Р. Шарт'є про соціальну й інтелектуальну обумовленість відмінних артикуляцій серій дискурсу. **Наукова новизна**. Вперше подається цілісне комплексне осмислення ідей та концепцій німецьких

* Дослідження стало можливим завдяки сприянню Фонду Александра фон Гумбольдта. Автор висловлює щирі вдячності цій інституції за надану змогу зібрати матеріали для статті в архівах і бібліотеках Німеччини, а професорові Ляйпцизького університету Штефану Родевальду — за підтримку проєкту та нагоду апробувати його на спільному коло-квіумі кафедр новітньої історії (завідувач проф. Д. ван Лаак) і середньовічної та ранньомодерної історії (завідувач проф. Ш. Родевальд), що відбувся 18 жовтня 2023 р.

Цитування: Потульницький В. Проекції української незалежності від Росії у світаї концептуалізацій провідних німецьких інтелектуалів із кінця ХІХ ст. до 1918 р. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 121—140. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.121>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

інтелектуалів щодо можливих проєкцій української незалежності з проведенням їх широкого порівняльного аналізу. Виокремлюються тенденції, які намітились у німецькій науці щодо можливостей здобуття українцями незалежності. **Висновки.** Досліджуються історіософський (Е. фон Гартман, О. Гетч, П. Рорбах) та геополітичний (Ф. Науман, А. Пенк, М. Вебер) напрями в німецькій інтелектуальній історії. Погляди їх чільних представників сформували в рамках кожного напрямку окремий дискурс української самостійності, з обговоренням різних можливостей України здобути незалежність, відмінним баченням шляхів і способів її досягнення. Поряд із тотожними умовиводами, яких доходили німецькі інтелектуали, стверджуючи про обґрунтованість претензій України на незалежне від Росії національно-державне існування, визначено й істотні відмінності між обома дискурсами. В контексті обговорення причин і підстав української самостійності представники історіософського напрямку висували цивілізаційну (соціокультурні відмінності) та культурологічну (вищість / нижчість, зростання / занепад) концептуалізації, натомість репрезентанти геополітичного наголошували на пріоритеті саме геополітичного (самодостатність просторового розміщення) чинника. Щодо можливих способів здобуття незалежності України «геополітики» визначали в її союзники низку об'єднань європейських держав чи створення суміжної з Росією буферної країни — подібно до Болгарського царства, «історики» ж у ролі союзників України на шляху до самостійності пропонували або Румунське королівство, або Польщу та Фінляндію.

Ключові слова: *німецька інтелектуальна історія, покоління німецьких інтелектуалів, геополітика, історіософія, незалежність від Росії, причини й підстави незалежності, шляхи та способи досягнення незалежності.*

Як визначають сучасні дослідники, інтелектуальна історія пов'язана з різноманітними науковими напрямами. Найбільш важливими серед них виступають історіософія, історія дискурсу, політичної думки, концептуальна історія й т. п. [1].

Обравши як предмет нашої уваги історіософський і геополітичний напрями німецької інтелектуальної історії, котрі як дослідницькі дисципліни концептуально та змістовно розвинулися в XIX ст., ми наголошуємо на декількох обставинах. По-перше, в німецькій інтелектуальній історії існувала традиція вивчення українців як окремого етносу зі власними мовою, культурою, історією. Ця традиція тривала у XVII—XVIII ст. і була відновлена у середині XIX ст. за часів О. фон Бісмарка. По-друге, хоч у німецькій історичній науці вже порушувалася проблема дослідження образу України саме з німецької перспективи, автори обмежувались або переліком та хронологічною систематизацією виданих істориками праць, або дослідженням спадщини окремих науковців (наприклад, О. Гетч чи П. Рорбах), або оглядом публіцистики про Україну в роки Першої світової війни [2; 3, с. 54—70; 4; 5, с. 40—53, 218—229]. Вони не визначали й не досліджували ані окремі напрями німецької інтелектуальної історії з висвітленням їх представниками проблеми України, ані проводили аналіз бачення чільними репрезентантами цих напрямів феноменів нації, держави, територіальних кордонів, національної та регіональної ідентичності на українському прикладі.

Це твердження стосується й української історіографії, де лише декілька авторів у тій чи іншій мірі розглядали поодинокі аспекти зазначеної проблеми. Тут слід згадати спробу подати в окремих загальних нарисах геополітичні погляди європейських науковців, серед яких і німці Ф. Науман, М. Вебер [6], висвітлити

теоретичне обґрунтування концепції Східної Європи на початку XX ст., запропоноване О. Гетчем [7, с. 39—40, 51—54, 57—62], опублікувати та прокоментувати його листування з М. Грушевським [8], з'ясувати відгомін праць Е. фон Гартмана на Галичині [9]. Звертали увагу на погляди останнього й українські інтелектуали початку XX ст., описуючи ідеї німецького теоретика в контексті їх впливу на галицьку політику [10, с. 111—116; 11] та висвітлюючи еволюцію поглядів О. фон Бісмарка на українське питання [12].

Опрацювання основної літератури, дотичної до досліджуваного у цій статті питання, свідчить, що комплексне бачення групою німецьких інтелектуалів можливих проекцій здобуття української незалежності з проведенням широкого порівняльного аналізу ідей і концепцій, виокремленням у них тенденцій, які намітилися з цієї проблеми в німецькій науці, не було осмислене та проаналізоване як цілісність ані у зарубіжній, ані у вітчизняній історичній науці.

Вчені та публіцисти, чиї погляди розглянемо нижче, працювали на часовому відрізку від кінця XIX ст. до 1918 р. Одні з них будували свої дослідження, використовуючи геополітичні підходи, інші — історіософські та історичні, тож умовно називатимемо їх «геополітиками» й «істориками». Вони належали приблизно до одного за віком покоління інтелектуалів, а їхні студії сформували окремі напрями в німецькій інтелектуальній історії. В рамках кожного існував дискурс української самостійності з обговоренням різноманітних можливостей України здобути незалежність, формулюванням відмінних візій щодо шляхів і способів її досягнення.

Аналізуючи теоретичну спадщину інтелектуалів, методологічно використовуватимемо вчення німецького та британського соціолога К. Мангайма про «генераційні союзи» й детермінанти належності поколінь до спільного «просторово-часового виміру» [13, с. 302—307], а також ідеї французького історика Р. Шарт'є щодо правил функціонування дискурсу в рамках соціальних відносин у суспільстві [14, с. 18]. Хронологічні рамки статті визначаються часом написання німецькими інтелектуалами першої (1889 р.) та останньої (1918 р.) з аналізованих дослідницьких праць. Розглянемо спадщину трьох представників кожного з означених вище напрямів інтелектуальної історії: для «істориків» це Е. фон Гартман, О. Гетч, П. Рорбах, для «геополітиків» — Ф. Науман, А. Пенк, М. Вебер. Такий підхід дозволить продемонструвати відмінності щодо теоретичного, термінологічного, концептуального бачення ними порушеної проблеми.

Проекції української незалежності німецькі інтелектуали обґрунтовували як вірогідні можливості виходячи з певних міркувань. Ці можливості розглядали комплексно в контексті вирішення питань щодо підстав, передумов, які давали Україні право на незалежність, пошуку найкращих сценаріїв для цього, а також їх обґрунтування відповідно до інтересів Німеччини.

Підстави та передумови незалежності України від Росії

Обґрунтовуючи легітимність української самостійності, німецькі інтелектуали враховували як причини, так й аргументи, котрі, на їхню думку, надавали Україні право на власне національно-державне існування.

Історіософський дискурс. Першим із німецьких учених, хто з історіософського погляду спробував розглянути можливості здобуття українцями незалежності від Росії, став філософ *Едуард фон Гартман* (1842—1906 рр.), який був консультантом О. фон Бісмарка з наукових питань. Висуваючи ідею щодо потреби утворення незалежної Української держави, він наводив свої аргументи: необхідність захисту галицьких русинів від спроб Росії їх «визволити»; порятунком України від її подальшого знищення російським пануванням.

Учений робив прогностичний висновок щодо майбутніх планів Росії, які вона намагалася реалізувати під час Першої світової війни — «звільнити» галицьких русинів як нібито «росіян» від австрійського володарювання та об'єднати їх з іншими суб'єктами українського походження в Російській імперії в єдину національну цілість [15, с. 36]. Е. фон Гартман наполягав, що «для отримання більшої безпеки від агресивних прагнень Росії та її мрії про світове панування в майбутньому, в усякому разі цей абсурд (російські політичні прагнення — *В. П.*) треба відвернути від Європи» [15, с. 37].

Опертям гартманівської історіософської парадигми був висновок про те, що «Великоросія» стала прямим генетичним продовженням північної частини Кипчацького улусу, або Золотої Орди [16, с. 284]. «Росіяни, — зазначав він, — навіть не роблять жодної таємниці з того, що російську панславістську державу вони здатні уявити собі лише як націонал-російську, в якій усі інші слов'яни будуть поглинуті російською культурою» [16, с. 306].

Досягнення цієї мети для Російської імперії вможливиться, на думку Е. фон Гартмана, лише шляхом докорінної денаціоналізації та суцільного російщення, загальної декультуризації всього неросійського населення західної частини цієї держави [17, с. 2]. Така політика пояснюється тим, що спроба денаціоналізувати культури уявлених народів «лише тоді буде перспективна, коли вона (Росія — *В. П.*) запропонує культурну силу, що значно перевершує їх у духовному чи матеріальному відношенні. Російське ж панування не є таким аналогом, оскільки культура всіх без винятку неросійських західних теренів сягає значно вище середнього щабля розвитку російської культури» [17, с. 2]. Підкреслюючи органічність «азіатської сутності росіян», учений робив висновок, що «Росія повинна перенести головну точку своїх політичних інтересів в Азію, знайти свій власний світ і впорядкувати його, та дати мир Європі» [18, с. 405].

Е. фон Гартман уважав, що досить промовисто вказує на відмінну від росіян українську національну ідентичність також і різність водних артерій — Волга і Дніпро, вздовж яких оселилися обидва народи [16, с. 296; 17, с. 2]. На думку німецького філософа, «з географічної й торговельно-політичної візії кожна з цих тери-

торій (тобто російська, українська, білоруська — *В. П.*) цілком може обійтися без іншої, не втративши жодної передумови для існування та процвітання» [17, с. 2].

З історіософської перспективи трактував проблеми українсько-російських взаємин і німецький історик та публіцист *Отто Гетч* (1876—1946 рр.), який зазначав, що свої дослідни на відповідну проблематику він розпочав 1905 р. Для цього він відвідував Галичину та південь України, підтримував контакти з М. Грушевським, Д. Багалієм, І. Франком [19, с. 35—36]. У «Журналі східноєвропейської історії» («*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*»), який почав виходити друком з осені 1910 р., вів розділ «Малоросія», де висвітлювалися питання української історії.

Щодо Росії О. Гетч продовжував розглядати проблеми континентальної належності її культури та цивілізації, порушені ще Е. фон Гартманом. Утім, на відміну від свого попередника, зазначав, що «російська історія була й залишається історією європейського народу, але Європою на азійському ґрунті» [20, с. 6]. О. Гетч говорив про заборону української мови в Російській імперії, про політику російщення, спрямовану проти українців, згідно з якою «українська нація мала припинити своє існування». Ці висновки спонукали вченого позитивно оцінювати перспективи українського самостійницького руху. У статті, котра вийшла відразу після початку війни у серпні 1914 р. на шпальтах правоконсервативної «Газети Хреста» («*Kreuzzeitung*»), він зазначав: «Якщо німецькі війська підуть у наступ, серед малоросів розгориться вогонь, котрий зараз тліє» [21, с. 24].

Продовжив тему О. Гетч, видавши 1917 р. монографію, присвячену головним чином полеміці з професором Марбурзького, згодом Тьубінгенського університетів Й. Галлером [19]. Відповідаючи на твердження останнього, що шукати витоки України необхідно в добі розвинутого середньовіччя, автор переконував щодо пізніших часів, обстоюючи ідею локалізації України як етнічного та політичного феноменів у так званій Гетьманщині, на Середньому й Нижньому Дніпрі та на землях на захід від цієї ріки. Саме козацтво, на думку історика, започаткувало національно-державницьке життя України та отримало на нього право [19, с. 37, 58, 62]. Відповідно до цього твердження німецький учений підкреслював, що «українці вимагали від своїх давніх ворогів (тобто росіян і поляків — *В. П.*) тільки свої старі історичні та національні права» [20, с. 466].

Уродженець Курляндії *Пауль Рорбах* (1869—1956 рр.), який навчався в Дерпті, а згодом у Берліні в істориків Г. фон Трайчке та Г. Дельбрюка, розпочав свою кар'єру як політичний журналіст у «Пруському щорічнику» («*Preußische Jahrbücher*») і продовжив її як редактор у часописах «Допомога» («*Hilfe*»), «Час» («*Zeit*»). Ця робота вивела його й на проблеми дослідження історії Росії, під час подорожей якою зустрічався з групою українців-депутатів Державної думи [22, с. 22—34, 96, 181]. В роки Першої світової війни працював в інформаційному бюро Морського міністерства (до травня 1915 р.), а згодом (до 1917 р.) у відділі преси МЗС. Засновник Німецько-українського товариства (1918 р.). Автор проекту земельної реформи для Української Держави П. Скоропадського.

У працях 1915—1917 рр. П. Рорбах, окрім аргументів на користь відділення України від Росії, висував й історіософські міркування як дослідник східноєвро-

пейського простору. Він доводив, що, на відміну від Москви, Київ — найдавніша столиця Русі — природне руське місто, яке має старі корені. Два століття монгольського правління спричинили утворення на теренах Київської Русі двох відмінних «рас»: слов'янської в Києві та слов'яно-монгольської, зосередженої навколо Москви. «Саме українці, — зазначав публіцист, — як слов'янське плем'я, спромоглися в IX та X ст. побудувати між Карпатами й Доном первісну руську державу» [23, с. 55]. «Україна є справжньою старою Руссю, — писав він в іншій праці, — яка охоплює Велике князівство Київське та сусідні землі; навпаки ж Великоросія або Москва лише пізніше, з XII і XIII ст., стала країною, що колонізувала та слов'янізувала фінські землі» [24, с. 5]. На думку автора, українці набагато більше належать до Європи, що виявляється у сутності їх духовного складу, аніж росіяни [23, с. 55].

П. Рорбах обстоював диференціацію трьох різних «Росій»: молодшої, або московської (котра зрештою «проковтнула» дві інших); старшої, або української; а також західний регіон, який історично й культурно взагалі не Росія, а складова «Міжєвропи» («Zwischeneuropa») — по суті східна периферія німецько-західнослов'янських, католицько-протестантських західних обширів [25, с. 12]. Під цим «східним краєм західної землі», який, на думку автора, не був ані російським (хоч і належав до європейської частини цієї держави), ані українським, історик розумів територію Фінляндії, Литви, Польщі [26, с. 97].

Відмінність між «московською» й «українською» «Росіями» полягала, за П. Рорбахом, у тому, що вони дуже різні, хоч і залишаються одна при одній. Автор підкреслював, що Україна як оборонна держава управлялася своїми власними князями, які називалися гетьманами, і саме в такому становищі потрапила в московське підданство [26, с. 83—84, 88]. Оцінюючи союз І. Мазепи з Карлом XII, зазначав, що міркування короля «з воєнного та політичного поглядів були цілковито вірними, коли він ухвалив рішення припинити російське володарювання» над Україною [24, с. 5]. Тому-то гетьман, аби врятувати свободу своєї землі, вирішив, що краще бути у васальній залежності від далеких шведів, аніж від сусідньої Москви [27, с. 48].

Серед важливих факторів, які виразно промовляли щодо права українців на незалежність, П. Рорбах називав політичну автономію Лівобережжя, яка навіть під зверхністю Росії зберігалася до кінця XVIII ст. [23, с. 56; 28, с. 16—17].

Геополітичний дискурс. Теоретик Фрідріх Науман (1860—1919 рр.) в основу своїх геополітичних побудов поклав наявне в німецькій науці поняття «Серединна Європа» («Mitteleuropa»), котра мала утворитися в результаті добровільного об'єднання суверенних країн на основі взаємних договорів. Лише два питання залишалися на розгляд спільної влади: економічне планування й оборона [29, с. 32, 232, 249]. Концепція науманівської «Серединної Європи» постала з переконання її творця, що для Німеччини виключене порозуміння, з одного боку, з Францією, яка зв'язала свою долю з Англією, а з іншого, — зі «східним природним ворогом», тобто «московським колосом».

У низці статей редакovanого Ф. Науманом журналу «Допомога» («Hilfe») мислитель обґрунтовував поняття «Серединної Європи» як об'єднання Німеччини з

Австро-Угорщиною, довкола яких згодом мають гуртуватися країни й народи, що лежать на захід від Росії. В першу чергу це «стосується румунів і болгар, так само — фінів, литовців, естонців, поляків, рутенців (українців — *В. П.*) у Росії» [30, с. 464].

Розгортаючи своє бачення нової спільноти, Ф. Науман висував цементуючий принцип, покликаний, на його думку, злучити всі народи «Серединної Європи», — не лише географічна їх належність до єдиного «середньоевропейського ареалу», але й певний спільний «середньоевропейський тип» єдиної «групи народів Серединної Європи» («*Menschheitsgruppe Mitteleuropa*»). Цей тип визначався, попри конфесійні, національні та мовні відмінності, гомогенністю соціокультурного ландшафту й економічних структур, а також однаковою трудовою етикою, схожими «господарським темпераментом», «господарчим характером» [29, с. 166]. Усе це дало авторові підстави стверджувати про існування «нової середньоевропейської господарської держави, яка потребує свого власного господарського об'єднання в майбутньому» [29, с. 252].

Ф. Науман рішуче відкидав будь-яку можливість союзу Німеччини з Росією, оскільки проміжні між ними нації внаслідок географічного розташування, а особливо історичної долі вимушені орієнтуватися на одну з цих держав, належати до їхніх сфер впливу та блокуватися з ними. «Що російським не хоче, або не може бути, — писав геополітик, — мусить стати середньоевропейським» [30, с. 869]. До таких «проміжних націй» Ф. Науман зараховував й українців австрійської Галичини, які історично тяжіли до австро-німецької, а не російської культури. «Австрійські та угорські слов'яни (чехи, поляки, рутенці (українці — *В. П.*), словаки, словенці, далматинці), так само як й угорські румуни, очікували від самого початку їхнього об'єднання з німцями Райху (у середньоевропейському союзі — *В. П.*) не надто багато... Але, на щастя, їхня симпатія до росіян ще менша, аніж до німців, і вони охоче воліють залишатися австрійцями, проте вони звинувачують світовий порядок, який їх загалом спонукає шукати власне місце між двома такими чужими могутніми потугами (німцями й росіянами — *В. П.*)» [29, с. 19].

З позицій геополітики розглядав проблеми України географ *Альбрехт Пенк* (1858—1945 рр.). Окрім наукової роботи він активно займався й політичною діяльністю [31, с. 100, 102]. Ще під час Першої світової війни у співпраці з німецькою армією заснував на захоплених територіях «наукові державні комісії», які по суті мали складати опис майбутніх зон впливу [32, с. 21—22].

Концептуально при визначенні геополітичного місця України у Центрально-Східній Європі А. Пенк керувався думкою, що «для окреслення державно визнаних кордонів тієї чи іншої території завжди існують два початкових пункти: можна виходити від суб'єктів держави, а саме населення, або від конкретної землі, на котрій воно проживає. В першому випадку окреслення буде більш історико-політичним, у другому — більш географічним» [33, с. 105]. До історико-політичних обставин, які мають визначити справжнє розташування України в Європі, відносив відмінності від Росії. Вчений був переконаний, що останню насамперед характеризує домінуючий вплив орієнтального татарського панування, який там укорінився й через століття дав про себе знати. Натомість «західні руські князівства» ввійшли

в контакт із західною культурою [34, с. 470]. Якщо для Росії притаманне насильство [35, с. 29], то в Україні такого аж ніяк не спостерігалось. Навпаки, українці, тікаючи від польського гніту, утворили за дніпровськими порогами вільну козацьку республіку. Під впливом козацтва розвинулось українське державне життя, й у XVII ст. Україна прийшла до (щоправда тимчасового) розквіту [34, с. 471].

На основі проведеного аналізу історико-політичних і природних відмінностей між центрально-східноєвропейськими народами, німецький географ визначив три головні регіони: «Ближня» («Vordereuropa»), «Середня» («Zwischeneuropa»), «Далека» («Hintereuropa») Європа, а також спеціальну зону між Карелією й Азовським морем — «Варязьку смугу» («Varangian Fringe») [36, с. 40]. За таким поділом Польща, Україна та Росія відносилися до трьох різних регіонів. Так, уся Польща опинялася у Середній Європі, причому в її німецькій частині. Етнічні ж українські землі, розділені на той час між Австро-Угорщиною та Росією, — у німецькій Середній Європі (західні), у «сарматській» Середній Європі (центральні), у «Варязькій смузі» (східні). Позитивним фактором, що свідчив про оптимістичний сценарій для майбутнього України, було те, що вона, на думку А. Пенка, належала більше до Середньої, ніж до Східної Європи [34, с. 468].

До «Варязької смуги» потрапляли й деякі північно-західні російські землі, включно з Карелією, Новгородом, Петербургом. Натомість решта європейських територій Росії опинилися в «Далекій Європі». Цією «Варязькою лінією» А. Пенк відокремлював «великоросів» від білорусів і «малоросів», наголошуючи, що вона становить ефективний «антропогеографічний кордон» для розмежування цих народів, що засвідчує законність українських претензій на незалежний державний розвиток [37, с. 25, 31]. «Варязька смуга, — зазначав геополітик, — це історико-етнографічний західний кордон сучасної Великоросійської держави» [37, с. 24—25]. Причому він підкреслював, що Середня Європа переважно заселена саме українцями разом із білорусами, а не росіянами, яких тут обмаль [36, с. 28—29]. На думку автора, ця Середня Європа, що простягнулася від Білого моря до Босфору, та до якої відноситься більшість українських земель, стала «справжнім хребтом Європи» [36, с. 1, 40].

Універсальний учений і водночас політик ліберального напрямку *Макс Вебер* (1864—1920 рр.) на початку XX ст. та особливо в роки Першої світової війни написав чимало публіцистичних праць, в яких спробував осмислити з перспективи геополітики можливість здобуття українцями самостійності. Він обстоював ідею створення між Росією й Німеччиною низки буферних незалежних держав (до числа яких мала входити також Україна), та обґрунтовував подібну необхідність, аналізуючи політику Росії відносно українців [38, с. 513].

М. Вебер відзначав факт потужної політики російщення, яку століттями проводила Росія щодо українців, її почасти успішні результати [39, с. 259]. Називаючи такі заходи «найлютішим гнобленням» [40, с. 202], учений зауважував, що «лише проблема автономії приблизно тридцяти мільйонів малоросів є пунктом, на якому затамовують подих навіть найпослідовніші (російські — *В. П.*) демократи» [39, с. 270].

У своїх працях М. Вебер досить часто згадував про азійську сутність Росії та росіян, що особливо яскраво виявилася у жорстоких практиках російської поліції [41, с. 318—320, 442, 676]. Але імперія, на його думку, вже не була такою сильною як раніше, більше нагадуючи канатохідця, котрий мусить продовжувати рух, адже мить слабкості може обернутися фатальним падінням. У цьому русі вона покладається на бюрократію й поліцію, проте саме ці структури водночас і знищують Росію [39, с. 353].

Вибудовуючи бачення майбутнього України в повоєнній Європі, М. Вебер насамперед констатував, що слід затаврувати вороже ставлення росіян до слов'ян загалом, включно з українцями, засудити поводження російських військ на слов'янських землях [38, с. 284]. Російська армія, на думку вченого, тому так зацікавлена у продовженні війни, зокрема на українській етнічній території, оскільки саме Україну вона «під приводом звільнення» матиме змогу й надалі жорстоко грабувати [42, с. 324]. Тож М. Вебер трактував Україну як таку, що перебуває в колоніальній залежності від Росії, та відводив їй місце в одному ряду з Польщею, Литвою, Фінляндією й іншими тогочасними колоніями (Ірландією, Мальтою, Єгиптом, Персією тощо). Водночас він підкреслював, що російське панування над українцями було по суті зловживанням нижчої культури над вищою, оскільки Україна, як і решта європейських колоній Росії, «мають свою власну дуже давню культуру, котра принаймні більш передова, ніж російська» [38, с. 498; 42, с. 90, 175].

Шляхи та способи здобуття Україною незалежності

Обґрунтовуючи різноманітні підстави, які, на їхню думку, надавали Україні право відокремитися від Росії і стати незалежною державою, німецькі вчені й публіцисти розглядали також різні сценарії та моделі, що могли б забезпечити такий результат.

Історіософський дискурс. Щодо територій, населених східноєвропейськими націями, *Е. фон Гартман* визначав їх як амбівалентні, що грає як на руку Німеччині, так і Росії. З одного боку, він попереджав, що землі, заселені східноєвропейськими націями Російської імперії, слугують для неї лише «міцним аванпостом для стратегічних операцій на Заході», адже «наступальну війну проти Заходу Росія розглядає як національну необхідність» [16, с. 303]. З іншого ж боку, саме ці завойовані народи водночас є справжніми партнерами «Середньоевропейського мирного союзу» («Mitteleuropäische Friedensbund») по той бік російського кордону [15, с. 38]. Намагаючись диференціювати, що для Російської імперії є своїм, азійським, а що чужим, тобто європейським, мислитель стверджував, що при майбутньому перекиюванні Європи Фінляндія має бути прилучена до Швеції, Бессарабія — до Румунії, а на прибалтійських землях слід створити самостійне Балтійське королівство, як і на південних — подібне ж незалежне Київське. Намічаючи географічні межі майбутньої самостійної України, вчений проводив їх по лінії Вітебськ — Дніпро — Курськ — Саратов — Волга — Астрахань. Натомість басейни річок Дніпро і Прут мають стати частиною Київського королівства [15, с. 37—38].

Перегляд політичної мапи Східної Європи шляхом заснування незалежних Польщі, Балтійського (у складі Естляндії, Ліфляндії, Курляндії) та Київського (або Дніпровської держави) королівств не лише слугуватиме, на переконання Е. фон Гартмана, справі захисту європейської культури й цивілізації, але закладе фундамент для створення антиросійського військового блоку, де Швеція та Балтійське королівство мають отримати гарантії безпеки супроти Росії зі сторони Німеччини, а Україна й Румунія — з боку Австро-Угорщини [16, с. 300, 322]. На нашу думку, ідея, що для здобуття незалежності від Росії Київське королівство має об'єднати свої зусилля з Румунією, ґрунтувалася на кількох політичних міркуваннях. По-перше, можливий у майбутньому похід росіян на Константинополь, першою жертвою якого були б румуни, змусила останніх шукати союзників, таких як Австро-Угорщина, Німеччина [43, с. 47]. По-друге, після франко-прусської війни 1870—1871 рр. і Берлінського конгресу 1878 р. Німеччина продовжувала залишатися головним економічним партнером Румунії та її основним кредитором [44, с. 514]. По-третє, підтримка Берліна (що означало підтримку О. фон Бісмарка) не була благодійністю. Троїстий союз прагнув убезпечити південно-східний фланг у передбачуваному протистоянні з Росією. Розташована між Австро-Угорщиною та Росією Румунія, яка контролювала Карпати, Нижній Дунай, мала вихід до Чорного моря повністю підходила союзникам. Це була найбільша держава Південно-Східної Європи як за територією, так і за населенням [44, с. 514—515].

Хоч Е. фон Гартман і не конкретизував, які династії мали б правити в Балтійському та Київському королівствах, він наголошував, що заснування двох нових монархій і геополітичне переоблаштування Європи жодним чином не зашкодить самій Росії, ба навіть навпаки — оздоровить її [16, с. 324]. «Попередньо окреслене зменшення Росії, — розвивав свій висновок учений, — на 16,3 млн неросійських жителів (німців, євреїв, литовців — *В. П.*) і на 18 млн білорусів та малоросів, об'єднаних у Київське королівство, тобто спричинення загальних втрат (для Росії — *В. П.*) у понад 34 млн людей, забезпечить зростання оборонних сил мирного Середньоевропейського союзу, і буде достатнім, щоб дати зрозуміти навіть найбільш зятому російському мрійникові про світове панування, що в Європі є засоби не допустити цього» [16, с. 323]. На переконання автора, «Київське королівство справді матиме зі своїми вісімнадцятьма мільйонами мешканців усі необхідні передумови для політичної незалежності та самоствердження» [17, с. 2].

Вже по смерті вченого його дружина Альма фон Гартман підкреслювала, що її чоловік добре усвідомлював важкість шляху неросійських народів до звільнення з-під ярма імперії. В її коментарях до міркувань філософа проходила думка: для українців найголовніша проблема полягає в тому, що росіяни всіма можливими способами перешкоджають формуванню й розвитку української самостійницької суспільно-політичної візії. Якби вона проіснувала впродовж більш-менш тривалого часу, відокремлення України від «Волзької держави» стало би для українців мало не автоматичною справою всупереч усім уніфікаторським та нівеляційним зусиллям із боку Росії [45, с. 516].

О. Гетч, оцінюючи у грудні 1914 р. у меморандумі «Думки про політичні цілі війни» («Gedanken über die politischen Ziele des Krieges») перспективи українського руху, писав: «Не підлягає сумніву, що після великих поразок Росії — але лише після них, а не синхронно з австро-німецькими діями, — можна думати про революційне відокремлення Фінляндії, балтійських провінцій, Польщі [...] та, можливо, також України й Кавказу»¹. Хоча народи, які заселяють згадані терени, і поділяються на ворожі німцям (латиші, естонці, румуни), на щонайменше не налаштованих до німців дружньо (литовці, поляки), з одного боку, та на євреїв й українців, котрі щиро приязні до німців — з іншого, вони готові зустріти Німеччину як визволительку, оскільки найбільш ворожою для себе вважають російську експансіоністську ідею. Автор водночас підкреслював, що на момент написання меморандуму великі маси євреїв та українців через брак культури й організації ще не можна серйозно брати до уваги².

Свою переконаність щодо можливого розпаду Росії О. Гетч підкріплював міркуваннями, що це «держава багатьох національностей навіть більше, ніж Австро-Угорщина» [46, с. 20]. Окрім 70 млн «великоросів», у 170-мільйонній імперії проживають також «малороси», поляки, німці, фіни, румуни, естонці, литовці, латиші, яких автор називав «найважливішими народами іншого походження» [46, с. 10, 20]. Всі вони не відчувають щодо російської держави ані любові, ані громадянського обов'язку, однак не всі перебувають у ворожості до неї. Одні, більш свідомі, ненавиділи у цій державі владу, котра брутально нищила їхню давню культуру. В інших жеврів прихований гнів через столітні утиски. «В будь-якому випадку, — робив висновок мислитель, — загалом тут у наших російських противників уразливе місце, що матиме велике значення в майбутньому» [46, с. 20]. Серед названих вище народів українці, на думку автора, вирізнялися тим, що «впродовж своєї історії виявили державотворчі здібності»³.

Водночас, незважаючи на історичну тяглість державотворчих зусиль українців, О. Гетч за чверть століття після Е. фон Гартмана повторив думку останнього про необхідність для української нації здобути на шляху до свободи підтримку такого сусіда та «органічного союзника», як Румунія. В разі переможного для Німеччини завершення війни новий лад в Європі підтримуватиметься заснуванням коаліцій, у тому числі Фінляндії, «балтійських провінцій», Польщі, з одного боку, та України в парі зі своїм «найнадійнішим союзником» Румунією — з іншого. Важливу для Берліна ідею встановлення органічного єднання між політичними цілями українців і румунів історик виводив не лише з конкретної політики, але й на основі протиставлення «нового німецького порядку» такому політичному чиннику, як «російський панславізм»⁴.

¹ Bundesarchiv Koblenz. N 1016/47 Bülow, Bernhard Fürst v. Verschiedene Persönlichkeiten. Bd. 3. S. 18.

² Ibid. S. 18—19.

³ Ibid. S. 19.

⁴ Ibid. S. 22.

Висновок О. Гетча про необхідність створення «органічного союзу» між Україною та Румунією в контексті обґрунтування ним політичних цілей війни базувався на низці нових реалій європейської політики, які визріли на початку ХХ ст. По-перше, світова війна була для Німеччини імперською, адже Берлін мав на меті захист, консолідацію й розширення Німецької імперії, в тому числі вирішенням територіальних питань Балтійського регіону, України, Румунії та більшої частини колишньої російської Польщі [47, с. 60]. По-друге, у 1914—1916 рр. ліберали Румунії підтримували нейтралітет, готуючись вступити у війну в потрібний момент. Консерватори ж у цьому питанні розділилися: або пропагувати міцний нейтралітет і підтримувати добрі відносини з Центральними державами, або вступити у війну на боці Антанти [44, с. 519]. По-третє, після смерті Франца Йосифа I його наступник Карл I ініціював обговорення в імперській раді 12 січня 1917 р. подальших цілей війни. Необхідно було досягти територіального розширення імперії на північний схід (Польща) і південний схід (Сербія, Чорногорія, Румунія). Це передбачало приєднання якщо не всієї Румунії, то принаймні частини її західних теренів до монархії Габсбургів [48, с. 78].

Слід зазначити, що подальший хід війни, яка тривала з перемінним успіхом, і відсутність сподіваного «революційного виступу» українців із незалежницькими прагненнями, вплинули на дотеперішні оптимістичні очікування О. Гетча щодо неминучості українського повстання проти Росії. За його висновком, «лише якесь нове велике потрясіння в державі покаже, чи протилежність між великородами й малоросами є більшою, аніж контраст між північчю та півднем» [19, с. 63].

П. Рорбах почав розробляти проблему України ще напередодні Першої світової. Він уважав, що саме збройний конфлікт може вирішити питання української самостійності. «Стає очевидним, що Росія становить велику небезпеку для європейського миру у цілому, і для безпеки Німеччини особливо» [49, с. 509]. В імовірній війні Російська імперія, на думку історика, може втратити не лише Польщу, Бесарабію й Кавказ, але також Туркестан, Північну Персію, Східний Сибір, Фінляндію та «балтійські провінції». При цьому він зауважував, що якщо Росія наважиться на війну із західними державами, вона ризикує назавжди втратити для себе 35 млн «малоросів» і білорусів [49, с. 510].

Під час Першої світової П. Рорбах конкретизував свою позицію щодо досягнення Україною незалежності в результаті перемоги Німеччини. Він уважав, що підтримка Берліном української боротьби може прискорити крах Російської імперії, оскільки без володіння Україною Росія не зможе довго чинити опір. Тож в інтересах Німеччини оволодіти якщо не всіма українськими землями, то принаймні залізорудним і вугільним басейнами [24, с. 6].

На відміну від Ф. Наумана як автора проекту «Серединної Європи», П. Рорбах розробив концепцію «Східної Європи» (також відома як «політика окраїнних держав»). У 1915 р. він, зокрема, зазначав, що послаблення Росії можна досягти лише шляхом її територіального зменшення, а саме відокремлення «всіх східноєвропейських західних областей». Одним із вирішальних кроків мало бути «визволення України» [28, с. 55]. Польща та Фінляндія стануть

незалежними разом із нею, а щодо «прибалтійських провінцій» у концепції «Східної Європи» було окреслено інший план: Курляндію, Ліфляндію, Естляндію та Литву необхідно відділити від Росії, організувавши в «Балтикум» — об'єднання держав, яке мали онімечити німецькі переселенці з інших частин Росії [28, с. 51—63; 50, с. 272—273].

Геополітичний дискурс. Оцінюючи розстановку сил у Центральноевропейському регіоні, Ф. Науман констатував, що розбудова власної державності чехами, поляками, литовцями, естонцями, «рутенцями» (українцями) залежатиме від сприяння або, навпаки, протидії з боку Росії чи Німеччини, оскільки названі нації, котрі не посіли міцних позицій між російською та німецькою владами, не є достатньо сильними, аби законним порядком здобути й утримувати політичну незалежність [30, с. 481]. Оскільки ці народи ще заслабкі для самостійного державного існування, геополітик переконував, що «як міжнародна сила ми (німці — В. П.) простягаємо меншим сусідам — середньоевропейським народам руку і пропонуємо зважитися рушити до майбутнього разом із нами, а не з англійцями й не з росіянами» [30, с. 475].

Державно-політичний устрій «Серединної Європи» Ф. Науман визначав як союз («Bund»), що може бути федерацією, конфедерацією й по суті представляти собою об'єднання країн і народів у формі певної наддержави [30, с. 232—233]. Говорячи про пріоритети так званих «малих націй», він констатував, що ненімецькі народи, серед яких, окрім західноукраїнців, також називав угорців, поляків, чехів, словаків, румунів, хорватів і словенців, вступатимуть у великий «Середньоевропейський союз» із певною нерішучістю, оскільки кожна мала нація найбільше надаватиме перевагу здобуттю власної повної незалежності та свободи, а не об'єднанню. Але дійсність не дасть малим національним державам довго існувати, тому найкращим для них буде саме вступ до союзу [30, с. 869]. Втілення ідеї «Серединної Європи» може наступити лише по війні. Саме тоді, після спільної боротьби проти Росії, вісім названих націй не лише не зможуть просто «розійтися по окремих комірчинах», але будуть пов'язані традицією боротьби проти спільного ворога [30, с. 869].

А. Пенк був переконаний у перемозі Німеччини у світовій війні, тож саме з цією обставиною пов'язував свої сподівання на появу Української держави. З цього приводу в 1917 р. на засіданні Ляйпцизького географічного товариства він оголосив: «Природні кордони Росії мають етнографічне та історичне значення: вони не свідчать про необхідність існування єдиної імперії [...] Політично двісті років російський колос тріщить на кожному суглобі. Перемоги Німеччини зламали самодержавство, православ'я не тримає народи, а природні рубежі говорять за роз'єднання націй» [31, с. 116]. Цю ж думку про крах російського самодержавства як запоруку утворення Української держави й відродження «Варязької смуги» як природної межі України та Росії він повторив у 1918 р. [37, с. 33—34].

Найбільш слабким місцем України в контексті досягнення незалежності, на думку А. Пенка, була її належність до так званих, за Г.В.Ф. Гегелем, «неісто-

ричних народів», котрі «втратили вищі класи» на користь інших націй. Більше того, українці не мають і власного «середнього класу», оскільки на українських етнічних землях у ролі купців та ремісників євреї. Німецький географ писав про українців, що «вони є селянським народом, їхню мову подають (домінуючі нації — *В. П.*) як діалект, а їх самих — як простий народ, і не як націю, а як національність. Така візія в інтересах великоросів. Вона лежить і в інтересах поляків, котрі не припиняють означувати українців неосвіченим народом» [34, с. 476]. Водночас мислитель уважав, що навіть не маючи власних вищих і середніх класів українці зможуть увійти у родину європейських народів, як це свого часу зробили болгари, які перебували у схожому становищі, позаяк вищі класи їм заміняли турки, а середні — греки [34, с. 476—477]. На нашу думку, А. Пенк представив Болгарію як приклад для України не лише з теоретичних міркувань, а й через те, що в той час болгарський престол посідав Фердинанд I — представник німецької Саксонсько-Кобурзької і Готської династії, який виступив у світовій війні на боці Центральних держав. Крім того, Фердинанд мав династичні зв'язки і з австро-угорським правлячим домом, в молодості служив у гусарських військових формуваннях Австро-Угорської імперії й був щиро прив'язаний до Франца Йосифа [51, с. 299]. Можна припустити, що А. Пенк, наводячи аналогію з Болгарією, не заперечував, як і до нього Е. фон Гартман, отримання Україною незалежності зі встановленням династичної монархії з лояльним німецьким або австрійським претендентом на трон.

На переконання А. Пенка, поява на карті Європи незалежної України матиме велике політичне та військово-стратегічне значення. Тому Німеччина, Австро-Угорщина й балканські держави фактом встановлення ними державних кордонів України споруджують «захисний вал Заходу проти Сходу», звільняючи тим самим українські землі від тиску могутнього сусіда [34, с. 477].

М. Вебер, обмірковуючи можливі шляхи і способи звільнення України від Росії, відводив значне місце ідеї створення німецько-південно-східнослов'янської федерації, важливу роль в якій мала посісти Україна. Підстави для втілення цього задуму вчений визначав у контексті аналізу проблем слов'янських народів, розміщених між Росією та Німеччиною та, отже, самою географією приречених обирати, в орбіті впливів котрої з цих двох «великих держав» їм перебувати.

Для протидії російській експансії та геополітичним зазіханням М. Вебер пропонував створити групу автономних держав, організованих в антиросійський союз, який служитиме буфером між Росією та Німеччиною. На відміну від Ф. Наумана, котрий об'єднував українців у спільній боротьбі проти Росії з сімома народами (чехами, румунами, болгарами, фінами, литовцями, естонцями, поляками), М. Вебер включив, окрім українців, лише польську, литовську й латиську незалежні національні держави до своєї так званої «групи народів Середньої Європи» [42, с. 459]. Ця «група чотирьох» у концепції М. Вебера мала становити буфер або альянс, спрямований проти Росії та оформлений у вигляді німецько-південно-східнослов'янської федерації.

Як заявляв М. Вебер, ідея такого буфера перетвориться на реальність лише за умови, коли слов'ян вдасться переконати, що їм не слід боятися домінування у

цій федерації Німеччини [42, с. 43]. Водночас автор застерігав від експансіоністських намірів зі сторони Берліна у Східній Європі, ба більше, наполягав на необхідності накопичення сил для протидії Росії як спільному ворогу народів Східної та Центральної Європи. «Будь-яка політика по той бік нашого східного кордону, — зазначав він із цього приводу, — саме якщо вона є реальною політикою, неминуче західнослов'янська політика (українців М. Вебер зараховував до західних слов'ян — *В. П.*), а не національна політика Німеччини [...] Якщо проводити німецьку національну політику на Сході, ми назавжди перетворимо 15 млн слов'ян на союзників Росії» [42, с. 85—86].

Щодо «колоній Росії», серед яких поряд з Україною М. Вебер згадував Грузію, Литву, Фінляндію, він підкреслював, що «вони мають свою власну культуру та, принаймні порівняно з Росією, культуру, яка набагато вища» [42, с. 90]. З огляду на цю обставину як привід для відділення, а також з міркувань щодо давно озвученої ідеї буфера, М. Вебер наприкінці 1915 р. виступав за створення незалежних держав неросійських народів європейської частини Російської імперії, серед яких називав українців, поляків, литовців, латишів. Ці нові незалежні країни перебуватимуть в економічній орбіті Німеччини (митний союз) і розмістять на своїй території німецькі та австрійські війська для стримування Росії [42, с. 459]. Наступного року М. Вебер знову обстоював ідею незалежності України в контексті висунення концепції про спілку буферних держав і заявляв: «Центральний пункт — це Україна» [38, с. 513].

* * *

Отже як історики, так і геополітики висловлювали впевненість, що Україна спроможна стати незалежною нацією та державою у структурі тодішніх європейських відносин. Розбіжності у висновках між двома групами німецьких інтелектуалів були зумовлені насамперед специфікою досліджень. У сенсі ідей Р. Шарт'є щодо правил функціонування дискурсу в рамках існуючих соціальних відносин у суспільстві на основі посідання певних соціальних та інтелектуальних позицій його учасників, можна стверджувати, що представники обох дискурсів поєднували інтелектуальну роботу з політичною діяльністю. Водночас інтелектуальна складова і професійна сфера зацікавлень, в контексті яких вони осмислювали проблему незалежності України, різнилися. Німецькі історики здійснювали екскурси у середньовічну й новочасну історію України та застосовували періодизацію, історичну перспективу, діахронний підхід. Геополітики оперували такими геополітичними й географічними категоріями, як «буфер», «союз держав», «Серединна Європа», «природні межі», «географічне та природне розмежування».

Представники німецької історичної думки не вважали можливим розв'язувати проблему України ізольовано від російської. На їхню думку, створення самостійної Української держави зруйнує всі культурні відносини Росії з Заходом, надавши можливість Україні дистанціюватися від Росії як від суто азійської потуги. Вони стверджували, що відмінності між українцями й росіянами є відмін-

ностями між європейськими та азійськими народами. Німецькі геополітики, навпаки, розглядали українське питання особіно від російського, враховуючи окрему національну ідентичність і мову, які надають вагомі підстави «відірвати» українців (як й інші народи Центральної Європи) від Росії.

Всі інтелектуали, чия теоретична спадщина щодо України та Росії розглядалася вище, перебували у спільному «просторово-часовому розташуванні» у сенсі ідей К. Мангайма, і представляли протилежні погляди на питання, що стосуються одного покоління в одній країні та одному культурному середовищі, висуваючи єдину концептуалізацію ідеї незалежності України в кількох геополітичних та історіософських версіях.

Щодо розташування України й Росії в межах Європи та Азії в рамках континентального географічного положення спільне бачення учасників обох дискурсів було представлене такими аргументами: органічна належність України до Європи на відміну від Росії як частини Азії (Е. фон Гартман, П. Рорбах); азійська сутність Росії, котра перманентно проявлялася у брутальності російської політики (М. Вебер); існування двох відмінних Київської та Московської Русей (О. Гетч), старшої й молодшої, де перша поглинена другою (П. Рорбах); Україна була частиною Європи на європейському фундаменті, натомість Росія — на азійському (О. Гетч); переконання в належності європейської частини Росії та України до відмінних природно-географічних зон Європи (А. Пенк, Е. фон Гартман). Щодо цивілізаційних, мовних і культурних відмінностей між двома націями тотожні думки ґрунтувалися на твердженнях: вищий рівень культурно-освітнього розвитку українців у порівнянні з росіянами (Е. фон Гартман); російське панування над українцями як зловживання нижчої культури над вищою (М. Вебер); Україна як носій давньої культури, більш передової за російську (М. Вебер); окремішність української державної та етнічної історії, бачення української історії як особної галузі історії Східної Європи (О. Гетч); цивілізаційна відмінність між Росією як прототипом азійського деспотизму й централізму, та Україною як утіленням демократії, федералізму (А. Пенк).

Водночас представники різних «генераційних союзів» представляли протилежні погляди на питання, що стосуються одного покоління в одній країні та одному культурному середовищі. Не всі дослідники вважали за можливе висувати проєкції досягнення української незалежності від Росії у відриві від інших колишніх суб'єктів імперій. Тому в контексті міркувань щодо різних територіальних перспектив для незалежної України вони називали досить відмінні групи так званих «партнерів» для здобуття та становлення української самостійності. Геополітики у спільній боротьбі проти Росії об'єднували українців у групу народів «Серединної Європи» разом із чехами, румунами, болгарами, фінами, литовцями, естонцями, поляками (Ф. Науман); у буфер або союз проти Росії у формі німецько-південно-східнослов'янської федерації, включаючи польську, українську, литовську та латиську національні держави (М. Вебер), або висували ідею створення незалежної буферної Української держави на кордоні з Росією, яка буде утворена за німецької допомоги подібно до Болга-

рії, і функціонуватиме як колишня українська козацька держава, що існувала у XVII—XVIII ст. (А. Пенк). На відміну від геополітиків, німецькі історики мінімізували й конкретизували для України найбільш органічних союзників, убачаючи в такій ролі Румунію (Е. фон Гартман, О. Гетч) або Польщу та Фінляндію (П. Рорбах).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bavaj, R. Intellectual History. 2010. URL: http://docupedia.de/zg/bavaj_intellectual_history_v1_en_2010 (дата звернення: 05.11.2024).
2. Borowsky, P. Paul Rohrbach und die Ukraine. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem. *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. Fritz Fisher zum 65. Geburtstag*. Hrsg. von I. Geiß, B.J. Wendt. Düsseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag, 1973. 437-462 [in German].
3. Kappeler, A. Der Schwierige Weg zur Nation. Wien: Böhlau Verlag, 2003 [in German].
4. Bavaj, R. Die deutsche Ukraine-Publizistik während des Ersten Weltkrieges. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 2001. Bd. 50. H. 1. 1-25 [in German].
5. Golczewski, F. Deutsche und Ukrainer, 1914—1939. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2010 [in German].
6. Levandovsky, V. Ukraine in Geopolitical Concepts in the First Third of the Twentieth Century. *Ukrainian Statehood in the Twentieth Century: Historical and Political Analysis*. Ed. O. Dergachov. Kyiv, 1996. 121-142.
7. Barvinska, P. Mizh naukoiu i politykoiu: Interpretatsii Skhidnoi Yevropy v akademichnomu seredovyshchi nimetskomovnoho prostoru u kintsy XIX — pochatku XX st. Odesa: Odesk. natsion. un-t im. I.I. Mechnykova, 2012 [in Ukrainian].
[Барвінська П. Між наукою і політикою: Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX — початку XX ст. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2012].
8. Telvak, V., Radchenko O. Lysty Otto Hetcha do Mykhaila Hrushevskoho. *Arkhivy Ukrainy*. 2018. 2-3: 212-226 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Радченко О. Листи Отто Гетча до Михайла Грушевського. *Архіви України*. 2018. № 2-3. С. 212—226].
9. Chornovol, I. Halytska shliakhta i proekt “Kyivskoho korolivstva” kantslera Otto Bismarka. *Suchasnist*. 1997. 3: 65-71 [in Ukrainian].
[Чорновол І. Галицька шляхта і проєкт «Київського королівства» канцлера Отто Бісмарка. *Сучасність*. 1997. № 3. С. 65—71].
10. Barvinskyi, O. *Sportyny toho zhyttia*. (Т. II, ch. 3-4). New York; Kyiv: Stylos, 2009 [in Ukrainian].
[Барвінський О. *Спомини мого життя*. (Т. II, ч. 3-4). Нью-Йорк; Київ: Стилос, 2009].
11. Pachovskyi, V. Samostiine korolivstvo kyivske po zamyslu Bismarka. *Iliustrovana Ukraina*. 1913, January 4. Ch. 1: 4-6 [in Ukrainian].
[Пачовський В. Самостійне королівство київське по замислу Бісмарка. *Ілюстрована Україна*. 1913, 4 січня. Ч. 1. С. 4—6].
12. Tomashivskyi, S. Bismark i Ukraina. *Litopys polityky, pysmenstva i mystetstva*. 1924. 5: 66-70; 6: 82-85; 8: 114-115; 12: 178-181 [in Ukrainian].
[Томашівський С. Бісмарк і Україна. *Літопис політики, письменства і мистецтва*. 1924. Ч. 5. С. 66—70; Ч. 6. С. 82—85; Ч. 8. С. 114—115; Ч. 12. С. 178—181].
13. Mannheim, K. *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, 1952.

14. Chartier, R. The Cultural Origins of the French Revolution. Durham; London: Duke University Press, 1991.
15. Hartmann, E. von. Rußland in Europa. *Die Gegenwart. Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben*. 1888, Januar 21. Bd. XXXIII. 3: 36-39 [in German].
16. Hartmann, E. von. Zwei Jahrzehnte deutscher Politik und die gegenwärtige Weltlage. Leipzig: Verlag von Wilhelm Friedrich, 1889 [in German].
17. Hartmann, E. von. Rußland in Europa. *Die Gegenwart. Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben*. 1888, Januar 7. Bd. XXXIII. 1: 1-4 [in German].
18. Hartmann, E. von. Rußland in Asien. *Die Gegenwart. Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben*. 1887, Dezember 24. Bd. XXXII. 52: 401-405 [in German].
19. Hoetzsch, O. Russische Probleme: Eine Entgegnung auf J. Hallers Schrift "Die russische Gefahr im deutschen Hause". Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1917 [in German].
20. Hoetzsch, O. Rußland: Eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904 bis 1912. Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1913 [in German].
21. Beyer, H. Die Mittelmächte und die Ukraine 1918. München: Isar Verlag, 1956 [in German].
22. Mogk, W. Paul Rohrbach und das «Größere Deutschland». Ethischer Imperialismus in Wilhelminischen Zeitalter. München: Wilhelm Goldmann Verlag, 1972 [in German].
23. Rohrbach, P. Bismarck und wir. München: F. Bruckemann, 1915 [in German].
24. Rohrbach, P. Russisches. Berlin: J. Sittenfeld, 1915 [in German].
25. Rohrbach, P. Unser Kriegsziel im Osten und die russische Revolution. Weimar: Alexander Duncker, 1917 [in German].
26. Rohrbach, P. Der Kampf um Livland: Deutsch-Russisches Ringen durch sieben Jahrhunderte. München: F. Bruckemann, 1917 [in German].
27. Rohrbach, P. Weltpolitisches Wanderbuch, 1897—1915. Leipzig: Karl Robert Langewiesche, 1916 [in German].
28. Rohrbach, P. Russland und wir. Stuttgart: J. Engelhorn's nachf., 1915 [in German].
29. Naumann, F. Mitteleuropa. Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1915 [in German].
30. Naumann, F. Werke. Köln; Opladen: Westdeutscher Verlag, 1964. Bd. 4 [in German].
31. Schultz, H.-D. "Ein wachsendes Volk braucht Raum": Albrecht Penck als politischer Geograph. 1810—2010: 200 Jahre Geographie in Berlin an der Universität zu Berlin (ab 1810), Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin (ab 1828), Universität Berlin (ab 1946), Humboldt-Universität zu Berlin (ab 1949). Hrsg. von B. Nitz, H.-D. Schultz, M. Schulz. Berlin: Geographisches Institut der Humboldt Universität zu Berlin, 2010. 91-135 [in German].
32. Henniges, N. Die Spur des Eises: Eine praxeologische Studie über die wissenschaftlichen Anfänge des Geologen und Geographen Albrecht Penck (1858—1945). Leipzig: Leibniz-Institut für Länderkunde, 2017 [in German].
33. Penck, A. Polen: Eine Anzeige. *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*. 1918. 3/4: 97-131 [in German].
34. Penck, A. Die Ukraina. *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*. 1916. 7: 458-477 [in German].
35. Penck, A. Über politische Grenzen: Rede zum Antritt des Rektorates der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin gehalten in der Aula am 25. September 1917. Berlin: Druck der Norddeutschen Buchdruckerei und Verlagsanstalt, 1916 [in German].
36. Penck, A. Politisch-geographische Lehren des Krieges. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1915 [in German].
37. Penck, A. Die Natürlichen Grenzen Russlands: Ein Beitrag zur politischen Geographie des europäischen Ostens. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1918 [in German].

38. Mommsen, W.J. Max Weber und die deutsche Politik, 1890—1910. Tübingen: Verlag J.C.B. Mohr, 1974 [in German].
39. Weber, M. Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Rußland. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 1906. XXII: 234-353 [in German].
40. Weber, M. Rußlands Übergang zum Scheinkonstitutionalismus. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 1906. XXIII: 165-401 [in German].
41. Mommsen, W. J. Max Weber-Gesamtausgabe. (Abt. I: Schriften und Reden, Bd. 10: Zur Russischen Revolution von 1905). Tübingen: J.C.B. Mohr, 1989 [in German].
42. Weber, M. Gesammelte politische Schriften. München: Drei Masken Verlag, 1921 [in German].
43. Chişa, A. Romania and Hungary at the Beginning of 20th Century: Establishing Diplomatic Relations (1918—1921). Cluj-Napoca: Center for Transylvanian Studies, 2003.
44. Pop, I.-A., Bolovan I. History of Romania: Compendium. Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute, 2006.
45. Hartmann, A. von. Eduard von Hartmann und Rußland. *Preussische Jahrbücher*. 1916. 163: 514-517 [in German].
46. Hoetzsch, O. Der Deutschen Kampf im Osten. Rede am 5. Februar 1915. Berlin: Carl Heymanns Verlag, 1915 [in German].
47. Jones, H. The German Empire. *Empires at War, 1911—1923. The Greater War*. Ed. by R. Gerwarth, E. Manela. Oxford: Oxford University Press, 2014. 52-72.
48. Haslinger, P. Austria-Hungary. *Empires at War, 1911—1923. The Greater War*. Ed. by R. Gerwarth, E. Manela. Oxford: Oxford University Press, 2014. 73-90.
49. Rohrbach, P. Deutsche Welt- und Kolonialpolitik. *Preussische Jahrbücher*. 1913. 152: 509-527 [in German].
50. Meyer, H.C. Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815—1945. The Hague: Martinus Nijhoff, 1955.
51. Gordon, A.C. Geschichte Europas 1815—1980: Vom Wiener Kongreß bis zur Gegenwart. München: C.H. Beck, 1995 [in German].

Надійшла / Received 30.12.2024

Volodymyr POTULNYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,

Department of Foreign Sources on the History of Ukraine,
M.S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

potulnyskyva@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

PROJECTIONS OF UKRAINIAN INDEPENDENCE FROM RUSSIA IN THE LIGHT OF THE CONCEPTUALIZATIONS OF LEADING GERMAN INTELLECTUALS FROM THE END OF THE NINETEENTH CENTURY UNTIL 1918

The purpose is to consider comprehensively the set of research ideas of a number of German intellectuals from the end of the 19th century until 1918 about grounds of Ukrainian independence with the derivation of reasoning about the ways and means of its achievement. **The methodology** is based on the implementation of the teaching of the sociologist K. Mannheim about generations and the ideas of the historian R. Chartier about the different articulation of the

series of discourses on the basis of which social and intellectual positions are organized in society. **Scientific novelty.** For the first time, a holistic, comprehensive understanding of the ideas and concepts of German intellectuals revealed by the author in the sources regarding the possible projections of Ukrainian independence is presented, with their wide comparative analysis. In contrast to previous researchers, the author shows the vision of a group of German intellectuals and singles out in them the tendencies that have emerged in German science regarding the problem of Ukraine's independence. **Conclusions.** The author singles out and examines two trends in German intellectual history at the time: historiosophical, represented by E. von Hartmann, O. Hoetzsch, and P. Rohrbach, and geopolitical, represented by F. Naumann, A. Penck, and M. Weber. Their views formed a separate discourse of Ukrainian independence within each direction, where they discussed different opportunities for Ukraine to gain independence and put forward different visions of the ways and means of achieving it. In addition to the identical conceptual conclusions of each author concerning the statements about the possibility of Ukraine becoming an independent nation and state, the author formulates existing differences. In the context of the discussion of the reasons and grounds for Ukrainian independence, historians put forward a civilizational conceptualization (socio-cultural differences) and a cultural one (superiority/inferiority/growth/decline). Geopoliticians adhered to geopolitical conceptualization (self-sufficiency of spatial location). Regarding the aspect of defining the possible ways and means of gaining independence, geopolitics identified several associations of European states as allies of Ukraine on this path or the creation of a buffer state on the border with Russia, similar to the Tsardom of Bulgaria. Historians suggested either the Kingdom of Romania or Poland and Finland as allies of Ukraine on the way to independence.

Keywords: *German intellectual history, generations of German intellectuals, geopolitics, historiosophy, independence from Russia, grounds and prerequisites for independence, ways and means of gaining independence.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.141>
UDC [930.2:222.6](477)“12”

Tetiana VILKUL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
tvilkul@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

THE PRIMARY CHRONICLE IN THE JUDEAN CHRONOGRAPH (1262)

Recently, the time of the completion of the *Judean Chronograph*, which is the only definitely dated historical collection in Old Rus'ian literature, has been reconsidered based on a number of textual arguments. **The purpose** of this paper is to answer the question of whether the proposed revision is reasonable. It is also necessary to determine whether the compiler of the *Chronograph* was familiar with the *Primary Chronicle* since the dating of the *Chronograph* depends on the answer to this question. Textual criticism **methods** are applied here to address the problems of textual relationship. **Scientific novelty.** In the pages that follow, I offer a detailed analysis of quotations from the *Primary Chronicle* in the *Judean Chronograph* conducted for the first time. **Conclusions.** The author of the *Chronograph* knew the *Chronicle* well and quoted it both verbatim and in microcitations. The textual evidence does lead to the year 1262, so we have no reason to revise the traditional date of the compilation of the *Chronograph*.

Keywords: *medieval chronicles, Old Rus', textual criticism, translations from Greek into Old Church Slavonic.*

The *Judean Chronograph* (other names of this compilation in scholarly literature are the *Jewish Chronicle*, the *Chronograph of 1262*, and the *Archivsky Chronograph*) [1, 649; 2; 3, LXIX, LXXXVII] is one of the important witnesses of the Old Rus'ian literature. While

Цитування: Vilkul T. The *Primary Chronicle* in the *Judean Chronograph* (1262). *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 141—158. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.141>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

the text of the *Chronograph* is preserved in the 15th- and 16th-centuries Archival, Vilnius, and Warsaw copies [4; 5; 6],¹ its common archetype attributed to a much earlier time. Some of its sources belong to the oldest translations from Greek into Old Church Slavonic, so it is important both for pre-Mongol and post-Mongol studies. What is especially valuable for Ukrainian scholars is that the *Chronograph* impacted the *Galician-Volhynian Chronicle*, so the problems of the history of these texts are interrelated. It is generally considered that the compilation was created in Halych, although this is not the only possible provenance of the text proposed in the scholarly literature [7, 24—27, 30—32; 8, 95—96; 9, 14—15, 17, 50; 10, 4; 11; 12; 13, 26; 14; 15; 16, 67—68, 82; 17, 75].²

¹ For the digital text of the Archival manuscript, see the Cyrillo-Methodianum website, created under the supervision of Anna-Maria Totomanova: <http://histdict.uni-sofia.bg/chronograph/clist>. Bulgarian colleagues prefer the name *Arhivskii Chronograph*, and unfortunately, the text of the Vilnius copy is neglected.

Ukrainian «літопис» (“litopys”) as well as «хронограф» (“chronograph”) translates into English as “chronicle”, but both types of writing were distinguished in the Old Rus’ian literature. The genre of “chronograph” implies a compilation of fragments or collections of fragments of various biblical books, apocrypha, and some Byzantine chronicles translated into Old Church Slavonic. In turn, “litopys”-chronicles represented a form of original historical narrative written in Old Rus’ian with elements of Old Church Slavonic.

² The assumption is hindered by some manuscript evidence. In the Old Halych and Old Volhynia dialects, like in Modern Ukrainian, /o/ and /a/ were strictly distinguished, whereas in the *Chronograph*, at least in its biblical part, regular examples of <o> changing into <a> and vice versa are found (in all 3 manuscripts). Earlier, the author of this paper qualified the phenomenon as “akanye” (аканье), sometimes with hypercorrect <o>^ [18, 27]. However, this definition appears to be incorrect, while the examples under question are in a stressed position: <https://en.wikipedia.org/wiki/Akanye>. As noted by Sergei Nikolaev, the features of the text have a crucial bearing on the history of the creation of the *Judean Chronograph*. He wrote to me: “In East Slavic languages, we rarely find [o] in place of the etymological *a in stressed position. The two areas which do demonstrate such a development are Central and Northern Belarus. The change of [a] into [o] before [w] has been recorded in a number of dialects around Polatsk, as well as in a wide area in Central and Northern Belarus between Hrodna and Mahilyow. See: [19], map 28 «Halosnyia na mescy nacisknoia “a” u pazicii perad [w] — d[o]w, kaz[o]w, pr[o]wda and so on» («Галосныя на месцы націсканога “а” у пазіцыі перад [w] — d[o]ў, каз[o]ў, пр[o]ўда і інш.»). It can be assumed that originally any stressed /a/ was pronounced in these dialects as a weakly labialized (“слабоогубленный”) sound like English (RP) [ɒ] (spelled as <o>). While this sound regularly changed into [o] before [w], in other positions, it was restored into the usual [a]. In all probability, it is this phonetic pattern which is reflected in the above-mentioned “errors” in the copies of the *Chronograph*. See the only example where we find a change of O to A in an unstressed position: Ex.39.10 вблАженіє / вблОженіє. Also, in post-tonic position (A to O): Ex.5.23 вьлОжю / вьлАжю, Ex.16.21 растОѡше сѧ / растАѡше сѧ, Ex.30.35 вОращєго / вАращєго, Ex.33.9 стОнаше / стАнаше, Ex.40.5 кОжєніє / кАжєніє. Thus, it is most suitable to locate the protograph of the *Judean Chronograph* in modern Central (between Hrodna and Mahilyow) or Northern (around Polatsk) Belarus”. Also, «akanye» is typical for the North Belarusian dialects (Polatsk in the Great Duchy of Lithuania, etc.), whereas in the South Belarusian lands, some of which were part of medieval Volhynia, this phenomenon is absent. On the South Belarusian features on the example of the Moscow-Academic Chronicle, see: [20, 205].

It is believed that the *Judean Chronograph* was compiled in the 13th century. Usually, scholars date it to 1262 [2; 21, XVII—LVI, LXI—LXIX; 22, 124—125], but the date depends on how one reads the famous “Legend of Sovij” and the “Lithuanian” fragment which follows. This fragment evokes some episodes of Lithuanian history, including a description of pagan gods and lamentation over the customs of burning the dead and sacrifices. Of particular interest are the chronological calculations at the end of the fragment, where the scribe reports the number of years that elapsed between the founders of «елминских» (pagan) times — the “accursed Sovij” and Abimelech — and the time of the completion of the *Chronograph*.

The scholarly discussion concerning the dating of the *Judean Chronograph* began with Mikhael Obolensky’s “Preface” to the *Chronicle of Pereyaslavl-Suzdal* (1851) and continues to this day with, among others, the papers by the staff of Oleksiy Tolochko’s department at the Institute of History of Ukraine (2014—2024).³ It seems that all possible arguments were already exhausted by those put forward by Obolensky and those proposed by his critics, especially Francis Thomson [1] and Tolochko [24].

Obolensky’s main points are sound. The compiler of the *Judean Chronograph* gives only the number of years from Abimelech and Sovij to the time when «сздаша ся кѣнигы сиаѣ» (“these books — i.e. *Chronograph* — were written”). But it is possible to fill the gap in the calculations if we keep in mind that the most famous Abimelech is associated with the patriarch Abraham.⁴ The interval «отъ адама» (“from Adam”) «до авимелеха» (“to Abimelech” = “to Abraham”) can be supplemented according to the chronology of the *Primary Chronicle*, where “from Adam to the Flood — 2,242 years” and “from the Flood to Abraham — 1,082 years”, which is 3,324 years. Add to this the “3,446 years” from “the accursed Sovij” and Abimelech (= Abraham) to the completion of the *Chronograph* — and this gives us the date: 6770 years from the Creation of the world, or 1262 A.D. The only thing that Obolensky did not bother to do is to prove that the compiler of the *Judean Chronograph* really **knew** the *Primary Chronicle*. However, the knowledge of the “*Nestor Chronicle*” by every Old Rus’ian author was assumed by default by the 19th century scholar.⁵

Modern researchers have directed their criticism precisely at this weak point. Thomson pointed out that our knowledge of the sources of the *Judean Chronograph* is far from perfect. At the same time, the chronicles available to the Old Rus’ian authors (e.g., *Hamar-tolos*, *Malalas*, etc.) give very different data on the life span of the biblical characters. Thus, the calculations may lead not to the “1262” year but to a broad period from the mid-12th to the late 13th century.⁶ Tolochko emphasized that 1) the compiler of the *Judean Chronograph* did not rely on “Nestor’s chronology” and might not have known the *Primary Chronicle* at all; and 2) since according to the Bible and the Greek chronicles Abraham

³ See the yearbook *Ruthenica* (Kyiv) since 2014; and [13]. Review on the latter: [23].

⁴ Although, it should be taken into account that the “Legend of Sovij” mentions “Abimelech” without further clarification, while there are several biblical characters with this name.

⁵ Other names of the Old Rus’ian *Primary Chronicle* are the *Tale of Bygone Year* and the *Nestor Chronicle*. Obolensky used the latter.

⁶ According to his meticulous calculations, from 1144/45 to 1299/1300 [1, 649].

met Abimelech only in the land of Canaan, it is necessary to add about 75 years from the day of his birth to his arrival in Canaan, which is $3224 + 75 = 3299$. Consequently, the creation of the *Judean Chronograph* to be moved to the 14th century [24].⁷

Even though the sources of the “Legend of Sovij” and the “Lithuanian” fragment have been repeatedly discussed in the scholarly literature,⁸ the relationship of the *Judean Chronograph* with the *Primary Chronicle* is still obscure, which means that Obolensky’s arguments remained by and large unproven. Only recently, a textual study of the “Lithuanian fragment” and some other has revealed borrowings from the *Primary Chronicle* into the *Chronograph* [26],⁹ completely unnoticed by previous researchers.

⁷ The same opinion was expressed by Tolochko in [13, 22]. Quite contrary, other section of this book (by Tolochko and Kyrychenko) states: «до Хронографа 1262 р. увійшли лише перші 10 книг хроніки Малали. Проте в ГВЛ містяться цитати... з XVII... та XVIII книг... Отже... автор ГВЛ мав і повний текст Малали... автор ГВЛ працював не власне з текстом хронографа 1262 р. (italics mine — T.V.), а з тими матеріалами, які ввійшли до складу його. Іншими словами, він мав доступ до скрипторію, де виготовляли хронограф. Ця обставина лише стверджує нас у припущенні, що над ГВЛ працювала та сама група людей (чи особа, що паралельно (або дещо раніше) укладала Іудейський хронограф» [13, 79]. ‘The *Chronograph* of 1262 includes only the first ten books of the *Chronicle of Malalas*. However, the *Galician-Volhynian Chronicle* contains quotations... from the 17th... and 18th books of *Malalas*... Thus... the author of the *Galician-Volhynian Chronicle* had the unabridged text of *Malalas* at his disposal... the author worked *not with* the text of the *Chronograph* of 1262, but with the materials prepared for it. In other words, he had access to the scriptorium where the *Chronograph* was produced. These circumstances only confirm our assumption *that the same group of people (or one person)* worked on the *Galician-Volhynian Chronicle* and the *Chronograph* at more or less the same time’. Here, we are talking about the 1260s, not the 1330s. Tolochko and his colleagues fail to explain the inconsistencies in their book [13]. However, the last thought is consonant with the words published a dozen years earlier: «Правда, автор Галицко-Волынской летописи работал не только с Ид. /= *Judean Chronograph* — T.V./: в его тексте прослеживаются заимствования из опущенных в Ид. последних книг Хроники Малалы. Не исключено, что над текстом Галицко-Волынской летописи и над текстом Ид. работал один и тот же человек или одна и та же «команда»» [16: 83]. ‘However, the author of the *Galician-Volhynian Chronicle* worked not only with the *Judean Chronograph*. Its text reveals borrowings from the last books of the *Chronicle of Malalas* omitted in the *Chronograph*. It is possible that one person or “team” worked on both the *Galician-Volhynian Chronicle* and the *Chronograph*.’

⁸ For example, Ilya Lemeshekin [2] scrutinized the text relations of the *Judean Chronograph* and the *Chronicle of George Hamartolos* and suggested that the “Legend of Sovij” was bound up with the *Hamartolos* narration about Farah and Abraham. Sergej Ivanov [25] revealed that the “Legend” was placed in the part of the *Chronograph*, which included the fragments of the *Chronicle of John Malalas*, accompanied by the Commentary of Nicetas of Heraclea on the Sermons of Gregory of Nazianzus.

⁹ The compiler included the composition of the “Legend of Sovij” with the “Lithuanian fragment” in the 18th Sermon of the *Chronograph* (Cyrillic numeral .иї.: «Слово .иї.») [5, 27v-28r; 4, 26d-27a; 6, 56-57]. The insertion from *Hamartolos* connected with it follows closely behind after a brief biblical quotation [5, 28r; 4, 27a-b; 6, 58].

End of Tab. 1

¹¹ sic Arkh Wars; Vil om; ¹² sic Arkh Wars; Vil прѣж^аепостави^а; ¹³ sic Am.tr; Ам.с неволею; ¹⁴ sic Arkh Wars; Vil аронъ; ¹⁵ sic Arkh; Wars аррана; Vil аронъ; ¹⁶ sic Am.s; Ам.тр по-
 жже; ¹⁷ sic Ам.с; Ам.тр ара; ¹⁸ sic Ам.с; Ам.тр om; ¹⁹ Н храмины; *all other copies* храминъ;
²⁰ L R A NK S1 N4 om; ²¹ L R A S1 N4 err.: аронъ; ²² L хотѣвъ; Chl N4 хотѣ; ²³ Н Chl
 оумчати; L R A S1 N4 вымчати; N1 вымычати; NK вынести; Chl *and other copies* идолы;
²⁴ Н S1 N4 згорѣ; Chl изгорѣ; L съгорѣ; R A N1 NK сгорѣ; ²⁵ L R A S1 N4 аронъ; ²⁶ Н om;
 sic Chl L R A T(N1) NK N4; K(N1) бы; S1 не умираше бо

Let us refer to Table 1. The first column presents the text of the *Judean Chronograph*, the second one displays parallel fragments of *Hamartolos*,¹⁰ and the third one shows excerpts from the *Primary Chronicle*.¹¹ The convergences of the *Chronograph* and *Hamartolos* are underlined; italics are used when the text of the *Chronicle* differs from both the *Chronograph* and *Hamartolos*; bold type is used where the text of the *Chronograph* coincides with the *Chronicle*.

As we can see, this passage is distinguished by microcitations from the *Primary Chronicle*. Also, there are larger borrowed words from the same source (about 420 characters long) in another part of the *Chronograph* (see Tab. 2 in the Appendix). Textual criticism helps here to answer questions raised by scholars. In particular, Tolochko pointed out that the figure "3324" does not match the original number of the years "from Adam to Abraham" in *Hamartolos*: "3332". However, it is very probable that "3324" was calculated by the compiler of the *Chronograph* from the *Primary Chronicle* ($2242 + 1082 = 3324$).¹² Such an assumption is supported by the presence of several quotes from the *Chronicle* (see bold expressions in Table 1 and fragments β, δ, ε in

¹⁰ The *Chronicle of George Hamartolos* was published by Istrin [27, 81, 58] and Matvienko, Shchegoleva [28, 181—182, 154]. Scholars distinguish its two main editions: the Trinity or First Edition (Am.tr) and the Second one (Am.s).

¹¹ On the manuscripts of the *Primary Chronicle* and early Novgorod chronicles, see [30, XX—XXI; 31]. The principal manuscript here is Hypatian since Laurentian contains many errors. The quotations from the *Primary Chronicle* are labeled with column and line numbers (after the edition of the Laurentian copy [29]), as done by Donald Ostrowski in [30]. As for collated text, see [32] for some examples; we have brought together readings from the Laurentian and Hypatian branches of the *Primary Chronicle*, the *Novgorod First Chronicle* of the *Younger Edition*, and the Novgorod-Sofian group (*Novgorod-Karamzin*, *Sofian First* and *Novgorod Forth* chronicles). Many manuscripts have been published [29, 18, 91-92; 33, 13, 79; 34, 137; 35, 46-47; 36, 78-79; 37, 66]. For manuscript acronyms, see the List of Abbreviations.

¹² Unlike Obolensky, Tolochko noticed that the insertion from the *Chronicle of Hamartolos* in the *Chronograph* contains the number "3324", which differs from the original "3332" in *Hamartolos*. However, he refuses to admit the influence of the *Primary Chronicle*, where exactly this sum occurs: $2242 + 1082 = 3324$. He attempted to solve the problem by hypothesizing an «Antiochian era» in the *Chronograph* (minus 5500 years instead of 5508 according to standard recalculation dates from C.M. to A.D.) [24, 281]. But, as our sources show, it is not the case since the figure "3324" is by no means the only borrowing from the *Primary Chronicle* into the *Chronograph*.

Table 2).¹³ As the *Primary Chronicle* appears to be one of the additional sources of the *Judean Chronograph*,¹⁴ Obolensky's argument, in spite of having been questioned by Thomson and Tolochko, still stands.

¹³ As for second (in fact, first) borrowing, see the 15th Sermon (Table 2). Istrin considered the *Judean Chronograph* placed here as "an apocryphon, printed in the *Palaea*" [22, 328], but in fact, it is an exact quotation from the "Introduction" of the *Primary Chronicle*. The loan from *Palaeas* is excluded since the author of the *Judean Chronograph* deals with the text of his source much more accurately than *Palaeas*'s compiler. Cf. the *Chronicle* and the *Chronograph* «зѣдѣша / зижѣша столпъ за .мѣ. лѣтъ» versus *Palaeas* and the Introductory Part of the *Ellinsky Letopisets* «бысть оубо дѣлаему столпу .мѣ. лѣтъ»; «по размѣшеннѣи же ѡзыкъ» — «по раздѣленнѣи оубо ѡзыкъ», and so on. Besides, while the compilation in the *Chronograph* is simple (Gen.11.5-9 — borrowing from the "Introduction" of the *Primary Chronicle* — Gen.11.10-), *Palaeas* have a very complex composition, with inserts from the "Philosopher's Speech" and the "Introduction" of the *Chronicle* (in this order) mixed in with other sources.

Tatiana Anisimova recently sought to prove the thesis that the texts of all medieval Old Rus'ian chronographs and chronicles, including the *Judean Chronograph*, the *Primary Chronicle*, *Palaeas*, and *Ellinsky Letopisets* go back to some oldest proto-chronograph [44]. Unfortunately, her comparison of the texts is not valid. For example, she cites the text of Cosmas from the manuscript with text omissions [44, 185], although the edition of Cosmas came out long ago (1997). As a consequence, it seems to the reader that the Introductory part of the *Ellinsky Letopisets* and the *Short Chronographic Palaea* reflect a partial convergence with the *Palaea Interpretata*, while we observe another partial correspondence in Cosmas. In fact, the *Palaea Interpretata* borrows from Cosmas more or less precisely, two *Chronographic Palaeas* closely follow the *Palaea Interpretata*, and the *Ellinsky Letopisets* does so in heavy abbreviation. The *Judean Chronograph* appears to be separate from *Palaeas*: for example, it has quite a different set of lexical substitutions in Cosmas. Because of partial comparisons, Anisimova fails to notice that the boundaries of the insertions, as well as the way of borrowing, do not coincide in the *Judean Chronograph* and *Palaeas*. In particular, the texts of the *Chronograph* and "Introduction" to the *Primary Chronicle* correspond to each other verbatim, whereas *Palaeas* are characterized by lexical substitutions and a number of abbreviations and duplications. I write at length about the texts in the story of the pandemonium [in process]. For now, it should be noted that the very nature of the compilations favored to supplement them with new sources. And if *Palaeas* have additional texts by Cosmas, Hippolytus of Rome, «The Philosopher's Speech», and the manner of compilation is different — texts of sources are broken into smaller fragments, which increased the number of duplications and other inconsistencies — then *Palaeas* and the *Ellinsky Letopisets* belong to a later stage of the existence of this plot in Old Rus'ian literature. In any case, compilations were not created in one center.

¹⁴ Where Tolochko writes that "...нет причин считать, что компилятор хронографа мог принимать во внимание или даже знать этот совершенно посторонний для него текст" ("...there is no reason to believe that the compiler of the *Chronograph* could have taken into account or even known this completely extraneous text — i.e. the *Primary Chronicle* — T.V."). "Тораздо естественнее предполагать, что в своих подсчетах он исходил бы из тех хронологических выкладок, которые уже содержались в текстах, составивших хронограф"⁵

As for the next questionable point (that Abraham could not meet Abimelech **immediately** after Abraham's birth, and we must add 75 years till their meeting in Canaan, cf. Gen.20.1-26), the matter is that authors of the biblical books and chronicles count ages from birth to death, and not from intermediate events. Besides, in general, medieval historians have a very complicated relationship with counting years. Let us illustrate it with the story of the Patriarch himself.

While Abraham's legitimate wife Sarah was for a long time barren, his slave Hagar bore him a son (Gen.16). After God commanded circumcision, the patriarch did his bidding along with his entire household, including his son Ishmael, who was at the time 14 years old (and Abraham was 98, Gen.17.23-25). Later, a son by his wife Sarah, Isaac, was born (Gen.21.1-3). Seeing Ishmael hurting young Isaac, Sarah demanded the slave girl and her child to be thrown out. The next day, Abraham sent Hagar and Ishmael into a desert. In the Old Church Slavonic translation: «заѡ за плещи єи (to her, i.e. Hagar) ѡтрокъ .и поустѣю» (Gen.21.18). This implies that Hagar carried Ishmael on her shoulders although he was already more than 14 years old (in fact, 17-18).¹⁵ Especially impressive is the scene when the mother suffered so much from the lack of water that she put her child far away from herself, "lest she should not see her son die", and the abandoned child wept (Gen.21.14-16): «отроча въскрича въсплака сѧ». On the whole, Ishmael is depicted as a toddler who can not yet properly walk. Noteworthy is that all these contradictions came within the frame of a coherent narrative (Gen.16-21), and neither authors, editors, nor readers were concerned about such a "minor" detail as Ishmael's age.

To summarize, our textual study shows that the author of the *Judean Chronograph* included the *Primary Chronicle* in his extensive range of sources. What is important for us, he used the figures from the *Primary Chronicle* in his chronological calculations. Thus, we must return to the traditional date of the *Chronograph* (the 1260^s) and rule out the skepticism expressed by Thomson and Tolochko. This conclusion is extremely important because it confirms one of the few accurate dates in the history of Old Rus'ian chronographic literature.

('It is much more natural to assume that in his calculations he would have proceeded from those chronological calculations which were already contained in the sources of the *Chronograph*⁵; and in note 5, he points out the various numbers in the chronicles, as Thomson had done before him') — he is mistaken. Quite contrary to Tolochko's opinion, the compiler of the *Chronograph* valued the *Primary Chronicle* so highly that he used it even though he had more detailed accounts of biblical history to work with and quoted it verbatim and in microcitations.

¹⁵ It took two years before Isaac was born (and Abraham was 100 years old) and at least another year or two for him to become capable of playing with children. All of this makes 17—18 years old Ishmael at the time of the expulsion.

Appendix

Bold type indicates correspondences between the texts of the *Judean Chronograph* and *Palaeas*¹⁶ and the “Introduction” of the *Primary Chronicle*.¹⁷ We use underlining when the texts of *Palaeas* coincide with the “Philosopher Speech” and italics when the texts of the *Chronograph* and *Palaeas* differ from the *Primary Chronicle*.

As we see, Table 2 is much more complicated than Table 1. First of all, the *Primary Chronicle* is represented here by two fragments, from the «Introduction» and from the «Philosopher’s Speech», which occupy the 2nd and 3rd columns.¹⁸ Naturally, the *Chronograph* and *Palaeas* used sources beyond the *Primary Chronicle*.

All versions of the story of pandemonium ultimately go back to Genesis 11, but this episode is retold in a mass of texts. Old Rus’ian scribes had access to the Slavonic Genesis, the *Chronicles of Hamartolos* and *Malalas*, the *Christian Topography* by Cosmas Indicopleustes, and the *Book of Jubilees* (or the *Little Genesis*).¹⁹ Authors working later than the beginning of the 12th century included ready-made compilations, among them fragments of the *Primary Chronicle* and the *Palaea Interpretata*. Sometimes scribes re-checked compilations against their sources, which led, among other things, to numerous duplicates that were not systematically eliminated by compilers.

For better understanding, the texts in Table 2 are divided into segments. The fragments of the *Primary Chronicle* are labeled with letters and numbers of the Greek alphabet ($\alpha_{1,2}$, β_2 , δ), the non-annalistic sources of the *Judean Chronograph* are denoted as $x_1, x_2, \dots, x_n$, and the non-annalistic sources of *Palaeas* — as $y_1, y_2, \dots, y_n$. The *Chronograph* took from the *Chronicle* only a fragment of the “Introduction”, while the compiler of the *Palaea Interpretata* first turned his attention to the «Philosopher’s Speech», and then proceeded to the text of the “Introduction”. The sequence of the fragments taken from the *Chronicle* in the *Chronograph* is as follows: $\beta \delta \varepsilon$. It is noteworthy that the passage from the “Introduction” is surrounded by quotations from Gen.11, with x_3 ending Gen.11.9 and x_4 beginning Gen.11.10. In turns, all *Palaeas* have the sequence of fragments borrowed from the *Chronicle* as: $\alpha \beta \delta$. The short fragment γ , with the account of

¹⁶ The principal copy here is Kolom, but since Kolom has many errors, the edition (1892) is useful for comparing the *Palaea Interpretata* versions [42, 230—231, 243—244]. The collation here was made on the basis of such manuscripts: A — Aleksandro-Nevsky mid-14th cent.; K — Kirillo-Belozersky no.68/1145 15th cent., W — Wien no.12 15th cent., U — Uvarov no.85/286 16th cent.; T2 — Tikhonravov 1576; Ja — Jakushkin 17th cent.; S — Silinsky 17th cent.; T — Tikhonravov 17th cent.

¹⁷ The principal copy here is H. I’ve put some erroneous readings H in curly brackets.

¹⁸ The “Introduction” and the “Philosopher’s Speech” in the *Primary Chronicle* are separated by dozens of folia, so it is not surprising that scribes treated them as independent texts.

¹⁹ The *Jubilees* was available to the author of the *Primary Chronicle*. The story about pandemonium compiles here from Gen.10 and 11, *Hamartolos* [27, 57-58], and the *Book of Jubilees*. In turn, the 13th—15th Sermons of the *Judean Chronograph* contain Gen.9.19-11.4 — Cosmas [45, 23r-v] — Gen.11.5-9 — the fragment of the “Introduction” of the *Primary Chronicle* — Gen.11.10-. The composition of *Palaeas* is much more complex but also includes fragments of the *Primary Chronicle* and Cosmas and, additionally, some text going back to Hippolytus of Rome [46].

Tab. 2

the <i>Judean Chronograph</i> [5, 24r; 4, 24c; 6, 48b] x_1 Gen.11.1-4 и бѣ вса земла оуста едина... гра^а . и сынъ . емоу^ж бѹдетъ вер'хъ до нбсе . и сътвори^и собѣ имѧ . прѣж^е даж^е не разыдемса по лицу всеа зе^мла: x_2 Cosmas [45, 23r-v] [5, 24v; 4, 25a; 6, 50a] x_3 Gen.11.5-9 И снидѣ гѣ бѣ видѣти града и стлѣпа... и ѡтудѣ разсѣа их гѣ бѣ по лицу всеа земла.	the collated text of the <i>Primary Chronicle</i>, the "Introduction" [33, 4.19-23; 29, 5.2-6] $\alpha_{1,1}$ и бы^е азыкъ единъ . и оумноживши^и вши^и мса¹ члѣво^и на земли . и помыслиша создати столпъ до нбси . въ днѣи Нектана . и Фалека . и събравшеса на мѣстѣ Сенарь поле. [33, 4.23-24; 29, 5.6-7] $\alpha_{2,1}$ здати {сти}⁵ столпъ до нбсе и {городъ} [градъ]⁶ вколо его Вавилонъ .	the collated text of the <i>Primary Chronicle</i>, the "Philosopher's Speech" [33, 78.6; 29, 91.2-3] $\alpha_{1,2}$ и быша члѣвци мнози . и единоголасни . [и]² рѣша другъ къ другу . [сѣ]зижемъ³ столпъ до нбсе . [33, 78.7-10; 29, 91.4-5] $\alpha_{2,2}$ и начаша здати . и бѣ старѣшина имъ Невролъ⁷ и реч бѣ се⁸ оумножишаса члѣвци и помысли их суетны⁹ . [33, 78.10-11; 29, 91.6-7] $\alpha_{2,3}$ и сниде бѣ и размѣси азыкы . на .о. и два азыка . [33, 78.11-17; 29, 91.7-8] $\alpha_{2,4}$ Адамовъ же азыкъ бы^е не втатъ оу Авера . [33, 78.12-13; 29, 91.8-12] $\alpha_{2,5}$ то бо єдинъ не приложи^е къ безумью ихъ . рѣкъ сипе аще бы члѣвко^и бѣ реклъ на нбо столпъ дѣлати . то повелѣлъ бы самъ бѣ слово^и . аеко же створи нбса и земаю . и море . и вса видимае и невидимае .	the <i>Palaea Interpretata</i> and the <i>Complete Chronographic Palaea</i> y_1, y_2 Cosmas [45, 23r-v] with annalistic microcitations⁴ [39, 58a.9-13; 40, 55v.22-24; 41, 65b.9-13; 43, 57d.8-11] $\alpha_{2,2}$ и начаша здати столпъ . и бѣ старѣшина ихъ и началникъ соуєсть^и ному ихъ помысла^и оу именемъ Неврогъ [39, 58a.13-25; 40, 55v.24-56r.1; 41, 65b.16-с.2; 43, 57d.13-25] $\alpha_{2,5}$ Аверъ же єдинъ [тог'а]¹⁰ не преложис¹¹ к безумью ихъ . но рече сипе . аще бы члѣвомъ бѣ реклъ столпъ на нбо дѣлати то повелѣлъ бы самъ бѣ словомъ . аеко же створи нбо и земаю . и вса видимае и невидимае . y_3 бѣсть же въсѣхъ лѣтъ Аверовъ {ф.} [с. и м. быс же Аверъ . єи]¹² по Нои .
--	--	---	---

Tab. 2 Continued

[5, 24v-25r; 4, 25a; 6, 50a-b] β <i>зѣмѣ</i> аша¹⁴ <i>ж</i> столпъ за .м. лѣт^т . и не сѣвршенъ бы^с . и сниде гѣбѣ видѣти гра^а и стѣпа . и ре^ч гѣ . се ро^а єдинъ . и ѣзы^к єдинъ . и смѣси бѣ ѣзыки и раздѣли ѣ . на .о. и на два ѣзыка .	[33, 4.24-28; 29, 5.7-11] β и здаша¹⁵ столпъ¹⁶ . за .м. лѣт^т . и не сѣвршенъ бы^с . и ^а сниде гѣбѣ¹⁷ видѣти {горо^а} [градъ]¹⁸ и столпа¹⁹ . и ре^ч гѣ се родъ єдинъ . и ѣзыкъ єдинъ . и смѣси бѣ ѣзыки . и раздѣли на .о. и на²⁰ два ѣзыка . [33, 4.28; 29, 5.11] γ (cf. Gen.11.8-9) и рассѣѣ по всеи земл^и .	[33, 78.17-19; 29, 91.12-14] $\alpha_{2.6}$ {того ра^а сего} [сего ради того]²⁷ ѣзыкъ не премѣниса . Ѱ сего су^т <u>єврѣи</u> . на .о. и <u>єдинъ</u> ѣзыкъ раздѣлиша^с ... [33, 78.22-24; 29, 91.17-19] $\alpha_{2.8}$ <u>Єв</u> Адама же до потопа лѣт^т . <u>ѣв.с.м.в.</u> а <u>Ѱ</u> потопа до раздѣленъѣ ѣзыкъ . <u>лѣт.ф.к.ѣ</u>	$\alpha_{2.2}$ и <u>наченьшимъ оубо</u> {со}зда^{ти}¹³ столпъ . <u>безлѣпотнымъ ихъ</u> помышленъѣмъ... γ_4 ... [45] [39, 58b.11-18; 40, 56r.6-9; 41, 65c.17-d.5; 43, 58a.6-12] β_2 и <u>бы^с</u> [оубо]²¹ <u>дѣлаему</u> столпу .м. лѣт^т . и не свершенъ бы^с . и сниде гѣбѣ видѣти столпа и ре^ч гѣ се родъ єдинъ²² и ѣзыкъ <u>ихъ</u> єдинъ . и смѣси бѣ ѣзыки и раздѣли <u>ѣ</u> $\alpha_{2.6}$ на .о. и на <u>єдинъ</u> ѣзыкъ [39, 58b.18-23; 40, 56r.9-11; 41, 65d.6-10; 43, 58a.12-17] $\alpha_{2.4}$.ѣ²³ <u>ѣзыкъ</u> <u>Адамовъ</u> . <u>имже</u> {до-саду} [до^{сн}]²⁴ <u>глаголю</u> . тотъ не <u>ѡвѣтъ</u> бы^с . {а} [оу]²⁵ <u>Фалека снѣ Авсрова</u> . $\alpha_{2.5}$ <u>зане</u> ту <u>бо</u> <u>Аверъ</u> не предложиса²⁶ <u>к</u> <u>безаконью ихъ</u> . [39, 58b.23-25; 40, 56r.12-13; 41, 65d.10-12; 43, 58a.17-19] $\alpha_{2.6}$ сего ради того ѣзык не премѣниса . <u>тѣмже</u> <u>оубо</u> [ѣврѣи]²⁸ <u>прозваша^с</u> : + γ_3, γ_6 ... [45] [39, 58c.8-15; 40, 56r.17-21; 41, 66a.3-11; 43, 58a.28-b.4] = $\alpha_{2.6}$ <u>Въ</u> <u>лѣт^т</u> . <u>ѣже</u> <u>тысящи</u>²⁹ <u>въ</u> <u>ѡ.ѡ.и.ѡ.и.ѡ.и.ѡ.и.</u> = $\alpha_{1.1}$ <u>во днѣ Нектана</u>³⁰ . и <u>Фалека</u> раздѣли
--	---	---	---

the scattering of the people, is omitted in both texts. In all probability, the *Chronograph* did not preserve it because the dispersion of people was already covered according to Gen.11.8-9, and the *Palaea Interpretata* and *Chronographic Palaeas* because of Cosmas and Hippolytus of Rome [46].

It should be emphasized that the moving of the annalistic fragments from *Palaeas* into the *Judean Chronograph* is impossible since the compiler of the *Chronograph* makes more extensive and precise use of the text of the "Introduction" of the *Primary Chronicle*. Cf., in particular, ϵ , absent in *Palaeas*, as well as β and δ versus β_2 and δ_2 .

It is particularly significant for us that the author of the *Chronograph* quotes from the *Chronicle* literally, not limiting himself to microcitations, as he did in his chronological calculations (Table 1). The way the scribe handled the insertions leaves no room for doubt that the compiler of the *Judean Chronograph* was perfectly familiar with the *Primary Chronicle*.

Abbreviations

- A** — Moscow-Academy copy of the *Primary Chronicle*
- Ak** — Academy copy of the *Novgorod First Chronicle*
- Am.tr** — *Hamartolos*, First or Trinity redaction
- Am.s** — *Hamartolos*, Second redaction
- Arkh** — Arkhival copy of the *Judean Chronograph*
- Chl** — Chlebnikov copy of the *Primary Chronicle*
- H** — Hypatian copy of the *Primary Chronicle*
- K** — Comission copy of the *Novgorod First Chronicle*
- Kolom** — Kolomensky copy of the *Palaea Interpretata*
- L** — Laurentian copy of the *Primary Chronicle*
- N1** — *Novgorod First Chronicle*
- N4** — *Novgorod Forth Chronicle*
- NK** — *Novgorod-Karamzin Chronicle*
- Pog** — Pogodin copy of the *Complete Chronographic Palaea*
- R** — Radziwill copy of the *Primary Chronicle*
- Rum** — Rumiantsev copy of the *Complete Chronographic Palaea*
- S1** — *Sofian First Chronicle*
- Syn** — Synodal copy of the *Complete Chronographic Palaea*
- T** — Tolstoi copy of the *Novgorod First Chronicle*
- Vil** — Vilnius copy of the *Judean Chronograph*
- Wars** — Warsawian copy of the *Judean Chronograph*

REFERENCES

1. Thomson, F. The Slavonic Translation of the Old Testament. *Interpretation of the Bible*. Ljubljana and Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998, 607-918.
2. Lemeshkin, I. Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronographas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus). Vilnius: LLTI, 2009 [in Lithuanian].
3. Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana), Dąbrowski, D., Jusupović, A., Juriewa, I., Majorow, A., Wiłkuł, T. (Eds.). *Monumenta Poloniae historica. Nova series. XVI*. Kraków; Warszawa: Polska Akademia Umiejętności, 2017 [in Polish, in Old Church Slavonic].
4. Arkhival copy of the *Judean Chronograph*. RGADA, collection MGAMID. № 279/658 [in Old Church Slavonic].
5. Vilnius copy of the *Judean Chronograph*. Lietuvos mokslų akademijos Vrubleskių biblioteka (The Wroblewski library of the Lithuanian Academy of Sciences). № 109/147 [in Old Church Slavonic].
6. Warsawian copy of the *Judean Chronograph*. Biblioteka Narodowa. Dział zbiorów specjalnych. BOZ cim.83 [in Old Church Slavonic].
7. Orlov, A. O galicko-volynskom letopisanii. *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*. 5. 1947, 15-35 [in Russian].
[Орлов А. О галицко-волинском летописании. *Труды Отдела древнерусской литературы*. 5. 1947. С. 15—35].
8. Orlov, A. K voprosu ob Ipatievskoj letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti*. 31. 1926, 93-126 [in Russian].
[Орлов А. К вопросу об Ипатьевской летописи. *Известия Отделения русского языка и литературы*. 31. 1926. С. 93—126].
9. Hensiors'kyi, A. Halytsko-Volynskiy litopys (protses skladannia; redaktsii i redaktory). Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR, 1958 [in Ukrainian].
[Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори) Київ: Вид-во АН УРСР, 1958].
10. Hensiorskyi, A. Halytsko-Volynskiy litopys (leksychni, frazeolohichni ta stylistychni osoblyvosti). Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR, 1961 [in Ukrainian].
[Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961].
11. Tolochko, A. O galickom boiarine Zhiroslave, ego ventse i ubozhestve. *Ruthenica*. 5. 2006. 252-256 [in Russian].
[Толочко А. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве. *Ruthenica*. 5. 2006. С. 252—256].
12. Tolochko, A. Odnа zaimstvovannaia formula v Galicko-Volynskoj letopisi. *Ruthenica*. 5. 2006. 256-257 [in Russian].
[Толочко А. Одна заимствованная формула в Галицко-Волинской летописи. *Ruthenica*. 5. 2006. С. 256—257].
13. Halytsko-Volynskiy litopys. Tekstolohiia. Ed. by Oleksiy Tolochko. Kyiv: Akadempriodyka, 2020 [in Ukrainian].
[Галицько-Волинський літопис. Текстологія. Під ред. О. Толочко. Київ: Академперіодика, 2020].
14. Lemeshkin, I. Ioann Malala i folklornoe skazanie o Sovii v sostave Chronographa 1262 g.: perevodnaia vizantijskaia chronika i drevniaia litovskaia literatura. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2006, 229-275 [in Russian].

- [Лемешкин И. Иоанн Малала и фольклорное сказание о Совии в составе Хронографа 1262 г.: переводная византийская хроника и древняя литовская литература. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2006. С. 229—275].
15. Vilkul, T. O nekotorykh istochnikakh litovskikh izvestij Galicko-Volynskoj letopisi. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, 17–28 [in Russian].
[Вилкул Т. О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волынской летописи. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. Р. 17—28].
 16. Vilkul, T. Iudeiskij i Sofijskij chronography v istorii drevnerusskoi chronographii. *Palaeoslavica. T. XVIII, № 2*. Cambridge, Massachusetts, 2009, 65–86 [in Russian].
[Вилкул Т. Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии. *Palaeoslavica. T. XVIII, № 2*. Cambridge, Massachusetts, 2009. Р. 65—86].
 17. Vilkul, T. Litopys i chronograph. Studii z domongols'koho kyivs'koho litopysannia. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NANU, 2015 [in Ukrainian].
[Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. К.: Інститут історії України НАНУ, 2015].
 18. Knyga Iskhod. Drevneslavianskij polnyj (chetij) text po spiskam 14–16 vekov. Ed. by T. Vilkul. Moskva: Kvadriga, 2015 [in Russian, in Old Church Slavonic].
[Книга Исход. Древнеславянский полный (четий) текст по спискам XIV—XVI веков. Сост. Т. Вилкул. Москва: «Квадрига», 2015].
 19. Dyialektalahichny atlas belaruskaj movy. Minsk, 1963 [in Belarussian].
[Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінськ, 1963].
 20. Nikolaev, S. Novye dannye po istoricheskoi fonetike vostochnoslavianskikh iazykov. *Slavianskoe i balkanskoe iazykoznanie. 23. Balto-slavianskaia komparativistika. Aktsentologiya. Dalnee rodstvo iazykov. Pamiati Vladimira Antonovicha Dybo*. Moskva: Institut slaviano-vedeniia RAN, 2023, 179–247 [in Russian].
[Николаев С. Новые данные по исторической фонетике восточнославянских языков. *Славянское и балканское языкознание. Вып. 23. Балто-славянская компаративистика. Акцентология. Дальнее родство языков. Памяти Владимира Антоновича Дыбо*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2023. С. 179—247].
 21. Obolenskij, M. Predislovie. *Letopisets Pereiaslavlia-Suzdalskogo, sostavlenyj v nachale 13 veka (mezhdū 1214 i 1219 gg.)*. Moskva, 1851, I–LX [in Russian].
[Оболенский М. Предисловие. *Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII в. (между 1214 и 1219 гг.)*. Москва, 1851. С. I—LX].
 22. Istrin, V. Aleksandriia russkikh chronographov. Issledovanie i text. Moskva: Universitetskaia tipografiia, 1893 [in Russian, in Old Church Slavonic].
[Истрин В. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. Москва: Университетская типография, 1893].
 23. Dąbrowsky, D. Badając Kronikę Halicko-Wołyńską (Kronikę Romanowiczów). Rozważania na marginesie opracowania Oleksija Tołoczki, *Kwartalnik Historyczny*. 2023. CXXX, 2, 379–397 [in Polish].
 24. Tolochko, A. O date tak nazyvaemogo Iudeiskogo chronographa. *Ruthenica*. 15. 2019, 279–282 [in Russian].
[Толочко А. О дате так называемого Иудейского хронографа. *Ruthenica*. 15. 2019. С. 279—282].
 25. Ivanov, S. Mifologicheskij konvoj “basni o Sovii” v sostave Iudeiskogo chronografa. *Slaviano-vedenie*. 2010. 2, 63–71 [in Russian].

- [Иванов С. Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа, *Славяноведение*. 2010: 2. С. 63—71].
26. Vilkul, T. The “Legend of Sovij”, Hamartolos, and the Primary Chronicle in the Judean Chronograph, Conference «*Francysk Skaryna and the Renaissance book culture. Skaryna's Little Travel Book turns 500*». Vilnius, 22-23, September, 2022 [in English].
 27. Istrin, V. Knigy vremen'nyia i obraznyia Georgiia Mnikha. Chronika Georgiia Amartola v drevnem slaviano-russkom perevode. 1: Text. Petrograd: Rossiiskaia gosudarstvennaia Akademicheskaia tipografia, 1920 [in Russian, in Old Church Slavonic].
[Истрин В. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. 1: Текст. Петроград: Российская государственная Академическая типография, 1920].
 28. Matveenko, V., Shchegoleva, L. Knigy vremen'nye i obraznye Georgiia Monakha. 1. Interpretirovannyj text Troitskoj rukopisi. Moskva: Nauka, 2006 [in Russian, in Old Church Slavonic].
[Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные и образные Георгия Монаха. 1. Интерпретированный текст Троицкой рукописи. Москва: Наука, 2006].
 29. Lavrentievskaja letopis'. In: *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. 1. Moskva: Iazyki russkoj kultury, 1997 [in Old Church Slavonic].
[Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. 1. Москва: Языки русской культуры, 1997].
 30. The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis. Ostrowski, D., Birnbaum, D., Lunt, H. (Eds.). I-III. Cambridge, Mass., 2003 [in English, in Old Church Slavonic].
 31. Guimont, T. Historical writing of Early Rus (c. 1000 — c. 1400) in a comparative perspective. Brill, 2021.
 32. Nikolaev, S., Vilkul, T. Variants Between the Novgorod First Chronicle and the Novgorodian-Sophian Group in Relation with the Primary Chronicle. *Revue des études Slaves*. Paris, 2023, 94. Fascicule 3 and 4, 319-338 and 607-622 [in Russian].
[Вилкул Т.А., Николаев С.А. Расхождения Новгородской 1 летописи и Новгородско-Софийских сводов на материале «Повести временных лет». *Revue des études Slaves*. Париж, 2023. 94. 3—4. Р. 319—338 and 607—622].
 33. Ipatievskaja letopis'. In: *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. 2. Moskva: Iazyki slavianskoj kultury, 2001 [in Old Church Slavonic].
[Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. 2. Москва: Языки славянской культуры, 2001].
 34. Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov. Ed. by A. Nasonov. Moskva; Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1950 [in Old Church Slavonic].
[Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. Москва; Ленинград: Изд. АН СССР, 1950].
 35. Novgorodskaja Karamzinskaja letopis'. In: *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. 42. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2002 [in Old Church Slavonic].
[Новгородская Карамзинская летопись. *Полное собрание русских летописей*. 42. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2002].
 36. Sofijskaja pervaja letopis' staršego izvoda. In: *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. 6. 1. Moskva: Iazyki slavianskoj kultury, 2000 [in Old Church Slavonic].
[Софийская первая летопись старшего извода. *Полное собрание русских летописей*. 6. 1. Москва: Языки славянской культуры, 2000].
 37. Novgorodskaja Chetvertaja letopis'. In: *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. 4. 1. Moskva: Iazyki slavianskoj kultury, 2000 [in Old Church Slavonic].

- [Новгородская Четвертая летопись. Полное собрание русских летописей. 4. 1. Москва: Языки славянской культуры, 2000].
38. Knyha Buttia. Davnioslov'ians'kyj chetij text za spyskamy 14-16 stolit', vstup ta uporiadkuvannia textu Vilkul, T., pokazhchyky sliv Nikolaev, S. *Kyiv's'ke chrystianstvo, XXII*. Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2020 [in Ukrainian, in Old Church Slavonic].
[Книга Буття. Давньослов'янський четій текст за списками XIV—XVI століть, вступ, упорядкування тексту Т. Вілкул, покажчики слів С. Ніколаєва. *Київське християнство. XXII*. Львів: Видавництво УКУ, 2020].
 39. Kolomensky copy of the *Palaea Interpretata*. Moskva, Rossiiskaia Gosudarstvennaia Biblioteka. Otdel rukopisei, Troitsky, no. 38, 1406 [in Old Church Slavonic].
[Коломенський список *Толкової Палей*. Москва, Російська Державна Бібліотека. Відділ рукописів, збір. Троїцьке, № 38. 1406 р.].
 40. Pogodin copy of the *Complete Chronographic Palaea*. Sankt-Peterburg. Rossiiskaia Natsionalnaia Biblioteka. Otdel rukopisei, Pogodin, no.1435, early 16th cent. [in Old Church Slavonic].
[Погодинський список *Повної Хронографічної палей*. Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека. Відділ рукописів, збір. Погодинське, №1435, 1-а пол. XVI ст.].
 41. Synodal copy of the *Complete Chronographic Palaea*. Moskva. Gosudarstvennyi Istoricheskii Muzei. Otdel rukopisei, Synodal, no.220, 1477 [in Old Church Slavonic].
[Синодальний список *Повної Хронографічної палей*. Москва. Державний Історичний музей. Відділ рукописів, збір. Синодальне, №220, 1477 р.].
 42. Paleia Tolkovaia po spisku sdellanomu v Kolomne v 1406 godu. Trud uchenikov N. S. Tikhonravova. Moskva, 1892 [in Old Church Slavonic].
[Палей Толковая по списку, сделанному в Коломне в 1406 году. Труд учеников Н. С. Тихонравова. Москва, 1892].
 43. Rumiantsev copy of the *Complete Chronographic Palaea*. Moskva. Rossiiskaia Gosudarstvennaia Biblioteka. Otdel rukopisei, Rumiantsev, no.453, 1495 [in Old Church Slavonic].
[Рум'янцевський список *Повної Хронографічної палей*. Москва. Російська Державна Бібліотека. Відділ рукописів, збір. Рум'янцевське, №453, 1495 р.].
 44. Anisimova, T. Proiskhozhdenie skhodnykh statej v bibleiskikh chastiakh drevnerusskikh chronographov: skazaniia o stolpotvorenii, Serukhe, Farre, Avraame i Isave, *Vestnik PSTGU. Seria III: Filologia*. Moskva, 2023, 74, 9-30 [in Russian].
[Анисимова Т. Происхождение сходных статей в библейских частях древнерусских хронографов: сказания о столпотворении, Серухе, Фарре, Аврааме и Исаве, *Вестник ПСТГУ. Серия III: Филология*. Москва, 2023, 74. С. 9—30].
 45. Golyshenko, V., Dubrovina, V. Kniga naritsaema Kozma Indikoplov. Moskva, 1997 [in Old Church Slavonic].
[Книга нарицаема Козьма Индикоплов. Cosmas (Indicopleustes), В. С. Гольшенко, В. Ф. Дубровина. Москва: Индик, 1997]
 46. Vilkul, T. Tolkovaia Paleia i Povest' vremennykh let. Siuzhet o "razdelenii jazyk". *Ruthenica, VI*. Kyiv, 2007, 37-85 [in Russian]
[Вилкул Т. Толковая Палей и Повесть временных лет. Сюжет о «разделении язык» *Ruthenica. VI*. К., 2007. С. 37—85].

Received 18.11.2024

Тетяна ВІЛКУЛ

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

tvilkul@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ

В ІУДЕЙСЬКОМУ ХРОНОГРАФІ (1262)

Хронологію Іудейського хронографа, який є єдиною точно датованою в давньоруській літературі історичною компіляцією, останнім часом переглядали, спираючись на різноманітні текстологічні аргументи. **Мета** статті — з'ясувати, чи спроба ревізії правомірна. Також необхідно отримати відповідь на питання, чи знав укладач Іудейського хронографа Повість временних літ (Початковий літопис), адже ця відповідь обумовлює датування Хронографа. Для розв'язання проблем співвідношення текстів застосовуються **методи** текстуальної критики. **Наукова новизна.** Вперше детально проаналізовано цитати, запозичені у Хронограф із Початкового літопису. **Висновки.** Автор Іудейського хронографа був добре знайомий із Повістю временних літ, цитуючи її як дослівно, так і в мікроцитатах. Тож свідчення текстів дійсно ведуть до 1262 р. й підстав переглядати традиційну дату утворення Іудейського хронографа немає.

Ключові слова: середньовічні літописи та хронографи, Давня Русь, текстологія, переклади з грецької на давньослов'янську.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.159>
УДК 930.2:378.4(477.83-25)(092)Крип'якевич

Інна МОРОЗ

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії світового українства,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
iness.m@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6392-3249>

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ І. КРИП'ЯКЕВИЧА ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО СЕМІНАРУ В УКРАЇНСЬКОМУ ТАЄМНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У ЛЬВОВІ)

Мета — на основі архівних матеріалів дослідити внесок І. Крип'якевича в розвиток методології класифікації історичних джерел та визначити актуальність його доробку в цій царині на сучасному етапі. **Завдання** полягають у з'ясуванні сутності теоретико-методологічного значення наукової схеми класифікації історичних джерел І. Крип'якевича. **Методологія** статті базується на принципах історизму, неупередженості, всебічності й цілісності джерельного комплексу з використанням загальнонаукових методів аналізу і синтезу, індукції та дедукції, моделювання, а також історичних методів — біоісторіографічного, історико-генетичного, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного, ретроспективного та текстологічного. У статті розкрито підходи вченого до вироблення класифікаційних критеріїв і моделей із врахуванням досягнень західноєвропейського джерелознавства кінця XIX — початку XX ст. В основу запропонованої ним класифікації покладені передусім ідеї Е. Бернгайма і загальновизнаний на той час поділ джерельної бази на залишки й традицію. Заслуга історика полягала в тому, що він удосконалив її, конкретизував, адаптував до українського історичного матеріалу й апробував у науковому семінарі в Українському таємному університеті у Львові. Проведене

Цитування: Мороз І. Методологічні підходи І. Крип'якевича до класифікації історичних джерел (за матеріалами наукового семінару в Українському таємному університеті у Львові). *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 159—181. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.159>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

дослідження, спрямоване на подальший розвиток джерелознавства історії України як спеціальної системи знань, формування цілісної картини історії вітчизняного джерелознавства та його методології, збагачення історіографії джерелознавства, спонукає до вдосконалення схем класифікації історичних джерел.

Ключові слова: історичне джерелознавство, теорія й методологія, класифікація історичних джерел, класифікаційні моделі (схеми), І. Крип'якевич, Е. Бернгайм.

Інституалізація та подальший розвиток вітчизняної соціогуманітаристики передбачають, зокрема, викристалізовування предметного поля, завдань, засад, провідних тенденцій розвитку дисциплін джерелознавчого циклу. З огляду на це необхідним є осмислення досвіду та інтеграція теоретико-методологічних здобутків попередніх генерацій науковців-істориків. Зважаючи на відсутність універсальних класифікаційних схем, розширення кола історичних джерел, актуальною залишається проблема сутності класифікації джерел та вироблення її принципів. Класифікація історичних джерел має прикладне призначення, адже зумовлює вибір конкретно-дослідницького інструментарію, оптимального для джерел кожної групи.

Проблема класифікації джерел у вітчизняному історичному джерелознавстві висвітлена в дослідженнях О. Богашиної [1, с. 74—100], В. Воронова [2, с. 8—15], Я. Калакури [3], В. Тельвака [4] та ін. Аналіз концептуальних методологічних засад історієписання початку ХХ ст. загалом, та праць І. Крип'якевича зокрема, проведено в роботах Я. Дашкевича [5], Я. Ісаєвича [6] й ін. Діяльність І. Крип'якевича як джерелознавця схарактеризовано у працях Я. Ісаєвича, В. Грабовецького, вивчення доробку історика з теоретичного джерелознавства започатковано І. Мороз [7, с. 229—353; 8; 9].

Зростання ролі біографічного фактора у вітчизняній соціогуманітаристиці вимагає актуалізації досліджень наукової творчості інтелектуалів минулого. Введення до наукового обігу матеріалів університетського семінару І. Крип'якевича дозволить всебічно розкрити його дослідницький діапазон, зокрема як джерелознавця. Особливої цінності згаданому джерелу надає недостатнє вивчення стану розвитку теорії джерелознавства та методики історичного дослідження у 20-х рр. ХХ ст. та й загалом інституціоналізації історичної науки на українських землях.

Образ української історичної науки в Галичині у контексті європейських студій першої третини ХХ ст. формували інтелектуали, які вийшли з львівської історичної школи М. Грушевського. Одним з найталановитіших її репрезентантів був Іван Петрович Крип'якевич (1886—1967 рр.) — не лише неперевершений джерелознавець-практик, але й один із засновників вітчизняного теоретичного джерелознавства. Науковець розумів важливість методики історичного дослідження і його складової — джерелознавчого дослідження — для підготовки науковців-істориків, що підтверджується його викладацькою діяльністю. Це і розробка університетського курсу лекцій для Кам'янець-Подільського державного університету в 1918—1919 рр., і проведення семінару «Досліди над історією греко-католицьких парафій в Галичині» в Богословській академії у Львові у 1935 р., і спеціальні заняття для аспірантів Львівського державного університету ім. Івана

Франка в повоєнний період, і консультації для молодих наукових співробітників у Інституті суспільних наук, директором якого він був у 1953—1962 рр.

У теці № 173 «Аспірантура 1945 р. Методика» родинного архіву Крип'якевичів (зараз матеріали передані до відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України) окрім документів щодо консультування з джерелознавства та методики історичного дослідження, науково-організаційної роботи аспірантів кафедри історії України Львівського державного університету, був виявлений машинопис під заголовком «Семинар»¹. На останній сторінці перпендикулярно до тексту рукою І. Крип'якевича зроблено напис: «Методика (текст)»². Можна припустити, що, готуючись до викладів методики історичного дослідження та джерелознавства для аспірантів Львівського університету ім. І. Франка, історик залучав матеріали, які презентував свого часу студентам Українського таємного університету у Львові (УТУ).

Джерело (чи його частина) датоване 30 січня 1922 р.³ Час його написання підтверджують стилістика тексту, особливості лексики та орфографії, відсутність апострофа. З огляду на наявність у справі значної кількості машинописних текстів першоджерел, вірогідно розтиражована на циклостилї досліджувана нами історіографічна пам'ятка з теорії джерелознавства теж могла слугувати роздатковим матеріалом, або й навіть посібником чи частиною лекційного курсу. Автор тексту не зазначений, але це безсумнівно І. Крип'якевич: впізнається його авторський стиль, наведені приклади відповідають науковим зацікавленням історика, перегукуються з його працями, мають місце рукописні автографічні вставки латиницею.

Досліджуване джерело має 24 аркуші та складається з чотирьох основних розділів, що відповідають етапам самостійного опрацювання джерел. Текст, швидше за все, є теоретичним матеріалом, який давався як вступ до семінарів, під час яких на прикладі конкретних джерел розбирались ті чи інші джерелознавчі проблеми.

Сподівання І. Крип'якевича на плідну роботу в Кам'янець-Подільському державному університеті у 1918—1919 рр. не здійснилися через хворобу вченого та несприятливу політичну ситуацію. Тому свій викладацький потенціал він реалізував у таємному університеті, одним із фундаторів якого він був. І. Крип'якевич викладав на філософському факультеті курс української історіографії XVIII—XIX ст., що був виданий літографічним способом у 1923 р., читав лекції з історії української держави XVII—XVIII ст., курс «Джерелознавство XVI—XVII ст.», а також проводив (переважно вдома) запланований ще для подільського університету семінар з методики історичного дослідження [7, с. 113—120].

Вчений, як вихованець М. Грушевського та Л. Фінкеля, розумів необхідність семінарських занять студентів, які дозволяли на практиці формувати дослідницьку компетентність та джерелознавчу культуру студентів-істориків. Власний семінар І. Крип'якевич очевидно створив, наслідуючи організацію наукової роботи

¹ Родинний архів Крип'якевичів (далі — РА Крип'якевичів). П. 173. Семинар.

² Там само. Арк. 24.

³ Там само. Арк. 12.

в історико-філософській секції НТШ та історичний семінар М. Грушевського. Як згадував історик пізніше, він «головну вагу звертав саме на семінар, уводячи студентів практично у метод наукової праці» [10, с. 118]. Колишній студент підпільного університету С. Волинець зазначав: «Коли я та мої товариші починали писання призначених нам праць, професор І. Крип'якевич відбував із нами спеціальний семінар на теми, як братись до такої роботи. У першу чергу ми мушили ознайомитись із технікою праці, до якої на практиці він увів» [11, с. 567]. Вірогідно саме до цих занять з методики науково-дослідної роботи й належать матеріали «Семінару».

З великим завзяттям і ентузіазмом описує молодий викладач свою роботу в університеті у листі до громадського і політичного діяча, письменника О. Назарука від 29 січня 1922 р.: «Тепер працюю дуже інтенсивно другий рік зі студентами [...] прегарний, хоч і трохи сирий матеріал, жадний знання, — працюємо досить у “катакомбах”, але з тим більшим завзяттям й успіхом. Дуже при тому користаю, бо відомо учитель учиться від учнів найбільше. Стараюсь кожного вести індивідуально, по його інтересам і талані, — отже роботи маса»⁴.

І. Крип'якевич ще у 1918 р. звернув увагу на прогалини у вітчизняній теорії та методиці історичного дослідження. Він відзначав, що в Україні ще «не витворилась добра школа методичної науки», «не маємо у нас добрих взірців методичних студій»⁵. За спогадами Івана Петровича навіть його вчитель — метр української історичної науки М. Грушевський — спеціально не вчив методики: «Хибою семінара Грушевського було те, що він не розробляв теорії методології і кожний молодий дослідник працював як сам собі умів порадити» [10, с. 89].

Принагідно зазначимо, що ще зі студентських років І. Крип'якевич захоплювався класичною працею з методики науково-дослідної роботи німецького методолога Е. Бернгайма не без впливу професора австрійської історії Л. Фінкеля. Характеризуючи його семінар, він відзначав, що «дуже інтересні були рецензії самого професора на роботи студентів, складені за приписами методики Бернгайма» [10, с. 90]. Історик прагнув зробити доступними для української наукової аудиторії його передові на той час ідеї. Він згадував: «Одного разу, 1905 р., у Грушевського я застав Франка — обидва радилися при чаю — про революційні події в Росії. Я прийшов з проектом перекласти на укр[аїнську] мову малий підручник методики історії Бернгайма. Грушевський сказав: “Тепер не час — бачите, що проходить в Росії” — Франко поставився м'якше: “І це знадобиться”» [12, с. 483].

Вчений і надалі (та й загалом до кінця життя) залишався вірним концепції Е. Бернгайма і поклав його праці в основу свого семінару, адаптувавши основні положення до вивчення історії України. С. Волинець згадував: «Головним предметом, що його викладав професор І. Крип'якевич, була методика історичних дослідів. Цю дисципліну викладав він дуже солідно, бо сам був знаменитим її

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 269. Арк. 4 зв.

⁵ РА Крип'якевичів. П. 149. Крип'якевич І. Методика історії. 4.X.1918. Арк. 7.

знавцем» [11, с. 567]. Також він наголошував, що викладач «був послідовником німецької школи в тій ділянці», зокрема професора Е. Бернгайма, проте доручав студентам ознайомитись з французькою школою методики історичних дослідів і радив читати зразковий твір написаний Ш.В. Ланглау і Ш. Сеньобосом [11, с. 567]. Як зазначав учень видатного історика (згодом директор Інституту українознавства імені І. Крип'якевича) Я. Ісаєвич, «уже в рад. час рекомендував своїм учням користуватися підручником Е. Бернгайма — типового репрезентанта неокантіанства в історичній науці» [6]. Варто зазначити, що оцінка методологічного підґрунтя праць Е. Бернгайма варіюється. Їх переважно трактують як приклад позитивізму, а також критичного позитивізму (О. Богдашина), психолого-генетичного тлумачення історії у межах позитивізму (В. Артюх) та ін.

Слід зазначити, що матеріали семінару укладалися на тлі специфічної історіографічної ситуації. На рубежі XIX—XX ст. позитивізм втрачав свої провідні позиції, зумовлюючи так звану «кризу історизму», яка спричинила методологічну дискусію. Під впливом змін в європейській історіографії, насамперед паризької школи соціології, відбувалась еволюція історіософських поглядів М. Грушевського від позитивізму до неокантіанства, історичної соціології та психології історії [4, с. 37], що, безперечно, позначилось на формуванні наукового світогляду його учнів.

І. Крип'якевич з 1910-х рр. намагався поєднати позитивізм з історіографічним напрямом «культурна історія» К. Лампрехта, психологічною інтерпретацією історії В. Вундта. Можна цілком погодитись з твердженнями Я. Дашкевича [5, с. 718] та Я. Ісаєвича [6], що їхній наставник еволюціонував до неокантіанства.

Курс «Методологія історії» (фактично методика) читався в таємному університеті вже у зимовому семестрі 1920—1921 н. р. (2 год.). І. Крип'якевич у листі до С. Томашівського від 8 червня 1922 р. писав, що веде семінар другий рік і його учасниками є близько 50 студентів, у той час як минулого року їх було приблизно 10 [13, с. 412]. У 1921—1922 н. р. декан філософського факультету М. Кордуба викладав цей курс у першому семестрі 1921—1922 н. р. в обсязі однієї години на тиждень, а в другому — дві години на тиждень (лекції й практичні) [14, с. 72]. На основі його лекцій був виданий циклостильний посібник зі студентських рукописів, виконаних двома різними почерками [15]. Дослідниця У. Великопольська називає його першим в українській історіографії початку XX ст. навчальним посібником з методики історичного дослідження [14, с. 74]. Видається, що актуалізований і аналізований нами матеріал І. Крип'якевича, який був виданий теж у 1922 р., займає гідне місце серед самвидавних посібників УТУ.

Матеріали родинного архіву Крип'якевичів, що мають відношення до підготовки до викладання в Кам'янець-Подільському університеті методики історичного дослідження, дозволяють стверджувати, що історик підходив до неї як до університетської дисципліни ще з 1918 р. [13, с. 111—112]. Натомість М. Кордуба почав готуватися до викладання методології лише з літа 1921 р.⁶

⁶ Державний архів Львівської обл. Ф. Р-2923. Спр. 2. Арк. 56.

Перший розділ матеріалів семінару був присвячений евристиці (від гр. «*heuristiko*» — «знаходжу, відкриваю»), тобто пошуку, збору, класифікації джерельної бази дослідження. І. Крип'якевич надавав класифікації джерел важливого значення, адже це зумовлює специфіку подальшого їх пошуку й опрацювання залежно від належності до певних груп, категорій. Майже половину матеріалів (більше 11 стор.) присвячено саме класифікації джерел як елементу методики евристики.

У цьому курсі І. Крип'якевич дав досить широке визначення історичних джерел як «матеріалів історичних», а також «первісних творів, які відносять ся до історії»⁷, що перегукується з визначенням Е. Бернгайма: «Матеріал, з якого черпає свідчення наша наука, називається джерелами» [16, с. 65]. Професор дотримувався загальноприйнятого тоді поділу джерельного масиву на останки й традиції залежно від наявності чи відсутності наміру передачі інформації нащадкам. Він подав їх визначення: «Останками називаєсь все те, що позістало з минувшини, без наміру тодішних людей те переказати потомности. Традиція се ті всі джерела, котрі переказано нам з виразним наміром, щоби їх заховати [зберегти]»⁸. Різниця між джерелами, що належали до цих груп, на переконання І. Крип'якевича полягає в тому, що «останки»⁹ позістали для нас без чужого освітлення, традиція в чужім освітленню»¹⁰. Такий поділ джерел практично повторює класифікацію Е. Бернгайма (див. табл. 1), правда німецький дослідник виділяє окрім залишків («*Überreste*») і традиції («*Tradition*») (традиції також називає переказами чи звітками «*Berichte*») групу «безпосереднє спостереження та спогад».

Започаткований у першій половині XIX ст. і усталений Й. Дройзеном, Е. Бернгаймом, Ш. Лангла та Ш. Сеньобосом розподіл на останки й традицію, який панував аж до 1960-х рр., — не є оптимальним. Спостерігається подвійна приналежність деяких видів джерел, на що сам історик і звертає увагу.

Матеріали семінару містять дві класифікаційні схеми. Спочатку вчений анонсував поділ джерел лише на дві групи — традиції й останки (див. табл. 2). Далі з'являється третя група — давні історичні твори, властива історія (див. табл. 3), що й зумовлює певні неточності, неузгодження, накладки в групуванні. Можливо, науковець, розуміючи недосконалість класичної на той час класифікаційної схеми поділу, намагався дещо її прояснити, виправити, й третя група джерел є його авторським внеском. В середині основних груп наявний свій внутрішній поділ. Характеризуючи джерела, львівський історик часто подавав історичні екскурси, пов'язані з ними, приклади з української історії.

Джерела групи останків І. Крип'якевич поділяв на:

- 1) тілесні останки людей і тварин («звірят»),
- 2) продукти (продукти праці, виробництва),
- 3) пережитки, або моральні останки.

⁷ РА Крип'якевичів. П. 173. Семинар. Арк. 1.

⁸ Там само.

⁹ В оригіналі помилково «отсанки».

¹⁰ Там само.

І. Крип'якевич, як і німецький вчений, наголошує на меншій суб'єктивності групи останків [16, с. 86]. У Е. Бернгайма залишки поділяються лише на 2 групи — залишки у вузькому розумінні й пам'ятки. Львівський історик деякі Бернгаймові підгрупи перевів у розряд груп. Так, в Е. Бернгайма до групи залишків належать: 1) тілесні залишки людей і їх діяльності, 2) мова, 3) звичаї, установи, в яких збереглися пережитки давнини, 4) твори наук, мистецтв, ремесел, 5) акти; а до пам'яток — 1) монументи й написи, що не мають характеру звісток, 2) документи [16, с. 88—93]. Український історик розширив першу підгрупу групи останків, додавши тілесні залишки «звірят». Своєю чергою у підгрупі продукти («Продукти, се всякі вироби людської руки, які позістали»¹¹) І. Крип'якевич виокремлює 1) монети (грецькі, римські, перські, арабські, західноєвропейські), 2) укріплення або городища, 3) предмети домашнього господарства, 4) печатки, 5) написи, 6) одяг. Ця структурна одиниця І. Крип'якевича є відповідником запропонованої німецьким істориком («витвори всіх наук, мистецтв, ремесел» [16, с. 90]), проте він її деталізує (печатки й т. д.), чого немає в Е. Бернгайма.

Нововведенням І. Крип'якевича можна вважати виокремлення третьої групи останків — пережитки, або моральні останки, з огляду на високу оцінку ним джерел цього плану під впливом психологічної історії чи соціології. Вона включала: 1) «людську мову», 2) звичаї, звичаєве право, вірування, обряди та 3) усну словесність.

Особливістю досліджуваного теоретичного дискурсу є підвищена увага до міждисциплінарного підходу, насамперед залучення досягнень історичної філології (історичної лінгвістики). Можна навіть сказати, що, укладаючи даний курс, І. Крип'якевич перебував у полоні історико-філологічного методу (фундатори Б.Г. Нібур, А.Г. Геерен, Л. фон Ранке, І. Франко й ін.). У порівнянні з німецьким вченим, який також пропонував застосовувати філологічні методи дослідження історичних джерел [16, с. 88—89], він дуже детально розглянув філологічні студії, проілюструвавши їх прикладами з української історії.

На думку І. Крип'якевича, мова є «вислідом історичного розвитку даного народу і в ній відбиваються народні звичаї, обичаї, вірування, заняття, а також місця проживання і відносини, в яких народ стояв до сусідів»¹². Історик зазначав, що «розсліdom мов» займається лінгвістика, або філологія, а також назвав її галузі: етимологію, «діалектику», ономастику. Історико-філологічні дослідження допомагають вияснити етнічну та мовну приналежність народів («котрі народи належать до одного пня»¹³), пояснити їх первісну культуру (одяг, звичаї) та визначити «правітчину». Назви місцевостей, зокрема, вказують на територію заселення певних народів («пізнається, які околиці замешкував даний наріd»¹⁴), з чого виводиться їх прабатьківщина.

Цінними є наведені І. Крип'якевичем відповідні приклади джерел та огляд історіографії проблеми (І. Свенціцький, М. Грушевський, А. Брюкнер, Л. Нідерле).

¹¹ Там само. Арк. 1.

¹² Там само. Арк. 2.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

Вченого цікавило питання пошуку прабатьківщини народів за ареалом поширення певних слів на позначення місцевостей, назв рослин. Так, на основі географії побутування слів «бук», «мед» («мід»), демонструючи володіння картографічним методом, він визначає прабатьківщину слов'ян — «мусіла се бути Східна Європа до лінії Кенігсберг — Одесса»¹⁵.

Дослідження мовних наслідувань за допомогою порівняльної («порівнюючої») лінгвістики сприяє відтворенню контактів між певними народами та встановленню хронологічних меж культурних, соціальних та політичних взаємовпливів. Науковець наводить приклади таких запозичень від скіфів, сарматів, народів монгольського і турецького походження, фінів, кельтів, готів, німців, греків, італійців, угорців, волохів. На прикладі переймання українським народом слова «цибуля» (нім. «Zwiebel») від німців у XV ст., І. Крип'якевич доходить висновку, що «цибулю управляти навчилися Українці від нім[ецьких] кольтонів»¹⁶.

Характеризуючи лінгвістичні джерела, науковець також систематизує походження антропонімів та топонімів. Так, він наводить систему походження прізвищ («власних імен») за М. Сумцовим, В. Охримовичем, М. Зубрицьким, І. Франком, та прізвищ («назвищ») за І. Франком, а також систематизує топоніми («географічні імена»), слідуючи за польським славістом А. Брюкнером (Брікнером).

У матеріалах семінару досить ґрунтовно схарактеризовано пережитки, що збереглися у звичаях, звичаєвім праві, віруваннях і обрядах, які «мають звичайно свій початок в матеріальній культурі народу і тим власне вони для історика важні»¹⁷. У такій їх оцінці можна вбачати вплив неокантіанства, соціології (в Е. Бернгайма теж є відповідник [16, с. 89]). Наприклад, в обряді «добування живої ватри» І. Крип'якевич вбачає сліди колишнього способу добування вогню, у гуцульських «карбах» — «вказівки до повстання письма». Він називає основні праці з цієї проблематики А. Онищука, В. Гнатюка, З. Кузеля, М. Коцюбинського, М. Зубрицького. Вчений подав свою оцінку звичаїв як джерел: «При досліді обичаїв треба бути дуже обережним, бо деякі звичаї, хоч виглядають на перший погляд старинні, в дійсності є недавнього походження»¹⁸. Групу звичаїв він розширив, зважаючи на українські реалії, за рахунок народного календаря, звичаєвого права. За його висловом, віруваннями займається «народний календар», де вони прив'язані «до певних днів року, ідуть по собі в належнім порядку»¹⁹ (ми б назвали ці джерела етнологічними чи джерелами з історичної хронології). Як історичне джерело розглядаються також погляди на власність, що часто містять «останки колишнього комунізму»²⁰.

І. Крип'якевич по-своєму підійшов до групування джерел усної традиції. На відміну від Е. Бернгайма, основні її компоненти він відніс до «устної (народної) словесності» (групи останків), яку визначав як «все те, що перейшло до нас

¹⁵ Там само. Арк. 3.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. Арк. 5.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

устною дорогою»²¹. До неї історик зараховує приповідки, анекдоти, історичні перекази (передання), легенди, паралельно зазначаючи, що вони мають подвійний характер. З одного боку, вони є фрагментом із давнього життя і тим самим належать до останків, однак, з огляду на появу наміру «переказати вже події потомкам»²² їх одночасно можна зараховувати до традиції.

Приповідки, як історичне джерело, як зазначає науковець, дають спосіб життя з правничого боку, географічну інформацію, пов'язані з певними історичними особами, проявляють історичні погляди²³.

Анекдоти («летючі слова») І. Крип'якевич тлумачить як «видумане оповідання з приватного життя історичної особи з дотепним висловом»²⁴ (напр. «Бог кого збудував, нехай Бог здобуває»²⁵ й ін.). У Е. Бернгайма анекдоти та крилаті вирази розділені [16, с. 79—80].

Історичні перекази (передання), за І. Крип'якевичем, «се устні оповідання про дійсні або істор[ичні] особи згл[ядно?] події»²⁶. Як приклади, він наводить літописні перекази та виокремлює «чужі» та «власні» судження щодо походження топонімів та мікротопонімів. І. Крип'якевич батьківщиною байок та переказів вважав Індію, з якої вони потрапили до нас через арабські країни («Арабію»), можливо через північну Африку, Іспанію і Західну Європу, або через Малу Азію та Візантію. Ця думка перекликається з твердженням Е. Бернгайма, який зазначав, що мотиви індійських казок проникали на Захід, особливо в епоху хрестових походів (також він згадував семітичну і греко-римську літературу) [16, с. 76].

«Легендою» історик називав «переказ, який нав'язує до істор[ичних,] релігійних подій і осіб»²⁷ і як приклад наводить «Печерський патерик», легенди про ікони. Привертає увагу та обставина, що І. Крип'якевич, попри те, що був людиною віруючою (греко-католик), виступає тут як науковець-скептик: «Ті легенди потребують дуже бистрої критики, тому, що багато видумано їх умисне монахами для прославлення своїх церков і звербовання більшого числа прочан»²⁸.

Переходячи до розгляду другого великого розділу джерел — традиції — І. Крип'якевич виділяє в його межах історичні пісні, акти, історичні пам'ятки. Кожна з таких груп поділяється на дрібніші, конкретизується. Показово, що у Е. Бернгайма традиція поділяється на усну, писемну і зображальну. Натомість І. Крип'якевич таких назв не подає, хоча фактично виділені ним три групи відповідають бернгаймівським за змістом (історична пісня як відповідник усної традиції, акти — писемної, історичні пам'ятки — частково зображальної).

Слід звернути увагу, що І. Крип'якевич, хоча й відносить історичну пісню до джерел групи традиції (Е. Бернгайм — до усної традиції [16, с. 72]), прина-

²¹ Там само.

²² Там само. Арк. 6.

²³ Там само. Арк. 5.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. Арк. 6.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

гідно наголошує на її подвійній приналежності, зазначаючи що вона «в певній мірі як галузь народної словесности, належить теж до останків»²⁹. При цьому дається короткий огляд розвитку української пісенної творчості від згадок про сліди первісних історичних пісень (напр., у літописах), до повноцінних («власативих») історичних пісень у віршованій формі, які творяться одночасно з подією, що найбільше зворушує народ. Далі науковець замість бернгаймових саг вводить як суто українське історичне джерело думи. Побіжно характеризуючи історію їх розвитку, І. Крип'якевич наводить коротку історіографію дослідження (В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Колесса) і вказує, де вони публікувались. Він акцентує на суб'єктивному характері історичних пісень і дум, які висвітлюють події «під певним кутом власного видження», і з огляду на це наголошує на їх додатковому значенні як історичних джерел: «[...] використовувати їх при писанню історії, як першорядне істор[ичне] джерело, неможна. Се твори передовсім поетичні, де крім правди є багато фантазії. Зате мають вони велике значіння для розсвідження тодішних настроїв, тому, що в них містяться суб'єктивні мотиви»³⁰ (найімовірніше, йдеться про настрої політичні). І. Крип'якевич до історичних джерел відносив лише пісні історичного змісту, залишаючи поза увагою інші їх жанри, які є неоціненним джерелом до соціальної історії. Загалом, як джерела, він скрізь усвідомлено виділяв саме історичні пісні, перекази, анекдоти, історичний живопис — тобто шукав прямих історичних вказівок, а не відбиття соціологічної проблематики (що, можливо, слід розцінювати як прояв позитивізму).

Цікава ситуація склалась із класифікацією актових джерел. Е. Бернгайм їх зараховував до залишків [16, с. 90—91], хоча зазначав, що це «залишки, що містять в собі переказ» та з ними «треба поводитись як з переказами» [16, с. 86]. І. Крип'якевич вочевидь вагався щодо критеріїв їх класифікації. Спочатку він відніс їх до останків (паралельно з розпорядженнями та законами), але в рамках основного поділу — зараховував до традицій, проте із застереженнями («всі писані останки», «належить до сего роду останків»³¹). Водночас подано їх визначення: «Актами називаємо всі писані останки, або документи з різних областей людського життя»³², створені одночасно з подіями. Загалом, як історик-документаліст, у науковому дослідженні керівник семінару надавав перевагу саме їм, вважаючи їх найдостовірнішими. Відповідно у порівнянні з Е. Бернгаймом актам він приділив більшу увагу, зосереджуючись на їх видах, що побутували на українських теренах.

Систематизуючи акти, науковець поділив їх на 2 групи: публічні (урядові) та приватні. Серед публічних актів він виокремлює: розпорядження законодавчих органів («розпорядження законодавчих тіл») (соймів, рад, соборів), які носять форму протоколів, законів чи інструкцій; акти виконавчих органів («виконуючих урядів» («заряду краю»)); акти дипломатичні; «звідомлення з економічного життя» (т. зв. люстрації); податкові списки («списи»); акти військові (накази, універсали,

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. Арк. 7.

³¹ Там само. Арк. 6.

³² Там само. Арк. 7.

військові реєстри); акти судові (суди городський, земський, козацький, міський, духовний); акти громадських інституцій, братств, цехів, шкіл, церков, Київської академії). Побіжно історик, як спеціаліст з роботи з судовими актами ще зі студентських років, наголошує на їхній інформативній цінності («Для історика судові акти дуже важні»³³), до того ж не лише для вивчення безпосередньо судової процедури, але й як джерел інформації з історії культури, побуту, у чому проглядається неокантіанський підхід («в них відбивається ціле тодішнє життя та справи культурні»³⁴).

Проте, «найбільш обильним джерелом» вчений називав акти приватні (кореспонденція і приватні записки). Особливим родом актів І. Крип'якевич вважав т. зв. дипломи («дипльоми») («Urkunden») («се акт виставлений в урядовій формі для урядового свідоцтва»³⁵), які вирізняються з-поміж інших актів чіткою структурою («старанною формою і змістом», «зміст [...] завжди уложений після певних правил і ділиться на кілька частей»)³⁶. Дипломи були поширені в середні віки для надання привілеїв. Писались на пергаменті («пергаміні») або якісному папері. Історик наголошує на обов'язковій наявності печатки та, як спеціаліст з дипломатики, наводить основні елементи формулярів дипломів. Він наголошував, що грамоти галицько-володимирських князів, козацькі універсали, дипломатичні угоди «мають форму дипломів»³⁷. Показово, що Е. Бернгайм розрізняє в межах групи залишків «документи» («Urkunden») [16, с. 92] (у значенні дипломів за І. Крип'якевичем) та акти [16, с. 90], зараховуючи документи до пам'ятників, а власне акти — відповідно, до залишків у вузькому розумінні.

У матеріалах «Семинару» історик уперше у своїх джерелознавчих дискурсах зупинився на деяких термінах, пов'язаних із поділом актових джерел за формою та форматом³⁸. Так, він згадував «кодекс» як «цілість якоїсь книги», «volumen» як сувій чи частину цілості (кодекс у двох томах), «folio» («фоліант») — книгу формату аркуша, «quarto» — чвертки аркуша та менші формати, зазначаючи, що сучасні йому книжки є, зазвичай, формату вісімки.

Розглядаючи третю групу («галузь») джерел традиції — «історичні пам'ятники» — автор курсу наголошував, що саме «в них виступає якнайсильніше той замір переказати минулість»³⁹. До структури історичних пам'ятників він зараховував: 1) архітектурні пам'ятки («пам'ятники архітектонічні»), 2) написи, 3) історичний живопис («історичні мальовила»), 4) герби державні й приватні, 5) монети, 6) географічні плани, карти, види.

Спільну групу Е. Бернгайма «монументи і написи» [16, с. 91] розробник семінару роз'єднав на архітектурні пам'ятники, у т. ч. надгробки й т. д. і окремо написи — «inscriptii». Тож розглянемо складові цієї групи. До архітектурних

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. Арк. 8.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Арк. 9.

³⁸ Там само. Арк. 8.

³⁹ Там само. Арк. 9.

пам'яток («пам'ятники архітектонічні») І. Крип'якевич зараховував будови, зведені «на пам'ятку ріжних подій»⁴⁰, тріумфальні арки («луки тріумфальні»), надгробки («нагробні різьби, у нас головно статуї»⁴¹). Як приклад епіграфічних пам'яток називаються написи про історичні події в сакральних будівлях, на козацьких надгробках, хрестах на честь скасування панщини, на козацьких надгробках, з грецьких колоній. Слідом за німецьким вченим І. Крип'якевич зауважував, що лише деякі написи виникли з наміром увіковічення подій. Е. Бернгайм виділяв історичні написи фактичного змісту [16, с. 81], які зараховував до писемної традиції, і написи, що не мають характеру звісток (на гробницях, медалях, монетах, прикордонних знаках і т. д.) [16, с. 91—92] (спірне твердження, особливо щодо гробниць — І. М.), які він відносив до пам'ятників як частини залишків. І. Крип'якевич теж певну їх категорію згадував серед останків⁴².

У Е. Бернгайма існує збірна група «Традиція в зображеннях» [16, с. 85—86], до якої він відніс історичний живопис, карти, плани, скульптуру. І. Крип'якевич же їх розмежував. Серед джерел, що належать до історичного живопису («історичні малювали»⁴³), український науковець виокремив зображення битв, портрети, гравюри. Герби він поділяв на державні та приватні, що зображувались у документах, на персянях, печатках, старих будівлях, у стародруках. У історичному відступі науковець навів важливі відомості про українську символіку — державні та приватні герби, кольористику прапорів.

У процесі дослідження монет як історичного джерела, І. Крип'якевич побіжно характеризував розвиток грошового обігу в Україні. Герби, монети німецький науковець не виокремлював, правда він згадував написи на монетах в підгрупі монументи й написи групи пам'ятники, у той час як герби взагалі не називав.

Характеризуючи географічні плани, карти, види (спочатку малюнки від руки, з кінця XV ст. — гравюри), І. Крип'якевич дав оцінку давніх видів міст, а також карт, як важливого історичного джерела, з огляду на наявність на них незбережених давніх шляхів і місцевостей.

Специфікою досліджуваного курсу І. Крип'якевича є виокремлення ним, окрім конкретно-історичних джерел груп останків і традиції, третьої групи — властива історія, давні історичні твори (за сучасним поділом — історіографічні джерела). Український науковець сформував її з Бернгаймової писемної й частково усної традиції, додавши діаріуші, історичні праці, «*silva rerum*» (у Е. Бернгайма в писемну традицію входили: 1) історичні написи, 2) генеалогічні таблиці, списки чиновників і правителів, 3) літописи, аннали й хроніки, 4) біографії (життя святих, біографії, автобіографії), 5) мемуари, 6) брошури, газети) [16, с. 80—85]. До третьої групи львівський історик зараховував: 1) генеалогії, 2) списки правителів, 3) літописи, 4) діярії (діаріуші, щоденники), 5) мемуари, 6) автобіографії й біографії, 7) «власлива історія», 8) «*silva rerum*», 9) часописи.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. Арк. 2.

⁴³ Там само. Арк. 9.

«Генеальогіями» історик називав записки, що стосуються певного роду, та відзначав, що на українських теренах вони не були поширеними, на відміну від «списів пануючих». До речі, списки гетьманів І. Крип'якевич закликав розглядати дуже критично, адже до них часто заносили «кожного лицаря, котрий вславився в бою з Турками»⁴⁴. Літописи історик визначав як «записки різних подій з року на рік»⁴⁵, початки яких виводив з церковних книг, молитовників. З XVIII ст. поширились діярії («дневники») — щоденники козацької старшини (М. Ханенка, Я. Марковича).

Характеризуючи мемуари, історик звертав увагу на їх відмінності від щоденних записок, адже це «описи подій ведені з пам'яті без ніяких нотаток, лише при допомозі пригаду»⁴⁶. Він наголошував на їх інформаційному потенціалі: «Вони звичайно недокладні, але цінні для історика тим, що в них можна знайти опис подій і фактів в правдивім освітленні»⁴⁷ (у пізніших курсах І. Крип'якевич вказував на їх суб'єктивне забарвлення). Окремо науковець виділяв також автобіографії й біографії.

Підводячи ризик під цими джерелами (у сучасній науці їх називають наративними, від лат. «narrare» — «розповідати»), науковець переходить до розгляду суто історичних праць, або, за його визначенням, — «властивої історії», «котра послугує не лиш пам'яттю»⁴⁸, як попередні писемні джерела, але й твориться, насамперед, на основі першоджерел, у т. ч. і вище зазначених («початків історії»). Початки написання історичних праць на українських землях («писання історії») історик виводив від літописів Самовидця та С. Величка, які частково написані на основі джерел (на думку І. Крип'якевича, Величко часто вдавався до їх фальсифікації). Як наголошував науковець, «критична історія» (наукове історієписання) починається на українських землях наприкінці XVIII ст. під впливом німецької історіографії (наприклад, Г.Ф. Міллера).

Керівник семінару окремо виділив т. зв. збірники «*silva rerum*» (з лат. «ліс речей») — записи, замітки, підбірки віршів, оповідань, листів і т. д. в книгах, церковних і монастирських документах («записування в церковних листах різних віршів, оповідань, переписані листи і т. д.»⁴⁹).

При розгляді часописів як джерел І. Крип'якевич зауважив, що з'явилися вони наприкінці XVI ст. у Західній Європі й виходили спочатку неперіодично. Він вказував на важливу роль для дослідження історії України як іноземних, так і вітчизняних періодичних видань, а також уміщених у них ілюстрацій. Показово, що серед історичних джерел не називаються літературні, публіцистичні твори, що було характерним для позитивістів.

Підбиваючи підсумок, науковець наголошує, що наведений ним перелік джерел далеко не вичерпний («Всі роди джерел далеко обильніші, як тут представлені»⁵⁰) та майже всі є «початками історії». Також він весь масив джерельного матеріалу поділяє на архівні та опубліковані.

⁴⁴ Там само. Арк. 11.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

Систематизована І. Крип'якевичем інформація розширює і збагачує тогочасні знання науковців і є свідченням обізнаності самого історика, який застосовував і пропагував новітні, прогресивні методи та прийоми дослідження джерел, зокрема порівняльно-історичний, картографічний методи (наприклад, залучення карт мов і діалектів, картографування нумізматичних пам'яток), а також застосування результатів суміжних наук (наприклад, історичної лінгвістики).

Класифікація львівського науковця в порівнянні з Бернгаймовою більш деталізована, структурованіша, і водночас подекуди чіткіша, його визначення лаконічніші. Він виділяє власну третю групу, по суті, історіографічні джерела. Порядок групування теж різний. Український науковець починає свій огляд з останків, що логічно з погляду хронології появи джерел (археологічних, антропологічних, палеонтологічних), у той час як Е. Бернгайм — з групи безпосередніх спогадів і спостережень, якої у І. Крип'якевича взагалі нема. Далі йдуть традиції й історіографічні джерела (у Е. Бернгайма на другому місці традиція, і на завершення — залишки).

Також вчений адаптує основні положення німецького методолога до українських реалій та ілюструє прикладами з вітчизняної історії, додає специфічно українські види джерел. Він наповнює і субструктурує групи, які є в Е. Бернгайма, та об'єднує однорідні джерела. Загалом перелік видів джерел співзвучний з тими, що їх називає Е. Бернгайм, але львівський науковець перерозподіляє їх в межах визначених ним груп. Він наводить свої формулювання назв класифікаційних структурних одиниць, хоча бачення їх суті більш-менш збігається.

Проводячи поділ джерел, І. Крип'якевич побіжно знайомив слухачів університетського історичного семінару із допоміжними (спеціальними) історичними дисциплінами, які займаються дослідженням конкретних видів («відділів») речових джерел, а також із дотичними до історії науками. У даному рукописі історик називає їх просто науками, хоча в матеріалах 1918 р. та наступних розробках послуговується терміном «помічні» (допоміжні). Він згадує сфрагістику (сигілографію), папірографію, епіграфіку, костюмологію, картографію, дипломатику, палеографію, геральдику, а також антропологію, археологію, історію культури, географію, лінгвістику, або філологію та її галузі — етимологію, діалектику, ономастику (показово, що ним не називається етнографія чи етнологія, хоча, напр., той же Е. Бернгайм виділяє порівняльну етнографію або етнологію). Історик наголошує на джерелознавчій ролі методів нумізматики та папірографії в датуванні.

І. Крип'якевич створив свою класифікацію в межах загальноприйнятого тоді поділу джерел на традицію і залишки. На сучасному етапі розвитку джерелознавства такий підхід уже не є загальноприйнятим, але у фаховій літературі згадується як традиційний (Я. Калакура, С. Макарчук, В. Воронов, О. Богдашина). Більшість із субструктурних одиниць, названих вченим, актуальні й сьогодні, хоча використовуються у дещо іншому форматі та конфігурації. Тепер найпоширенішою схемою є класифікація джерел за способом фіксації (кодування) інформації про дійсність, яка виокремлює наступні основні групи: речові, усні, писемні. Їх перелік деталізував Я. Калакура: 1) речові, 2) словесні (вербальні), 3) зображальні, 4) звукові (аудіальні),

⁵⁰ Там само. Арк. 12.

5) поведінкові, 6) конвенціональні (символічні). Словесні розподіляють на підгрупи: 1) розмовна мова, 2) фольклор, 3) писемні пам'ятки, 4) фонодокументи. Г. Папакін розподіляє джерела на речові, монументальні (архітектура), зображувальні, аудіовізуальні, писемні, лінгвістичні (мовні, ономастичні, топонімічні тощо), а також усні, традиційно-звичаєві, поведінкові. Кожна з таких груп поділяється на підгрупи.

Іншими словами, у процесі розвитку суспільства і науки номенклатура джерел значно збагатилась, проте названі І. Крип'якевичем категорії не втратили актуальності. Історик фактично навів елементи сучасної групи речових історичних джерел (хоча у нього вони були розпорошені між останками й традицією), згадав палеоантропологічні джерела, пам'ятки матеріальної культури, до яких входять доісторичні (археологічні) та історичні джерела — нумізматичні й сфрагістичні, фортифікаційні й архітектурні пам'ятки (надгробки, тріумфальні арки, статуї) (у О. Богдашиної — архітектура малих форм), предмети побуту, одягу. Хоча їх перелік не повний (напр., не вказано зброю), не названі окремо знаряддя праці, посуд, прикраси тощо (очевидно, вони сприймалися як різновид предметів домашнього господарства). Примітно, що й сучасні науковці остаточно не визначились, куди віднести побутові джерела (у О. Богдашиної вони одночасно належать до історичних речових [1, с. 211] та етнографічних [1, с. 208]), тобто мають міжвидові ознаки, а С. Макарчук виділяє речові етнографічні джерела.

Група «пережитки, або моральні останки», що конкретизується в «звичаях, звичаєвому праві, віруваннях, обрядах» (за І. Крип'якевичем), наближається до поведінкових (за Я. Калакурою, Г. Папакіним, С. Макарчуком й ін.) або до етнографічних (за О. Богдашиною, В. Стрельським та ін.) (швидше навіть етнологічних) джерел за сучасним поділом. Зміст цієї його групи цілком співвідноситься з її сучасним наповненням.

Щодо лінгвістичних джерел, то вони розглядаються переважно як один з видів вербальних (словесних) (чи фонічних). У І. Крип'якевича перелік лінгвістичних джерел майже збігається з сучасним і містить антропоніми, топоніми. Діалектизми та слова іншомовного походження, хоч і не називаються ним безпосередньо, але з контексту проглядаються.

Групу «усні джерела» також можна зіставити з «устною словесністю» І. Крип'якевича, частини якої, хоч і не згруповані в цілість, але цілком корелюються з сучасним переліком.

Група писемних джерел, запропонована науковцем, є найповнішою і майже збігається з сучасною номенклатурою щодо розглядуваної доби. У І. Крип'якевича вони зібрані в традиції (актові та написи) і групу історіографічних джерел (що є, переважно, оповідними), у чому можна помітити наближення до сучасного внутрішньовидового поділу писемних джерел на актові та наративні. Виокремлені ним написи (інскрипції) (епіграфічні джерела) функціонують паралельно з іншими писемними, а також речовими (не входячи до жодної з них). У джерелознавчій літературі існує погляд на них як на перехідні, проміжний варіант між речовими й писемними.

І. Крип'якевич провів досить детальну систематизацію актів. Його групування актового матеріалу на публічні та приватні збігається з сучасним (приватно-правові й публічно-правові (С. Макарчук, Б. Корольов)). Також він розрізняє

акти за сферою функціонування (акти дипломатичні, законодавчих, виконавчих органів, економічного характеру, судові, громадських інституцій (напр., Л. Пушкарьов акти розподіляв на політичні, соціально-економічні, юридичні; Б. Корольов — на законодавчі та нормативні, дипломатичні, діловодну документацію; детальний поділ за функціональним призначенням актових матеріалів, характерних для різних періодів, навів С. Макарчук). Варто зазначити, що ще з радянських часів у багатьох підручниках та дослідженнях документальні джерела поділяють на нормативні та виконавчі або інформативно-виконавчі.

Історик подає досить широкий перелік видів актів (звичайно, не вичерпний). За формою вирізняє дипломи (Unkunde). Показово, що до актових матеріалів він також відносить приватне листування, у той час як з позицій сучасного джерелознавства доцільно ділове листування відносити до актових джерел, а приватне — до джерел особового походження в межах наративних. Взагалі, у І. Крип'якевича акти — досить широке поняття, порівняно з сьогочасним тлумаченням: «Не лише акти урядові але й приватні листи, взагалі кождий документ писаний сучасно з подіями»⁵¹.

Ілюстрації, податкові реєстри автор розглядає в контексті актового матеріалу, що зумовлено специфікою розглядуваного періоду, хоча зараз, переважно, статистичні дані не сприймаються як частина актових джерел. Так, Г. Папакін розмежовує діловодні джерела та облікову, статистично-описову документацію. О. Богдашина статистику виділяє в межах документальних джерел поруч з активими та діловодними.

Прогресивним було виокремлення І. Крип'якевичем історіографічних джерел (на їх специфіку і відмінність від конкретно-історичних вказує Я. Калакура). Давні історичні твори автор схеми розглядав як зародки, початки наукового історієписання. Нововведенням історика можна вважати залучення групи джерел під назвою «*silva rerum*» — різножанрових шляхетських рукописних збірників («*miscellanea*»), поширених у Речі Посполитій та Великому князівстві Литовському, залучення яких і зараз варто активізувати. Указані в матеріалах семінару діаріуші, мемуари, автобіографії й біографії зараз визначають як джерела особового походження, що в часи написання курсу не було загальноприйнятим. Сучасні науковці (і свого часу Е. Бернгайм) серед біографічних джерел називають життя святих (агіографічна література), які І. Крип'якевич зараховував до легенд. Відповідником сучасної періодики, преси є група «часописи», до якої, як видно з ілюстрації положень, І. Крип'якевич відносив газети й журнали. Його «власлива історія», «критична історія» тотожні науковій історичній літературі. Художня література вченим не розглядалась як окреме джерело, що, можливо, зумовлено недостатнім її поширенням в період, в якому вчений спеціалізувався.

«Історичні мальовила», виділені І. Крип'якевичем, відповідають історичним зображальним джерелам, історичному живопису. У сучасному розумінні група зображальних джерел набагато ширша, й окрім безпосередньо історичного живопису містить картографічні джерела, розглядає зображальний аспект нумізматики, сфрагістичних, боністичних джерел (які в І. Крип'якевича взагалі не згадуються). У той час, картографічні джерела («географічні пляни, карти, види»)

⁵¹ Там само. Арк. 7.

(зображально-графічні за О. Шмідтом) у нього не підпорядковуються зображальним, а є назвою групи одного з ними порядку, так само як герби і монети.

У схемі І. Крип'якевича печатки віднесені до речових («вироби людської руки»), а монети і герби до історичних пам'ятників. Сучасне джерелознавство трактує їх як сфрагістичні, вексилнологічні та нумізматичні пам'ятки, розглядає залежно від предмета дослідження і як речові, і як зображальні джерела. Більш докладно і предметно ними займаються відповідні історичні спецдисципліни.

Отже, важливим науковим досягненням І. Крип'якевича став його теоретичний і практичний доробок в галузі методики історичного пізнання та його важливої частини — джерелознавчого дослідження. Він був одним із перших вітчизняних фахівців із теоретичного джерелознавства, який глибоко розробляв проблематику класифікації історичних джерел з урахуванням особливостей української історії та залучав методологічні надбання європейського джерелознавства. Історик був дотичний до формування методології джерелознавства, методики історичного дослідження як навчальних університетських дисциплін. Погляди вченого з теоретичного джерелознавства 1920-х рр. у концентрованому вигляді містяться у матеріалах наукового семінару в УТУ у Львові. Учений узагальнив новачі теоретичного джерелознавства і виробив принципи та критерії класифікації джерел. Класифікацію він розглядав як елемент евристики. Він не подавав лише сухі теоретичні положення, а скрізь ілюстрував їх конкретними прикладами.

Учений розробив класифікаційну схему історичних джерел у контексті загальноприйнятого тоді поділу на традиції та останки, удосконалював цю модель. Його схема поділу історичних джерел ґрунтується на видовому принципі. І. Крип'якевич орієнтувався переважно на джерела давньої та середньовічної історії України як фахівець із цих періодів.

У конкретних дослідженнях науковець дотримувався, переважно, засад позитивізму, проте на його класифікаційній схемі позначились, окрім рецепції парадигми «критичного позитивізму», неокантіанські впливи, що виразилось у значній увазі до лінгвістичних джерел, історії культури, психологічного аспекту історичного дискурсу.

І. Крип'якевич сам став класиком методики історичного дослідження. Його навіть називали «українським Бернгаймом» за відданість основним теоретико-методологічним положенням цього корифея джерелознавства та визнаючи його особисту заслугу в розробці й популяризації методики науково-дослідної роботи. На наукових рекомендаціях вченого виросло не одне покоління дослідників. Аналіз досліджуваного джерела дозволить простежити еволюцію та трансформацію поглядів І. Крип'якевича на схему класифікації та прийоми аналізу джерел.

Історик розширив джерелознавчий дефінітивний апарат, особливо на позначення писемних джерел, зокрема, «останки», «традиція», «анекдот», «історичний переказ», «легенда», «акт», «диплом», «генеалогія», «літописи», «мемуари», а також одиниць класифікації — «галузь» та «відділ», «роди» історичних джерел. За матеріалами семінару можна відстежити рівень розвитку і галузевого оформлення спеціальних історичних дисциплін.

Першоджерело, що характеризується, є не лише пам'яткою історичної та історіографічної думки, а й становить дослідницький інтерес з погляду філології як

приклад наукової та розмовної мови 20-х рр. ХХ ст. Галичини. Актуалізовані матеріали семінару дозволили встановити науковий пріоритет доробку І. Крип'якевича в галузі методики джерелознавчого дослідження. Надалі плануємо археографічну публікацію проаналізованого першоджерела, проведення порівняння його положень з ідеями М. Кордуби цього ж періоду та іншими працями І. Крип'якевича.

* * *

Таблиця 1. Класифікація історичних джерел за Е. Бернгаймом

Безпосереднє спостереження та спогад		
Традиція («Tradition»), перекази, звістки («Berichte»)	Усна традиція	Пісні й оповідання
		Саги, билини
		Легенди, житія святих
		Анекдоти
		Крилаті слова
		Приказки
	Писемна традиція	Історичні написи
		Генеалогічні таблиці, списки чиновників і правителів
		Літописні звістки, аннали, хроніки
		Біографії (реалістичні біографії, автобіографії)
		Мемуари
		Брошури, газети
	Традиція в зображеннях	Зображення історичних особистостей (історичні портрети)
		Зображення історичних подій
		Скульптура
		Зображення місцевостей (географічні карти, плани міст і т. д.)
Залишки («Überreste») ¹	Залишки у вузькому розумінні	Тілесні залишки людей і їх діяльності
		Мова
		Звичаї, установи
		Твори наук, мистецтв, ремесел
		Ділові акти
	Пам'ятки	Монументи й написи, що не мають характеру звісток (статуї, прикордонні вівтарі й знаки, камені для відліку миль, написи на гробницях, монетах і медалях)
		Документи «Urkunden» (грамоти)

¹ У виданні — «Ueberreste».

Таблиця 2. Класифікація історичних джерел за І. Крип'якевичем (перший поділ)¹

Останки	Акти
	Написи
	Малюнки
	Будівлі
	Пам'ятки мистецтва (виробництва) («Діла штуки»)
	Розпорядження
	Закони
	Гроші
	Предмети домашнього вжитку та побуту («Предмети домашнього обходу та буденного життя»)
Традиції	Літописи й історичні праці

¹ У випадках, якщо назви груп джерел у І. Крип'якевича відрізняються від загальноприйнятих формулювань, подаємо їх за сучасною науковою термінологією, дублюючи авторськими відповідниками.

Таблиця 3. Класифікація історичних джерел за І. Крип'якевичем (основний поділ)

Останки		
Антропологічні та палеонтологічні джерела («Тілесні останки людей і звірят»)		
Пам'ятки матеріальної культури («Продукти (вироби людської руки»))	Доісторичні (археологічні)	
	Історичні	Монети
		Фортифікаційні споруди («Укріплення або городища»)
		Предмети домашнього вжитку («Предмети домашнього господарства»)
		Печатки («Печати»)
		Написи
		Предмети одягу («Одяги»)
Поведінкові джерела («Пережитки, або моральні останки»)	Лінгвістичні джерела («Людська мова»)	(«Власні імена і географічні назви») Антропоніми
		Топоніми
		[Іншомовні запозичення]
		[Діалектизми]
	Традиційно-звичаєві	Етнологічні (календарно-обрядові) («Народний календар»)

Продовження табл. 3

Поведінкові джерела («Пережитки, або моральні останки»)	(«Звичаї, звичаєве право, вірування, обряди»)	Вірування
		Погляди на власність, звичаєве право
	Фольклор («Усна словесність») ¹	Приповідки
		Історичні перекази (передання)
		Історичні анекдоти («летючі слова»)
		Легенди («Легенди»)
Традиція		
Усні історичні твори («Історичні пісні») ²		Думи
		Власне історичні пісні («Властиві історичні пісні»)
Акти ³	Публічні («Публічні (урядові)»)	Законодавчі акти («Розпорядження законодавчих тіл (носять форму протоколів, законів, інструкцій)»)
		Акти державних адміністративних органів (виконавчих) («Акти виконуючих урядів (заряду краю)»)
		Дипломатичні акти («Акти дипломатичні»)
		Фінансово-господарська звітність («Звіdomлення з економічного життя (люстрації)»)
		Податкові реєстри («Податкові списи»)
		Акти військові (накази, універсали, реєстри війська)
		Акти судові (городський, земський, козацький, міський, духовний)
		Акти громадських інституцій («братств», цехів, шкіл, церков)
	Приватні	Грамоти, дипломи («Дипльоми (Unkunde)») («мають форму дипломів» князівські грамоти, козацькі універсали, дипломатичні угоди)
		Листування, епістолярій («Кореспонденція»)
Історичні пам'ятки («Історичні пам'ятники»)	Пам'ятки архітектури («Пам'ятники архітектонічні»)	Приватні записки
		Споруди на честь визначних подій («Будови на пам'ятку різних подій»)
		Тріумфальні арки («Луки тріумфальні»)
	Написи (inscriptii)	Надгробки («Нагробні різби», «статуй»)
		Графіті («Написи в будівлях»)

Історичні пам'ятки («Історичні пам'ятники»)	Написи (inscriptii)	Написи на пам'ятних знаках (напр. хрестах на пам'яті про скасування панщини і т. інш.)
		Написи на надгробках (напр. козацькі «гробові пам'ятники», «написи на цвинтарцях»)
		Написи, що походять з грецьких колоній Північного Причорномор'я («Написи з грецьких колоній»)
	Історичні малювали	Батальний живопис («Зображення битв»)
		Портрети
		Гравюри
	Герби (державні, приватні)	
	Монети	
	Картографічні джерела («Географічні пляни, карти, види»)	
	Давні історичні твори, властива історія	
		Генеалогії («Генеальогії»)
		Списки правителів («Списи пануючих з датами, списи гетьманів»)
		Літописи
		Діаріуші («Діарії (днівники)»)
		Мемуари
		Автобіографії і біографії
		Історичні праці («Властива історія»)
		Silva rerum
		Періодика (преса) («Часописи»)

П р и м і т к и: ¹ «Народну словесність» І. Крип'якевич одночасно зараховував і до традиції. ² Історичні пісні як галузь народної словесності одночасно відносив і до останків. ³ Автор вагався, куди зараховувати акти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

- Bohdashyna, O. Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy: pytannia teorii, metodyky, istorii. Kharkiv, 2010 [in Ukrainian].
[Богдашина О. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії. Харків, 2010. 214 с.].
- Voronov, V. Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy. Dnipropetrovsk, 2003 [in Ukrainian].
[Воронов В. Джерелознавство історії України. Дніпропетровськ, 2003. 334 с.].

3. Kalakura, Ya., Kotsur, V. Klasyfikatsiia istorychnykh dzherel. *Istorychne dzhereloznavstvo*. Kyiv, 2017. 86-116 [in Ukrainian].
[Калакура Я., Коцур В. Класифікація історичних джерел. *Історичне джерелознавство*. Київ, 2017. С. 86—116].
4. Telvak, V. Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhajla Hrushevskoho. New York; Drohobych, 2002 [in Ukrainian].
[Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського. Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. 236 с.].
5. Dashkevych, Ya. Ivan Krypiakievych — istoryk konservatyvno-derzhavnytskoi shkoly. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 2001. T. 8: Ivan Krypiakievych u rodynnij tradytsii, nautsi, suspilstvi. 715-730 [in Ukrainian].
[Дашкевич Я. Іван Крип'якевич — історик консервативно-державницької школи. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 715—730].
6. Isaievych, Ya.D. Krypiakievych Ivan Petrovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kripyakevich_I [in Ukrainian].
[Ісаєвич Я.Д. Крип'якевич Іван Петрович. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kripyakevich_I (дата звернення: 27.05.2024)].
7. Zabolotna, I.M. Arkheohrafichna diialnist ta dzhereloznavchi studii I.P. Krypiakievycha: Monohrafiia. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Заболотна І.М. Археографічна діяльність та джерелознавчі студії І.П. Крип'якевича: Монографія. Київ, 2009. 486 с.].
8. Moroz, I. Vnesok I. Krypiakievycha v rozvytok teoretychnoho dzhereloznavstva ta metodyky istorichnoho doslidzhennia. *Modern historical science: changes and development synergy of research studies: Collective monograph*. Riga, 2021. 72-100 [in Ukrainian].
[Мороз І. Внесок І. Крип'якевича в розвиток теоретичного джерелознавства та методики історичного дослідження. *Modern historical science: changes and development synergy of research studies: Collective monograph*. Riga, 2021. Р. 72-100].
9. Moroz, I.M. Klasyfikatsiia istorychnykh dzherel I. Krypiakievychem za materialamy lektsijnoho kursu "Metodyka istorii", pryznachenoho dlia vykladannia u Kamianets-Podilskomu universyteti u 1918 r. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. 2022. 58 (1): 54-60 [in Ukrainian].
[Мороз І.М. Класифікація історичних джерел І. Крип'якевичем за матеріалами лекційного курсу «Методика історії», призначеного для викладання у Кам'янець-Подільському університеті у 1918 р. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 58. Т. 1. С. 54—60].
10. Krypiakievych, I. Spohady. (Avtobiohrafia). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 2001. T. 8: Ivan Krypiakievych u rodynnij tradytsii, nautsi, suspilstvi. 77-140 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І. Спогади. (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 77—140].
11. Volynets, S. U pershu richnytsiu smerti Ivana Krypiakievycha. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 2001. T. 8: Ivan Krypiakievych u rodynnij tradytsii, nautsi, suspilstvi. 567—569 [in Ukrainian].
[Волинець С. У першу річницю смерті Івана Крип'якевича. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 567—569].
12. Zabolotna, I. Spohady Ivana Krypiakievycha (1904—1911). *Ukrainskyj arkhoehrafichnyj shchorichnyk*. 2010. 15: 476-497 [in Ukrainian].

- [Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича (1904—1911). *Український археографічний щорічник*. 2010. Вип. 15. С. 476—497].
13. Bortniak, N. Z lystuvannia I. Krypiakevycha ta S. Tomashivskoho. *Ukraina: kulturna spadshyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 2001. T. 8: Ivan Krypiakevych u rodynnij tradytzii, nautsi, suspilstvi. 395-415 [in Ukrainian].
[Бортняк Н. З листування І. Крип'якевича та С. Томашівського. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 395—415].
14. Velykopolska, U. Teoretyko-metodolohichni pratsi Myrona Korduby. *Istorychnyj zhurnal*. 2008. 2: 70-80 [in Ukrainian].
[Великопольська У. Теоретико-методологічні праці Мирона Кордуби. *Історичний журнал*. 2008. Вип. 2. С. 70—80].
15. Korduba, M. Metodolohiia istorii. Vykłady na ukrainskomu universyteti. Lviv, 1922 [in Ukrainian].
[Кордуба М. Методологія історії. Виклади на українському університеті. Львів, 1922. 234 с.].
16. Bernhejm, E. Vvedenye v ystorycheskuiu nauku. Saint Petersburg, 1908 [in Russian].
[Бернгейм Э. Введение в историческую науку. СПб., 1908. 135 с.].

Надійшла / Received 28.10.2024

Inna MOROZ

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of World Ukrainian History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
iness.m@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6392-3249>

METHODOLOGICAL APPROACHES OF I. KRYPIAKEVYCH
TO THE CLASSIFICATION OF HISTORICAL SOURCES
(BASED ON THE MATERIALS OF THE SCIENTIFIC SEMINAR
IN THE UKRAINIAN SECRET UNIVERSITY IN LVIV)

The purpose is to investigate the contribution of I. Krypiakevych to the development of the methodology of classification of historical sources and to determine the relevance of his work in this field at the current stage, based on non-updated archival evidence. **The tasks** are to clarify the essence of the theoretical and methodological significance of the scientific classification scheme of historical sources of I. Krypiakevych. **The methodology** is based on the principles of source studies — historicism, comprehensiveness, and integrity of the source complex using general scientific methods of analysis and synthesis, induction and deduction, and modeling, as well as historical methods — biohistoriographical, historical-genetic, historical-comparative, problem-chronological, retrospective and textological. **The main results.** The article reveals the scientist's approaches to the development of classification criteria and models, taking into account the achievements of Western European genealogy in the 19th — beginning of the 20th century with the dominance of the positivist and neo-Kantian paradigm of the historical process. The basis of the classification proposed by him is primarily the ideas of E. Bernheim and the dominant at that time, division of the source base into remnants and tradition. The merit of the historian was that he improved it, specified it, adapted it to Ukrainian historical material, and tested it in a scientific seminar at the Ukrainian Secret University in Lviv.

Keywords: *historical source studies, theory and methodology, classification of historical sources, classification models (schemes), I. Krypiakevych, E. Bernheim.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.182>
УДК 94(477)“1929/1933”:82.161.2-94Лаз(045)

Сергій БЕРЕГОВИЙ

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін,
Національний університет харчових технологій (Київ, Україна)
beregovoi_serg@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5053-3767>

Ігор ГИРИЧ

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу джерелознавства нової історії України,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
ihor_hyrych@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

Оксана СИЛКА

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України (Київ, Україна)
omedalieva@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>

Лариса СИНЯВСЬКА

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри історії України,
Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
syniavska_larysa@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

Цитування: Береговий С., Гирич І., Силка О., Синявська Л. Щоденники Б. Лазаревського 1929—1933 рр. і проблема його національної самоідентифікації. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 182—202. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.182>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ЩОДЕННИКИ Б. ЛАЗАРЕВСЬКОГО 1929—1933 рр. І ПРОБЛЕМА ЙОГО НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Мета — на підставі щоденників письменника та культурно-громадського діяча Б. Лазаревського, написаних у 1929—1933 рр. у Франції, простежити еволюцію його національної самоідентифікації під час перебування за кордоном. Для цього було відібрано щоденникові записи, які характеризують так звані українські маркери думок Б. Лазаревського про історію України; оцінки життєвих подій, культурних заходів українців в еміграції; рефлексії на стосунки з українськими еміграційними колами, публікацій україномовних творів тощо. **Методологія** побудована на принципах історизму, неупередженості, багатофакторності та всебічного аналізу, які спрямовані на об'єктивне вивчення відповідного історичного середовища, зважаючи на особливості громадсько-політичних та культурних процесів. Було використано критичний, евристичний й інші методи. **Наукова новизна** визначена аналізом раніше невідомих українській історичній науці записів зі щоденників Б. Лазаревського 1929—1933 рр. Постать письменника представлено в контексті його історичного часу. Проведено біографічні та творчі паралелі з історичними постатями, національна ідентичність яких так само змінювалася під впливом нової політичної ситуації. Пропонується авторський погляд на місце й роль українських маркерів у громадському, творчому, особистому житті письменника, а також інших представників української діаспори у Франції. Аналіз текстів щоденників Б. Лазаревського 1929—1933 рр. дозволяє доповнити історичну науку даними про ментальність, психологію й поведінкові особливості українських емігрантів, наблизитися до розуміння контексту історичного періоду та середовища. **Висновки.** Від часів Української революції 1917—1921 рр. у Б. Лазаревського відбулося становлення політичної національної свідомості, яка проявила себе вже у французький період його життя 1920—1930-х рр. Попри російське культурне оточення письменник почав більше спілкуватися з представниками української унерівської еміграції, що позначилося на його позиції щодо російсько-українських взаємин у минулому часі та після поразки національно-визвольної боротьби. На сторінках його щоденників з'явилися українськомовні записи, а ставлення до представників російської еміграції подеколи відзначалося критичністю. Щоденники засвідчують процес певної метаморфози національних переконань письменника, який став прихильником республіканської версії української державності.

Ключові слова: Б. Лазаревський, родина Лазаревських, щоденники, національна ідентичність, українська еміграція у Франції, О. Кошиць, епістолярій, часопис «Тризуб».

Актуальність теми обумовлена запитом сучасної української науки на неоприлюднені записи українських письменників, науковців, священників, військових, які потрапили до європейської еміграційної хвилі у 1920-х рр. Аналіз змісту таких джерел дозволяє дослідникам визначити вплив української діаспори на процеси збереження історичної пам'яті про Україну та окреслити вплив на ці процеси окремих особистостей. Одним із таких джерел є записи письменника-белетриста Бориса Олександровича Лазаревського (1871—1936 рр.), сина знаного українського історика, біографа Т. Шевченка Олександра Матвійовича Лазаревського (1834—1902 рр.). Ставлення Б. Лазаревського до усвідомлення власної національної ідентичності є актуальним питанням, яке, на нашу думку, може бути висвітлене за допомогою його щоденників 1929—1933 рр.

Б. Лазаревський вів особисті записи все життя. Це товсті зошити разом зі вклеєними листами та листівками від різних осіб, вирізками з газет і брошур, записами-автографами. Існує припущення, що з 1886 р. Борис Олександрович сформував близько 60 таких зошитів (томів). Вони написані російською, українською, французькою мовами. Суспільно-політичні події 1917—1921 рр. концептуально поділили буття письменника на «до» й «після». Він обрав шлях вигнання та за кілька років осів у Парижі. Всі його нотатки доєміграційних часів знаходяться в архіво- і книгосховищах Російської Федерації. Сучасній історичній науці відомо про існування записів періоду закордонного життя лише за 1925 р. (зберігаються не в Україні) та 1927—1929 рр., які опинилися в Києві у приватному архіві, власник котрого відкрив до них доступ, завдяки чому маємо можливість проаналізувати зміст рукопису (деякі нові відомості з життя Б. Лазаревського та української еміграції свого часу вже публікувалися [1—4]).

Варто зазначити, що вперше уривки зі щоденника за 1925—1927 рр. оприлюднив у 1966 р. літератор І. Гончаренко у журналі «Радуга» (орган правління Спілки письменників України), вмістивши невідомі на той час чотири листи О. Купріна до Б. Лазаревського, вкладені в рукописний том [5]. Продовжила досліджувати нотатки за 1927—1929 рр. донька згаданого письменника — О. Гончаренко. Аналізуючи записи про події російсько-японської війни 1904—1905 рр. та про зустрічі Б. Лазаревського в українських емігрантських колах, вона вперше припустила можливість виділення так званих українських маркерів Б. Лазаревського [6—7]. Традицію вивчення його рукописної спадщини продовжує онук І. Гончаренка — історик С. Береговий.

Українські дослідники, аналізуючи життя, творчість і погляди Бориса Олександровича, найчастіше користуються джерелами, створеними до 1920-х рр. Емігрантський період вивчає В. Піскун, яка ввела до наукового обігу листи письменника до Микити Юхимовича Шаповала за 1924 р., члена Центральної Ради, який на той час проживав у Чехословаччині й очолював Український громадський комітет. У вступному тексті до публікації В. Піскун зазначила, що, на її переконання, рідною мовою Бориса Лазаревського була саме українська, адже «його занурення в українську культуру було настільки глибоким, що навіть російські тексти, написані ним упродовж життя, помережені українськими “маркерами”» [8, с. 125]. В Україні недрукована спадщина письменника представлена приватними документами та листуванням, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. III, 121), у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва (ф. 526), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 3537, 5363).

У 2024 р. автори виявили в Інституті рукописів НБУВ одразу три томи щоденників Б. Лазаревського за 1929—1933 рр., зміст яких не був уведений до наукового обігу. Зважаючи на це, метою пропонованої статті є аналіз цих записів та виокремлення в них українських маркерів письменника. Всі цитати з нотаток 1929—1933 рр. публікуються вперше.

Б. Лазаревського здебільшого змальовують як російського письменника та людину російської ментальності, спираючись на той факт, що переважна більшість його художніх творів і публіцистики написана російською мовою, та й щоденники в основному російськомовні, як нібито підтвердження того, що він був і залишився «російською людиною». Теза ця викликає сумніви, адже писав російською М. Гоголь [9—10], були класиками російської літератури С. Наріжний і В. Капніст, які ментально залишилися українцями, негативно ставилися до російського національного життя, держави, суспільного укладу, і яких ми сьогодні вважаємо українськими російськомовними письменниками.

Чи був таким Борис Лазаревський? Його вважали епігоном А. Чехова, його творчість порівнювали з текстами О. Купріна, І. Буніна, В. Вересаєва. Він не дав оригінальної самостійної прози, але був характеристичним тлом, письменником другого ешелону в російській літературі. Але чи був він стовідсотковою «російською людиною»? Нам видається, що він пройшов довгий шлях від людини малоросійської свідомості до модерного українця. Свідченням цьому є його щоденники. Відбуваючи в еміграцію носієм амбівалентної свідомості, у 1920—1930-х рр. він остаточно дістався українського національного берега.

Для багатьох класиків української літератури шлях до українства був тривалим і тернистим: П. Филипович, М. Зеров і М. Драй-Хмара свої перші вірші писали російською, навчалися на російських літературознавців, вивчаючи літературу пушкінської доби. Проте стався національний зрив, постала Українська Народна Республіка, культурні паростки якої ще цілком вільно співіснували з комуністичним режимом у 1920-х рр., і ці представники доби «Розстріляного відродження» стали флагманами школи неокласиків в Україні. Відома письменниця З. Тулуб, онука члена Кирило-Мефодіївського товариства О. Тулуба, так само починала як російська поетка, писала вірші-наслідування І. Буніна, а авторкою «Людоловів» вона стала лише в нетривалі роки українського культурного розквіту 1920-х рр. Ба більше, свої спогади після радянської каторги вона писала російською, вже будучи знаною українською письменницею, і написані вони ще в дуже російсько-центричному дусі, але ж ми не сумніваємося в українстві самої З. Тулуб.

Щось подібне відбувалося і в настроях Б. Лазаревського. Він був підсвідомий українець, який милувався в українській етнографічній стихії рідного села Підлипне під Конотопом, який шанував Т. Шевченка, не раз писав і виступав із лекціями про нього перед російськоцентричною публікою емігрантського Парижу. До 1917 р. у ньому цілковито перемагала російська імперська людина. Він мав російське культурне оточення, друкувався в російських журналах російською мовою. Культурне різновекторне середовище, з яким він почав співпрацювати в «Літературно-науковому вістнику» М. Грушевського, стало колом його спілкування. У 1918 р. у згаданому часописі, який пропагував ідеї культурно-політичної окремішності українців, вийшло оповідання Б. Лазаревського «Дитятко», де він змальовував історію морського офіцера, який служив на кораблі, де було піднято український прапор, та дивом уникнув розправи з боку збільшовичених матросів. Того ж року в «ЛНВ» вийшло його оповідання

«Степан». Згодом, перебуваючи в Берліні, він опікувався перекладами своїх оповідань українською мовою.

Переїхавши до Парижа, Б. Лазаревський зблизився з українською еміграцією. У листі до М. Шаповала, лідера української еміграції у Празі, переконаного українського державника, людини центристсько-есерівських поглядів, він згадував кілька своїх українськомовних художніх творів: «Три тополі» (переклад із російської), «Баба Олена» («Баба Ольга»), «Велика година». Письменник зауважував, що багато його оповідань, що зберігалися у близьких людей, загинули під час більшовицької окупації України. В листі він зазначив своє суспільне кредо: «Іменем святим України прохаю Вас — видайте мою книжку. Не хочу вмерти, не побачивши своєї книжки української. Не для себе хочу, а задля земляків, бо як умру, то ніхто не видасть її! Землякам політика, а мені, здається, треба вперед культура і література» [8].

Аналізуючи співвідношення російсько- та українськомовної творчості у Б. Лазаревського, проведемо порівняння з відомим російським письменником українського походження Д. Мордовцевим. Останній написав російською кілька десятків романів, що склали 75 томів його зібрання творів, українською ж видано було лише два невеликих романи та з десяток оповідань, але українські літературознавці завжди відзначали цього письменника саме як українського літератора, враховуючи переважно українську тему його історичних романів козацьких часів. Б. Лазаревський був автором понад десяти українськомовних оповідань, спогадів і публіцистики, але вони не потрапили в поле зору критиків, а постать самого письменника залишилася в орбіті російської літератури.

Багато до розуміння національного обличчя Б. Лазаревського дає просопографічний портрет родини Лазаревських, однієї з найвидатніших родин доби модерного національного відродження України, яку можна поставити поруч із з родинами Косачів-Драгоманових, Старицьких, Антоновичів, Рильських, Грушевських.

Великий вплив на Бориса Лазаревського справив його батько, який мав подібні інтенції щодо національного питання, ідентичності, російсько-українських взаємин. Олександр Матвійович Лазаревський (1834—1902 рр.) був видатним дослідником судово-адміністративного устрою Лівобережної Гетьманщини, близьким другом Т. Шевченка¹, одним із перших його біографів, проте було б помилкою вважати, що О. Лазаревський повністю розділяв погляди поета на політичне майбутнє України — Олександр Матвійович, попри сподівання громадівців, формально до Київської громади не належав, і це була його принципова позиція. Про це добре висловився М. Грушевський, який у статті до 25-х роковин його смерті (1927 р.) відзначив один великий недолік О. Лазаревського як громадського діяча: «Олександр Матвійович бокував [...] від національного українського руху (був істориком лише Лівобережної, не усієї Украї-

¹ Близькими до Т. Шевченка були всі брати Лазаревського. Наприклад, Михайлові Матвійовичу він навіть подарував свій щоденник і певний час жив у нього.

ни — *Авт.*). Цурався яких небудь національних організацій — навіть стоячи дуже близько до поодиноких членів Старої громади, ніяк не хотів ввійти до її складу. [...] Скептично, і навіть не завсіди приязно, ставився до тяжких [...] потуг національного українського життя: до всяких проб вивести його за межі етнографічної стихії та антикварного аматорства, зробити з національності творчий фактор сучасності» [11, с. 220—221].

М. Грушевський уважав, що після перебування О. Лазаревського на Оренбурщині, де він познайомився з Т. Шевченком, і повернення в Лівобережну Україну, Олександр Матвійович «перегорів», втратив «політичний нерв», «скотився на архівальність» сприйняття самої України, котру оцінював як Малоросію, остаточно освоєну частину Російської імперії, якій уже не жити самостійним життям. М. Грушевський відзначав його «досить виразну і витривалу боротьбу з усякими національними ілюзіями на історичним ґрунті», що шкодило йому не лише як громадському діячу, але й науковцеві, бо «позбавляла й саму роботу Олександра Матвійовича того живого нерва, того внутрішнього горіння, що являється секретом популярності історика і впливу його на громадянство» [11, с. 221]. М. Грушевський слушно писав, що «наша історіографія се заразом історія політичної української мислі; великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичний, але й громадській і політичній свідомості» [11, с. 237].

Про це ж писав у своїх спогадах О. Лотоцький, відзначаючи, що засадничий антинаціональний підхід О. Лазаревського знеохотив його і до консультування у суто науково-історичних питаннях. Коли Олександр Матвійович дізнався, що О. Лотоцький пише рецензії для «Записок НТШ», то просив писати й до «Киевской старины», ідеологічним лідером котрої був у 1890-х рр. Проте рецензування книжкової продукції для «КС» передбачало «антикварно-архівальний» підхід, байдужий до національної проблематики, на відміну від «Записок НТШ», де дотримувалися позиції національного українського інтересу. «Розмова з сього приводу, — зазначав О. Лотоцький, — прийняла характер засадничий, і виявилось, що засади наші щодо завдань культурно-національних дуже різняться між собою. Се вбило такий клин у наші відносини, що попередній характер наших розмов став для мене уже неможливий. На превеликий мій жаль і шкоду для мене, я перестав до його ходити» [12, с. 269].

За категоричне небажання бачити нічого позитивного у діяльності козацької старшини, значущості для формування національної ідеології «Історії русів», з якої черпав свої політичні ідеї Т. Шевченко, О. Лазаревського критикували навіть центристські та проросійські орієнтовані І. Лучицький і М. Василенко, що належали до російської кадетської партії. Натомість хвалив О. Лазаревського за звинувачення «панів» у «користолюбстві» російський історик-народник В. М'якотін. Олександр Матвійович не бачив національних планів у П. Полуботка й І. Мазепи — бачив лише банальну «пристрасть до наживи». У 1920—1930-х рр. видатний історик О. Оглоблин намагався довести якраз зворотне, що та «нажива» не затуляла старшині українського загальнонаціонального інте-

ресу², він написав та видав уже в еміграції «Люди старої України»³ — твір ідеологічно антилазаревський, перевидав «Історію русів» — як видатну пам'ятку українського автономізму, котру варто розглядати не з погляду «відображення історичної правди», як це робив О. Лазаревський, а з позиції старокозацької автономістичної думки.

О. Лазаревський, як і В. Науменко, Є. Ківліцький, І. Лучицький, був уособленням ідеології малоросійства, вважаючи, що українське життя можна будувати тільки в межах державного російського суспільно-культурного простору. Тому він не сприймав В. Антоновича і називав його «занадто поляком», позаяк той очолив українську політику та розпочав політику «Галичини — українського П'ємонту». Через «австрофільство» (тобто самостійництво) не любив О. Лазаревський О. Кониського й «кониськівців», зокрема М. Грушевського. Характерно, що жодного наукового рядка українською мовою О. Лазаревський не дав у львівських виданнях М. Грушевського, але саме М. Грушевський у 1920-х рр. найбільше спричинився до витворення певного його культу — як найвидатнішого історика Лівобережжя, розглядаючи його серед видатних українців ХІХ ст.: М. Максимовича, В. Антоновича, І. Франка, М. Драгоманова, П. Куліша. Він замовив Катерині Лазаревській, доньці О. Лазаревського, підготувати в Історичній секції ВУАН «Археографічний збірник», присвячений її батькові (1927 р.). Цей збірник Б. Лазаревський мав у Парижі й дуже ним пишався.

² Про різницю в оцінках Лівобережної Гетьманщини між О. Лазаревським та О. Оглоблиним див.: Ясь О. Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 67—91 [13].

Схоже, таких нюансів Б. Лазаревський не розумів. Писав про батька лише в найвищому ступені як про найавторитетнішого автора «Киевской старины», котрого поважали В. Науменко й інші історики проросійської орієнтації. Його обурення викликала стаття 1931 р. у газеті «Діло» з критикою низького рівня розуміння О. Лазаревським національно-державного значення козацької еліти ХVІІІ ст. У щоденнику зазначав: «Свиня під дубом писала ці слова про мого батька Олександра Матвійовича Лазаревського... Люди настільки неосвічені, що не розуміють, наскільки характеризує епоху приватне листування, листування, з якого видно, як високо стояла родина, якою чистою була любов, яка турбота була, щоби надати освіту, як мужньо переносилась бідність, як поважалась особистість, яке ставлення було до кріпаків (Химка, Яким). Як вірили у Бога. Як закоханий у свою батьківщину автор Олександр Лазаревський був об'єктивним та зображував за документами "діячів", зображував живих людей, а не ліпив кінних статуї. Наскільки недостатність культури затримувала політичний розвиток народу. Все це історична правда, дійсно корисна для майбутніх поколінь України. Історична правда завжди двобічна, якщо вона правда, і не винуватий О. М. не лише у "брехні", яку завжди і всюди ненавидів, але й у односторонності. Засвідчую це об'єктивно, син його Борис, нехай знають нащадки України минулу долю» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 1. Спр. 68614. Арк. 204).

³ У О. Лазаревського був знаковий твір «Люди старої Малоросії» («Киевская старина», 1882, № 1, 3, 8; 1884, № 1; 1885, № 5; 1886, № 1, 7; 1887, № 6—8; 1888, № 11), який став ключовим серед його праць. В О. Оглоблина це вже були «Люди старої України», адже, крім набуття звань і маєтностей, вони розробляли «сепаратистичну» ідеологію освіченого лівобережного дворянства.

Чи варто дивуватися, що Б. Лазаревський, представник покоління А. Кримського, Лесі Українки та М. Міхновського, опинився в російському літературному таборі і працював для імперської культури?! Але початок ХХ ст. та Українська революція повернули його на шлях істинного національного служіння. Проте Борисові Олександровичу вже було за 50, творчих сил для роботи на українську культуру вже не лишалося, та й матеріальні труднощі емігрантського життя не сприяли таким змінам.

Цікаво, що Гліб і Катерина, діти від другого шлюбу О. Лазаревського, молодші за Б. Лазаревського, залишили вагомий слід в українській культурі, будучи вже представниками покоління діячів Центральної Ради, ровесниками С. Петлюри. Вони покінчили з національною амбівалентністю та перейшли до українського табору. Гліб Лазаревський (1877—1949 рр.) — відомий літературознавець, історик-архівіст, мемуарист, публіцист, політичний діяч доби УНР, був активним учасником гімназального та студентського українського руху. О. Лотоцький згадував, що на початку 1894 р. Г. Лазаревський належав до громади 4-ї Київської гімназії, а керував цією громадою майбутній засновник Революційної української партії Д. Антонович. Серед гуртківців були діти інших представників Старої громади, котрі залишили помітний слід у розбудові незалежної України: літературознавець В. Лучицький, кооператор В. Доманицький, учений-агроном і міністр закордонних справ УНР К. Мацієвич, міністр освіти УНР та художник-модерніст П. Холодний тощо. У 1895 р. Г. Лазаревський уже був членом університетського студентського українського гуртка разом з Д. Антоновичем, В. Доманицьким, М. Тригубенком, С. Примаченком та ін. [12, с. 214].

За освітою Г. Лазаревський був юристом, членом Українського правничого товариства, брав активну участь у національній революції: від березня 1918 р. — перший помічник старшого військового прокурора УНР, за гетьманату П. Скоропадського працював у Головному військово-юридичному управлінні, а також у Комісії з питань правничої термінології. У грудні 1918 р. очолив Окрему слідчу комісію при Осадному корпусі січових стрільців Є. Коновальця. Від травня 1919 р. — один із прокурорів Найвищого суду УНР. Якщо Б. Лазаревського «біла армія» вважала своїм, то Г. Лазаревського денікінська влада в Києві ледь не стратила, він сидів у Лук'янівській в'язниці. Зауважимо, що Борис Олександрович переважно проявив себе у період гетьманату, тоді як Гліб Олександрович, більш національно зорієнтована людина, працював у структурах УНР.

Г. Лазаревський мав неабиякі таланти історика, починав із невеликого дослідження про медиків «старої України» в журналі «Киевская старина». Розкрити ці свої таланти в більшовицькій Україні він, зрозуміло, не зміг. Головні історичні свої напрацювання друкував у Польщі, коли 1930 р. виїхав на три місяці в наукове відрядження за кордон нібито для написання біографії Т. Шевченка. Він змушений був працювати сексотом радянської держбезпеки, щоб урятуватися від арешту та розстрілу — «чекісти» потребували інформації про настрої унерівської еміграції, тож на роль інформатора було обрано сина шанованого історика ХІХ ст. Вочевидь, саме з волі кураторів Г. Лазаревський зміг працювати

в «петлюрівському контрреволюційному» Українському науковому інституті у Варшаві на чолі з О. Лотоцьким, який його знав ще з молодості, та навіть залишитися в Польщі, «самовільно» не повернувшись до СРСР. Навряд про все це знав Борис Лазаревський, адже у 1930-х рр. вони так і не побачилися.

У Варшаві Г. Лазаревський вів велику дослідну роботу, працював із документами архіву М. Драгоманова, які для Українського наукового інституту передала з Болгарії його дочка Лідія Шишманова. Він видав листування М. Драгоманова зі Старою громадою, ставши впорядником одного з найцікавіших томів про життя й діяльність першого українського соціаліста, склав примітки та коментарі до тому [14]. Невдовзі була підготовлена верстка наступного тому з листами родичів М. Драгоманова, в тому числі й від Лесі Українки, але почалася Друга світова війна й у 1939 р. будівля Українського наукового інституту разом з архівом М. Драгоманова згоріла внаслідок бомбардування. Г. Лазаревський повернувся з Польщі до Києва з версткою та передав її для роботи синові М. Драгоманова Світозару⁴. Це повернення Гліба Олександровича підтверджує версію про його співпрацю з радянською розвідкою, адже в його становищі логічніше було тікати до Європи, але у СРСР залишалася його родина, фактично заручники.

Г. Лазаревський, перебуваючи в Польщі, був активним публіцистом уєнерівського напрямку, друкувався у «Тризубі», куди спрямував і свого брата, Бориса Олександровича, для якого середовище емігрантів УНР спочатку не було своїм. Українською літературною мовою Г. Лазаревський володів куди вправніше за брата, про що свідчать дослідження про Лесю Українку («Молодість Лесі Українки» (1935—1936 рр.), низка спогадів про власну молодість та національно-визвольну боротьбу («Вимарш синіх жупанів: Фрагмент зі спогадів із року 1918» 1939 р., «Та не буде краще... (Спогади емігранта про старі панські садиби в Україні)» 1938 р.).

У 1943 р. в журналі «Українська література» (який тоді виходив в Уфі) було опубліковано блискучі спогади Г. Лазаревського про «Киевскую старину» — мабуть, найкращий матеріал з історії цього часопису. Згодом вони стали підставою для цитувань самого Г. Лазаревського, української творчої інтелігенції, підґрунтям для «кагановичівщини». Гліб Олександрович устиг ще попрацювати в музеї Т. Шевченка в Києві й написати з десяток гарних статей із шевченкознавства.

Катерина Лазаревська (1879—1939 рр.), дочка О. Лазаревського, продовжила справу батька, займалася джерелознавчими, археографічними, історичними та палеогеографічними студіями. У 1920-х рр. вона належала до найактивніших історикинь України, обсяги роботи якої можна порівняти з творчістю Н. Полонської-Василенко, Н. Мірзи-Авак'янц, О. Багалій. Її помітив М. Грушевський. Ставши фактичним науковим керівником, доручив оприлюднення документів архіву Лазаревських, підготовку до видання джерел з історії Лівобережної України, зокрема описів Новгород-Сіверського намісництва. Разом із П. Клименком вони досліджували цеховий

⁴ Свідченням цьому листи С. Драгоманова, які зберігаються в архіві УВАН (США), і нині готуються там до видання.

устрій міст Гетьманщини XVII—XVIII ст., зокрема київський цех. К. Лазаревська мала якісь далекі зв'язки з братом, з Борисом Олександровичем, передала йому за кордон «Археографічний збірник» із критикою на працю їхнього батька.

Борис Лазаревський народився 1871 р. у Полтаві. Навчався у 2-й Київській гімназії, колеґії Павла Галагана, Одеському та Київському університетах на юридичному факультеті. Служив у Севастопольському військово-морському суді, як правник брав участь у російсько-японській війні 1904—1905 рр. Реалізував себе не лише як фаховий юрист, а й як письменник-белетрист, був знайомий і приятелював майже з усіма відомими російськомовними літераторами імперії, намагався підтримувати зв'язки із земляками-українцями. Про українські почуття, що залишалися у глибинах душі, нагадала йому Лютнева революція 1917 р. За часів УНР він не проявив себе як службовець нової держави, але за гетьмана П. Скоропадського таким став. У 1918 р. перейшов у розпорядження військового прокурора, був офіцером для доручень при військовому міністрові Української Держави. За Директорії залишився на посаді. У 1919 р. служив у Севастополі, Миколаєві, Херсоні.

Факт самої лише служби у структурах Української Держави не означав, що людина співчуває ідеї української незалежності. Більшість колишніх гетьманських службовців стали у вигнанні стовідсотковими політичними росіянами й відзначилися гострими випадками проти УНР і самостійників-соціалістів із кола С. Петлюри. Достатньо згадати спогади М. Могилянського, або працю на білу еміграцію А. Стороженка, перехід на службу російській ідеї філософа В. Зінківського, колишнього міністра сповідань Української Держави, котрий, будиши церковним автономістом, не мислив України без Росії. Навіть колишній очільник відомства юстиції за часів П. Скоропадського М. Чубинський, син автора національного гімну, в Парижі долучився не до української, а до російської еміграції. Натомість Борис Лазаревський обрав, може й несподівано, український вектор спілкування⁵.

Українська еміграція в Парижі була строкатою, слабко організованою в культурних та політичних аспектах. Між собою конкурували відверто прорадянський Союз українських громадян, ліві або соціалісти на чолі з М. Шаповалом, та унерівський Союз українських емігрантських організацій М. Шумицького. Головним друкованим органом республіканської еміграції з 1925 р. був тижневик «Тризуб», створений за ініціативи С. Петлюри. Унерівці були вірними державницьким та антибільшовицьким принципам. Їхні погляди стали близькими для Б. Лазаревського — позапартійний, ліберал за світоглядом, він підтримував зв'язки із редакцією «Тризуба», друкувався на його шпальтах, брав участь у громадських акціях, виступав на українських вечорах і концертах.

Зближенню Б. Лазаревського з редакцією «Тризуба» та подальшій активній співпраці посприяв його рідний брат Гліб Олександрович. Записи зі щоденників 1929—1933 рр. засвідчують, що на його прохання письменник часто відвідував редакцію часопису та Українську бібліотеку ім. Симона Петлюри. Своєю чергою,

⁵ Щоправда, це був не єдиний випадок. Так, М. Стороженко вийшов на зв'язок із Д. Дорошенком, був близьким до гетьманців і написав спогади про Київ XIX ст. із певними симпатіями українця-консерватора.

Г. Лазаревський допомагав братові вдосконалювати українську стилістику його творів. З 1932 р. Борис Олександрович вів у «Тризубі» постійну колонку «Шматочки минулого», де публікував нариси-спогади про родину, старий дворянський побут, видатних людей української культури⁶. Загальна кількість дописів Б. Лазаревського у «Тризубі» становить 35 позицій. У 1934—1935 рр. спогади письменника також публікувалися у щорічному календарі-альманаху «Дніпро», який видавали у Львові А. Жук і В. Дорошенко, колишні лідери Союзу визволення України (друкували зазвичай лише твори, написані з позицій української державності).

У своїх спогадах «Шматочки минулого» («Шматки...», «Фрагменти...») Б. Лазаревський розповідав про навчання у 2-й Київській гімназії та колеґії Павла Галагана, про етнографічні враження від села на Чернігівщині, де ріс і виховувався, про батька і співробітників журналу «Киевская старина», згадував своїх учителів, особливо тепло А. Юркевича, Н. Тумасова, В. Науменка. А. Юркевич, брат знаменитого філософа з Київської духовної академії П. Юркевича, якого вивів головним героєм статті «Самоотверженіє малоросіян» (1906 р.) М. Грушевський [15]. Н. Тумасов був знаним діячем Київської громади, директором 2-ї Київської гімназії, що постраждав через своє українофільство. В. Науменко — лідер Старої громади, розстріляний у 1919 р. за «контрреволюційну діяльність». Б. Лазаревський у цих «Шматочках...» критикував В. Науменка за підтримку добровольчих дружин, які воювали проти Директорії (!)⁷, а збройні формування Української Держави при цьому слушно називав «московським» військом. Це безумовно свідчило про його національні переконання.

В розділі про вчителів колеґії Павла Галагана письменник згадував тих, хто визначав національне обличчя навчального закладу — П. Житецького і Є. Трегубова. Про відомого російського історика «Киевской старины» він писав: «Скажу тільки, що росіянин В.О. М'якотін круто повернув до суто російських справ, з жахом утік від усякої думки про незалежну Україну, історію якої він добре знає... Для історичної української науки він зробив чимало, але не давав своїм творам ні сили, ні краси. Мені зовсім нема охоти образити пана М'якотіна, бо, здається, не винуватий він у тому, що, дуже добре знаючи історію України, мало знає психологію окремого українця. У пана М'якотіна більше розуму, ніж серця, більше в його мріях політики, ніж національного самолюбства. Це ще раз підтверджує, що українець та росіянин — це не одно... Тепер, коли я сам уже давно дід, помітив я,

⁶ Лазаревський Б. Шматочки. *Тризуб*. 1932. № 39 (9.10). С. 2—6; № 40 (16.10). С. 2—6; № 41 (23.10). С. 3—6; № 43 (6.11). С. 7—10; № 44 (13.11). С. 5—10; № 45 (20.11). С. 2—8 та ін.

⁷ «Науменко був надзвичайним учителем, і дуже, дуже боляче згадується, та здається і цілком незрозумілим, як такий чоловік, вже буди українським міністром народної освіти, нарешті міг зробити страшенну хибу. Але нікуди правди діти. Наказав він мобілізувати учнів старших класів усіх гімназій на допомогу московським добровольцям, що озброювалися саме в той мент, як наближалася вже Директорія до Києва. Як міг це зробити українець? Думаю, що це не була справжня зрада, що був це компроміс, що десь глибоко в своєму серці Науменко хоч і не знав, але почував, що нічого з цієї мобілізації не вийде. Так воно й сталося. Безумовно, це була тяжка пляма на всій діяльності Науменка» (див.: Лазаревський Б. Шматочки минулого. *Тризуб*. 1932. № 44 (13.11). С. 9).

що кров та нація на старість виявляють себе гостріше, яскравіше»⁸. Дуже промовиста цитата, яка, власне, збігається з оцінкою постаті В. М'якотіна у сучасній українській історіографії. Щобільше, напрошується паралель із текстом М. Грушевського про О. Лазаревського: «Вже став сивим дідом і Венедикт Олександрович М'якотін, той самий, що так цікавився раніше Україною та українцями, а тепер, як підвела Україна голову, як залунало українське наукове і літературне слово і на Великій Україні, хоч і під окупацією, і в Парижі, і в Берліні, і в Празі, і в Варшаві, і в Америці, — то М'якотіна ніби щось одвернуло від України. Добре знає цей вчений нашу історію, та не розуміє нашого серця, нашої психології» [16—17]. Треба мати на увазі, що В. М'якотін у 1880-х рр. був найближчим товаришем Олександра Лазаревського, цілком підтримував його концепцію складання акту «обжалування» козацькій старшині за матеріальний егоїзм і визискування селян. Загалом «Шматочки минулого» фактично є спогадами про Київ та українське життя провінції в 1880-х рр., коли сам Б. Лазаревський ще був підлітком і сприймав українську стихію міста і села — саме це й стало головною темою цих нарисів.

Щоденники Б. Лазаревського за 1929—1933 рр. — це три товсті зошити, оздоблені однаковою оправою (синя тканина зі вставками шкіри), з однаковими форзацами, золотим тисненням на корінцях («Ma Vie» Paris та відповідний рік). Ці три томи за зовнішніми ознаками ідентичні тому за 1927—1929 рр. Припускаємо, що всі томи були зшиті в одній палітурні. Кожен зошит починається оберегами-автографами друзів Б. Лазаревського або уривками з книг Нового Заповіту, наприклад, із Діянь апостолів та Євангелія від Луки.

Зазначимо, що щоденник за 1927—1929 рр., ущент заповнений вклеєними листами, поштівками, малюнками і світлинами, до останніх днів Б. Лазаревського знаходився у його помешканні в Парижі, а по смерті власника разом із рукописним архівом потрапив до редакції тижневика «Тризуб» та Української бібліотеки ім. Симона Петлюри. Три зошити (можливо й інші, невідомі нам) з ІР НБУВ ще за життя Б. Лазаревського були відправлені на збереження братові Глібу Олександровичу у Варшаву.

Перший щоденник датований з 13 липня 1929 до березня 1930 рр., має 231 пронумерований аркуш⁹. На першій сторінці наявний автограф Б. Лазаревського: «У випадку моєї смерті прошу Сургучова¹⁰ (закреслено — Авт.) передати, коли буде можливість, усі мої щоденники моєму брату». Другий позначений датами з 11 лютого до 28 вересня 1931 р.¹¹ У ньому 205 пронумерованих аркушів, пара листів від приятелів та кілька записів від сторонніх осіб. Замість епіграфа автограф: «Королі не бояться окриків натовпу, вони бояться мовчання. О. Купрін». Далі запис Б. Лазаревського: «11 та 12 лютого, середа та четверг, узяв я цей зошит від палітурника удень, а записав Купрін ввечері, а я дописую після опівночі [...] був лист

⁸ Лазаревський Б. Шматочки минулого. *Тризуб*. 1932. № 45 (20.11). С. 7.

⁹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68613.

¹⁰ Сургучов Ілля Дмитрович (1881—1956 рр.) — російський прозаїк, драматург, публіцист, літературний критик, мемуарист.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68614.

від Гліба»¹². Третій датований із 31 грудня 1932 до 5 жовтня 1933 рр.¹³ і містить 244 пронумеровані аркуші. На звороті форзаца, окрім релігійних цитат, автограф письменника: «У випадку моєї смерті усі щоденники передати братові Глібу Олександровичу до Варшави. Борис Лазаревський, 19.02.1933. Париж».

Записи, знайдені у щоденниках та в листуванні братів, підтверджують, що Борис таки доправив братові до Варшави всі згадані нотатки разом із частиною свого архіву. Про це свідчить лист, надісланий із Варшави Г. Лазаревським у Париж: «19.VIII.1936. Дорогий Борисе [...] в неділю приїхав Би... (нерозбірливо — *Авт.*) і передав мені твого щоденника [...] твої щоденники у надійному місці»¹⁴.

У вересні 1939 р. Гліб Олександрович повернувся у СРСР, вочевидь, саме так щоденники Б. Лазаревського й потрапили до Києва. У ЦДАВО України зберігається близько 30 листів Г. Лазаревського братові, надісланих із Варшави в Париж у 1930—1936 рр. Судячи з листів і записів у паризьких щоденниках, брати регулярно листувалися (ледь не щотижня) від часу переїзду Г. Лазаревського до Варшави й до раптової смерті Б. Лазаревського в Парижі 1936 р. «Любий братіку, тебе безумовно мабуть цікавить моя легалізація... Дякую тобі не так за гроші, як за ту надзвичайну чуйність, що її ти виявив до мене [...] дуже забажалося побачитись з тобою в Парижі. Цілую. Гліб»¹⁵. В такій емоційній формі написані майже всі листи братів. Цей епістолярій ще чекає на наукове дослідження.

Зміст щоденника за 1927—1929 рр. дозволив нам зафіксувати часткові, хоч і не надто тісні контакти Б. Лазаревського з колами української політичної та культурної еліти в еміграції. В тому міститься чимало записів про Україну та українство. У цей період письменник активно спілкувався лише з Олександром Кошицем та братами Андрієм й Олексою Чехівськими. Аналіз текстів засвідчив гострі переживання від розриву з Україною та малою батьківщиною, почуття власної провини за цей утрачений ментальний зв'язок. Натомість щоденники письменника за 1929—1933 рр. найяскравіше представляють українські маркери Б. Лазаревського.

Записи у щоденниках наприкінці 1929 та на початку 1930-х рр. свідчать про активне спілкування Б. Лазаревського з українцями-емігрантами О. Григоровичем¹⁶, М. Афонським¹⁷, В. Салівомом¹⁸ та ін. У Парижі друзі зустрічалися в тісному колі, співали українських пісень (Борис Олександрович любив слухати церковні піснеспіви), але єдиною людиною, з якою письменник міг відчувати себе «вільним та в безпеці», був, можливо, О. Кошиць. Звичайно, що контакти з

¹² Там само. Арк. 1.

¹³ Там само. Спр. 68615.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3537. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 46.

¹⁵ Там само. Арк. 1 зв.

¹⁶ Григорович Олександр Філаретович — киянин, регент хору кафедрального собору Олександра Невського в Парижі, де виконувалися в тому числі піснеспіви Києво-Печерської лаври.

¹⁷ Афонський Микола Петрович (1892—1971 рр.) — киянин, регент хору кафедрального собору Олександра Невського в Парижі.

¹⁸ Салівон Володимир Федорович (1890—1961 рр.) — полтавець, провідний співак (бас) у митрополичому хорі регента М. Афонського в кафедральному соборі на вул. Дарю в Парижі.

представниками російських емігрантських кіл у нього теж були. Але Б. Лазаревський, як засвідчують записи, дедалі від них віддалявся.

Музично-пісенна тема продовжується на наступних сторінках щоденника. Запис від 28 липня 1929 р. присвячений зустрічі з О. Кошицем за присутності А. Чехівського: «Ми з Андрієм повернулись додому. Кошиць уже встав і я пішов до нього. Нас покликали до саду обідати. Обідали ми окремо утрьох»¹⁹. За обідом розмова йшла про видання книги О. Кошиця про українські пісні, рецензії на неї, переклади, які, зі слів А. Чехівського, обійшлися, крім різних труднощів, у 21 тис. франків. Б. Лазаревський додав про книгу: «[...] але слава Богу, що вона є — пам'ятка всесвітньої української слави та самого Кошиця [...] понад 20 екземплярів спрямували до Києва. Говорили про хор Городовенка»²⁰. Кошиць обурений. Він сказав: краще було б аби Городовенко співав псалми, а то він спотворив народне нутро, кастрував найкращі речі... Його хор справжній більшовизм у музиці»²¹.

На протилежній сторінці від цього запису О. Кошиць залишив свій автограф — нотні рядки і слова пісні «Ой, ти вербо моя кучерява», записаної до щоденника, вочевидь, на прохання Б. Лазаревського. Наприкінці є припис диригента: «На дорогий спомин про наш милий Київ. Чи побачимо його коли. Ол. Кошиць. 16.VIII.29. France»²².

Підтвердженням довірливих стосунків між Б. Лазаревським та О. Кошицем став запис сну, що примарився останньому в Римі і про який він розповів приятелеві. «Це була прониклива тужлива пісня, яку співали дівчата з невідомого хору, що зненацька з'явився на сцені перед концертом, замість власних виконавців. Був тут і старий друг Микола Садовський»²³, із яким О. Кошиць міцно обійнявся, а прокинувся [...] весь у сльозах»²⁴. Слова пісні, яку наспівав О. Кошиць, Б. Лазаревський записав у блокнот, а у щоденнику зазначив: «Мелодія надає цим словам більшої проникненості, але її, на жаль, не записав. 21.VIII.1929»²⁵.

Б. Лазаревський у записах багато згадував своїх приятелів Миколу Шумицького²⁶ та Миколу Порохонського²⁷. 24 лютого 1931 р., вівторок: «[...] пообідав [...] ліг подрімати та уявилась мені румунська православна церква, де відспівували С.В. Петлюру [...] оздоблення траурне... Чому? Може тому, що я збираюсь сходити до Шумицького... Опівночі, був я у Шумицького — чудове враження. Він добре

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68613. Арк. 28 зв.

²⁰ Городовенко Нестор Феофанович (1885—1964 рр.) — хоровий диригент, художній керівник капели «Думка».

²¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68613. Арк. 28 зв.

²² Там само. Арк. 29.

²³ Садовський Микола Карпович (1856—1933 рр.) — актор, режисер, громадський діяч.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68613. Арк. 30 зв.

²⁵ Там само. Арк. 31.

²⁶ Шумицький Микола Андрійович (1889—1982 рр.) — громадсько-політичний діяч, архітектор, дипломат. Із 1925 р. голова Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, член управи Союзу українських емігрантських організацій у Франції.

²⁷ Порохонський Микола Миколайович (1868—1931 рр.) — киянин, офіцер, із 1927 р. голова Союзу російських військових інвалідів у Франції.

мовчить — весь характер схожий на Гліба, мабуть глухівська кров. Дружина його не українка, — тримається просто, нічого із себе не зображує... У цій квартирі можна відпочити, а, головне, можна говорити щиро. Про Шумицького ще напишу»²⁸.

22 травня 1931 р.: «Наснилась Зіна²⁹, потім Гліб, ніби ми з ним говоримо французькою [...] пішов до церкви, дав за упокій та за молитву про здоров'я Порохонського, Гліба та рідних... Дома мене чекав лист від Гліба та повідомлення від Віри³⁰ [...], у церкві дізнався, що Порохонського уже перевезли до шпиталю St. Jozeph. На вулиці чудова погода й у мене немає сумнівів, що йому стане краще»³¹.

У записі від 7 липня 1931 р. Борис Олександрович залишив свою реакцію на раптову смерть у лікарні М. Порохонського, що справило на автора щоденника надзвичайне враження. Згадуючи померлого, Б. Лазаревський називав його «найчеснішою людиною, яку знав, зоологічного українця, попри те, що був російським офіцером, але нетерпимо ставився навіть і до “кавказців”, таких як Джугашвілі, що керує нещасною Росією, але Україна не Росія, хоча б тому, що...»³². Поруч із цитованим записом, як аргумент, вклеєно вирізку з газети «Вечерняя Москва» від 3 травня 1931 р. під заголовком «Українські націонал демократи», в якій цитувалися слова підсудного на «процесі Спілки визволення України» академіка С. Єфремова, котрий порівнював радянський режим із татарським ярмом, темною плямою в історії України, яку треба змити кров'ю і що дух української нації несумісний із комунізмом.

Тут само, на берегах сторінки, запис: «Коли Порохонський був поручиком, а Ліза його нареченою, він часто сідав за рояль і співав: “Козак виїзжає, дівчинонька плаче”. Ця дівчинонька 35 років була його дружиною і тепер також не втішно плаче...»³³.

До щоденника вклеєна також вирізка з російської емігрантської газети з некрологом на М. Порохонського від 13 червня 1931 р. за підписом Б. Лазаревського. Зазначається, що М. Порохонський після закінчення з відзнакою 1-ї Київської гімназії обрав для себе кар'єру військовика, навчався в Олександрівському училищі, служив в артилерійській бригаді. Вже дослужившись до чина підполковника, він став одним із найкращих офіцерів, улюбленцем солдатів. Зі свого жалування купував їм квитки на «гальорку» в театрі, коли там гастролювала трупа П. Саксаганського. Був людиною чесною, принциповою, моральною. Навіть коли у веселій офіцерській компанії розповідали непристойний анекдот і повз проходив М. Порохонський, то оповідачі відразу замовкали. «У день, коли у церкві служили панахиду, — завершував автор некролога, — на дворі була гроза і далекий грім під час “вічної пам'яті” прогрімів наче останній артилерійський салют по артилерійському генералу»³⁴.

²⁸ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68614. Арк. 8 зв.

²⁹ Лазаревська Зінаїда Борисівна (1904—1993 рр.) — молодша донька Б. Лазаревського.

³⁰ Лазаревська Віра Борисівна (1902—1964 рр.) — старша донька Б. Лазаревського.

³¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68614. Арк. 77.

³² Там само. Арк. 91 зв.

³³ Там само.

³⁴ Там само. Арк. 97.

Щоденник за 1933 р. розкриває нам особистість Б. Лазаревського як українськомовного публіциста та лектора в тижневику «Тризуб» такими записами: «удень я заходив у “Тризуб”»³⁵; «через силу, але дістався до “Тризуба” та із задоволенням побачив, що немає помилок»³⁶; «сьогодні піду у “Тризуб” на військову вечірку»³⁷; «з ранку у “Тризубі” [...] отримав 100 франків від Косенка»³⁸ і це мене морально піднесло... Завтра Прокопович³⁹ їде до Варшави. Хочу відправити Глібу 2—3 зошита щоденників та найцікавіший для нього за кінець 1918 року. [...] Узяв я щоденники та відніс у “Тризуб”»⁴⁰; «був у “Тризубі” — відправив Глібу рекомендований лист із усіма вкладеними фотографіями»⁴¹; «був у “Тризубі”. Прокопович, перш ніж поїхати, наказав випускати номери по 16 сторінок, то змушений буду через певний час друкуватись по чайній ложці»⁴²; «Сьогодні я був у “Тризубі” — віддав туди нарис “Мороз”⁴³ — редактори Ніколюк та [...] (далі нерозбірливо — *Авт.*) по філологічній частині не надто чутливі. Але і нехай [...] Боюсь, що знову почнуть переробляти. Після довгої перерви знову будуть друкувати українською»⁴⁴; «Прокопович, як завжди, був зі мною дуже привітний, радів, що вечір пройшов успішно та обіцяв свою матеріальну допомогу»⁴⁵.

25 березня 1933 р. Б. Лазаревський, за організаційної допомоги «Тризуба», підготував та прочитав публічну лекцію про Т. Шевченка у середовищі української еміграції. Підготовчі роботи тривали майже 20 днів («...був у “Тризубі” — отримав запрошення прочитати [...] лекцію про Шевченка, на що і погодився»)⁴⁶. В нотатках ретельно зафіксовано підготовку до лекції, вочевидь, для письменника вона мала неабияке значення. «Сьогодні у Тургенівській бібліотеці я читав щоденник Т.Г. Шевченка. Яка розумна, яка не озлоблена, яка порядна, яка велика людина. Горький, так само вийшов із народу, але куди ж цьому кацапику до осяжності та об’єктивності нашого Кобзаря»⁴⁷. Лекція відбувалася в українській емігрантській «станції» в м. Візен-Шалетт-сюр-Луан. Б. Лазаревський виступав перед українською громадою, представники якої 1924 р. утворили Товариство бувших вояків Армії УНР. У щоденнику, можемо припустити, якраз і йдеться

³⁵ Там само. Спр. 68615. Арк. 47.

³⁶ Там само. Арк. 53.

³⁷ Там само. Арк. 54.

³⁸ Косенко Іларіон Федорович (1888—1950 рр.) — інженер. За Директорії був керівником Київської поштово-телеграфної округи. У складі кабінету В. Прокоповича міністр пошти й телеграфу. Від 1939 р. редактор часопису «Тризуб».

³⁹ Прокопович В’ячеслав Прокопович (1881—1942 рр.) — голова Ради Народних Міністрів УНР (1920 р.), Ради Міністрів УНР в екзилі (1926—1939 рр.), Директорії УНР в екзилі (1939—1940 рр.). У 1925—1939 рр. редактор часопису «Тризуб».

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68615. Арк. 63.

⁴¹ Там само. Арк. 191 зв.

⁴² Там само. Арк. 71.

⁴³ Серед публікацій Б. Лазаревського у «Тризубі» відсутній. Імовірно не був надрукований.

⁴⁴ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68615. Арк. 64.

⁴⁵ Там само. Арк. 63 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 70.

⁴⁷ Там само. Арк. 82.

про клуб цього товариства, на сцені якого побував Б. Лазаревський. Серед тих, кого він згадував, і тих, хто залишив після його лекції автографи у щоденнику, ми ідентифікували сотника Михайла Левицького, санітарного сотника (військового медика) колишньої охорони головного отамана Павла Бушила, поручника Ілька Шаповала, сотника Івана Стоцького та ін.

Б. Лазаревський висловлював велике співчуття й повагу до українських військово-емігрантів у Франції: «Зустрів мене, здається, Михайло Левицький і відвіз у Шалетт [...] гарна людина з Поділля. Повів мене спочатку у місцевий український клуб, який декорував художник Перфецький⁴⁸. Нагодували до сходу [...] віднесли речі на квартиру до Левицького. У клубі до мене подійшов колишній офіцер, драгун Марр, який, певний час, навчався зі мною у Другій київській гімназії [...] гарна людина, що багато страждала. Відбувались репетиції дитячого спектакля. Народу багато. Українство тут справжнє, патріотичне, завзяте. Завтра треба говорити про Шевченка. Хочеться зробити це просто і не банально»⁴⁹; «багато колишніх старшин Української армії й у мене виникає бажання назвати їх “українські декабристи”»⁵⁰.

Щоденник за 1933 р., окрім записів про життя та літературну діяльність, містить також думки й рефлексії автора щодо прочитаного у часописах та інформації, яка надходила з України. «Читав я у “Тризубі” і про Петра Януарійовича Стебницького [...]»⁵¹ на Маловолодимирській вулиці я його пам’ятаю і гімназистом, і студентом; у його будинку мешкала гімназистка, яка мені щиро подобалась. Я ніколи не думав, що з цього гарненького, надзвичайно гордого та дуже мовчазного юнака постане така велика для України людина...»⁵².

Є реакція Б. Лазаревського на Голодомор 1933 р. та встановлення сталінської диктатури: «Повісився чи застрелився в Україні Скрипник, значна фігура на службі у більшовиків, але любив і свою роботу [...] та, звичайно, задихнувся серед сморіду»⁵³; «зранку я був у “Тризубі” — приїхав Мілоцький⁵⁴ та розповів чимало страшних речей про Україну... Щодня, а у Староконстантинові у сто разів більше, на вулиці підбирають трупи тих, хто помирає від голоду. Хліб ні на що не схожий [...] знайти нічого не можливо [...] Скрипник застрелився. Представниками Росії за кордоном є Сокольніков [...] Литвінов, які позбавлені співчуття до [...] чужих людей, чужих народів [...] хліб торічний не зібраний [...] божевілья та жах. Скільки ще. Господи. А ми за кордоном і що ж ми можемо вчинити? Страшно і тяжко писати про це у щоденниках...»⁵⁵.

⁴⁸ Перфецький Леонід Юліанович (1900—1977 рр.) — художник-баталіст, графік. В еміграції був мистецьким завідувачем Бібліотеки ім. Симона Петлюри.

⁴⁹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68615. Арк. 89 зв.

⁵⁰ Там само. Арк. 90.

⁵¹ Стебницький Петро Януарійович (1862—1923 рр.) — громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист. У 1918 р. міністр освіти в уряді Ф. Лизогуба.

⁵² ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68615. Арк. 82.

⁵³ Там само. Арк. 186.

⁵⁴ Можливо, йдеться про М. Мілоцького, який співпрацював із часописом «Тризуб» та свого часу передав до фондів Бібліотеки ім. Симона Петлюри документи з історії Армії УНР.

⁵⁵ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68615. Арк. 187.

* * *

Під впливом свого батька, знаменитого історика Лівобережної України, Борис Лазаревський починав власний творчий шлях як російський літератор та обрав російську державну ідентичність. Проте можна впевнено говорити про існування в нього множинної національної ідентичності, в тому числі української, яка перебувала тоді на стадії етнографічного замилювання фольклором та побутом села, а не політичного усвідомлення себе українцем. Для такого рівня самосвідомості необхідно було відчувати свою культурну окремішність від росіянина — лише від часів Української революції 1917—1921 рр. відбувалося зміцнення політичної національної свідомості Б. Лазаревського, яка проявить себе вже у Франції наприкінці 1920 — у 1930-х рр. Попри переважно російське культурне оточення Б. Лазаревський почав більше спілкуватися з представниками української унерівської еміграції, змінилося його ставлення до російсько-українських відносин, критичнішим стало бачення російської еміграції — все це відображено на сторінках його щоденників. Національні переконання письменника зазнали в 1930-х рр. певної метаморфози, він став прихильником республіканської версії української державності. Певний вплив на зміну його поглядів мали молодші брат і сестра — Гліб та Катерина Лазаревські, проте питання щодо остаточного переходу Б. Лазаревського на позиції української самоідентичності в 1930-х рр. залишається дискусійним і потребує подальшого дослідження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Berehovi, S.I. Borys Lazarevskiy — Halyna Kuznietsova: kyivska nostalhiia paryzkykh emigrantiv (za materialamy «Shchodennyka» 1928—1933 rr.). *Treti kyievoznauvchi chytannia: istoriia ta etnokultura*. Kyiv, 2020. 168-175 [in Ukrainian].
[Береговий С.І. Борис Лазаревський — Галина Кузнецова: київська ностальгія паризьких емігрантів (за матеріалами «Щоденника» 1928—1933 рр.). *Треті киевознавчі читання: історія та етнокультура*. Київ, 2020. С. 168—175].
2. Berehovi, S.I., Sylka, O.Z. Borys Lazarevskiy pro povsiakdenne zhyttia emihratsii v Paryzhi (za materialamy shchodennyka «Ma Vie»: 1927—1929 rr.). *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. 2020. 1: 102-109. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2020-1-102-109> [in Ukrainian].
[Береговий С.І., Силка О.З. Борис Лазаревський про повсякденне життя еміграції в Парижі (за матеріалами щоденника «Ma Vie»: 1927—1929 рр.). *Вісник Черкаського університету*. 2020. № 1. С. 102—109. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2020-1-102-109>].
3. Berehovi, S.I., Sylka, O.Z. Paryzkyi emigrant iz ukrainskoiu dusheiu: refleksii Borysa Lazarevskoho na prezentatsiiu ukrainstva u 1927—1929 rr. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. 2022. 1: 106-114. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-106-114> [in Ukrainian].
[Береговий С.І., Силка О.З. Паризький емігрант із українською душею: рефлексії Бориса Лазаревського на презентацію українства у 1927—1929 рр. *Вісник Черкаського університету*. 2022. № 1. С. 106—114. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-106-114>].
4. Sylka, O.Z., Berehovi, S.I., Syniavska, L.I., Hurzhii, I.O. «Ma Vie»: paryzkyi shchodennyk Borysa Lazarevskoho za 1927—1929 roky yak dzherelo do vyvchennia istorii ukrainskoi emihratsii. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. 2022. 29: 344-362. <https://doi.org/10.15407/rksu.29.344> [in Ukrainian].
[Силка О.З., Береговий С.І., Синявська Л.І., Гуржій І.О. «Ma Vie»: паризький щоденник Бориса Лазаревського за 1927—1929 роки як джерело до вивчення історії

- української еміграції. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 29. С. 344—362. <https://doi.org/10.15407/rksu.29.344>].
5. Goncharenko, I. Neopublikovannye pisma A.I. Kuprina. *Raduga*. 1966. 4: 151-154 [in Russian]. [Гончаренко І. Неопубліковані листи А.І. Куприна. *Радуга*. 1966. № 4. С. 151—154].
 6. Honcharenko, O. Yak voiuvaly ukrainsi v chasy rosiisko-yaponskoi viiny. *Literaturna Ukraina*. 2015. 19 bereznia. 13 [in Ukrainian]. [Гончаренко О. Як воювали українці в часи російсько-японської війни. *Літературна Україна*. 2015. 19 березня. С. 13].
 7. Honcharenko, O. Zustrich z Oleksandrom Koshytsem. *Ukrainska muzychna hazeta*. 2014. 2 (92): 12 [in Ukrainian]. [Гончаренко О. Зустріч з Олександром Кошицем. *Українська музична газета*. 2014. № 2 (92). С. 12].
 8. Piskun, V.M. "Zemliakam polityka, a meni здається треба вперед культура і література" (lysty Borysa Lazarevskoho do Mykyty Shapovala). *Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal*. 2010. VIII-IX: 125-128 [in Ukrainian]. [Піскун В.М. «Землякам політика, а мені здається треба вперед культура і література» (листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала). *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № VIII-IX. С. 125—128].
 9. Hyrych, I. Hohol (200 rokiv vid dnia narodzhennia). *Visnyk NTSb*. 2009. Osin — zyma. Ch. 42: 15-17 [in Ukrainian]. [Гирич І. Гоголь (200 років від дня народження). *Вісник НТШ*. 2009. Осінь — зима. Ч. 42. С. 15—17].
 10. Hyrych, I. Mykola Hohol yak rosiiskomovnyi ukrainskyi pysmennyk. *Hyrych, I. Yak Ukraina stavala ukrainskoiu: Hromadsko-politychne zhyttia na pidrosiiskii Ukraini XIX — pochatku XX st.* Kyiv, 2024. 138-141 [in Ukrainian]. [Гирич І. Микола Гоголь як російськомовний український письменник. *Гирич І. Як Україна ставала українською: Громадсько-політичне життя на підросійській Україні XIX — початку XX ст.* Київ: Кліо, 2024. С. 138—141].
 11. Hrushevskiy, M. V dvadtsiat piati rokovyny smerti O.M. Lazarevskoho: Kilka sliv pro yoho naukovu spadshchynu ta yii doslidzhennia. *Hrushevskiy, M. Tvory. U 50 t.* T. 10. Kn. 1. 219-238. Lviv, 2015 [in Ukrainian]. [Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті О.М. Лазаревського: Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. *Грушевський М. Твори. У 50 т.* Т. 10. Кн. 1. Львів, 2015. С. 219—238].
 12. Lototskyi, O. Storinky mynuloho. Ch. 1. Varshava, 1932 (Pratsi Ukrainskoho naukovoho instytutu. Seriiia memuariv. T. 6. Kn. 2) [in Ukrainian]. [Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. 286 с. (Праці Українського наукового інституту. Серія мемуарів. Т. 6. Кн. 2)].
 13. Yas, O. Dva obrazy Staroi Ukrainy: vizii O. Lazarevskoho i O. Ohloblyna. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*. 2009. 3: 67-91 [in Ukrainian]. [Ясь О. Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 67—91].
 14. Arkhiv Mykhaila Drahomanova. T. 1: Lystuvannia kyivskoi Staroi hromady z M. Drahomanovym (1870—1895 rr.). Varshava, 1938 (Pratsi Ukrainskoho naukovoho Instytutu. T. XXXVII) [in Ukrainian]. [Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування київської Старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). Варшава, 1938. 446 с. (Праці Українського наукового інституту. Т. XXXVII)].
 15. Hrushevskiy, M. Z bizhuchoi khvyli. «Samootverzhenie malorossiian». *Literaturno-naukovyi vistnyk*. 1906. Richn. IX. XXXIII (III): 558-564 [in Ukrainian].

- [Грушевський М. З біжучої хвилі. «Самоотверженіє малоросіян». *Літературно-науковий вістник*. 1906. Річн. IX. Т. XXXIII. Кн. III. С. 558—564].
16. Hyrych, I. Venedykt Miakotin i ukrainska istoriohrafia. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2012. 22: 541-564 [in Ukrainian].
[Гирич І. Венедикт М'якотін і українська історіографія. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 541—564].
17. Hyrych, I. Venedykt Miakotin, yoho «Ocherky sotsyalnoi ystoryy Ukrainy XVII—XVIII vv.» i ukrainska istoriohrafia. *Miakotin, V.O. Vybrani tvory. U 2 t.* Т. II. Kyiv, 2012. 13-28 [in Ukrainian].
[Гирич І. Венедикт М'якотін, його «Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII вв.» і українська історіографія. *М'якотін В.О. Вибрані твори. У 2 т.* Т. II. Київ, 2012. С. 13—28].

Надійшла / Received 31.12.2024

Serbii BEREHOVYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at the Department of Humanitarian Disciplines,
National University of Food Technologies (Kyiv, Ukraine)
beregovoi_serg@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5053-3767>

Ihor HYRYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Source Studies of the Modern History of Ukraine,
M.S. Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of
Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ihor_hyrych@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

Oksana SYLKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

omedalieva@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>

Larysa SYNIAVSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine)

syniavska_larysa@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

DIARIES BY B. LAZAREVSKYI 1929—1933 AND THE
PROBLEM OF HIS NATIONAL SELF-IDENTIFICATION

The aim is to trace the changes in the national self-identification of the writer and cultural activist B. Lazarevskyy during his stay abroad, based on his diaries written in exile in France between 1929 and 1933. Selected diary entries highlight so-called Ukrainian markers in B. Lazarevskyy's thoughts on Ukraine's history; his evaluations of events in life and cultural activities of Ukrainians in exile; reflections on his relations with Ukrainian émigré circles, and the publication of works in

the Ukrainian language, etc. **The research methodology** is based on the principles of historicism, impartiality, multifactoriality, and comprehensive analysis aimed at objectively studying the relevant historical environment while considering the socio-political and cultural processes of the time. Source analysis employs critical, heuristic, and other methods. **The scientific novelty** of this study lies in its analysis of previously unknown entries from B. Lazarevskyi's diaries 1929—1933, which had not been explored by Ukrainian historiography. B. Lazarevskyi's figure is presented in the context of his historical era. Biographical and creative parallels are drawn with historical figures who also shifted their national identity under the influence of political changes within the Russian Empire. The study offers an original perspective on the role and significance of Ukrainian markers in B. Lazarevskyi's personal, public, and creative life during the 1920s and 1930s, as well as in the lives of other members of the Ukrainian diaspora in France. An analysis of B. Lazarevskyi's diaries entries from 1929—1933 enriches historical scholarship with insights into the mentality, psychology, and behavioral characteristics of Ukrainian émigrés, providing further context for understanding the historical period and environment. **Conclusions.** Since the Ukrainian Revolution of 1917—1921, B. Lazarevskyi's political national consciousness had strengthened, manifesting more clearly during his French exile in the late 1920s and 1930s. Predominantly surrounded by Russian cultural circles, B. Lazarevskyi began to engage more actively with representatives of Ukrainian émigré communities, particularly those aligned with the Ukrainian People's Republic. This shift influenced his views on Russo-Ukrainian relations during the historical period and after the defeat of Ukraine's national liberation struggles. These changes were reflected in his diaries, which began to include entries in the Ukrainian language. His criticism of representatives of the Russian émigré community grew sharper. B. Lazarevskyi's views during the 1930s reveal a process of metamorphosis in his national beliefs, leading him to support a republican vision of Ukrainian statehood. However, it is still challenging to conclude definitively that he fully embraced Ukrainian self-identification.

Keywords: *B. Lazarevskyi, Lazarevskyi's family, diaries, national identity, Ukrainian diaspora in France, O. Koshyts, epistolary, "Tryzub" journal.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.203>
УДК 530.1=361:339.984

Юрій РИЧКА

аспірант кафедри всесвітньої історії,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
yuriiryczka@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3608-3410>

БАСКСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ В ІСПАНІЇ 1895—2018 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Мета статті передбачає аналіз наукових праць, присвячених походженню і природі баскського націоналізму, систематизацію та класифікацію основних напрямів вивчення історії баскського націоналістичного руху в Іспанії, окреслення головних результатів досліджень із цієї проблематики. **Теоретико-методологічна основа** ґрунтується на позитивістському, системному, структурно-функціональному підходах із дотриманням загальнонаукових принципів об'єктивності й методів історичного джерелознавства. **Наукова новизна** полягає у висвітленні актуальної історіографічної ситуації, проблем і здобутків у дослідженні баскського націоналізму. **Основні результати.** В українській та закордонній історіографії нерівномірно висвітлено історію становлення й розвитку баскського націоналістичного руху: більшість праць присвячені терористичній діяльності його радикальних течій, вивченню еволюції стратегії, тактики збройної боротьби, опису механізмів і шляхів врегулювання конфлікту, натомість недостатньо розкрито метасистемну сутність баскського національного проекту, його політико-економічні цілі та наслідки для регіону. Виявлені історіографічні лакуни дозволили окреслити перспективу й визначити конкретні шляхи подальшої розробки цієї проблематики.

Ключові слова: Країна Басків, Іспанія, націєтворення, регіоналізм, націоналізм, франкізм, тероризм, Баскська націоналістична партія, ETA.

Цитування: Ричка Ю. Баскський націоналістичний рух в Іспанії 1895—2018 рр.: історіографія питання. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 203—214. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.203>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

Початок баскського націоналістичного руху в Іспанії, його політичні цілі та ідеали були безпосередньо визначені заснованою 1895 р. Баскською націоналістичною партією (БНП). Вивчення походження, ключових аспектів природи баскського націоналізму, його організаційних форм, різноманітних політичних течій, зокрема найбільш радикальної з-поміж них — ЕТА (від баск. Euskadi Ta Askatasuna, укр. «Країна басків і свобода»), попри низку труднощів та викликів методологічного характеру є вартим уваги дослідницьким завданням.

Проблема формування етнічної ідентичності, походження націй і націоналізмів, природи та практики регіональних націоналістичних рухів — одна з найбільш контрверсійних тем в історіографії. Різноманітні аспекти цієї проблематики залишаються предметом жвавого обговорення й гострих дискусій в історичній і політичній науці. В дослідницькій практиці останніх десятиліть намітилися нові методологічні підходи, застосування яких дозволило увиразнити теоретичні поняття в поєднанні з конкретними історико-культурними контекстами. Показовими у цьому контексті стали монографічні дослідження «Націоналізм: природа та еволюція ідеї» Є. Каменки [1], «Уявлені спільноти» Б. Андерсона (ця праця американського історика й політолога доступна в українському перекладі [2]). Запропонована останнім теорія нації як «уявленої спільноти» здобула чимало прихильників у науці, основні її положення згодом поглибив й удосконалив П. Джеймс у студії «Формування нації: до теорії абстрактної спільноти» [3].

Різноманітні аспекти проблеми теорії і практики націєтворення, походження й поширення націоналізму висвітлено у працях Е. Сміта [4—6], Г. Касьянова [7]. Положення та висновки, яких дійшли дослідники, дають змогу досягнути закономірності, а також особливості перебігу зазначених процесів у різних регіонах Європи, верифікувати їх кризові прояви, зокрема у випадку Іспанії.

Історіографічна традиція вивчення іспанських регіональних націоналізмів набула своїх виразних рис лише в останній третині ХХ ст. Студії з цієї проблематики у самій Іспанії не заохочувалися політичним режимом генерала Ф. Франко, натомість сформувався інтерес міжнародної наукової спільноти до історії та практики сепаратизму й відповідних ідеологій у цій країні. Так, російський етнолог О. Кожановський [8] дослідив формування етнічних спільнот, узагальнив досвід автономізації національних регіонів у другій половині ХХ ст., проте завдання простежити еволюцію баскського (як й інших локальних) націоналістичних рухів цього періоду не ставилося.

Ключові аспекти становлення і столітнього розвитку регіональних націоналізмів Іспанії проаналізували в монографічному дослідженні французькі історики Ж. Боннельс і М. Фрау [9]. Автори спробували виявити загальні закономірності й локальні особливості розвитку націоналістичних рухів Каталонії, Галісії, Арагонії, Басконії. Вміщений у книжці фактологічний матеріал надає ґрунтовну джерельну опору для вивчення основних елементів іспанських націоналізмів, зокрема баскського.

Ідеали й мету сепаратистських рухів в Іспанії окреслено у праці Ж.-Л. Гуаренья та М.М. Муньюза «Націоналізми в сучасній Іспанії: Ідеології, рух і сим-

воли» [10]. Автори, представивши концептуальне осмислення спільних рис розвитку цих регіональних явищ, не оминули в тому числі проблему баскського етнополітичного конфлікту, але їхні судження щодо ідеології та практики руху були вкрай обережними й суперечливими.

Сучасна історична наука відійшла від усталеної колись в іспанській історіографії думки про те, що баскський націоналізм був випадковим і маргінальним явищем. Прояви національної свідомості, шукання самобутньої ідентичності виявлялися в культурно-інтелектуальному середовищі й інших невеликих етнічних груп народів Західної та Центрально-Східної Європи. Такими, зокрема, були пошуки монегаскської окремішності у французько-італійській Рив'єрі, ідентичності Корнуоллу й інших регіонів Британії, русинів українських Карпат тощо. Спільною культурною основою цих рухів стало відкриття самобутньої «етноісторії» [4, с. 72; 5, с. 133—134]. Але тільки в Іспанії прагнення басків до культурно-політичної автономії набуло форм жорсткої конфронтації.

Країна Басків або Басконія — історико-культурний край на заході Піреней, розташований в межах Іспанії і Франції. Іспанська частина Басконії складається з автономної області Країна Басків на заході й Наварри на сході. Спільнота, що позиціонує себе як баскський народ, має самобутню культуру та давні традиції боротьби за національно-політичне самовизначення і створення незалежної держави. Усвідомлення причетності до спадщини минулого сприяло пробудженню національної свідомості басків, кристалізації ідеї етнічної нації.

Ідеологічні підвалини баскського націоналізму набули вираження наприкінці XIX ст. Вважається, що його змістове наповнення було традиційним для регіональних націоналізмів, що постали на ґрунті героїзації історичного минулого, прославлення мовних традицій спільноти [11, с. 34—62; 12, с. 107—109]. Проте цим не обмежувалися засадничі народно-патріотичні ідеї й елементи націоналістичного світогляду басків, формування якого не було позбавлено впливу філософських ідей, принесених хвилями західноєвропейського романтизму. Вони пробуджували інтерес до історичного минулого європейських народів та їхньої культури, стали каталізатором міфотворчості, інструментом для оформлення й висунення певних політичних і культурницьких програм. Визначальна роль у структуруванні та ідейно-змістовому наповненні національних проєктів належала інтелектуалам, які почали мислити національно. Помітний вплив на формування їх свідомості справили праці Й.Г. Гердера, зокрема етнокультурна концепція нації, сформульована ним у монументальній «Ідеї до філософії історії людства». Творчість цього мислителя артикулювала практичні методи конструювання національних спільнот через укорінення мови і традицій.

Творцем та популяризатором баскського націоналістичного наративу в Іспанії став учений і літератор кінця XIX ст. етнічний баск С. Арана. Основні ідеї його вчення, що визначають засади національно-патріотичної ідеології, викладені у праці «За незалежність Біскаї» («Bizkay por su independencia», 1892 р.). Автор уважав, що національна належність визначається народженням. Він проголосив басків «титальною нацією у своїй Вітчизні», які в усьому вивищуються

над іспанцями. У публічних виступах заявляв: «Іспанець ще ходив зі згорбленою спиною та на напівзгннутих ногах, коли біскаець (житель провінції Біскайя, тобто баск — *Ю. Р.*) — елегантною походою й вирізнявся благородними рисами обличчя. Біскаець ставний та мужній; натомість іспанець недолугий, або жіночний у своїй зовнішності. Біскаець енергійний і рухливий; іспанець ледачий та незграбний. Біскаець розумний, успішний у всіх сферах діяльності; іспанець дурний, тугодум. Біскаець за своєю натурою підприємець; іспанець нічого не робить й нічого не вартий. Біскаець народжений для того, щоб бути сеньйором, а не слугою; іспанець — лише щоб бути васалом або підданцем» [13, с. 36—37].

В іспанській історіографії ще почасти зберігається зневажливе й упереджене ставлення до постаті та вчення С. Арани. Його світогляд формувався під впливом расово-антропологічної школи європейської соціології кінця XIX — початку XX ст., через що вочевидь в публіцистиці його подеколи називають «баскським Гітлером». Проте попри виразну антиіспанську спрямованість, певну архаїчність і наївність суспільно-політичних поглядів, «батько-засновник» баскського націоналізму не закликав до етнічних чисток та насильства проти іспанців [14].

С. Арана став засновником Баскської націоналістичної партії 1895 р., яка сформувалася з обраних до представницької Біскайської провінційної ради депутатів. Завдяки відданості його ідеалам та особистій харизмі баскський рух поступово перетворився на впливову політичну силу. Звісно, це не було єдиною причиною. М. Суарес Кортіна у своїй книжці «Ліберальна Іспанія (1868—1917): Політика і суспільство» доводить, що політизація баскського націоналізму головно була пов'язана з поступовою централізацією Іспанії на початку XX ст., індустріалізацією та модернізацією Країни Басків, що призвело до скасування «фуерос» — історичних автономних прав і свобод басків [13, с. 97—98]. Зміни у традиційній економіці регіону, національній, соціальній структурах місцевого населення призвели до конфлікту між міським лібералізмом і сільським традиціоналізмом [15, с. 47—52; 16, с. 44—46].

Початки регіональних націоналізмів в Іспанії Д. Конверсі пов'язує з нерівномірним поширенням модернізації, занепадом традиційних «низьких» культур і появою анонімних, автономізованих суспільних відносин, на які нарікала незадоволена й збентежена місцева інтелігенція. Швидка індустріалізація, що охопила Країну Басків і Каталонію, за словами автора, «перевернула досі гармонійну та здебільшого відокремлену культуру, зруйнувавши традиційні способи життя й залишивши смертельну рану», загоїти яку мали баскський і каталонський націоналізми [17, с. 48].

Подібної думки дотримувався й іспанський політолог Х.П. Фусі. Дослідник стверджував, що соціальні та економічні зміни, викликані швидкою індустріалізацією, запустили націоналістичний рух і дозволили йому перетворити місцевий партикуляризм на національну ідентичність. Баски середнього класу розвинули націоналізм як реакцію на безперервні зміни, котрі, на їхню думку, загрожували національній ідентичності та спричинили непоправну деформацію традиційного суспільства [18, с. 220]. Потік робітників-мігрантів з інших регіонів Іспанії по-

сили відчуття загрози, що призвело до швидкої маргіналізації баскської культури й мови в містах і створення ідеального середовища для націоналістичної агітації.

Під час Першої світової війни та в 1920—1930-х рр. баскський національний рух переживав піднесення. Тоді було утворено чимало націоналістичних молодіжних угруповань, із-поміж яких вирізнялася своєю чисельністю Асоціація баскських націоналісток: станом на 1934 р. організація залучила до своїх лав понад 1 тис. жінок, продемонструвавши винятковий успіх та активну участь у релігійно-гуманітарній і просвітницькій діяльності [19, с. 76—78].

Баскська націоналістична партія тоді поширила свій вплив на всі баскські провінції, очоливши першу кампанію на підтримку автономії краю. Президентом новоутвореної автономії став Р. де ла Сота Абурто, а його однодумці — сенаторами в іспанських кортесах Гіпускоа, Наварри та Біскаї. Електоральна підтримка в поєднанні з контролем над муніципалітетом із боку поміркованих членів партії дозволили націоналістичному руху просувати свої ідеї, починаючи від ради Біскаї, виступаючи за регіональну реінтеграцію і статус автономії для Країни Басків. Для досягнення цієї мети партійні лідери модернізували свій політичний проект, позірно визнавши «єдність іспанської нації» в тексті послання рад провінцій, надісланого уряду, щоб здобути підтримку решти політичних сил у справі автономізації.

Переломним моментом в історії баскського націоналістичного руху виявилася Громадянська війна в Іспанії 1936—1939 рр. Великою ментальною травмою для басків стало бомбардування 26 квітня 1937 р. міста Герніка, культурного й історичного центру нації, символу парламентаризму, свободи, автономізму. Це була каральна акція Ф. Франко, спрямована проти збройного опору басків і проти націоналістичного руху. Війна ввійшла в баскський націоналістичний дискурс як іспанська агресія проти баскських провінцій, збройний наступ на суверенітет та право басків на національне самовизначення. Ці драматичні події висвітлено у численних публікаціях, відображено у збірниках документів, спогадах учасників, очевидців. Проте, попри наявність потужного корпусу фактологічного матеріалу, питання трансформації національної самосвідомості басків у цей період не знайшли належного висвітлення в історіографії.

Військова диктатура жорстоко придушувала будь-який прояв периферійного націоналізму як ознаку сепаратизму та намагалася знищити історично сильну регіональну ідентичність в Іспанії. Політичну практику франкізму всебічно розглянуто в низці досліджень. Ця проблематика, зокрема, представлена у працях О. Іваницької [20—21]. Дослідниця ретельно простежила політичний розвиток франкістської Іспанії в 1939—1975 рр., окреслила основні історіографічні здобутки, що дало їй змогу схарактеризувати франкізм як різновид тоталітарно-авторитарних режимів. Підсумки вивчення внутрішньої політики режиму генерала Ф. Франко узагальнено в кандидатській дисертації Ю. Павлишиної [22].

В монографії американського історика Р. Кларка висвітлено репресивні форми й методи боротьби франкістів 1940—1950-х рр. із регіональними націоналістичними рухами в Каталонії та Країні Басків [23]. Уряд Ф. Франко заборонив

баскську мову під час церковних богослужінь, а також у закладах освіти. Було скасовано давні податкові пільги. Крім того, заборонено використання традиційних баскських імен, постановку театральних вистав баскською мовою і фольклорних свят як культурних проявів баскської ідентичності. Військова диктатура спричинила, на думку автора, так звану «приватизацію націоналістичної політики», що відтісняла національні почуття у приватну сферу.

У низці праць, опублікованих по смерті Ф. Франко, простежено вплив франкізму на еволюцію баскського націоналістичного руху та його ідейне наповнення. Більшість дослідників схиляються до думки, що методи диктатора виявилися вкрай неефективними в розв'язанні «баскської проблеми». Тридцять років авторитаризму, політики асиміляції й централізму, навпаки, призвели до її загострення та до піднесення національного руху [18, с. 225; 24, с. 135]. Як справедливо зауважив Р. Кларк, генералу Ф. Франко «вдалося за лічені місяці досягти того, чого не вдалося досягти десятиліттям пропаганди Сабіно Арани та новим націоналістичним поколінням Баскської націоналістичної партії, — піднести баскську національну свідомість» [25, с. 76.]

Це сприяло відродженню націоналістичного руху та його подальшій радикалізації, а саме створенню в 1959 р. організації ЕТА. На відміну від лідерів БНП, котрі вважали, що «тиха війна» могла б бути ефективнішою стратегією для збереження баскської нації під час диктатури, радикали стали на шлях збройної боротьби з нею.

В науковій літературі висвітлюються основні ідеологічні та стратегічні розбіжності, що оприявнилися в 1960—1970-х рр. у діяльності поміркованої течії баскського націоналістичного руху, очолюваного БНП, та його радикального крила. По-перше, після розпаду іспанських і французьких кордонів ЕТА підкреслювала територіальну єдність усіх семи баскських провінцій (у межах Іспанії та Франції) — «Сімка — одне ціле» [12, с. 111]. Натомість БНП дистанціювалася від націоналістичних настроїв французьких басків і продовжувала надавати пріоритет відновленню автономії лише для баскських регіонів Іспанії [11, с. 242]. Другим спірним питанням між двома націоналістичними фракціями був статус майбутньої державності: ЕТА виступала за баскський суверенітет, непідвладний франкістській Іспанії, натомість БНП воліла дочекатися смерті диктатора, сподіваючись відновити Статут автономії регіону від 1936 р. Нарешті, враховуючи не надто поширене використання баскської мови, особливо в поліетнічних містах Біскаї, БНП вважала пропозицію ЕТА зробити її єдиною офіційною в майбутній незалежній республіці басків абсолютно нездійсненною [26, с. 25—26].

Листівки, плакати, газетні публікації та інші матеріали, що відклалися за перші десятиліття діяльності ЕТА, дозволили історикам і політологам досягнути політичну стратегію угруповання та з'ясувати сутність його ідеології [27—28]. Вчення С. Арани, що залишалося джерелом натхнення для членів організації, зазнало певної модернізації. По-перше, ЕТА замінила архаїчну й доволі суперечливу ідею раси на більш популярну ідею етнічної належності, яка розумілася в культурно-лінгвістичній, а не біологічно-генетичній площині. По-друге, ЕТА

оголосила себе позаконфесійною та навіть антиклерикальною, що було значним відхиленням від спроб попередніх поколінь баскських націоналістів використувати католицизм як наріжний камінь баскської ідентичності [12, с. 111].

Попервах ЕТА позиціонувала себе як молодіжний студентський рух. У 1960-х рр. протестна активність студентської молоді спостерігалася й в інших країнах Західної Європи, але тільки в Іспанії вона набула виразних форм етнополітичного конфлікту, для вирішення якого баскські радикальні націоналісти обрали терор. Одним із найгучніших проявів, який привернув увагу міжнародної громадськості до діяльності ЕТА, стало вбивство в 1968 р. начальника поліції провінції Гіпускоа М. Мансанаса. У відповідь Мадрид запровадив надзвичайний стан та ув'язнив сотні підозрюваних: 16 із них були засуджені до смертної кари на судовому процесі в Бургосі 1970 р. Це рішення спричинило страйки в Гіпускоа та Біскаї, закриття університетів, вуличні демонстрації в Мадриді і Гранаді.

Бургоський процес запустив одну з найсерйозніших політичних криз у франкістській Іспанії. Її перебіг достатньо повно висвітлено в історіографії [29—32]. Криза призвела до мобілізації ліберальних і лівих сил як у країні, так і за кордоном, сформувала позитивний образ ЕТА у суспільно-політичній свідомості [30, с. 163; 33, с. 11—14]. Суд у Бургосі, за словами американського політолога М. Гейберга, «стер усі залишки політичної апатії серед басків та приніс визнання за ЕТА символу народного опору режиму Франко» [12, с. 107]. Навіть ті, хто раніше не схвалював терористичну діяльність, тепер не наважувалися засуджувати її (принаймні публічно), щоб не вважатися профранкістами [30, с. 46]. Водночас зростання популярності ЕТА зашкодило авторитету консервативної Баскської націоналістичної партії, що стало перешкодою до створення єдиної платформи демократичної ненаціоналістичної опозиції.

Успіх ЕТА виявився гучним і несподіваним, адже баскські спільноти Іспанії були традиційно консервативними, релігійними й миролюбними. У Країні Басків не було потужних традицій масової лівої сили. Вона мала дуже обмежений досвід робітничих виступів і соціалістичних рухів (на відміну від, наприклад, Каталонії чи сусідньої Астурії). З усім тим, революційна ЕТА закріпилася в авангарді антифранкістської націоналістичної опозиції та здобула широку підтримку баскської громадськості.

На початку 1970-х рр. ЕТА розширила свою діяльність, урізноманітвивши форми й методи боротьби з режимом. Почалися шантаж та вимагання «революційних податків» із великих підприємств, викрадення людей, тривали теракти. Так, резонансне вбивство ідейного спадкоємця диктатора Ф. Франко адмірала К. Бланко в 1973 р. мало, на думку організаторів, покласти край франкізму. Але чинний режим не був спроможний відрізнити етнополітичні й соціальні проблеми від порушення громадського порядку, тому реагував у спосіб, який приносив найбільшу користь ЕТА [33, с. 97; 34, с. 163].

Політичні зміни в Іспанії, які почалися після смерті Ф. Франко, зокрема ухвалення у грудні 1978 р. нової конституції, дозволили на певний час стабілізувати ситуацію. Для ЕТА та інших баскських націоналістичних угруповань настали

кризові роки перехідного періоду. Загальнополітичну еволюцію баскського націоналістичного руху в контексті внутрішніх структурних перетворень у тогочасній Іспанії досліджував політолог К. Поліщук [35, с. 53—59; 36, с. 34—41]. Авторів вдалося виокремити та предметно розглянути етнічний і соціальний елементи баскського етнополітичного конфлікту, а також увиразнити ієрархічність взаємин між різними ідеологічними течіями націоналізму.

В 1980—1990-х рр. в Іспанії змінилося ставлення громадян до баскського націоналістичного руху. Ці процеси також відображено в науковій літературі [29, с. 64—66; 37, с. 176—191]. Терористичні загрози та радикальні дії ЕТА почали відштовхувати людей, протестні настрої котрих спричинилися до створення в 1981 р. Національної асоціації жертв тероризму. Виникли й інші громадські організації, зокрема «Мир зараз», Асоціація захисту прав людини Країни Басків, основоположними принципами діяльності яких були справедливість, правда, гідність і пам'ять.

Делегітимізації тероризму сприяв і пацифістський рух, що розгорнувся в Іспанії від середини 1980-х рр. Він був ініційований громадськими організаціями «Жест миру» та «Між усіма», котрі публічно демонстрували своє неприйняття тероризму, проводячи 15-хвилинні мовчазні велелюдні мітинги в різних містах країни після кожного політичного вбивства чи викрадення.

Трансформацію франкістського режиму в демократичний простежено в монографії В. Годлевської [38]. Положення й висновки, яких дійшла дослідниця, дозволяють зрозуміти значущість демократичних перетворень у суспільстві та їх ролі у вирішенні баскського етнополітичного конфлікту. Консолідована громадянська позиція й ефективні дії органів державної влади Іспанії зменшили активність радикальних націоналістів. Легітимність ухвалених іспанським урядом на початку 2000-х рр. законів про заборону діяльності баскських терористичних угруповань було підтверджено 2009 р. Європейським судом із прав людини. 5 вересня 2010 р. ЕТА в односторонньому порядку оголосила про свій намір припинити терористичну діяльність. 25 вересня очільники політичних партій, що виступали за незалежність Країни Басків, підписали спільну декларацію про «сценарій миру і демократичних рішень», позитивно сприйняту органами державної влади Іспанії та політичними силами. Вперше всі сторони конфлікту оголосили про прагнення до політичного врегулювання.

Важливу роль в розв'язанні етнополітичного конфлікту в Іспанії, в налагодженні діалогу між владою та націоналістичною опозицією зіграли міжнародні миротворчі організації. Вивчення їхньої діяльності дозволило з'ясувати ефективність використання міжнародно-правових механізмів, простежити процеси врегулювання [39, с. 108—114; 40, с. 1—7].

У березні 2010 р. було оприлюднено так звану Брюссельську декларацію, в якій міжнародні партнери привітали задекларовані баскськими націоналістами наміри щодо припинення партизанської війни та пошуку демократичних шляхів вирішення конфлікту. Постала міжнародна робоча група, відбулися консультації та представницька мирна конференція (17 жовтня 2011 р. у Сан-Себастьяні),

яка ухвалила декларацію, що визначала засади налагодження діалогу баскської автономії з іспанським і французьким урядами [41].

Подальше врегулювання етнополітичного конфлікту та його політичні наслідки ще не знайшли належного висвітлення в історіографії. У лютому 2012 р. відбулися загальні збори представників баскських політичних партій, які засудили терористичну діяльність ЕТА та інших радикальних угруповань. У червні того ж року Спілка баскських політичних в'язнів заявила про завершення «збройної фази» діяльності. Водночас терористична група «Сега» та асоціація «Свобода», яка опікувалася захистом прав ув'язнених, оголосили про свій розпуск. Улітку 2012 р. ЕТА констатувала суттєвий прогрес у врегулюванні конфлікту.

Від середини 2013 р. ЕТА зробила низку нових заяв щодо роззброєння, але першим реальним кроком стала добровільна здача бойовиками 21 лютого 2014 р. певної кількості зброї, боєприпасів та вибухівки. Ця акція відбулася за участі представників державної влади Іспанії і членів Міжнародної наглядової комісії, котра в оприлюдненій заяві зазначила, що навіть часткове роззброєння — це вже «важливий і надійний крок до виходу за межі оперативного використання всієї зброї, боєприпасів і вибухівки ЕТА» [42]. Проте іспанський уряд та іспанські ЗМІ все ще не вірили у щирість намірів: декілька консервативних видань назвали цей крок ЕТА «лівоцентристським фарсом», а газета «El País» стверджувала, що це лише «символічний жест без результатів», оскільки угруповання вже обіцяло роззброїтися у 2011 р. [42].

У липні 2014 р. ЕТА заявила про розформування «матеріально-оперативних структур збройної боротьби» та подальшу ліквідацію арсеналів, але іспанський уряд наполягав на повному й безумовному роззброєнні. Погодження сторонами конфлікту планів тривало чотири роки. Миротворчий процес зрушив із мертвої точки 2017 р., коли ЕТА передала інформацію про таємні склади зброї в Іспанії та Франції, а у травні 2018 р. оголосила про саморозпуск і завершення діяльності. Це поклало край жорсткому й довготривалому етнополітичному конфлікту в Європі та започаткувало трансформацію баскського націоналістичного руху.

* * *

Здійснений аналіз актуальної історіографічної ситуації дозволив виявити окремі лакуни у вивченні історії баскського націоналістичного руху. У франкістській Іспанії наукові студіювання з історії становлення й розвитку регіональних сепаратистських рухів не заохочувалися, а проблема формування баскської ідентичності та націоналізму знаходилася на периферії уваги дослідників. Ситуація змінилася в 1970—1980-х рр. через крайню радикалізацію баскського націоналістичного руху. Його осмислення відбувалося нашвидку, майже паралельно з цим масштабним етнополітичним конфліктом. Насамперед увагу істориків і політологів привертала військово-політичні аспекти, зокрема терористична діяльність баскських націоналістичних угруповань. Більшість опублікованих у перші два десятиліття XXI ст. праць присвячено вивченню стратегії й тактики збройної боротьби націоналістів, опису механізмів та шляхів урегулювання конфлікту.

Етапи еволюції баскського націоналістичного руху не збігаються з етапами розвитку його історіографії. В українській історичній іспаністиці інтерес до регіональних націоналізмів Іспанії, політичної практики франкізму і трансформації авторитарного режиму окреслився лише в 1990-х рр. (О. Іваницька, К. Поліщук, В. Годлевська, Ю. Павлишина та ін.). Проте сутність базових ідеологічних засад баскського національного проекту, його політико-економічні цілі й наслідки для Біскаї та всієї Іспанії недостатньо повно розкриті як у вітчизняній, так і закордонній гуманітаристиці. Потребує ґрунтового дослідження питання трансформації національної самосвідомості басків в історичному й соціологічному вимірі. Перспективним напрямом наукових студій могло б стати вивчення політики історичної пам'яті сучасної Іспанії, засобів комунікації та шляхів примирення між її народами, подолання наслідків минулого протистояння.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kamenka, E. *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*. New York, 1976. 152 p.
2. Anderson, B. *Uviavlenni spilnoty: Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia i poshyrennia natsionalizmu*. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Пер. з англ. В. Морозова. Київ, 2001. 271 с.].
3. James, P. *Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community*. London, 1996. 237 p.
4. Smith, A.D. *National Identity*. London, 1991. 226 p.
5. Smit, E. *Natsionalna identychnist*. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Сміт Е. Національна ідентичність. Пер. з англ. П. Тарашука. Київ, 1994. 223 с.].
6. Smith, A. *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Polity Press, 2010. 192 p.
7. Kasianov, H.V. *Teorii natsii ta natsionalizmu*. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999. 352 с.].
8. Kozhanovskiy, A.N. *Narody Ispanii vo vtoroj polovine XX v. (opyt avtonomizatsii i natsionalnogo razvitiia)*. Moscow, 1993 [in Russian].
[Кожановский А.Н. Народы Испании во второй половине XX в. (опыт автономизации и национального развития). Москва, 1993. 192 с.].
9. Bonells, J., Frau, M. *Les Nationalismes espagnols (1876—1978)*. Paris, 2001. 224 p. [in French].
10. Guereña, J.-L., Muñoz, M.M. *Los nacionalismos en la España contemporánea. Ideologías, movimientos y símbolos*. Málaga, 2006. 376 c. [in Spanish].
11. Payne, S. *Basque Nationalism*. University of Nevada Press, 1975. 262 c.
12. Heiberg, M. *The Making of the Basque Nation*. Cambridge, 1989. 263 p.
13. Suarez Cortina, M. *La Espana Liberal (1868—1917). Política y sociedad*. Madrid, 2006. 453 p. [in Spanish].
14. Samsonkina, E.S. *Uchenije Sabino Arano i zarojdenije baskskogo natsionalizma. Vestnik Moskovskogo universiteta*. Serija 8. Istorija. 2006. 2: 66-89 [in Russian].
[Самсонкина Е.С. Учение Сабино Арано и зарождение баскского национализма. Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2006. № 2. С. 66—89].
15. Castells, L. *El nacionalismo vasco (1890—1923) ¿una ideología modernizadora?* *Ayer*. 1997. 28: 27-162 [in Spanish].
16. Muro, D. *Ethnicity and Violence: The Case of Radical Basque Nationalism*. London, 2008. 266 p.

17. Conversi, D. The Basques, the Catalans and Spain: Alternative routes to nationalist mobilisation. University of Nevada Press, 2000. 312 p.
18. Fusi, J.P. Pluralismo y Nacionalidad. Alianza Editorial, 1984. 255 p. [in Spanish].
19. Ugalde, M. Mujeres y nacionalismo vasco. Génesis y desarrollo de Emakume Abertzale Batza. 1906—1936. Bilbao, 1993. 386 p. [in Spanish].
20. Ivanytska, O.P. Politychnyi rozvytok frankistskoi Ispanii 1939—1975 rr. Vinnytsia, 1996 [in Ukrainian].
[Іваницька О.П. Політичний розвиток франкістської Іспанії 1939—1975 рр. Вінниця, 1996. 90 с.].
21. Ivanytska, O.P. Frankistska Ispania 1939—1975 rr.: Istoriohrafia. Vinnytsia, 1996 [in Ukrainian].
[Іваницька О.П. Франкістська Іспанія 1939—1975 рр.: Історіографія. Вінниця, 1996. 160 с.].
22. Pavlyshyna, Yu.V. Vnutrishnia polityka frankistskoho rezhymu v Ispanii 1939—1975 rr. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Павлишина Ю.В. Внутрішня політика франкістського режиму в Іспанії 1939—1975 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007. 17 с.].
23. Clark, R. The Basques: Franco Years and Beyond. University of Nevada Press, 1979. 454 p.
24. Medrano, J.D. Divided Nations. Cornell, 1995. 230 p.
25. Clark, R. The Basque Insurgents: ETA, 1952—1980. Madison, 1984. 328 p.
26. Jáuregui, G. Ideología y estrategia política de ETA: Análisis de su evolución entre 1959 y 1968. Madrid, 1981. 491 p. [in Spanish].
27. Ibbara, P. La evolución estratégica de ETA (1963—1987). Bilbao, 1989. 100 p. [in Spanish].
28. Sullivan, J. ETA and Basque nationalism: the fight for Euzkadi, 1890—1986. London, 1988. 298 p.
29. Letamendía, F. Historia del nacionalismo vasco y de ETA. Bilbao, 1994. 231 p. [in Spanish].
30. Elorza, A. La historia de ETA. Madrid, 2000. 100 p. [in Spanish].
31. Landabaso Angulo, A.I., Kononov, A.M. Terrorizm i etnopoliticheskiye konflikty. Kn. 1: Iz istorii baskov. Moscow, 2004 [in Russian].
[Ландабасо Ангуло А.И., Коновалов А.М. Терроризм и этнополитические конфликты. Кн. 1: Из истории басков. Москва, 2004. 384 с.].
32. Graham, R. Spain: Change of a Nation. London, 1984. 336 p.
33. Medrano, J.D. Naciones divididas: Clase, política y nacionalismo en El País Vasco y Cataluña. Madrid 1999. 268 p. [in Spanish].
34. Llera, F.J. Los Vascos y la Política. Bilbao, 1994. 186 p. [in Spanish].
35. Polishchuk, K. Polivalentnist ideolohii baskskoho natsionalizmu v konteksti suchasnykh politychnykh realii. *Visnyk Lvivskoho universitetu. Seriya Mizhnarodni vidnosyny*. Lviv, 2005. 15: 53-59 [in Ukrainian].
[Поліщук К. Полівалентність ідеології баскського націоналізму в контексті сучасних політичних реалій. *Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини*. Вип. 15. Львів, 2005. С. 53—59].
36. Polishchuk, K. Spivvidnoshennia poniat rehionalizmu ta natsionalizmu v konteksti suchasnykh yevropeiskyykh protsesiv. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Mizhnarodni vidnosyny*. Lviv, 2007. 19: 34-41 [in Ukrainian].
[Поліщук К. Співвідношення понять регіоналізму та націоналізму в контексті сучасних європейських процесів. *Вісник Львівського Університету. Серія Міжнародні відносини*. Вип. 19. Львів, 2007. С. 34—41].
37. Heywood, A. Key Concepts in Politics. London, 2000. 293 p.
38. Hodlevska, V.Yu. Konsolidatsiia demokratychnoho suspilstva v Ispanii (1982—1996). Vinnytsia, 2013 [in Ukrainian].

- [Годлевська В.Ю. Консолідація демократичного суспільства в Іспанії (1982—1996). Вінниця, 2013. 412 с].
39. Polishchuk, K. Vykorystannia mizhnarodno-pravovykh mekhanizmv dlia rozv'язannia ta zapobihannia mizhetnichnym konfliktam. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Mizhnarodni vidnosyny*. Lviv, 2006. 18: 108-114 [in Ukrainian].
[Поліщук К. Використання міжнародно-правових механізмів для розв'язання та запобігання міжетнічним конфліктам. *Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини*. Вип. 18. Львів, 2006. С. 108—114].
 40. Panas, T.O. Evoliutsiia shliakhiv urehuliuвання baskskoho etnopolitychnoho konfliktu v Ispanii. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. Kyiv, 2012. 4: 1-7 [in Ukrainian].
[Панас Т.О. Еволюція шляхів урегулювання баскського етнополітичного конфлікту в Іспанії. *Проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2012. Вип. 4. С. 1—7].
 41. International Verification Commission's (IVC) Report. *International Verification Commission*. 2011. URL: <https://ivcom.org/en/international-verification-commissions-ivc-report-2/> (дата звернення: 03.01.2025).
 42. Los últimos prófugos de ETA se ocultan en ocho países de tres continentes. *El País*. 27.08.2023. URL: <https://elpais.com/espana/2023-08-27/los-ultimos-profugos-de-eta-se-ocultan-en-ocho-paises-de-tres-continentes.html> (дата звернення: 09.07.2024) [in Spanish].

Надійшла / Received 10.01.2025

Yurii RYCHKA

Postgraduate Student at the Department of World History,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
yuriiryczka@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3608-3410>

BASQUE NATIONALIST MOVEMENT IN SPAIN 1895—2018: HISTORIOGRAPHY

The purpose is to review scientific works devoted to the study of the origin and nature of Basque nationalism and to systematize and classify the main areas of research on the history of the Basque nationalist movement in Spain. **The task** was to study research narrative strategies, outline the main research results on this issue, and determine the objectivity of research conclusions and generalizations. **The scientific novelty** lies in clarifying the current historiographical situation, problems, and achievements of research on Basque nationalism. **The main results.** Having analyzed the scientific works of foreign and domestic scientists, the author determined the uneven coverage in the historiography of individual segments of the history of the formation and development of the Basque nationalist movement in Spain. The terrorist activities of its radical currents attracted the main attention of researchers. Most of the works are devoted to the study of the evolution of the strategy and tactics of armed struggle and the description of the mechanisms and ways of conflict resolution. Not sufficiently fully disclosed the metasystemic essence of the Basque national project, its political and economic goals, and consequences for the region. The identified historiographical gaps and shortcomings allowed us to outline the perspective and identify specific ways of further developing this issue.

Keywords: *Basque Country, Spain, nation-building, regionalism, nationalism, Francoism, terrorism, Basque Nationalist Party (Euzko Alderdi Jeltzalea), ETA (Euskadi Ta Askatasuna).*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.215>
УДК 621.039:311 61(031)94(477)

Микола ЖЕЛЕЗНЯК

кандидат філологічних наук,
директор Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (Київ, Україна)
mykola@esu.com.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8290-6345>

Олександр ІЩЕНКО

кандидат філологічних наук, заступник директора з наукової роботи,
Інститут енциклопедичних досліджень НАН України (Київ, Україна)
ishchenko@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8910-111X>

ВИДАННЯ ДОВІДКОВОГО ФОРМАТУ ТА ПИТАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ

Мета полягає в обґрунтуванні необхідності дотримання принципів авторського права й академічної доброчесності при створенні довідкових та енциклопедичних видань попри те, що вони належать до непрямих (вторинних) джерел інформації. **Методологія** базується на загальнотеоретичних принципах і методах пізнання (методи логічного і критичного аналізу, рефлексії), спрямованих на об'єктивне висвітлення проблем, пов'язаних із сутністю та специфікою словникового й енциклопедичного форматів. **Наукова новизна** визначена авторською інтерпретацією (зумовленою контекстом конкретного дискурсу) загальновизначеного розуміння словників та енциклопедій як виду носіїв знань і типу видань. Дослідження підготовлено в межах дискурсу про плагіат у книжці В. Огієнка «Голодомор. Історія неусвідомленої травми». **Висновки.** Спростовано твердження про те, що підготовка словниково-енциклопедичних видань не пов'язана з принциповим та системним дотриманням високих стандартів академічної доброчесності. По-перше, словники й енциклопедії — це передусім

Цитування: Железняк М., Іщенко О. Видання довідкового формату та питання академічної доброчесності. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 215—224. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.215>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

наукові видання, які створюють шляхом укладання, тож їх некоректно ототожнювати з оригінальною авторською науково-популярною літературою. Укладання передбачає зібрання авторських творів в одне видання, а не компіляцію різних думок, тверджень, ідей в один твір. По-друге, словники та енциклопедії — це видання, на які поширюється правова охорона інтелектуальної власності (багато хто помилково вважає їх творами суспільного надбання), а тому в них немає місця для недоброчесно запозичених чужих текстів чи ідей. Тим більше все це стосується оригінальних авторських творів, зокрема науково-популярних книг, незалежно від того, мають вони елементи довідкового (словникового / енциклопедичного) формату чи ні. Коли йдеться про літературу, призначену для популяризації наукових знань на суспільно чутливі теми, як-от Голодомор, то будь-які прорахунки автора чи редакції (плагіат, фактичні помилки, мовностилістичні огріхи) здатні перетворити її з корисної на шкідливу.

Ключові слова: словники та енциклопедії, науково-популярна література про Голодомор, плагіат, авторське право, академічна доброчесність.

Написання цього тексту спричинив нещодавній скандал у культурно-інформаційному просторі, пов'язаний із книжкою «Голодомор. Історія неусвідомленої травми» (видавництво «Віхола», 2024 р.). Її автора, старшого наукового співробітника Музею української діаспори Віталія Огієнка, було викрито у плагіаті [1]. У виданні виявлено фрагменти з праць інших дослідників, подані як власний текст — серед них відома документальна студія Е. Епплбом «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» (Київ, 2018 р.). Крадіжку текстів зафіксовано також із розвідок Д. Маттінґлі, Н. Романець, І. Скубій, О. Кісь, які в колективному відгуку навели порівняльну таблицю показових прикладів плагіату, знайдених у праці В. Огієнка [2]. Щоправда, автор відкидає звинувачення, аргументуючи привласнення чужих текстів та ідей «словниковим» форматом свого видання: мовляв, у словниках й енциклопедіях традиційно не подають цитувань і посилань, які, на його думку, є елементами передусім академічних текстів, вони утруднюватимуть читання книжки, замисленої як науково-популярна. «Мої тексти — “енциклопедичного” формату, вони короткі, узагальнюючі, спрощені, написані доступною мовою для звичайних людей, у яких я вилучив все зайве, що, на мою думку, не сприяє меті пояснення. Моя мета — писати коротко і влучно, як в енциклопедії. По-друге, як я пишу у передмові, “формат словника надав проєкту й науковій солідності, тож тепер книжка може зацікавити і фахівців”. По-третє, цей формат дозволяв мені вирішити проблему із посиланнями. Бо вже тоді книжка досягала 600 сторінок, а із підсторінковими або прикінцевими посиланнями їх було б 700. Оскільки це популярний проєкт, то навіщо його загромождувати непотрібними для людей посиланнями, які їм нічого не говорять? Чому їх не замінити на список літератури під текстом кожної статті цього словника, бо по факту це і є словник?»¹.

На подив, чимало відомих українських інтелектуалів пристали на позицію В. Огієнка, і це загострює проблему розуміння сучасним українським суспільством питань, пов'язаних із плагіатом, захистом авторських прав і популяризацією

¹ URL: <https://www.facebook.com/ogiienko.vitaliy/posts/2973279642814550> (допис від 10 липня 2024 р.).

наукових знань. Наприклад, В. В'ятрович у своєму дописі в одній із соцмереж зазначив: «Я не буду тут розбирати конкретні речення, підтверджуючи таким чином чи заперечуючи плагіат. Хай цим займаються ті, хто звинувачує, і Віталій, який спростовує звинувачення. Але я маю що сказати про цю книгу, бо читав її і підтримав ідею її видання. [...] Огієнко обрав для цього формат словника, який передбачає таку структуру: опис поняття в оперті на дотеперішні дослідження і список рекомендованої літератури для тих, хто готовий більше заглибитися в тему. Тому, звісно, в книзі багато “переспівів” з інших авторів, які згадані в кінці кожної статті. Але книга не лише популярна компіляція — тут є окремі авторські тези, які він сам розвиває у своїй творчості»².

Наша позиція у цьому питанні однозначна: плагіат — це неприпустимо. Далі ж зосередимося на важливій, на наш погляд, проблемі формату довідкових видань, спростовуючи будь-яку можливість порушення академічної доброчесності в них. Задекларована В. Огієнком інтерпретація словникового формату видається доволі некоректною й потребує фахового реагування, адже знецінює цілу галузь із підготовки довідкових видань, а також декретує викривлене уявлення про стандарти підготовки науково-популярної літератури. У цій статті акцентуємо на особливостях словникового й енциклопедичного форматів задля з'ясування того, що саме вони передбачають, а що — категорично ні.

В Україні, відповідно до законодавства³, серед об'єктів авторського права є енциклопедії та інші подібні твори, що готують шляхом укладання чи впорядкування. Найперше це означає, що енциклопедії не належать до творів суспільного надбання (до таких, на які не поширюється правова охорона інтелектуальної власності, як, наприклад, усна народна творчість), хоча в суспільстві подекуди побутує стереотип, що енциклопедії подають позаавторське (загальновідоме) знання, і нібито саме тому в них жодним цитатам не може бути місця.

Згідно зі ст. 19 закону «Про авторське право і суміжні права», авторське право на збірники та інші складені твори, на енциклопедії, підготовлені шляхом укладання (впорядкування), — це передусім право на створення таких видань, а також на їх використання у цілому. Інакше кажучи, в таких виданнях зазвичай немає автора(-ів), а лише укладач(-і) чи впорядник(-и). Водночас авторство стосується текстів енциклопедичних статей: права на статті належать винятково їхнім авторам, а не тим, хто укладає й видає довідкові праці. Це принципово важливий момент, оскільки маємо законодавче пояснення, як укладати довідкові видання. Цей процес передбачає зібрання текстів різних авторів, їх систематизування відповідно до тієї чи іншої концепції та логіки видання і, зрештою, представлення у вигляді окремого складеного твору. З цього погляду, енциклопедії стоять в одному ряді з журналами, збірниками праць, антологіями тощо. Власне, так і створю-

² URL: <https://www.facebook.com/volodymyr.viatrovych/posts/10225395201766487> (допис від 10 липня 2024 р.).

³ Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 57. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>

ють класичні енциклопедії. Цю традицію започаткували французькі інтелектуали епохи Просвітництва Д. Дідро, Ж. д'Аламбер, Е. Кондильяк, Л. де Жокур та інші, які представили світові «Енциклопедію» (1751—1772 pp.), хоча зародження довідкової літератури сягає античних часів [3]. Окремі енциклопедичні й довідкові видання XV—XVIII ст. представлені у фондах відділів стародруків українських бібліотек [4]. Одноосібно підготувати енциклопедію на належному рівні фактично нереально, тому що якісною вона буде лише якщо: а) участь у розробці її концепції, редакційної політики братиме колектив фахівців, наприклад, редакційна колегія чи рада; б) кожен енциклопедичну статтю писатиме окремий автор (чи група авторів) — експерт(-и) в галузі, якій відповідає предмет статті; в) кожна енциклопедична стаття пройде етап редакторського опрацювання та оцінювання редколегією чи залученими експертами, зокрема й з метою перевірки дотримання в тексті авторських прав, на відсутність плагіату та інших порушень науково-видавничої етики.

Підготовлене в такий спосіб словникове чи енциклопедичне видання — це передусім наукова праця, хоча й розрахована здебільшого на широку аудиторію, часто написана доступною мовою без перенавантаження спеціальними науковими термінами. Про видання такого характеру йдеться також у законі «Про наукову й науково-технічну діяльність»⁴, зокрема в п. 18 ст. 1 до наукових видань віднесено низку довідкових — словник, енциклопедію, науковий довідник, покажчик.

Якщо науково-популярна література призначена для представлення суспільству наукових знань у формі, зрозумілій пересічній людині, то словники й енциклопедії, що також розраховані на широку аудиторію, мають дещо інше завдання — науково-прикладне. Словники утверджують і поширюють мовні норми, а не популяризують їх, вони кодифікують термінологічну систему мови; енциклопедії систематизують та репрезентують людські знання тією чи іншою мовою.

Бувають, звісно, й авторські енциклопедії — видання, повністю створені однією особою (ідея, концепція, тексти, ілюстрації тощо належать одній людині). Серед них не так вже й багато праць, що відповідають енциклопедичному канону, зокрема, варто виокремити «Українську малу енциклопедію» Є. Онацького — «твір одного автора, який відображає його світогляд та особисті погляди на людей, події та речі» [5, с. 99]. Таким виданням притаманний авторський суб'єктивізм у висвітленні тих чи інших питань, але в цьому й криється одна з переваг таких видань: «Приваблює також його авторське розуміння окремих предметів, явищ, речей. Часом воно будується на несподіваних паралелях» [6, с. 60].

Останнім часом з'явилося чимало книг у вигляді авторських енциклопедій. Попри маркування праць як енциклопедичних, немає реальних підстав зараховувати їх до цього типу літератури. Це може бути наукова монографія, пізнавальне науково-популярне видання, художні твори тощо. Серед них, наприклад, збірка есеїв: «...у сучасній українській літературі останнім часом набули популярності

⁴ Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>

видання, у яких автор згрупував власні есеїстичні твори за певним принципом, уклав їх у замкнену систему, наприклад за абеткою, назвав книгу «лексиконом» чи «енциклопедією» і в такий спосіб запропонував читачеві оригінальний художній продукт» [7, с. 189]. У світі існує також поняття енциклопедичного роману [8].

Потрібно розуміти, що на авторські видання подібного ґатунку дія ст. 19 закону «Про авторське право і суміжні права» не може бути поширена, адже вони не належать до складених. З погляду цього нормативного акта авторська енциклопедія — це оригінальний твір, права на який регулює ст. 12 «Майнові права інтелектуальної власності на твір». Отже той, хто продукує такий твір, має право не тільки на його створення чи використання, а й на авторство його змісту.

Якщо ж автор подібної книги вважає, що цитування й посилання, імена інших дослідників нашкодять формату видання, ускладнюватимуть його сприйняття широкою аудиторією, то законодавство дає можливість уникнути проблеми: для цього потрібно звернутися до авторів оригінальних текстів чи ідей та отримати дозвіл на їх використання. А лише подати списки використаних джерел у кінці розділів, як це зробив В. Огієнко, — недостатньо, особливо якщо текст створений шляхом компіляції дослівних фрагментів текстів інших авторів.

Отже, попри те, що будь-яку книгу її автор може вважати довідковою, обґрунтовуючи це в той чи інший спосіб, вона справжньою енциклопедією від цього не стане. У таких авторських виданнях зазвичай «годі шукати традицій наукового стилю поважних наукових енциклопедій і словників, сповнених точності, наповнених датами, іменами, поняттями тощо» [7, с. 189]. Навіть якщо слово «енциклопедія» чи «словник» винести в заголовок, то й це нічого не змінює. Як приклад назвемо книгу В. Махна «З голосних і приголосних: Енциклопедичний словник імен, міст, птахів, рослин та усілякої всячини» (Київ, 2022 р.) або Ю. Андруховича «Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики» (Київ, 2011 р.). Це видання, що містять у назві «енциклопедичний словник», «лексикон», проте ані формально, ані сутнісно до таких не належать.

В історії з В. Огієнком маємо ситуацію, коли він робить спробу опублікувати «словник», але діє за принципами підготовки самостійних оригінальних творів. Як автор водночас чомусь керується правами, наданими укладачам наукових довідників, котрі створюються шляхом укладання чи впорядкування інших самостійних творів (статей), або й узагалі творів, що вважаються суспільним надбанням. У підсумку українське суспільство отримало:

- книгу про Голодомор, яку написано з порушенням авторських прав, і скандал навколо неї;
- спроби виправдати порушення кодексу етики й авторських прав добрими намірами (безсумнівно, поява добірного науково-популярного видання про Голодомор актуальна), спотворюючи розуміння якісного наукопопу, а отже, й певним чином легітимізуючи можливість готувати такі видання недоброчесно;
- поширення помилкових аргументів в обґрунтуванні енциклопедичного (чи то пак «словникового», згідно з формулюванням В. Огієнка) формату (це, на нашу думку, знецінює енциклопедичну галузь та підважує енциклопедизм загалом).

До речі, чому В. Огієнко апелює передусім до словника, а не до енциклопедії, незрозуміло. Ми лише припускаємо, що під «словником» він має на увазі енциклопедичний словник — цим терміном найчастіше називають одно- або двотомну енциклопедію з короткими довідковими статтями [9, с. 73], або ж біографічну енциклопедію.

У класичному розумінні словник — це «книга, в якій в алфавітному чи тематичному порядку подано слова якоїсь мови (з тлумаченням, перекладом на іншу мову і т. ін.)» [10, с. 367]. У лексикографії є також поняття авторського словника. Воно не корелює з поняттям авторської енциклопедії, оскільки в традиційному значенні цим терміном називають словник, що виявляє авторську мову, тобто «укладений за сукупністю текстів однієї особи» [11, с. 39]. Інакше кажучи, це такі словники, що «в доцільній формі узагальнюють факти лінгвальної практики творчих особистостей (зокрема літераторів, публіцистів, філософів)» [12, с. 104]. Авторський словник часто є «проміжною формою фіксації лексики та фразеології на їхньому шляху до фундаментальних тлумачних словників» [13, с. 57]. До слова, в Україні «з лексикографічного погляду найповніше досліджена мова Т. Шевченка» [14, с. 7]. Як бачимо, навряд чи ці визначення здатні пролити світло на «словниковий» задум В. Огієнка.

Текст, що пояснює кожне словникове слово, в лексикографії називають словниковою статтею: «Словникова стаття виступає інструментом інтерпретації лексичного значення реєстрової одиниці» [15, с. 137]; «Універсальна структура словникової статті: заголовне слово, значення слова, позначки, приклади вживання» [16, с. 75]; «Словникова стаття — коротка, добре структурована, прозора, показує характерні для реєстрового слова конструкції і його лексичну сполучуваність» [17, с. 74]. Серед різних наведених пояснень словникової статті теж украй важко віднайти те, що можна було б екстраполювати на означену книжку про Голодомор.

Інша річ, енциклопедії — твори, що складаються з енциклопедичних статей різних авторів, в яких у лаконічній формі систематизують знання про те чи інше поняття, явище, процес, об'єкт, персоналію тощо. «Енциклопедична стаття — авторська публікація, належить до вторинної продукції з точки зору наукових знань (чи навіть третинної — у термінологічній парадигмі деяких дослідників), позаяк ґрунтується на вже відомих, загальноновизнаних даних» [18, с. 75]. Тє, що енциклопедичні статті містять уже раніше оприлюднену деінде інформацію, зовсім не означає, що цю інформацію подають у вигляді чужих текстів (ідей, концепцій, теорій), не згадуючи їхніх авторів і першоджерел.

Навпаки, якісна енциклопедична стаття — це результат переосмислення великого масиву інформації з тієї чи іншої теми, де в узагальненому, концентрованому та структурованому вигляді подається найосновніше, а це означає, що в ній немає потреби цитувати чужі тексти. Саме тому в довідкових статтях практикують подавання списків рекомендованої (основної, важливої) літератури, а не використаних джерел. Енциклопедична стаття, підготовлена методом узагальнення, вимагає високого рівня знань, досвіду, професіоналізму й має значну евристичну цінність. Не кожен фахівець візьметься за її написання, оскільки, окрім знань,

необхідно володіти вмінням викладати ці знання у спеціальний спосіб. Енциклопедична стаття — це вершина майстерності узагальнення й інтерпретації знань.

Енциклопедичний формат жодним чином не передбачає можливості плагиату та всього, що порушує академічну доброчесність і законодавство про авторські права, зокрема використання чужих текстів чи ідей без вказівки авторів. «Дотримання принципів академічної доброчесності авторами наукового контенту залежить від рівня їхньої обізнаності щодо етичних норм публікаційної діяльності, різновидів недоброчесних практик та санкційних заходів у разі їх виявлення» [19, с. 73]. На жаль, є підстави твердити, що частина науковців-гуманітаріїв в Україні має недостатні знання у цьому питанні, а отже, потребує підвищення академічної грамотності. Особливо прикро, коли ця проблема присутня у виданнях, присвячених суспільно чутливим темам, зокрема Голодомору, що не йде на користь популяризації наукових знань.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Koval, O. Vykkladachka Kembrydzhskoho universytetu zvinuvatyla u plahiaty avtora knyhy pro Holodomor. *UA.NEWS*. 4.07.2024. URL: <https://ua.news/ua/life/vikladachka-kembridzskogo-universitetu-zvinuvatyla-u-plagiaty-avtora-knigi-pro-golodomor> [in Ukrainian]. [Коваль О. Викладачка Кембриджського університету звинуватила у плагиаті автора книги про Голодомор. *UA.NEWS*. 4.07.2024. URL: <https://ua.news/ua/life/vikladachka-kembridzskogo-universitetu-zvinuvatyla-u-plagiaty-avtora-knigi-pro-golodomor> (дата звернення: 02.12.2024)].
2. Epplbom, E., Kis, O., Mattinhli, D., Romanets, N., Skubii, I. Plahiat i perekruchennia: nedoluha sprobа "populiarnoi istorii" Holodomoru vid Vitaliia Ohienka. *Ukraina moderna*. 22.08.2024. URL: <https://uamoderna.com/backward/plagiat-i-perekruchennya-nedoluga-sproba-populyarnoyi-istoriyi-golodomoru-vid-vitaliya-ogiyenka/> [in Ukrainian]. [Плагиат і перекручення: недолуга спроба «популярної історії» Голодомору від Віталія Огієнка. Е. Епплбом, О. Кісь, Д. Маттінглі, Н. Романець, І. Скубій. *Україна модерна*. 22.08.2024. URL: <https://uamoderna.com/backward/plagiat-i-perekruchennya-nedoluga-sproba-populyarnoyi-istoriyi-golodomoru-vid-vitaliya-ogiyenka/> (дата звернення: 02.12.2024)].
3. König, J., Woolf, G. (Eds.) *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
4. Kovalchuk, H. Raryetni entsyklopedychni ta dovidkovi vydannia 15—18 st. u fondi viddilu starodrukiv ta ridkisnykh vydan Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. *Entsyklopedychnyi visnyk Ukrainy*. 2023. 15: 9-24. <https://doi.org/10.37068/evu.15.2> [in Ukrainian]. [Ковальчук Г. Раритетні енциклопедичні та довідкові видання 15—18 ст. у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Енциклопедичний вісник України*. 2023. Вип. 15. С. 9—24. <https://doi.org/10.37068/evu.15.2>].
5. Mushynka, M. Yevhen Onatskyi — pry zabutyi ukrainskyi entsyklopedyst. *Materialy 3-i Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Ukrainska entsyklopedystyka"*. Kyiv, 2014. 99-104. <https://doi.org/10.37068/ue.2013.13> [in Ukrainian]. [Мушинка М. Євген Онацький — призабутий український енциклопедист. *Матеріали 3-ї Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика»*. Київ:

- Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 99—104. <https://doi.org/10.37068/ue.2013.13>].
6. Zubets, N.O. “Ukrainska mala entsyklopediia” — vydatna pamiatka ukrainskoi leksykohrafiu. *Kultura narodov Prichernomoriya*. 2002. 32: 59-62 [in Ukrainian].
[Зубець Н.О. «Українська мала енциклопедія» — видатна пам’ятка української лексикографії. *Культура народів Причорномор’я*. 2002. № 32. С. 59—62].
 7. Shevchenko, T.M. Avtorska entsyklopediia u formati zbirky eseiv: osoblyvosti kompozytsii. *Modern philology: theory, history, methodology*. Riga, 2024. 186-203. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-425-2-10> [in Ukrainian].
[Шевченко Т.М. Авторська енциклопедія у форматі збірки есеїв: особливості композиції. *Modern philology: theory, history, methodology*. Riga: Baltija Publishing, 2024. С. 186—203. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-425-2-10>].
 8. Letzler, D. Encyclopedic Novels and the Cruft of Fiction: Infinite Jest’s Endnotes. *Studies in the Novel*. 2012. 44 (3): 304-324. <https://doi.org/10.1353/sdn.2012.0036>
 9. Boriak, H.V., Papakin, H.V. Vidkryti entsyklopedychni humanitarni resursy v Interneti: suchasnyi stan i problemy funktsionuvannia. *Spetsialni istorychni dysypliny: pytannia teorii ta metodyky*. 2013. 21: 73-89 [in Ukrainian].
[Боряк Г.В., Папакін Г.В. Відкриті енциклопедичні гуманітарні ресурси в Інтернеті: сучасний стан і проблеми функціонування. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2013. Вип. 21. С. 73—89].
 10. Slovnyk. *Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t.* Kyiv, 1978. 9: 367 [in Ukrainian].
[Словник. *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка, 1978. Т. 9. С. 367].
 11. Hrytsenko, P.Y. Avtorska leksykohrafiia: Taras Shevchenko. *Ukrainska i slovianska tlu-machna i perekladna leksykohrafiia. Leonidovi Sydorovychu Palamarchukovi*. Kyiv, 2013. 39-68 [in Ukrainian].
[Гриценко П.Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. *Українська і слов’янська тлумачна і перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ: Інститут української мови НАНУ, 2013. С. 39—68].
 12. Hlyvinska, L.K. Avtorskyi slovnyk: do pytannia pro katehoriinu spetsyfyku i teoretyko-prykladnu znachushchist. *Philological Studies: Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University*. 2013. 9: 103-110 [in Ukrainian].
[Глівінська Л.К. Авторський словник: до питання про категорійну специфіку й теоретико-прикладну значущість. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9. С. 103—110].
 13. Tyshchenko, O.M. Slovnyk movy tvorchoi osobystosti: pryntsypy ukladannia reiestru (z prozy Y. Andrukhovycha). *Leksykohrafichnyi biuletyn*. 2017. 26: 57-73 [in Ukrainian].
[Тищенко О.М. Словник мови творчої особистості: принципи укладання реєстру (з прози Ю. Андруховича). *Лексикографічний бюлетень*. 2017. Вип. 26. С. 57—73].
 14. Tsybaliuk-Skopnenko, T.V. Ukrainska avtorska leksykohrafiia: zdobutky ta perspektyvy. *Ukrainska mova*. 2010. 2: 3-14 [in Ukrainian].
[Цимбалюк-Скопненко Т.В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 3—14].
 15. Soroka, T.V. Slovnykova stattia yak instrument interpretatsii leksychnoho znachennia ak-sionomena. *Contemporary studies in foreign philology*. 2019. 17: 130-138 [in Ukrainian].
[Сорока Т.В. Словникова стаття як інструмент інтерпретації лексичного значення аксіоніона. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2019. Вип. 17. С. 130—138].
 16. Ryzhkova, V.V., Velychko, A.M. Aktualni problemy prykladnoi leksykohrafiu: spetsyfyka ukladannia drukovanykh terminolohichnykh slovnykiv vuzkoi spetsializatsii (haluz aviat-siinoho dvyhunobuduvannia). *Humanities journal*. 2016. 3: 75-82 [in Ukrainian].

- [Рижкова В.В., Величко А.М. Актуальні проблеми прикладної лексикографії: специфіка укладання друкованих термінологічних словників вузької спеціалізації (галузь авіаційного двигунобудування). *Гуманітарний часопис*. 2016. № 3. С. 75—82].
17. Perebyinis, V.I. Teoriia i praktyka ukladannia navchalnykh slovnykiv. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni I. Franka*. 2004. 17: 73-75 [in Ukrainian].
[Перебийніс В.І. Теорія і практика укладання навчальних словників. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. № 17. С. 73—75].
18. Zhelezniak, M., Shushkivskyi, A. Yak pysaty statti dlia entsyklopedii. *Entsyklopedychnyi visnyk Ukrainy*. 2023. 15: 65-76 <https://doi.org/10.37068/evu.15.6> [in Ukrainian].
[Железняк М., Шушківський А. Як писати статті для енциклопедій. *Енциклопедичний вісник України*. 2023. Вип. 15. С. 65—76. <https://doi.org/10.37068/evu.15.6>].
19. Petushka, A. Sotsialni media: akademichna dobrochesnist u systemi naukovoï komunikatsii. *Derzhava ta rehiony. Sotsialni komunikatsii*. 2021. 3: 73-79. [https://doi.org/10.32840/cru2219-8741/2021.3\(47\).10](https://doi.org/10.32840/cru2219-8741/2021.3(47).10) [in Ukrainian].
[Петушка А. Соціальні медіа: академічна доброчесність у системі наукової комунікації. *Держава та регіони. Соціальні комунікації*. 2021. № 3. С. 73—79. [https://doi.org/10.32840/cru2219-8741/2021.3\(47\).10](https://doi.org/10.32840/cru2219-8741/2021.3(47).10)].

Надійшла / Received 29.12.2024

Mykola ZHELEZNIAK

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),

Director of the Institute of Encyclopaedic Research

of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

mykola@esu.com.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8290-6345>

Oleksandr ISHCENKO

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),

Deputy Director for Science,

Institute of Encyclopaedic Research of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ishchenko@nas.gov.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8910-111X>

REFERENCE WORKS AND THE ISSUE OF ACADEMIC INTEGRITY

The objective is to underscore the imperative of adhering to copyright principles and maintaining academic integrity in the preparation of reference and encyclopaedic publications despite their classification as secondary sources of information. **The methodology** is grounded on general theoretical principles and methods of cognition, aiming to objectively examine issues pertaining to the nature of dictionary and encyclopaedic formats. Logical and critical analysis, alongside reflection, constitute the primary methods employed. **The scientific novelty** is defined by the author's interpretation (contextually driven by the specific discourse) of the widely accepted understanding of encyclopaedias and dictionaries as a type of publication. The study is driven by the recent controversy surrounding V. Ohienko's "The Holodomor. The Story of Unconscious Trauma". **Conclusions.** The suggestion that dictionary and encyclopaedic publications are held to lower standards of academic integrity is unfounded. Firstly, dictionaries and encyclopaedias are primarily scholarly collections, distinct from original, author-created popular science literature, despite their potential for popularization. Compiling such works involves assembling texts by various authors into a single

publication rather than compiling disparate opinions, statements, or ideas into one cohesive work. Secondly, encyclopaedias and dictionaries are protected by intellectual property rights, contrary to the common misconception that they are in the public domain. As a result, the creation of encyclopaedic or dictionary content adheres to academic and publishing ethics, as well as copyright norms, ensuring that the dishonest appropriation of intellectual property is precluded. Moreover, these standards apply equally to original, authorial editions, including popular science books, even if they incorporate encyclopaedic or dictionary genre elements. In the context of literature addressing sensitive topics, such as the Holodomor, any errors — whether plagiarism, factual inaccuracies, or linguistic lapses — can undermine the work's credibility and potentially cause harm.

Keywords: *dictionaries and encyclopaedias, popular science on the Holodomor, plagiarism, copyright, academic integrity.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.225>
УДК 94(477.82)“1943/1944”:323.12

Оксана КАЛІЩУК

докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри всесвітньої історії,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ В КОНТЕКСТІ ГЕНОЦИДНИХ СТУДІЙ

Мета — аналіз спроб застосування практик геноцидних студій для характеристики волинських подій 1943 р. Дискусійність означення українсько-польського протистояння як «геноциду», тенденція до його утвердження та використання характерних підходів у розмовах про інші історичні події, котрі визначають як геноцид, привертає увагу дослідників.

Завдання. На основі вивчення наукових праць визначити, наскільки виправдана кваліфікація українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни як геноциду.

Методологічним підґрунтям виступають принципи науковості, історичної об'єктивності, неупередженості, порівняльні процедури та міждисциплінарні підходи. **Наукова новизна** полягає в комплексності дослідження актуальних питань визнання чи невизнання подій геноцидом, аналізі суперечливих аспектів щодо відповідальності за цей злочин. **Висновки.**

Констатовано, що встановлення фактів геноциду — складне завдання. Розглядаються вузлові питання правової оцінки Волинської трагедії. Водночас наголошено на використанні поняття «геноцид» поза правовим контекстом науковцями, політиками, громадськими діячами. Ключовими дисциплінами, що складають підґрунтя вивчення волинських подій, є соціологія, соціальна психологія, антропологія, історія, які дозволяють зрозуміти механізми колективної поведінки та взаємодії у соціальних колективах. Виокремлено головні постулати «геноцидної інтерпретації» Волині⁴³, окремо звернено увагу на крайню інтерпретацію, запропоновану Р. Шавловським. Робиться висновок, що основним елемен-

Цитування: Каліщук О. Волинська трагедія в контексті геноцидних студій. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 225—238. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.225>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

том визнання подій геноцидом на сьогодні є участь в їх здійсненні державних органів. Звернено увагу на порівняльні дослідження геноцидів як друге покоління геноцидних студій (сербсько-хорватський конфлікт у роки Другої світової війни, події в Руанді). **Перспективи подальших досліджень** полягають у подоланні «замкненості» у джерелознавчому та історіографічному підходах до «волинської проблеми» через розширення соціокультурного контексту та методологічного ракурсу в міждисциплінарному напрямі.

Ключові слова: Волинська трагедія, геноцидні студії, Друга світова війна, Україна, Польща, Руанда.

Нині геноцид є не лише злочином, який переслідується міжнародним і національним правом — це явище стало частиною публічного дискурсу на міжнародно-публічному рівні. Зазначене поняття почали застосовувати навіть до дій урядів, що не містять / не передбачають жодних злочинних ознак. До прикладу, термін «геноцид» ужито для характеристики реакції британської влади на пожежу в лондонській будівлі «Вежа Гренфел», європейського реагування на кризу біженців, активної вирубки лісів Амазонії та ін. [1, с. 176]. Тож не дивно, що й чимало історичних подій отримують характеристику «геноцидних».

Явище геноциду стало предметом студій істориків, соціологів, фахівців-міжнародників, правників (останні звертають увагу на різні аспекти злочину) [2]. Врешті-решт вивчення геноциду виокремилася в напрям наукових студій, який сформувався в 1980-х рр. у Північній Америці, коли почали проводити тематичні заходи (перший відбувся у серпні 1980 р. у конференц-центрі Пенсільванського університету), з'явилися друковані видання.

Для розуміння розвитку геноцидних студій (genocide studies) корисна ремарка Н. Наймарка щодо еволюції явища в міжнародно-правовій практиці: був Голокост, який неймовірно важливий для розуміння геноциду, були прецеденти в Нюрнбергу та в 1948 р., які допомогли сучасному розумінню геноциду, але це не означає, що інших геноцидів не було [3]. І поступово ми спостерігаємо, коли, окрім класичних прикладів (як-от геноцид вірменів), в історії різних народів світу ті чи інші події почали окреслювати як геноцидні. Причому не лише новітнього періоду, а й навіть античності [4—5]. Геноцидні студії стали динамічною міждисциплінарною галуззю, що за останній чверть століття вийшли далеко за межі вивчення Голокосту, а самі дослідження геноциду стали поєднанням історичної перспективи та міжнародно-правового мислення.

Польська історіографія й політична думка одностайні у своєму визнанні волинських подій часів Другої світової війни геноцидом та у прагненні вписати їх у виpracювану на Заході концепцію геноцидних студій. Оскільки аргумент пережитого геноциду має чималу юридично-моральну силу, існує величезна спокуса застосувати цей термін для утвердження власної віктимності. Заради справедливості відзначимо, що не минули ці тенденції й Україну (про відповідні сюжети в наукових геноцидальних дискусіях свого часу писав А. Портнов [6]). Концептуальні оцінки волинських подій за методологією геноцидних студій аналізував А. Козицький [7]. О. Зайцев, розглядаючи історіографічні дискусії про причини та генезу «антипольської акції», виокремив концепцію ідеологічно зумовленого геноциду [8].

Саме визнання чи невизнання українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни актом геноциду слід uważати найпринциповішим у суперечці української та польської історіографії. Якщо в польському академічному й суспільному дискурсах спостерігаємо узгоджене їх окреслення як геноциду та, відповідно, прагнення вписати їх у контекст геноцидних студій (через пошук відповідних аналогій і проведення історичної політики), то в українському сегменті бачимо дещо іншу ситуацію. Нині очевидно, що «геноцидну концепцію» волинських подій підтримує невелика кількість українських істориків (серед них назвемо Я. Грицака [9—10], А. Заярнюка [11], А. Портнова [12—13]). Причин, з яких ми не можемо її сприйняти, щонайменше декілька. Геноцид у світовій практиці вважають найважчим злочином і прийняти його на свою адресу надто складно. Тим паче, коли саме поняття геноциду на сьогодні розмите і правомірність його застосування може бути підважена. Врахуймо також, що звинувачення падають на адресу національно-визвольного руху нації, котра у ХХ ст. зазнала неоправданих демографічних втрат (сталінські репресії, Голодомор та ін.), а нині збройно відстоює свою державність. Вкотре повторимо — в нашій країні УПА вшановують як формування, яке боролось за незалежність України і у жодному випадку не за проведену «антипольську акцію».

Головним прихильником «геноцидної інтерпретації» волинських подій слід uważати Р. Шавловського. Адже саме він свого часу запропонував найрадикальніше їх окреслення — «genocidium atrox» (із лат. «геноцид жахливий») [14, с. 174; 15, с. 48—62]. Хоча, слід зазначити, що його почали використовувати й на означення інших трагічних подій [16]. Окрім того, на переконання самого Р. Шавловського [17, с. 512] одним із його здобутків стала популяризація у суспільній свідомості тези про три геноциди поляків — німецький, радянський та український [18—20], яку підтримали деякі автори [21—24]. Ба більше, він наполягає на тому, що геноцид, «учинений українцями» супроти поляків, навіть жорстокіший за нацистський Голокост (який uważають класичним прикладом геноцидів). Хоч Р. Шавловського підтримала лише частина радикально налаштованих учасників волинського дискурсу [25—34], усе ж слід визнати вплив його тези на поширення в польському суспільстві геноцидної концепції. Зрештою, використання поняття «genocidium atrox» представниками політикуму сусідньої країни¹ слугує чи не найкращим підтвердженням згаданої тези. Найнебезпечніше у цьому — тенденція асоціювати у суспільній свідомості ці події з цілою українською нацією [35—38].

Свого часу у праці «Історія й соціологія геноциду» Ф. Чалк і К. Йонассон підкреслювали, що «геноцид є формою одностороннього масового вбивств-

¹ “Genocidium atrox”: Premier Morawiecki chce nadać rzezi wołyńskiej specjalną rangę. 11.07.2023. URL: <https://www.wprost.pl/polityka/11302546/genocidium-atrox-premier-morawiecki-chce-nadac-rzezi-wolynskiej-specjalna-range.html>; “Strasliwe ludobójstwo, zagłada, piekło”: Morawiecki o zbrodni wołyńskiej. 11.07.2023. URL: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/8759777,strasliwe-ludobojstwo-zaglada-pieklo-morawiecki-o-zbrodni-wolyns.html>

ва» [39, с. 23]. Саме такого трактування волинських подій дотримуються та просувають польська історіографія і громадська думка, коли твердять про знищення на теренах українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни винятково польського населення. На фоні тисяч загиблих українців ця теза, вочевидь, неприйнятна. Польська сторона на західноукраїнських землях не була абсолютно беззахисною. Існували структури озброєного підпілля, розгалужена мережа сил самооборони, дозвіл на формування яких дала німецька окупаційна влада (навіть частково їх забезпечивши). Залученість поляків до радянського партизанського руху та, відповідно, участь радянських партизанських загонів в українсько-польському конфлікті була додатковим подразником і, з іншого боку, дозволяла використати їх у протистоянні.

Аби довести геноцидний характер Волинської трагедії, польські дослідники, а слідом за ними представники політикуму виокремлюють цей історичний епізод, виривають його з контексту подій, не згадуючи, що відбувалося до та після того. Власне проти такого підходу й виступають В. В'ятрович, Б. Гудь, О. Калищук, І. Патріляк. Як би ми не кваліфікували ті чи інші історичні реалії, однак лише належна увага до причинно-наслідкового контексту дозволяє сформулювати об'єктивне уявлення про них. Більше того, на наше переконання саме їх виявлення робить історичні студії прикладними, дозволяє виявити механізми розгортання конфліктів і випрацювати відповідні запобіжники.

Хоч потрібно відразу зробити застереження, що вихідною точкою в розмові про геноцидний характер тих чи інших подій є заперечення стихійності їх характеру та виявлення «наміру», «мотиву» сторін. Для правової оцінки це важливіше, аніж пошуки відповіді на питання, чому й з яких причин і мотивів учинено певні діяння, чи то дискусії щодо так званого кількісного порогу. Попри цілком зрозумілі спроби встановити масштаби трагедії (згадаймо принаймні два проекти: «Базу жертв волинського злочину» польського ІНП та «Жертви українсько-польського протистояння 1939—1947» українського УКУ), це питання на сьогодні далеке від вирішення.

Для доведення організованого характеру українсько-польського протистояння, тобто «наміру», вдаються до аналізу ідеології українського націоналізму. Дослідники звертають увагу на значний вплив на історіографію концепції «геноцидного націоналізму» Г. Россолінського-Лібе, згідно з якою винищення «ворожих націй» було істотним елементом ідеології ОУН задовго до Другої світової війни та, відповідно, частиною її стратегії, спрямованої на створення етнічно однорідної («чистої») Української держави [40—44].

Саме цим, імовірно, можна пояснити наголошення впливу на «антипольську акцію» поглядів одного з очільників ОУН М. Колодзінського. Г. Мотика стверджує про принципову для нього підставовість відомої праці цього діяча у справі військово-теоретичного вишколу молодих оунівців та про її вплив на погляди членів цієї організації [45, с. 36]. На переконання О. Зайцева попри стрункість пояснювальної схеми Г. Мотики, вона має слабке місце: історик обґрунтовує її не новими джерелами, які підтверджували б вирішальну роль «плану Колодзін-

ського», а суто умоглядними припущеннями та аналогіями з діяльністю хорватських усташів [46, с. 215]. Задля справедливості вкажемо, що подібно про працю «Воєнна доктрина українських націоналістів» як про один зі зразків тодішнього ставлення середовища ОУН до польського населення говорять і деякі вітчизняні автори (наприклад, П. Зуб'юк [47]). Однак її репрезентативність та вплив на формування політики ОУН(б) залишається щонайменше дискусійною. Цілу низку аргументів проти надмірного наголошення на впливі концепції М. Колодзінського на «антипольську акцію», а тим паче як доведення «наміру» висловили В. В'ятрович і Б. Гудь. Як стверджує О. Зайцев, немає підстав уважати, що концепція, запропонована, зокрема, М. Колодзінським, набула статусу офіційної доктрини ОУН. Немає даних і про те, що керівництво організації будь-коли затверджувало «Воєнну доктрину українських націоналістів». Можна обґрунтовано припускати лише те, що серед активу існувала група, яка дотримувалася радикальних поглядів на вирішення «польського питання» [48, с. 427; 49, с. 247—256].

У прагненні вписати Волинь'43 у геноцидні студії надзавданням для прихильників такої візії виступає встановлення факту ухвалення рішення про «антипольську акцію». Тут ми не наголошуватимемо на вже неодноразово проговорюваному факті відсутності конкретного документа з боку керівництва ОУН чи УПА (попри всі зусилля віднайти такий). Провідні представники польської історіографії Г. Мотика [50, с. 78; 51, с. 124—125; 52, с. 65—79], Г. Грицюк [53, с. 56] називають жовтень 1942 р., коли відбулася нарада військових референтів ОУН у Львові, часом «формування наміру» на вирішення «польського питання». Польські колеги найчастіше також для підтвердження цього «наміру» посилаються на протокол допиту від 28 лютого 1945 р. одного з командирів УПА Ю. Стельмашука («Рудого»). Втім сумнівність матеріалів радянської репресивно-каральної системи не потребує окремих пояснень (принаймні для спеціалістів), а невідповідності, виявлені в конкретному випадку, змушують говорити про недоречність використання цього документа у фахових обговореннях.

У розмові щодо волинських подій у контексті геноцидних студій питанням, яке розділяє учасників дискусії та яке слід уважати принциповим, виступає роль держави у скоєнні злочину. Ще Р. Лемкін заклав тенденцію окреслення геноциду як злодіяння, вчиненого державними суб'єктами супроти вразливих меншин, спільнот у кордонах держави чи за її межами. Наголос на ролі держави став невід'ємною складовою багатьох альтернативних визначень, запропонованих дослідниками геноциду, які прагнуть компенсувати двозначності, складності та недомовки Конвенції ООН. І.Л. Горовіц свого часу окреслював це явище як «структурне й системне знищення невинних людей державним бюрократичним апаратом» [54, с. 21]. З урядом або з його агентами пов'язував це явище також Дж.Н. Портер [55, с. 14]. Можна називати й інших дослідників (П.Н. Дрост, Ф. Фанон, Р. Жулен, Г. Фейн, Т. Барта, І. Велліман, М. Домбковський, Г. Гуттенбах). Саме питання ролі держави в геноцидних діях є чи не найголовнішим аргументом у запереченні геноцидного характеру подій 1943—1944 рр. Адже до всіх випадків геноциду, що їх наводять як подібні до Волині'43, були причетні державні структури. Це відрізняє україн-

сько-польський конфлікт у роки Другої світової війни від сербсько-хорватського, які вже стало порівнюють (імовірно вперше цю концепцію запропонував Г. Мотика). На відміну від України, гітлерівська влада підтримала створення хорватської національної держави. І саме застосування репресивно-карального апарату, можливість організувати концентраційні табори та використати їх щодо сербів, зумовило масштаби жертв. У випадку ж Руанди дослідники наголошують на активній участі держави як політичного інституту в реалізації цього випадку визнаного геноциду. Аналізуючи масові вбивства тутсі Н. Івчик виокремила щонайменше два ракурси злочинної діяльності держави: по-перше, через нагнітання істерії довкола планованих жертв, застосування дискримінуючого законодавства та формування негативного ставлення до цього народу з боку гуту; по-друге, через лояльність центральної влади до створення парамілітарних формувань, метою яких від початку проголошувалася боротьба з тутсі [56, с. 203]. Сторонами ж конфлікту на західно-українських землях було українське та польське національне підпілля, яке не мало у своєму розпорядженні державного репресивно-карального апарату. Відповідно, щонайменше сумнівно виглядають вимоги вибачень за трагічні події Другої світової до України як держави. Та й усі аналогії, що їх нині зустрічаємо у волинському дискурсі, саме через це стають неоднозначними.

Цілоком логічними в руслі «геноцидної інтерпретації» виглядають спроби деяких авторів порівняти Волинь⁴³ і Голокост, який визнано класичним прикладом геноциду. До такого зіставлення вдається, зокрема, Е. Семашко [57, с. 877—880] — співавторка «підставової» у волинському дискурсі книжки «Геноцид, учинений українськими націоналістами над поляками Волині». Ба більше, «кресовим» публікаціям притаманна мова оповіді про волинські події як про «польський Голокост» [58] (навіть якщо таке означення в них безпосередньо не вжито); поляків, котрі пережили цей трагічний епізод національної історії, називають «*osaleli z Zagłady*», а їхні спогади сприймають як істину в останній інстанції [59, с. 148]. Саме цим можна пояснити й запозичення з лексики, характерної для теми Голокосту, насамперед окреслення «справедливі», яке прямо відсилає до почесного звання праведника народів світу та нагородження польським відповідником медаллю «*Virtus et Fraternitas*» («Мужність і братерство»). Цю ж тенденцію виявляють і дослідження у галузі студій пам'яті (*memory studies*), коли в один контекст пам'яті про масові злочини потрапляють Шоа, Волинь⁴³, геноцид вірменів [60].

Автори, які підтримують «геноцидну інтерпретацію» волинських подій, прагнуть виділити в них класичні етапи геноциду. Так, К. Ляда вказував на важливість постгеноцидної фази (суть котрої у затиранні слідів злочину і його запереченні), та у випадку українсько-польського протистояння пов'язав з офіційним запереченням ОУН(б) у середині 1943 р. (час, який вважають апогеєм «*genocidium atrox*») своєї відповідальності за винищення поляків [61, с. 283—284]. Невипадково одним із наративів комбатантських і кресових середовищ тривалий час було, а почасти й донині є твердження про Волинь⁴³ як про «забутий геноцид».

Нагадаємо про висловлену М. Шоу змістовну критику залежності більшості істориків від нормативного визначення геноциду в Конвенції ООН. Британ-

ський дослідник розкритикував колег за прив'язаність до дефініції «наміри виконавців» та відсування на узбіччя питання структури конфлікту. В контексті волинського дискурсу надважливим є запропонований соціологом радикальний відхід від образу «однобічності» геноциду та «безпомічності» жертв, розглядаючи геноцид як тип соціального конфлікту [62, с. 154] (незалежно від прийняття чи неприйняття потрактування волинських подій як геноцидних). Саме таке бачення репрезентує соціально-економічна концепція Б. Гудя [63], послідовника поглядів французького історика Д. Бовуа, яку не приймає значна частина польських колег [64, с. 53—54; 65, с. 49].

Одним із важливих елементів спроби вписати інтерпретацію волинських подій у концепт геноцидних студій стало поширення в академічному й суспільному дискурсах порівняння їх з іншими історичними подіями, що їх визначають як геноцидні. Мова, зокрема, про Руанду. Нагадаємо, що розглядаючи трагедію 1994 р. у цій країні, слід наголосити: у ст. 2 статуту Міжнародного трибуналу з Руанди [66], створеного Радою Безпеки ООН (резолюції № 955 від 8 листопада 1994 р., № 978 від 27 лютого 1995 р., № 1165 від 30 квітня 1998 р.), ті події юридично кваліфіковано як геноцид. Саме потрактування як передовсім убивство членів етнічної групи здійснено відповідно до положень, що визначені Конвенцією ООН від 9 грудня 1949 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». На подібність тлумачення правових норм, котрі окреслюють діяльність кримінальних трибуналів щодо колишньої Югославії та Руанди, звертав увагу у своєму висновку стосовно волинських подій прокурор П. Зайонц [67, с. 152—166]. До компаративного аналізу Волині'43 та Руанди'94 звертався Г. Мотика: «У випадку волинської різанини [...] доречними були б посилання на вироки у справі засудження злочинів щодо тутсі в Руанді. Адже можна знайти значну подібність між ситуацією поляків на Волині й тутсі у Країні Тисячі Пагорбів. Поляки / тутсі, які становили меншину, впродовж багатьох років залишалися привілейованими, а відтак були жорстоко вбиті за допомогою холодної зброї (сокир / мачете) їхніми сусідами українцями / гуту, котрі боялися повернення їх до влади. І на Волині, і в Руанді йшлося про вбивство всіх осіб із групи, приреченої на знищення» [50, с. 282—283]. Примітно, що як Волинь'43, так і Руанда'94 вписані в історичну політику сучасності: 23 грудня 2003 р. на пленарному засіданні Генасамблеї ООН (резолюція № 58/234) затверджено Міжнародний день пам'яті про геноцид у Руанді 1994 р. А 22 липня 2016 р. польський Сейм своїм рішенням проголосив 11 липня «Днем пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами проти громадян II Речіпосполитої».

Експерти звертають увагу й на інші суттєві обставини обох трагедій. І меншина народу тутсі в Руанді, і польська спільнота на Волині складали 15—17 % від загальної кількості мешканців. В обох випадках йшлося про претензію на культурне, цивілізаційне та обмежене політичне домінування. «У приватних розмовах багато хто з тутсі називав гуту просто “звірями / тваринами” — і це був загальновідомий факт... Від епітету “чорне піднебіння”, яким відрізняється українець від поляка на переконання польського *vox populi*, недалеко» [68, с. 10]. Ба більше,

в обох випадках причиною жажливих подій стала сукупність факторів (внутрішніх і зовнішніх) та, найголовніше, у свідомості покривджених вони боролися за владу, честь, гідність. Тому, на наше переконання, якщо вже й уписувати волинські події у світовий контекст і порівнювати з подіями в інших країнах, історики не слід оминати того, що їм передувало.

Повертаючись до розмови про розвиток геноцидних студій варто ще раз нагадати про їх широкий контекст та політичну складову. Саме суспільно-політичні обставини значною мірою формували й формують запит на дослідження фахівців. Так, американсько-ізраїльський політолог і письменник Н.Дж. Фінкельштайн у своїй контраверсійній книжці «Індустрія Голокосту» вказував на «політичні дивацтва» в розвитку теми єврейської трагедії. Він зауважив цікаву деталь: упродовж п'ятнадцяти років з неї не було жодної літератури, згодом з'явилася; у середині 1960-х рр. затишшя; після 1967 р. знову велика кількість публікацій. Намагаючись пояснити цю хвилеподібність, дослідник звернув увагу на соціальну й ідеологічну кон'юнктуру, штучний популізм, комерційне замовлення [69]. І що важливо в контексті нашої розмови — політизація масового винищення за етнічною ознакою ні веде до її етичного значення й перетворює геноцид на «пластичний політичний клас».

Не варто, мабуть, пояснювати, наскільки ця ситуація подібна до волинського контексту. Впродовж десятиліть панування комуністичної системи протистояння між українцями та поляками в роки Другої світової замовчувалося — як у Польській Народній Республіці, так і у СРСР. Хоч як парадоксально це не виглядало б на перший погляд, однак що комуністична влада, що громадські діячі опозиції й діаспори України та Польщі в 1940—1980-х рр. обрали до волинських подій модель замовчування. Комуністи не вважали за потрібне акцентувати увагу на конфронтації між українцями та поляками під час війни, плескаючи міф «братніх народів» і не бажаючи говорити про інші — не радянські — антигітлерівські рухи опору. Натомість опозиціонери та прихильники українсько-польського порозуміння прагнули кожен конфлікт перетворити на діалог, шукали точки дотику, намагаючись не ятрити рани. Таким чином важливі віхи етністорії просто не включалися в історичний наратив [70, с. 59]. Зі становленням демократичної Польщі й незалежної України проблема українсько-польського протистояння в роки Другої світової стала ключовою у двосторонніх відносинах. Причому присутність її в публічному просторі має чітке узалежнення від політичної кон'юнктури та ювілейних дат волинських подій (хоч треба зауважити, що потужності вони набрали від першого офіційного вшанування 2003 р.).

* * *

Донині термін «геноцид» на означення Волині⁴³ найдискусійніший. В українському сегменті відповідного дискурсу він викликає переважно неприйняття та обґрунтовані заперечення. Водночас сформувалося майже безальтернативне визнання їх геноцидом у польському академічному й суспільному дискурсах. Можна виокремити ключові постулати «геноцидної інтерпретації»: умисне збурення українськими націоналістами, головними винуватцями винищення поляків,

позірно мирного характеру українсько-польських відносин у міжвоєнний період; існування в керівному проводі націоналістичного підпілля та в Українській повстанській армії «детального плану» ліквідації «мирного польського населення на Волині та Галичині». Аналіз волинського дискурсу дозволяє ствердити спроби вписати їх у розвиток світових геноцидних студій, наполягаючи на односторонності жертв і доводячи наявність наміру вчинення «антипольської акції», широко використовуючи порівняння з іншими історичними подіями, що їх характеризують як геноцид (Голокост, Руанда'94). Водночас ухвалення рішення з окресленням подій на Волині та Східній Галичині як «геноциду», юридичні новотвори на зразок «етнічні чистки з ознаками геноциду» не лише не сприяють формуванню картини трагічних подій, а радше навпаки — значна частина суспільства утверджується в позиціях, ґрунтованих на стереотипних уявленнях, які самі по собі були підґрунтям конфлікту. Духовний / моральний вимір, гуманітарна політика як в Україні, так і в Польщі є важливими. З іншого боку, якщо застосовувати оцінки волинських подій згідно з нормами міжнародного права, то важливість етичної характеристики втратить сенс [71, с. 249]. Прагнення за будь-яку ціну довести склад злочину не сприяє пошуку історичної правди, відданість якій декларують обидві сторони суперечки. Спроби підсилити позиції у відповідних дискусіях між українцями та поляками, вписуючи їх у контекст геноцидних студій (які нині активно розвиваються) без ретельного фахового вивчення волинських подій, без урахування небезпек, які чатують на дослідника — хибний шлях. До того ж сьогодні ми особливо повинні пам'ятати, що з конфліктів між Києвом і Варшавою (в будь-якій сфері) завжди мала (та матиме) користь Москва.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Weiss-Wendt, A. When the End Justifies the Means: Raphael Lemkin and the Shaping of a Popular Discourse on Genocide. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. 2019. Vol. 13. 1: 173-188.
2. Wierczyńska, K. Współczesny wymiar zbrodni ludobójstwa. *Studia Socjologiczno-Polityczne*. 2015. 2(04): 31-46 [in Polish].
3. Svitova istoriia henotsydu: Lektsiia Normana Naimarka [in Ukrainian]. [Світова історія геноциду: Лекція Нормана Наймарка. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/10/15/148576/> (дата звернення: 05.11.2024)].
4. Kiernan, B. Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur. New Haven & London: Yale University Press, 2007.
5. Naimark, N. Genocide: A World History. New York: Oxford University Press, 2017.
6. Portnov, A. Kontseptsii henotsydu ta etnichnykh chystok i zachidni naukovi dyskusii i mistse v nykh ukrainskykh siuzhetiv. *Ukraina moderna*. 2008. Vol. 13. 2: 82-114 [in Ukrainian]. [Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток і західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів. *Україна модерна*. 2008. Ч. 13. № 2. С. 82—114].
7. Kozytskyi, A. Volynski podii 1943 r.: kontseptualni otsinky za metodolohiieiu henotsydneykh studii. *Volyn-43: mify i realnist*. Lutsk, 2019. 42-46 [in Ukrainian]. [Козицький А. Волинські події 1943 р.: концептуальні оцінки за методологією геноцидних студій. *Волинь-43: міфи і реальність*. Упор. М.М. Кучерепа, А.Г. Шваб. Луцьк, 2019. С. 42—46].

8. Zaitsev, O. Istoriohrafichni dyskusii pro prychyny ta henezu "antypolskoï aktsii" UPA 1943—1944 rr. *Ukrainskyi istorychnyi obliad*. 2024. 3: 70-75 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Історіографічні дискусії про причини та генезу "антипольської акції" УПА 1943—1944 рр. *Український історичний огляд*. 2024. Вип. 3. С. 70—75].
9. Hrytsak, Ya. Chomu volynski aktsii 1943 roku taky byly henotsydom, i shcho z tsoho vplyvaie. *Volyn 1943: Simdesiata richnytsia zlochyntsi*. Kyiv, 2013. 14-20 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Чому волинські акції 1943 року такі були геноцидом, і що з цього випливає. *Волинь 1943: Сімдесята річниця злочину*. Київ, 2013. С. 14—20].
10. To było ludobójstwo. Z prof. Jarosławem Hrycakiem rozmawiał Wojciech Jankowski. *Kurier Galicyjski*. 2013. 18 lipca — 15 sierpnia [in Polish].
11. Zaiarniuk, A. Vykonavtsi etnichnoi chystky poliakiw na Volyni yak intelektualna problema. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 2003. Vyp. 10: Volyn i Kholmshchyna 1938—1947 rr.: polsko-ukrainske protystoiannia ta yoho vidlunnia: Doslidzhennia, dokumenty, spohady. 261-286 [in Ukrainian].
[Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2003. Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. С. 261—286].
12. Portnov, A. Polishcha ta Ukraina: perepletена istoriia, asymetrychna pamiat. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Портнов А. Польша та Україна: переплетена історія, асиметрична пам'ять. Харків, 2023. 128 с.].
13. Portnow, A. Ukraińskie interpretacje rzezi wołyńskiej. *Więź*. 2013. 2: 158-166 [in Polish].
14. Szawłowski, R. Ludobójstwo. *Encyklopedia Białych Plam*. T. IX: Legiony cudzoziemskie III Rzeszy — masoneria. Radom: Polskie Wydaw. Encyklopedyczne, 2003. 174 [in Polish].
15. Szawłowski, R. Kwalifikacja prawna tzw. akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa. *Wołyń 1943 — rozliczenie: Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65 rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich” (Warszawa, 10 lipca 2008)*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2010. 48-62 [in Polish].
16. Ceran, T. Zbrodnia pomorska 1939: Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce. Bydgoszcz; Warszawa, 2024 [in Polish].
17. Szawłowski, R. O sobie samym. *Głos prawa = The Voice of Law*. 2020. T. 3. 2(16): 504-519 [in Polish].
18. Szawłowski, R. Trzy ludobójstwa. *Nasz Dziennik*. 2008. 28 marca. Nr 74. Dodatek Historyczny IPN. I-IV [in Polish].
19. Szawłowski, R. Trzy ludobójstwa. *Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy: kwartalnik społeczno-polityczny poświęcony polityce wschodniej i problemom Kresów II RP*. 2003/2004. 17/18: 8-16 [in Polish].
20. Szawłowski, R. Trzy tematy w dziedzinie „genocydologii”. *Zbrodnie przeszłości: Opracowania i materiały prokuratorów IPN*. T. 2: Ludobójstwo. Pod red. R. Ignatiewa i A. Kury. Warszawa, 2008. 23-33 [in Polish].
21. Kobylański, W. W szponach trzech wrogów: przeciw UPA, Nimcom i Sowietom. Kraków, 2013 [in Polish].
22. Koprowski, M.A. Gorsza od NKWD i Gestapo. *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*. 2019. 7-20 stycznia. Nr 3/4: XLIV-XLVI [in Polish].
23. Okoń, Z. Kresowi sąsiedzi w szponach trzech ludobójczych hord. Rzeszów, 2005 [in Polish].
24. Czuryżkiewicz, A. Różne oblicza ludobójstwa w dobie dwóch totalitaryzmów — narodowego socjalizmu i komunizmu. *Obronność. Zeszyty Narodowe*. 2016. 2(18): 43-58 [in Polish].

25. Lubczyński, K. „Mordowano ich strasznie”: ukraińskie genocidium atrox. *Dziennik Trybuna*. 2022. 4—6 listopada. 22: 20 [in Polish].
26. Osadczy, W. Genocidium Atrox: bestialstwo w imię narodu. Zbrodnie ludobójstwa nacjonalistów ukraińskich w czasie II wojny światowej. *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich: Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*. T. 17. Pod red. W. Listowskiego. Kędzierzyn; Koźle, 2023. 102-109 [in Polish].
27. Osadczy, W. Genocidium Atrox — bestialstwo w imię narodu: dokumentacja — wystąpienie na forum OBWE. *Mysł Polska*. 2023. 7—14 maja. 19/20: 10-11 [in Polish].
28. Rosolak, M. Genocidium atrox, czyli ludobójstwo straszliwe. *Rzeczpospolita*. 2011. 28 kwietnia. Nr 14 [in Polish].
29. Siemaszko, E. Genocidium Atrox. *Do Rzeczy. Historia*. 2013. 5: 10-13 [in Polish].
30. Szubiak, K. Genocidium Atrox (ludobójstwo okrutne): w dniach 4—7 września br. w plenerach wsi Smółsko znany i ceniony dokumentalista Adam Sikorski „kręcił” sceny przedstawiające dramat ludności polskiej na Wołyniu. *Nowa Gazeta Biłgorajska*. 2012. 37: 20 [in Polish].
31. Żurek, S. Genocidium atrox. *Kresowy Serwis Informacyjny*. 2022. 4: 41-47; 5: 22-28; 6: 41-44 [in Polish].
32. Żurek, S. Polskie kobiety — ofiary genocidium atrox. Cz 1—2. *Kresowy Serwis Informacyjny*. 2024. 10(161): 8-16; 11(162): 10-16; 12(163): 13-23 [in Polish].
33. Żurek, S. Genocidium atrox. Grudzień 1944. *Kresowy Serwis Informacyjny*. 2024. 12(163): 44-53 [in Polish].
34. Wieliczka-Szarkowa, J. Wołyń we krwi 1943. Kraków, 2013 [in Polish].
35. Samborski, T. Ukraińskie ludobójstwo na ludności polskiej pamiętamy: 1943—2023. *Mysł Polska*. 2023. 16—23 lipca. 29/30: 10-11 [in Polish].
36. Siemaszko, E. Ludobójstwo ukraińskie. *Nasz Dziennik*. 2013. 11 lipca. Nr 160, dod. Wołyń — fałszowanie pamięci 1943—2023. VI-VII [in Polish].
37. Siemaszko, E. Ludobójstwo ukraińskie na Wołyniu. Cz 2: Ludobójstwo lat 1943—1945. *Pro Memoria*. 2003. 7: 4-10 [in Polish].
38. Zdziarski, P. Wołyń bez mitów: kulisy ukraińskiego ludobójstwa na Polakach. Warszawa, 2023 [in Polish].
39. Chalk, F., Jonassohn, K. The History and Sociology of Genocide. New Haven: Yale University Press, 1991.
40. Rossoliński-Liebe, G. Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide and Cult. Stuttgart: Ibidem Verlag, 2014.
41. Rossoliński-Liebe, G. The Fascism kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism [*The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no 2402]. Pittsburgh, 2015.
42. Rossoliński-Liebe, G. The Genocidal Violence of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. *Genocidal Violence: Concepts, Gorms, Impact*. Berlin, 2023. 191—211.
43. Rossoliński-Liebe, G. Bandera, masowa przemoc i odpowiedzialność: Czy Stepan Bandera był odpowiedzialny za zbrodnie popełnione przez OUN i UPA. *Zagłada Żydów: Studia i materiały*. 2019. 15: 219-250 [in Polish].
44. Rossoliński-Liebe, G. Stepan Bandera: życie i mit ukraińskiego nacjonalisty: faszyzm, ludobójstwo, kult. Warszawa, 2018 [in Polish].
45. Motyka, G. Wołyń’43: Ludobójcza czystka — fakty, analogie, polityka historyczna. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016 [in Polish].
46. Zaitsev, O. Polishcha i poliaky v politychnii stratehii OUN (1929—1942): do pyttannia pro henezu “antypolskoi aktsii” UPA. *Studia Polityczne*. 2022. T. 50. 4: 211-233 [in Ukrainian]. [Зайцев О. Польща і поляки в політичній стратегії ОУН (1929—1942): до питання про генезу “антипольської акції” УПА. *Studia Polityczne*. 2022. Т. 50. № 4. С. 211—233].

47. Zubiuk, P. Volyn-1943: від пропаганди до осмислення. *Ukrainskyi zhurnal*. 2013. 5/6: 13-15 [in Ukrainian].
[Зуб'юк П. Волинь-1943: від пропаганди до осмислення. *Український журнал*. 2013. Ч. 5/6. С. 13—15].
48. Zaitsev, O. Chy planuvala OUN antypolsku aktsiiu naprykintsi 1930-kh rr.? *Volyn i volynianu u Druhii svitovii viini: Zb. nauk. pr. za materialamy I Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoj podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi oblasti*. Ed. M.M. Kucherepa. Lutsk, 2012. 423-428 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Чи планувала ОУН антипольську акцію наприкінці 1930-х рр.? *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: Зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області*. Упоряд. М.М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 423—428].
49. Zaitsev, O. Voienna doktryna Mykhaila Kolodzinskoho. *Ukraina moderna*. 2013. Ch. 20: Fashyzm i pravyi radykalizm na skhodi Yevropy. 247-256 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського. *Україна модерна*. 2013. Ч. 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. С. 247—256].
50. Motyka, G. Vid Volynskoi ryzanyny do operatsii "Visla". *Polsko-ukrainskyi konflikt 1943—1947 rr.* Avtoryz. per. z pol. A. Pavlyshyna, pisliam. I. Pliushyna. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Мотика Г. Від Волинської різанини до операції "Вісла". Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр. Авториз. пер. із пол. А. Павлишина, післям. І. Ільюшина. Київ: Дух і літера, 2013].
51. Motyka, G. Od rzezi wołyńskiej do akcji "Wisła". *Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011 [in Polish].
52. Motyka, G. Wołyń w planach i działalności Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. *Pierwsza w „Burzy”: Wokół dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*. Warszawa, 2018. 65-79 [in Polish].
53. Hryciuk, G. Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków, 1944—1946. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023 [in Polish].
54. Horowitz, I.L. Taking Lives: Genocide and State Power. New Brunswick, N. J.: Transaction Books, 1997.
55. Porter, J.N. Introduction. What is Genocide: Notes Toward a Definition. *Genocide and Human Right: A Global Anthology*. Ed. J.N. Portet. Washington, D. C.: University Press of America, 1982.
56. Ivchuk, N. Henotsyd tutsi: politolohichne prochyttannia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: Filosofska-politolohichni studii*. 2015. 6: 198-206 [in Ukrainian].
[Івчук Н. Геноцид тутсі: політологічне прочитання. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. Львів, 2015. Вип. 6. С. 198—206].
57. Siemaszko, E. Wspólne genocydalne losy Polaków i Żydów. *Świat niepożegnany: Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII—XX w. = A word we bade no farewell: Jews in the eastern territories of the Polish Republic from 18th to 20th century*. Warszawa; Londyn, 2004. 877-880 [in Polish].
58. Szawłowski, R. "Holocaust polski" w ujęciu amerykańsko-polskiego profesora (Tadeusz Piotrowski, Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918—1947. Jefferson, North Carolina, and London 1998, 437). *Pamięć i Sprawiedliwość*. 1997—1998. XL: 408-423 [in Polish].
59. Portnov, A. Istoriï dlia domashnoho vzhytku: Esei pro polsko-rosiisko-ukrainskyi trykutnyk pamiaty. Kyiv: Krytyka, 2013 [in Ukrainian].
[Портнов А. Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ: Критика, 2013].

60. Kolektywna pamiat, prymyrennia i mizhnarodni vidnosyny. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини. Наук. ред. Н. Масловскі, А. Шептицький; наук. ред. укр. вид. А.М. Киридон, С.С. Троян; пер. із пол. В.Ф. Саган. Київ, 2023. 200 с. (серія «Ідеї та історії», вип. 17)].
61. Łada, K. Creating Forgetting: Polish and Ukrainian historiographies on the Campaign of Ethnic Cleansing against the Poles in Volhynia during World War II. *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943—1944*. C. Partacz, B. Polak, W. Handke (eds.). Koszalin; Leszno, 2004. 273-312.
62. Shaw, M. What is Genocide? Cambridge, 2007.
63. Hud, B. Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv: Ukraintsi i poliaky na Naddnyprianshchyni, Volyni i u Skhidnii Halychyni v XIX — pershii polovyni XX st. Avtoryz. per. iz pol. A. Pavlyshyna. Kharkiv, 2018 [in Ukrainian].
[Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів: Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX — першій половині XX ст. Авториз. пер. із пол. А. Павлишина. Харків, 2018].
64. Motyka, G. Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego. *Dzieje Najnowsze*. 2016. 1: 53-66 [in Polish].
65. Motyka, G. Czy zbrodnia wołyńsko-galicyska 1943—1945 była ludobójstwem? Spór o kwalifikację prawną „antypolskiej akcji” UPA. *Rocznik Polsko-Niemiecki*. 2016. 24/2: 45-71 [in Polish].
66. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_ef.pdf
67. Zając, P. Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939—1945. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego*. 2004. 1: 152-166 [in Polish].
68. Michalski, S. Wołyń 1943 a Rwanda 1994, czyli O reakcjach upokorzonych narodów. *Gazeta Wyborcza*. 2022. 27 lipca. Nr 173. 10 [in Polish].
69. Finkelstein, N.G. The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering. Second Paperback Edition. London; New York: Verso, 2024.
70. Kalishchuk, O. Volyn'43: istoriohrafichne piznannia i kryve dzerkalo pamiaty. Lviv, 2020 [in Ukrainian].
[Каліщук О. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті. Львів, 2020. С. 59].
71. Kalishchuk, O. Pravovi aspekty otsinky ukrainsko-polskoho protystoiannia v roky Druhoi svitovoi viiny. "Volyn-43": mify ta realnist. Comps. M. Kucherepa, A. Shvab. Lutsk, 2019. 238-250 [in Ukrainian].
[Каліщук О. Правові аспекти оцінки українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. "Волинь-43": міфи та реальність. Упор. М. Кучерепа, А. Шваб. Луцьк, 2019. С. 238—250].

Надійшла / Received 15.01.2025

Oksana KALISHCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of World History,
Lesya Ukrainka Volyn National University (Luts'k, Ukraine)
Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

THE VOLYN TRAGEDY IN THE CONTEXT OF GENOCIDE STUDIES

The purpose is to analyse attempts to apply the practices of genocide studies to characterise the Volyn events. The controversial nature of the definition of the Ukrainian-Polish confrontation as genocide and the tendency to assert it and apply approaches typical of other historical events defined as genocide attracts the attention of researchers. **The task** of the author is to investigate, based on the study of scientific works, whether the qualification of the Ukrainian-Polish confrontation during the World War II as genocide and its various interpretations is justified. **The methodological basis** of the research is the principles of scientificity, historical objectivity, comparative procedures, and interdisciplinary approaches. **The scientific novelty** lies in the comprehensiveness of the study of topical issues of recognition or non-recognition of events as genocide and the analysis of controversial issues of responsibility for this crime through the prism of the use of existing practice. **Conclusions.** It is stated that establishing the facts of genocide is a complex task. The article explains the key issues of legal assessment of the Volyn tragedy. At the same time, the author emphasises the use of the concept of genocide outside the legal context by scholars, politicians, and public figures. The key disciplines that form the basis for the study of the Volyn events are sociology, social psychology, anthropology, and history, which allow us to understand the mechanisms of collective behaviour and interaction in social groups. The author identifies the key postulates of the “genocidal interpretation” of the Volyn events, with special attention paid to its extreme interpretation proposed by R. Szawłowski. The author comes to the conclusion that the main element of recognising events as genocide today is the participation of state bodies in their implementation. Attention is drawn to comparative studies of genocides as the second generation of genocide studies that have been developing for more than a decade, which can be found in studies on Volyn⁴³ (the Serbo-Croatian conflict during the World War II, the events in Rwanda). **Prospects for further research** are to overcome the “closedness” in the source and historiographical approach to the “Volyn problem” by expanding the sociocultural context and methodological perspective in an interdisciplinary direction.

Keywords: *Volyn tragedy, genocide studies, World War II, Ukraine, Poland, Rwanda.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.239>

УДК 316.77:004.77:[37.017:94]=161.2

Олеся ПРОЦЕНКО

кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри мови медіа,

Навчально-науковий інститут журналістики,

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)

olesia.protsenko@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0029-5078>

УКРАЇНСЬКОМОВНІ ЮТУБ-КАНАЛИ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ: СОЦІОКОМУНІКАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ

Мета — комплексно проаналізувати соціокомунікаційні стратегії українськомовних ютуб-каналів історичної тематики. Використано описово-аналітичний, порівняльний, контекстуальний **методи**, а також метод контент-аналізу. **Новизна дослідження**. Описано формально-змістові особливості успішних у масовій комунікації історичних просвітницьких ютуб-проектів. На прикладі п'яти найпопулярніших історичних ресурсів визначено особливості життєвого циклу кожного з них, проаналізовано заявлені авторами суспільні завдання, змістове наповнення відео, мовностилістичні засоби вираження авторського задуму, текстові способи комунікації з аудиторією. **Основні результати**. Популяризувати історію беруться історики, журналісти, письменники, підлаштовуючи стилі спілкування під смаки глядачів, активно використовуючи різноманітні засоби привернення уваги до історичної проблематики. Тематика ресурсів умовно представлена трьома просторовими блоками — Україна, світ, Росія, з чітким акцентом на сучасній російсько-українській війні, що засвідчує суспільну роль освітніх медіа бути не просто просвітником, а ще й інформаційною зброєю. **В перспективі** доцільно дослідити реципієнтний бік такої соціальної взаємодії та використання сучасних соціокомунікаційних інструментів у неформальній освіті.

Ключові слова: *соцмережі, ютуб-канали, комунікація, інформаційна боротьба, історія, просвіта.*

Цитування: Проценко О. Українськомовні ютуб-канали історичного профілю: соціокомунікаційні стратегії. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 239—255. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.239>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

Український народ та Україна як держава проходять важке випробування. Національне майбуття залежить від стійкості українців — не тільки фізичної, а й духовної, яку живлять «національна традиція (історична пам'ять); національна свідомість та солідарність, що мають становити взаємопов'язану нерозривну пару; національна культура — духовна і матеріальна; національний мир і співробітництво з іншими етносами, що живуть на території відповідного народу, а також з іншими народами світу» [1, с. 367].

Історична пам'ять є обов'язковою умовою національного існування. У 2014 р., на початку російсько-української війни, було створено громадський просвітницький проєкт «Лікбез. Історичний фронт» з метою популяризації історії України та інформаційної протидії російській пропаганді. У 2018 р. Український інститут національної пам'яті започаткував фестиваль «Історія.ua». Президентським указом від 24 серпня 2021 р. було доручено Кабінету Міністрів України разом із Національною академією наук України, Національною академією правових наук України, Національним інститутом стратегічних досліджень підготувати проєкт стратегії захисту, збереження та популяризації історії української державності¹.

Сучасний інформаційний світ пропонує нові технології пробудження історичної пам'яті — засоби масової комунікації, інтернет-технології й т. п. Дослідження аудиторії українських медіа засвідчують, що 76 % опитаних українців як основне джерело інформації використовують соціальні мережі, при цьому кожен третій — тільки їх [2, с. 8]. Тож вивчення діяльності соцмереж, а саме висвітлення ними історичної проблематики, є актуальним завданням і вже привернуло увагу науковців.

Дослідники сучасного ютуб-простору акцентують проблему його якісного наповнення, мовного вибору, дотримання журналістських стандартів, відповідності запитам аудиторії, конкурентоспроможності, звертають увагу на зростання інтересу українців до науково-популярних відеоблогів, особливо на історичну тематику [3—5]. Культурно-просвітницькі можливості соціальних мереж цікавлять науковців і практиків також як інноваційні інструменти, синкретичні за каналами інформування (звук, картинка й текст) і доступні в умовах дистанційного та комбінованого навчання. Так, у сучасній науковій літературі представлена проблематика використання українських історичних ютуб-каналів для вивчення історії у закладах вищої освіти [6], впливу повномасштабної війни на контент і кількісні показники цих ресурсів [7], творення в соціальних мережах власного національного історичного наративу задля національної безпеки, можливостей публічної історії щодо протидії російській агресії та поширенню ворожих наративів на прикладі «культу Перемоги» [8—10], новітніх технологій впливу в мережах, які можуть загрожувати інтересам української держави [11], застосування контент-аналізу для визначення акцентованих постатей та подій української історії [12], формування української відеоблогосфери як дієвого інструмен-

¹ Про День Української Державності: Указ Президента України від 24.08.2021 р. № 423/2021. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4232021-39917>

ту інформаційної війни [13] та ін. Глибше вивчення українського ютуб-простору історичного спрямування значуще й на часі.

Об'єктом нашого дослідження стали п'ять українських ресурсів історичного спрямування, які станом на 1 серпня 2024 р.² є лідерами за кількістю підписок і переглядів³ [14]: «імені Т.Г. Шевченка», «Історія без міфів», «Реальна історія», «WAS: Популярна історія», «Олександр Алфьоров». Із-поміж завдань — визначити особливості життєвого циклу, суспільні завдання, змістове наповнення відео, мовностилістичні засоби вираження авторського задуму, текстові способи комунікації з глядачами. Такий аналіз покликаний продемонструвати успішні в масовій комунікації історичні відеоресурси, щоб виявити, зміст і форма якого з них отримують найбільший відгук серед сучасної української аудиторії. Результати дослідження, з одного боку, зафіксують синхронний зріз запитів глядацтва, а з іншого — дозволять врахувати успішний комунікаційний досвід згаданих каналів у плануванні стратегії інших суспільно важливих, високоякісних просвітницьких проєктів.

У розвідці використано описово-аналітичний, порівняльний, контекстуальний методи, а також метод контент-аналізу. За допомогою інструментарію «Маніфест» [14] вивчено аналітику сайтів відповідних ютуб-каналів. Методом суцільної вибірки досліджено контент кожного з ресурсів, визначено основні тематичні групи опублікованих відео, а повні тексти окремих з них проаналізовані з погляду візуального, аудіального та мовностилістичного оформлення.

Початок просвітницької діяльності лідерів української історичної відеоблогосфери припадає на 2019 р., коли постають «імені Т.Г. Шевченка» й «Олександр Алфьоров», у 2020 р. з'являється «Історія без міфів», у 2021 р. — «WAS: Популярна історія», у 2023 р. — «Реальна історія». Такий короткий часовий проміжок можна пояснити двома чинниками. По-перше, щорічним зростанням ваги інтернет-комунікацій, домінуванням соціальних мереж над традиційними медіа. Саме «у 2019 році, згідно з даними щорічного опитування USAID-Internews, інтернет-медіа та соцмережі вперше за популярністю обійшли телебачення» [15]. Тож аналізовані ресурси постали на загальній хвилі інформатизації суспільства і знайшли новий шлях до широкої аудиторії. Другим чинником активізації просвітницької діяльності можна вважати сучасні виклики, спричинені російсько-українською війною та новою хвилею національного пробудження. Історики й громадські діячі використали історію як зброю, як джерело національної свідомості й солідарності. Саме на початок повномасштабного російського вторгнення припадають пікові точки зростання аудиторії історичних ютуб-каналів: навесні — влітку 2022 р. зафіксовано максимум переглядів відео і підписок на чотирьох

² Кількісні показники у цій розвідці, якщо не зазначено інше, подані станом саме на початок серпня 2024 р.

³ Увагу сфокусовано на науково-популярних каналах, для яких означені критерії визначальні. Тож за рамками дослідження залишилися ціла низка відеоблогів, що спеціалізуються на конкретній проблематиці або історичному періоді, не мають мільйонної глядацької аудиторії, але достатньо затребувані серед фахівців.

із п'яти досліджуваних ресурсів. Лише «Реальна історія» має пік у лютому 2024 р., що зумовлено пізнішим її заснуванням (1 лютого 2023 р.).

Сьогодні кількість їх підписників уже сягає майже 500 тис. («Реальна історія», «WAS: Популярна історія», «Олександр Алфьоров») або 1 млн («імені Т.Г. Шевченка», «Історія без міфів») — це постійні й зацікавлені споживачі історичної інформації. Кількість переглядів відео — від 45 млн у «Реальній історії» до 110 і 148 млн, відповідно, в «імені Т.Г. Шевченка» та «Історії без міфів». У загальному рейтингу з 13 246 українськомовних ютуб-каналів історичних усього 267, а згадувані лідери посідають сходинки від 51-ї («імені Т.Г. Шевченка») до 136-ї («Олександр Алфьоров») ⁴ [14]. Такі показники дозволяють розглядати їхню медійну діяльність як потужну інформаційну кампанію, спрямовану на формування суспільної думки.

Автори всіх п'яти відеоблогів ставлять за мету саме просвітницьку діяльність (zareestrovani v rubrici «Osvita») і прямо вказують своїм завданням не просто заповнення прогалів в історичних знаннях широкої аудиторії, а використання історії як інструмента національної боротьби. Ось як творці визначають мету своїх проєктів: «...спростування антинаукових міфів, фейків і стереотипів про Україну та українців; поширення суспільного інтересу до історії, гордості за славетне минуле, перемоги й досягнення українського народу; сприяння консолідації українського суспільства; формування позитивного іміджу України й українців; сприяння усвідомленню місця й ролі України у світі та впливу загальносвітових процесів на нашу країну; поширення культури критичного мислення та навичок аналітичної роботи з джерелами інформації» («Історія без міфів») ⁵; «Ви маєте почути правду, щоб більше ніколи не піддаватися на маніпуляції кремля ⁶. [...] Ми маємо знати реальні історичні факти, щоб правильно розуміти все, що відбувається сьогодні» («Реальна історія») ⁷; «Канал “WAS: Популярна історія” прокачає ваш мозок, підкріпить інтелект і дасть відповіді на питання “Що?” і “Чому?”» ⁸. Такі засадничі завдання потребують якнайбільшого осучаснення історії, наближення до нагальних проблем і потреб суспільства, програмування ментальної й фізичної реакції сучасників.

Неоднакове самопредставлення ресурсів дозволяє визначити особливості роботи з аудиторією та ознаки ідіостилу. Так, автори каналу «імені Т.Г. Шевченка» в описі обіцяють «цікаві відео на тему історії України» ⁹, хоча, як буде показано далі, саме він має найяскравіший ідіостиль. Самоопис «Історії без

⁴ Станом на 21 листопада 2024 р.

⁵ Історія без міфів. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCXx3yVx9paWJ-BLZVqQ8CRQ>

⁶ Тут і далі у цитатах збережено правопис оригіналу.

⁷ Реальна історія. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCdIVTngmxh0oNE1pCwS64g>

⁸ WAS: Популярна історія. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCReA6NV7IT13m9PHybLD9sg>

⁹ Імені Т.Г. Шевченка. URL: <https://www.youtube.com/channel/UC1Q2MLy0DEswY-1ZheTcYig>

міфів» — у науковому стилі, нейтральний, детальний, з чітким формуванням суспільних завдань. «Реальна історія» представлена в публіцистичному стилі, де поряд з інформативністю наявні оцінки й експресія («невеликі відео на важливі історичні теми, якими спекулює росія», «про безпощадність каральної системи російської імперії та СРСР», «ви маєте почути правду, щоб більше ніколи не піддаватися на маніпуляції кремля»¹⁰). Творці «WAS: Популярна історія» використовують стилістично забарвлену презентацію, що поєднує елементи розмовного, художнього й публіцистичного стилів (зокрема трансформовані фразеологізми, розмовну й сленгову лексику, паралелізми й антитези, метафори, оцінні слова): «Можна без упину робити три речі: спостерігати за вогнем; чухати, де чухається; дивитися історичне наукпоп шоу WAS. [...] WAS — це маловідома історія, відбірки яскравих персонажів, топи найзначніших подій»¹¹. О. Алфьоров задає чітко виражену авторську персоналізованість як у назві, так і в описі: «Про канал: Історія. Це те, що я люблю!»¹².

Станом на початок серпня 2024 р. автори відеоблогу «імені Т.Г. Шевченка» опублікували 260 матеріалів, з яких темам української минувшини присвячено 68 %, світової історії — 20 %, російської — 12 %. Такий поділ базується на ключових словах і є доволі умовним, адже українська частина наскрізна. Перетин з українською історією вибудовується різними способами, а саме: 1) Україна як частина світу («Як з'явилася найбільша релігія? (історія християнства)»); 2) сусіди («Найдивніший сусід: що ми знаємо про Словаччину?»); 3) спільне минуле («Як говорити з євреями про історію?»); 4) порівняння з іншими країнами («Що спільного між Італією та Україною?»); 5) українці у світі («Українські колонії»); 6) кордони України («Де закінчується Україна: Новгород?»); 7) уроки на чужому досвіді («Історія Польщі. Уроки для України»); 8) наш ворог («Як Росія розхищує українську державність»); 9) наші друзі, спільний ворог («Що Росія хоче від НАТО?»); 10) друзі наших ворогів («Чому Угорщина на стороні Росії?»).

Відео з української історії представлені в таких тематичних блоках: загальні питання (походження українців, вік України, українська ідея та ін.)¹³, персоналії (Скоропадський, Анна Ярославна, Кармалюк), українські регіони (Волинь, Закарпаття, Буковина), українські міста (Маріуполь, Херсон, Одеса), історичні періоди (Хмельниччина, Руїна) та події (покріпачення, заборони української мови, Холоднорська республіка, Волинська трагедія), історія окремих галузей (авіація, кіно), українські символи (прапор, гімн, великий герб), культура українців («Щедрик», як святкують Різдво, хто вигадав вареник тощо). Світову історію показано переважно через історію окремих країн, рідше у загальних соціокультурних питаннях (пропаганда, рабство, двійники диктаторів, маніпуляції). Історія Росії

¹⁰ Реальна історія. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCdIVTngmxhb0oNE1pCwS64g>

¹¹ WAS: Популярна історія. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCReA6NV7IT13m9PHyLD9sg>

¹² Олександр Алфьоров. URL: https://www.youtube.com/channel/UCcctR-4JHKfMji_tNVPp62w

¹³ У дужках наводимо приклади, а не вичерпний перелік.

становить окремий тематичний блок з огляду на сучасну війну. Власне, і два інші тематичні блоки (історія України, історія світу) ідейно націлені на розкриття джерел і причин теперішньої національної трагедії, на пошук порад та застережень, як протистояти сьогоденішньому ворогові, як вижити українському народові й державі. Особлива увага до Росії пояснюється необхідністю знати ворога, щоб перемогти його. Крім того, ресурс пропонує емоційно забарвлені теми, спрямовані на дискредитацію всього російського («хороші росіяни», фейкова російська культура, самозванці), а також оптимістичні сценарії зі сподіваннями на внутрішніх (башкири) чи зовнішніх (Китай) дестабілізаторів Росії як «імперії зла».

Автори й ведучі каналу «імені Т.Г. Шевченка» — брати Капранови¹⁴, українські письменники, видавці, публіцисти, громадські діячі. Їхнє мовлення індивідуалізоване, оцінно-експресивне. Зі стилістичного погляду в заголовках удаються до типово публіцистичних способів привернення уваги. Найчастіше заголовки у формі риторично-питального речення («Чому Росією керує ФСБ?», «Чому Росія палить бібліотеки?» — такі питання не стільки інформують про зміст випуску, скільки оцінюють ненормальність ситуації) та/або містять інтригу, загадковість («Головна таємниця Різдва», «Таємничі вікінги», «Таємниця українського флоту»). Унікальність пропонованого контенту покликана підтримувати оцінні конструкції, зокрема з прикметниками в найвищому ступені порівняння («Найдивніша теорія походження українців», «Неймовірна історія заборони алкоголю»), змагальність («Топ-5 українців, які врятували світ», «15 причин пишатися українцями»), гра у встановлення рекорду («Історія Польщі за 15 хвилин», «Історія України за 100 секунд»), елементи казковості, авантюри («Як пірат заснував флот США», «Три українські робінгуди», «Український Гогвортс», «Найстрашніший українець! Або неказка про Коція Безсмертного»). Водночас заголовки ваблять претензією на вичерпність і правдивість інформації («Повна історія ЄС», «Справжні причини конфлікту в Карабаху»). У стилі «жовтої преси» маємо сенсаційні заголовки на зразок «Ми знайшли українську ідею», «Мережу підірвала неправда про українців», «Історик відкрив таємницю XX сторіччя».

У заголовках широко використано художні засоби: гіперболи («Чому всі воюють за Єрусалим?»), забарвлену лексику («Чому російська культура — фейк?», «Як Росія “віджала” Крим»), алюзії («Схід і Захід разом? Чи ні?», «Можемо повторити: Чому козаки не спалили Москву»), фразеологізми («Як поляки та українці спіймали кайдаша»), оксиморон («Найсвятіший грішник: Як відбувалось хрещення Русі»), гру слів («Круті Крути», «Чому томос — не термос»). Відверто маніпулятивними є заголовки, де оцінну тезу подано як об'єктивну даність: «Коли Китай поглине Росію?» (не питання, чи поглине, питання лише — коли), «Що не так з російською мовою» (вихідна теза — з російською мовою щось не так; автори ж пропонують відповідь, що саме не так).

¹⁴ Дмитро Капранов помер 16 квітня 2024 р., його брат Віталій продовжує вести ютуб-канал як один зі співавторів ідеї та проекту.

Відео вибудовано у форматі художньо оформленої розповіді ведучого, з яскравим вираженням ідіостилем, багатим на виражальні естетико-унаочнювальні засоби. Широко використано публіцистичні способи залучення аудиторії до співтворчості через спонукальні конструкції, зворотний зв'язок, вставні слова для привернення уваги, діалогічність мовлення, стилістичні засоби, що потребують активного сприйняття й осмислення: «Навіть Путін у своєму інтерв'ю американському блогеру Карлсону (часовий паралелізм — *О. П.*) почав розповідати про Рюрика, щоб пояснити причини свого нападу на Україну. Так що тема виявилася зовсім не застарілою. Мало того, вона і сьогодні залишається вибухонебезпечною (на екрані з'являються кадри вибухів, руйнувань, виникає гра слів — *О. П.*)! І не лише тому, що триває агресія проти нас, а ще й тому, що тут легко можна потрапити під вогонь (фразеологізм водночас прочитується як вільне сполучення слів — *О. П.*) не лише російських ракет, але й противників норманської теорії та водночас під вогонь її прихильників»¹⁵. Наскрізною і текстотвірною ознакою авторського стилю братів Капранових є засоби комічного, зокрема гумор, іронія, парадокс: «У травні 1905 (росіяни — *О. П.*) отримали не менш “героїчну”, ніж “Варяг”, поразку на морі біля Цусіми. В результаті довелося зробити жест доброї волі — передати Японії права на оренду китайського порту»¹⁶. Детальніше особливості ідіостилу ютуб-каналу «імені Т.Г. Шевченка» розкрито в окремій розвідці [16].

Тематика випусків «Історії без міфів» охоплює всі періоди історії України та світу в різних галузях, але переважає світова історія, якій присвячено 67 %, історії України — 29 %, історії Росії — 4 % (загальна кількість відео — 497).

Із-поміж тем світової історії висвітлено історію міжнародних відносин, політичну, військову, економічну історію, історію культури, мистецтв і спорту, окремих держав та народів, біографії видатних осіб, питання клімату, техногенних катастроф, хвороб людства тощо. У світовій тематиці Україна представлена, наприклад, як частина світових історичних процесів («Перша світова війна і Україна»), як учасниця подій (українці-декабристи), як сусідка («Кримські татари й українці: завжди поряд»), як об'єкт зовнішньої уваги («Історія України: погляд із Польщі»), як деміфологізований суб'єкт історії (руйнування російських міфів про Україну), як набувач чужого досвіду («Уроки для України: чого навчає арабо-ізраїльський конфлікт?»). Власне українська тематика охоплює цілі епохи й окремі події (трипільська культура, Коліївщина, аварія на ЧАЕС), питання походження національних ідентифікаторів (мови, віри, герба, території), розвідки про матеріальну й нематеріальну культуру (кухня козацьких часів, наука, українські звичаї), біографії видатних постатей, зокрема в контексті повернення культурної спадщини (Е. Воргол, Д. Донцов, І. Ріпін), сучасні процеси (деколонізація, українське волонтерство, як мистецтво допомагає ЗСУ), роль жінок в історії (українські націоналістки, жінки в УПА, українські жінки в боях 1914—1921 рр.).

¹⁵ Звідки на Русі князі? Історія Рюриковичів. *Історія України від «імені Т.Г. Шевченка»*. 24.03.2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zHYStnmbcaY>

¹⁶ Коли Китай поглине Росію? *Історія України від «імені Т.Г. Шевченка»*. 14.01.2024 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=y0ZcGbDR5VI>

Особливу тематичну групу через яскраве оцінно-емоційне забарвлення становлять випуски, присвячені російській історії. Ключовими словами у цій групі є «міф», «фейк» («Розп'ятий хлопчик, два раби, бойові дядьколюби — як Росія створює фейки»), «маніпуляція» («Маніпуляції історією: як Росія приховує свої поразки»), «пропаганда» («Руйнуємо міфи російської пропаганди про Крим»), «загарбництво» («Російська імперія: деспотизм, загарбництво, корупція»), «злочин» («Країна Злодіїв і мародерів», «Імперія зла проти пасажирських лайнерів: МН17 та інші збиті»). Оцінність негативна, іронічно-саркастична («Кьонігсберг — “ісконно русская земля”?», «08.08.08: як Росія війною “примушувала до миру” Грузію»).

Загалом із мовностилістичного погляду відео «Історії без міфів» нейтральні, витримані в науково-популярному стилі. Ведучим і співавтором є канд. іст. наук В. Мараєв. Науковість комунікації відчувається не лише у стриманому тоні мовлення, а й у типовому для наукового стилю структуруванні інформації. Майже всі заголовки двокомпонентні, з пояснювальною другою частиною («Ісландія: здобуття незалежності в умовах окупації», «Тузла 2003: фіаско росії, невивчений урок для України»). Заголовки у формі питальних речень теж інформативного, а не оцінно-експресивного типу («Як у Польщі ставляться до історії України?», «Операція “Валькірія”: чому провалився останній замах на Гітлера?»). Вказівку на повноту розкриття теми оформлено часовою конструкцією «від... до...», без гучних претензійних заяв на вичерпність («Олімпійські ігри: від античної Греції до золотих медалей України»). Проте у випадку російської теми бачимо нашарування на ці нейтральні конструкції оцінно-емоційного забарвлення («Руйнівники гребель: від нацистів — до рашистів»).

Стилістичні текстові засоби у заголовках до матеріалів «Історії без міфів» можна поділити на дві групи: нейтрально-позитивні художньо-естетичні засоби як елемент ідіостилу, публіцистичності наукового мовлення, образності, наочності для легшого сприйняття та кращого запам'ятовування; яскраво негативні оцінні виражальні засоби викривального, осудного характеру в контекстах, дотичних до сучасної російсько-української війни. У першій групі провідна роль належить антитезі, яка дозволяє через протиставлення окреслити об'єкт розповіді, ключові слова, динаміку предмета історичного дослідження («Рюриковичі — зародження та занепад»); перифразам, через які об'єкт розповіді не просто називають, а описують за ключовими для висвітлюваної теми прикметами, уникаючи текстових повторів, унаочнюючи, естетизуючи мовлення («Боротьба за Антарктиду: хто має володіти “білим континентом”?»); цитатам, які характеризують предмет мовлення, викликають стійкі асоціації («Леся Українка — “єдиний мужчина на всю соборну Україну”»); метафорам позитивної семантики («300 українських спартанців»). Другій групі притаманні такі художні засоби: оксиморон із негативною оцінкою, висміюванням («Російська перемога, що стала поразкою: Брусиловський прорив», «“Неприступний” Севастополь: фортеця, яку брали всі охочі»); алюзія з вибудовуванням оцінних паралелей до сучасної російської агресії («Гітлер і занепокоєна Європа: анексія Клайпеди»),

як казковий сюжет про боротьбу добра та зла («Як комуністи вкрали Різдво, або Дід Мороз проти Святого Миколая»); стилістично марковані групи лексики — розмовні слова («Як Брежнев переплюнув Сталіна в зросійщенні»), сленгізми («Крах совкової економіки та перехід до дикого капіталізму»), вульгаризми («Наполеон, який все про**ав»), варваризми («Що робити з меморіалами “Великай Атечественной”?»); шрифтові засоби («Повертаємо своє: Ілля Ріпин — УКРАЇНСЬКИЙ геній, вкрадений росіянами»). Чітке мовностилістичне виокремлення тематики, пов’язаної з сьогодишнім ворогом України, вказує на те, що в темі національного виживання автори «Історії без міфів» виходять за межі суто об’єктивного історичного висвітлення, нейтрального наукового тону, широко залучаючи емоційні засоби впливу й відверто показуючи своє ставлення до російського агресора.

Відео подається від імені ведучого-оповідача, чия розповідь доповнюють закадрові цитати іншим голосом. Стил мовлення публіцистичний, із класичними риторичними прийомами увиразнення й оцінки: наприклад, градація («Вони руйнували, вбивали й калічили тисячі людей»), метафори («нацистська пропаганда охрестила...», «абсолютним чемпіоном із полювання на Фау-1 став...»), оцінна лексика («снаряд вгатив у храм, британці були шоковані»). Матеріал насичений фактами, зокрема кількісними даними, документальним супроводом. Цитати експресивні, художні, наприклад, цитування письменника Е. Пауелла, який порівнював ракети з драконами. Композиційним стрижнем є паралелі до сучасності: «Це означало ураження не тільки й навіть не стільки військових об’єктів, як цивільних. Але німцям того й треба було. Власне, як зараз — російським окупантам, які так само б’ють без розбору по цивільних об’єктах в Україні. Адже мета і в нацистів, і в рашистів була однакова — залякати ворога, спричинити максимальні жертви та руйнування, посіяти паніку та зневіру в суспільстві в розрахунку на внутрішній вибух або на таку глибоку “втому від війни”, що змусить укласти мир на продиктованих умовах»¹⁷.

Тематика випусків «Реальної історії» майже повністю зосереджена на українській минувшині: 82 % матеріалів присвячено історії України, 14 % російським проблемам і лише 4 % — світовій. При цьому відео зі світової історії мають прямий зв’язок з українським досвідом (наприклад: «Суд над Мілошевичем! Чи спіткає путіна доля балканського тирана?»). Тематична група, пов’язана з історією Росії, має яскраве негативне забарвлення (викриття, висміювання, знецінення, осуд сучасного агресора): «Який треш пишуть в російських підручниках?», «Рашизм. Історія хвороби: що перетворило росіян на націю катів та мародерів». В українському тематичному блоці, крім типових і для інших ресурсів рубрик про окремі історичні періоди (Ханська Україна, Галицько-Волинське князівство) та події (Голодомор, розкуркулення), регіони (історія Чернігова, Севастополя), персоналії (Є. Коновалець, П. Сагайдачний), загальні питання (походження України),

¹⁷ Фау-1 — дешева «зброя помсти» Третього Райху. *Історія без міфів*. 12.06.2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IhnJPgVEMe0>

матеріальну й нематеріальну культуру (скіфське золото, «Щедрик»), також широко представлено авторську тему «Українські палаци» (12 % усіх випусків).

Автор проєкту «Реальна історія» — журналіст А. Галімов. Публіцистичний стиль мовлення переважно зважено-спокійний, проте заголовкам до відео нерідко притаманна спрямованість на сенсаційність, перебільшення: «Такої історії Чернігова ви ще не бачили», «Наймасштабніше історичне розслідування про схід України». Претензія на унікальність контенту звучить у ствердженні статусу носія правди: «Реальна історія українського прапора», «Скіфське золото». Що насправді повернули в Україну?». Зацікавити глядачів покликана таємничість висвітлюваних проблем («Таємниці Радзивілів. Олика. Українські палаци. Золота доба», «Невідомий геній Іван Франко») і передбачення майбутнього («Ось що буде, якщо ми програємо війну росії»). Питальні речення-заголовки бувають як проблемно-риторичні (таких переважна більшість: «Що таке Ханська Україна?»), так й оцінно-експресивні («Невже російська — лише говірка української мови?»). На авторську емоційність, оцінність можуть вказувати знаки оклику: «Закриваємо питання “чий Крим?” НАЗАВЖДИ!», «Одеса — НЕ російське місто!». Таку виражальну пунктуацію доповнює шрифтове виділення: написання слів великими (як у прикладах вище) або, навпаки, маленькими («ОСЬ ЧОМУ ІСТОРІЮ В росії ПИШУТЬ СПЕЦСЛУЖБИ») літерами. Лексичні виражальні засоби представлено розмовною лексикою («брехали»), сленгом («треш»), варваризмами («советські», «победобесіє»), метафорами («вирватися з лап росії», «рашизм — історія хвороби»).

Відео динамічні, розвідувально-доказові, діалогові. Сюжет побудований у форматі репортерського дослідження: ведучий переміщується між локаціями, які є предметом або джерелом розповіді, спілкується з експертами і свідками. Увагу зосереджено на дотичних до сучасності питаннях («Найбільше в цій історії мене дивують оці історичні паралелі. Знаєш, тому що, по факту, ми говоримо про події, які відбувалися в Бахмуті, і як тоді росіяни, ну, по факту, знищили містечко, яке там було, і почали там будувати щось своє, так само і зараз — якщо ми подивимось на Маріуполь»). Стиль спілкування розмовний, з емоційними діалогами («У декого може виникнути запитання: окей, іноземці — це все дуже круто, але де в цій історії українці?») й художньо-публіцистичними авторськими коментарями («Ось так крок за кроком росія робила все, аби Донбас остаточно забув свою справжню історію, і змусила його вірити у версію, написану в кремлі. Край, який спершу був землею вільних людей, поступово стає покірною вітриною комунізму»)¹⁸.

«WAS: Популярна історія» розміщує відео переважно на теми світової історії (85 %). Українська тематика представлена в 11 %, а російська — у 4 % матеріалів. Часто українські проблеми висвітлено у світовому масштабі — через паралелі та перетини з історичним досвідом інших країн («Ізраїль: служба в армії, волонтери, ухилинти, мобілізація, допомога США. Правда і міфи / Україна — не Ізраїль»)

¹⁸ Наймасштабніше історичне розслідування про схід України. *Реальна історія*. 7.06.2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_XG6RU2vYsg

або як загальнолюдські процеси, явища (загрози в інтернеті, диктатори, розвиток медицини). Російську тематику теж подано крізь призму актуальних для українців питань («Рашизм. Ідеологія Росії Путіна. Російський ф@шизм», «Історія РПЦ: Православна церква та “Русский Мир”»). Локально українська проблематика — це теми, пов'язані насамперед із російсько-українською війною (цикл випусків про «невидиму історію» від здобуття незалежності до початку російсько-української війни 2014 р., технологічно нова війна, символіка на шевронах ЗС України), теми про культурні феномени, які пояснюють національну самобутність українців і досвід російсько-українських відносин (хліб в історії України, фрески Софії, історичний урок Шевченкової Катерини, історія української рок-музики).

«WAS: Популярна історія» окрім традиційної тематики — висвітлення окремих подій, країн, особистостей, пропонує широкий вибір (25 % матеріалів) розважально-сенсаційного, але історичного контенту, очевидно віддаючи перевагу привабливим форматам пізнання. Тут можна виділити такі тематичні групи: містика (вампири, пласка Земля, окультизм), медицина (історія хірургії, акушерства, стоматології), інтимна сфера (історія сексу, проституції, мастурбації), кулінарія (історія чаю, кави, шаурми, піци, суші), військова галузь (історія уніформи, дронів, найманства), спорт (найдивніші види спорту, історія футболу, рекорди), суспільство (дивні весілля, гендерна рівність в одязі), техніка (історія кіно, інтернету, холодильників), тварини (історія котів, динозаврів), іграшки (історія «Лего», Барбі).

Орієнтація на розважально-пізнавальний формат проявляється у візуальному оформленні текстів. Картинки-заставки нерідко відверто кричущі (зображення крові, потворного, сексуального; колірна гама темних кольорів з переважанням червоного, коричневого, жовтого, чорного). А от із мовностилістичного боку художньо-виражальних засобів небагато, привертає увагу більше зміст заголовків, а не форма. За структурою назви до відео розлогі, багатокомпонентні, часто з проблемно-питальним реченням, схожі на коротку анотацію з ключовими словами («Диктатори XX ст. Психологія тиранів, геноцид заради влади, збочені ідеї і позамежні тортури»). Подекуди звучить претензійність на істинність і вичерпність інформації («Динозаври. Ваші знання — брехня. Правда тут»), а також заманювання таємним, зокрема через питання-інтригу («Що приховують від нас фрески Софії Київської?»). На сенсаційність працює антонімія — через заперечення звичних понять: «неОлімпійські ігри / Жорсткіше, нижче, бридкіше: Як політики використовують Олімпіаду»; «Зовсім не святі понтифіки. Брудні таємниці Ватикану. Грішні папи Римські». Оцінність висловлення формує маркована лексика («навіжені диктатори», «корисні бовдури»), метафори («темна сторона інтернету», «Лавра розбрату»), алюзія («Хімічна зброя. Інколи знову / Від гірчичного диму до “Новичка”», «Давиди проти Голяфів / Як слабші перемагали сильніших. Японія, Ізраїль, Афганістан»), гра слів («Форд рулить / Перший масовий автомобіль: рецепт Генрі Форда», «МіГ свободи / Втекти з СРСР: як пілот Віктор Беленко викрав секретний радянський винищувач. Літак МіГ»). Шрифтові засоби допомагають виділити ключові слова й рідко слугують засобом оцінки («Союз нерушимий», «Російський ф@шизм»).

Натомість мовлення самих випусків витримано у зваженому науково-популярному стилі, без емоційно-експресивних засобів і різких оцінок. Візуальний супровід більше навчального, а не публіцистичного формату: використано кількісні дані, схеми, цитати, наочну анімацію. Зміст відео розкриває насамперед причини і сенс сучасних подій («Навіщо Путін будує нову залізницю у Приазов'ї? Пояснюємо на історичних прикладах»), підносить українську культуру (наприклад, у випуску про давню цивілізацію «Мая. Загадковий крах величної цивілізації. Що з ними сталося?» вагоме місце відведено українському вченому Ю. Кнорозову). Розважальність є способом привернути увагу, здивувати, виграти конкуренцію з масовою інформаційною культурою і пробитися до аудиторії з суто просвітницькою метою.

На каналі «Олександр Алфьоров» переважає українська тематика: 83 % матеріалів присвячено українській історії, 15 % російській і лише 2 % — світовій. В усіх трьох тематичних блоках провідною проблематикою виступає сучасна російсько-українська війна¹⁹. Відео про Україну аналізують сучасні процеси та явища («Відставка Залужного. Що каже історія?»), вишукують історичні підвалини національного самоусвідомлення, самоствердження: історії національної гордості (королева Анна, супергерой в нашій історії) та національних ідентифікаторів (походження українського прапора, герба, гімну, назви). В період до повномасштабного російського вторгнення тематика була зосереджена на знакових локаціях (Михайлівський Золотоверхий монастир, Лиса Гора, Золочівський замок) і відомих українцях (П. Орлик, Т. Шевченко, Леся Українка). Російська тематика позначена яскравою негативною оцінкою («Феномен рабства московитів», «Проекти України у хворих фантазіях окупантів», «Чому насправді армія РФ — мародери та гвалтівники?»). Світова тематика зачіпає актуальні українські проблеми («США дає кошти», «Фінський ляпас путіну»).

Заголовковий комплекс містить вказівку, з одного боку, на професійне висвітлення питання (погляд історика), а з іншого — на суб'єктивне авторське бачення (одного історика). Комунікацію вибудовано персоналізовано, через монолог, авторську думку. Текстове оформлення відео містить не стільки виражальні (урізноманітнюють, прикрашають мовлення, роблять виклад цікавим), як оцінні (виражають авторське ставлення до предмета розповіді) мовностилістичні засоби. З-поміж таких оцінних одиниць — антитези («Українська Курщина. Правда чи міф?»), риторичні питання («Віримо в московські міфи?»), оксиморони («Українські землі в обмін на... продовження війни?»), фразеологізми («Київ — кістка в горлі рашизму»), саркастичні варваризми («Парад перемог 2024. "Іздевательство над історією" в. пунін»), іронія («Коли коронація путіна?»), оцінно-експресивна лексика («Новорічна промова пуйла: бред, страх, нові ідеї»), метафори («650 тисяч зомбі готують у москві»). Привертати увагу аудиторії покликані претензійні заголовки про унікальність і таємничість контенту («Найзагадковіший гетьман України», «Таємниця казки про Курочку Рябу»), а також ігровий прийом наслідування назв казок («Як росія світ завойовувала»). З початку повномасштабного

¹⁹ Це цілком зрозуміло, оскільки автор контенту офіцер ЗС України.

вторгнення в оформленні ресурсу домінують темні, похмурі кольори. На цьому тлі вирізняються синьо-жовті елементи: український прапор, синій логотип каналу й жовті літери тексту або жовті елементи картинки (наприклад, ореол, мапа). Відео вибудовано у форматі авторського монологу-роз'яснення дружнім невимушеним тоном, з яскравими розмовними елементами: «Петро перший проголошує себе імператором. Ну, звісно, як в гарних казочках, його там кілька разів просили, там, мовляв, він каже “Ні-ні, ні, не хочу, не хочу бути імператором”. А сам... Ну, як путін Гундяєву: “Та давайте скажіть мені “ваше височество”»²⁰.

* * *

Український історичний ютуб-простір постав на загальній хвилі соціокомунікаційних змін, одразу виходячи на нові комунікаційні майданчики, коли соцмережі почали витісняти традиційні медіа. Від початку його місія була нейтрально просвітницькою — пробуджувати національну свідомість українців через знайомство з цікавими історичними особами, значущими подіями, важливими локаціями. Нових завдань просвітницька діяльність набула з початком повномасштабного російського вторгнення, коли історія стала не просто частиною національної культури й національного самоусвідомлення, а й знаряддям інформаційної боротьби: автори відеоблогів розвінчують ворожі міфи, фейки, маніпуляції, формують яскраво полярну оцінну парадигму «свій — чужий», шукають у минулому аналогії, здатні пояснити сучасні процеси і стати дороговказом у національній боротьбі. Сотні мільйонів переглядів та майже мільйонна аудиторія підтверджують значущість такої медійної діяльності — вона здатна впливати на суспільну думку.

Популяризувати історію беруться різні за фахом автори: історики, журналісти, письменники, які використовують художньо-публіцистичний («імені Т.Г. Шевченка»), науково-популярний («Історія без міфів»), репортерсько-публіцистичний («Реальна історія»), розважально-публіцистичний («WAS: Популярна історія»), розмовно-публіцистичний («Олександр Алфьоров») стилі спілкування. Це дозволяє охопити різнорідну аудиторію, донести часто одну й ту саму історичну інформацію в різний спосіб, підлаштуватися під глядача.

Всі представлені медіа широко використовують у заголовковому комплексі до відео різноманітні текстові засоби привернення уваги — як відверто маніпуляційні (таємничість, змагальність, претензія на сенсаційність, вичерпність, істинність), так і традиційні риторичні (метафори, стилістично марковані групи лексики, перифрази, засоби комічного, антитези, алюзії, оксиморони, риторичні питання, гіперболи, трансформовані фразеологізми, градація, пунктуаційні та шрифтові засоби). Такі ж засоби в текстах випусків допомагають утримувати увагу глядачів і витворити оцінно-експресивне сприйняття інформації. Оскільки тропи та стилістичні фігури вимагають співтворчості від реципієнта, а сам виклад інформативний, пізнавальний, то можна висувати, що автори проана-

²⁰ Чому росія має завжди воювати? Відповідь українського історика. *Олександр Алфьоров*. 16.04.2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HC9aYOd7SY4>

лізованих ресурсів бачать свою цільову аудиторію інтелектуальною, діяльною. Маніпуляційні прийоми використано, по-перше, як тренди, тобто як популярний розважальний формат, покликаний показати, що історія — це не сухо й не нудно, історія цікава, а по-друге — як пародію (обігрують засоби розважальних медіа). Матеріал випусків структурований, доказовий, містить наукові факти.

Тематика відео умовно представлена трьома просторовими блоками — Україна, світ, Росія. Локальна українська історія є осердям каналів «імені Т.Г. Шевченка», «Реальна історія», «Олександр Алфьоров». На світовій історії зосереджені «Історія без міфів», «WAS: Популярна історія». Незалежно від того, який із цих блоків переважає, комунікацію вибудовано довкола сучасної російсько-української війни: історичний досвід (свій і чужий) боротьби з агресором, джерела національної стійкості, матеріальні та духовні засоби боротьби тощо. Тематичний блок «Росія» представлений як третьорядний і яскраво оцінний, покликаний розкрити незмінну сутність агресора, викрити його дезінформацію, показати нікчемність цього політичного утворення, відшукати можливості руйнування / саморуйнування «імперії зла». Саме тематичний блок, пов'язаний із російською історією, засвідчує суспільну роль освітніх медіа — не просто доносити факти, а вибудовувати на цих фактах ціннісну картину світу: де починається агресія щодо нашого народу та держави, там закінчується нейтральна, об'єктивна навчально-наукова комунікація й медіа стають інструментом інформаційної боротьби.

Подальші дослідження передбачають вивчення реципієнтного боку такої соціальної взаємодії, зокрема через аналіз зворотного зв'язку (коментарів до відео) і створення портрета аудиторії, яка споживає цю інформацію, що саме привертає її увагу, яку суспільну думку формують творці українськомовних історичних ютуб-каналів, як їх контент залежить від реакції та запиту аудиторії. Успішний досвід просвітницької діяльності в галузі історії може бути корисним для уточнення методики формальної й неформальної освіти з використанням сучасних соціокомунікаційних інструментів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Tkachenko, O. *Ukrainska mova: sohodennia j istorychna perspektyva*. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Ткаченко О. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ: Наукова думка, 2014. 512 с.].
2. *Ukrainski media, stavlennia ta dovira u 2023 r. Opytuvannia USAID-Internews schodo spozhyvannia media (2023)*. URL: <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/Ukrainski-media-stavlennia-ta-dovira-2023r.pdf?fbclid=IwAR3pwidyLVdWRAxnAsK5sYRO5h5wAHwtiZoBrdQtNdWCGbGSVsxoEK86ao> [in Ukrainian].
[Українські медіа, ставлення та довіра у 2023 р. Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа (2023). URL: <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/Ukrainski-media-stavlennia-ta-dovira-2023r.pdf?fbclid=IwAR3pwidyLVdWRAxnAsK5sYRO5h5wAHwtiZoBrdQtNdWCGbGSVsxoEK86ao> (дата звернення: 01.09.2024)].
3. Rudakova, T., Onkovych, A. YouTube-kanaly v Ukraini. *Molodyj vchenyj*. 2022. 1 (101): 43-46. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-1-101-9> [in Ukrainian].

- [Рудакова Т., Онкович А. YouTube-канали в Україні. *Молодий вчений*. 2022. № 1 (101). С. 43—46. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-1-101-9>].
4. Kravchenko, R. Tendentsiia rozvytku naukovo-populiarnykh Youtube-kanaliv v Ukraini: porivniannia audytorij 2022—2023 rokiv. *The 10th International scientific and practical conference "Science and technology: problems, prospects and innovations"* (July 6—8, 2023). CPN Publishing Group, Osaka, Japan, 2023. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/07/SCIENCE-AND-TECHNOLOGY-PROBLEMS-PROSPECTS-AND-INNOVATIONS-6-8.07.23.pdf#page=153> [in Ukrainian].
[Кравченко Р. Тенденція розвитку науково-популярних Youtube-каналів в Україні: порівняння аудиторій 2022—2023 років. *The 10th International scientific and practical conference «Science and technology: problems, prospects and innovations»* (July 6—8, 2023). CPN Publishing Group, Osaka, Japan, 2023. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/07/SCIENCE-AND-TECHNOLOGY-PROBLEMS-PROSPECTS-AND-INNOVATIONS-6-8.07.23.pdf#page=153> (дата звернення: 21.08.2024)].
 5. Hotsur, O., Sporniak, D. Ukrainski naukovo-populiarni blohy na platformi YouTube: osoblyvosti funktsionuvannya. *Synopsis: tekst, kontekst, media*. 2023. 29 (3): 226-232. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2023.3.10> [in Ukrainian].
[Гоцур О., Спорняк Д. Українські науково-популярні блоги на платформі YouTube: особливості функціонування. *Синopsis: текст, контекст, media*. 2023. Т. 29. № 3. 226—232. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2023.3.10>].
 6. Pshemytska, Y. Ukrainski istorichni YouTube-kanaly iak instrument vyvchennia istorii v ZVO. *Naukovyj zhurnal "Internauka"*. 2022. URL: <https://r.donnu.edu.ua/handle/123456789/2737> [in Ukrainian].
[Пшемицька Є. Українські історичні YouTube-канали як інструмент вивчення історії в ЗВО. *Науковий журнал «Інтернаука»*. 2022. URL: <https://r.donnu.edu.ua/handle/123456789/2737> (дата звернення: 21.08.2024)].
 7. Lytvynenko, A. Ukrainski YouTube-kanaly na kulturno-mystetsku tematyku pid chas povnomasshtabnoho vtorhnnennia rosii do Ukrainy. *Obraz*. 2023. 2 (42): 25-37. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2023.2\(42\)-25-37](https://doi.org/10.21272/Obraz.2023.2(42)-25-37) [in Ukrainian].
[Литвиненко А. Українські YouTube-канали на культурно-мистецьку тематику під час повномасштабного вторгнення росії до України. *Образ*. 2023. Вип. 2 (42). С. 25—37. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2023.2\(42\)-25-37](https://doi.org/10.21272/Obraz.2023.2(42)-25-37)].
 8. Denysiuk, V. Antyukrainski istorichni naratyvy v rosijskomovnomu YouTube-prostori iak zahroza natsionalnij bezpetsi Ukrainy. *Acta securitatae Volynienses*. 2023. 1: 12-18 [in Ukrainian].
[Денисюк В. Антиукраїнські історичні наративи в російськомовному YouTube-просторі як загроза національній безпеці України. *Acta securitatae Volynienses*. 2023. № 1. С. 12—18].
 9. Sandryhos, N. Rozvytok publichnoi istorii v Ukraini iak protydiia rosijskij ahresii. *Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii studentiv i molodykh vchenykh «Travnevi studii 2024: istoriia, arkhеolohiia ta mizhnarodni vidnosyny v umovakh viiny»*. Vinnytsia, 2024. 9: 83-85 [in Ukrainian].
[Сандригось Н. Розвиток публічної історії в Україні як протидія російській агресії. *Збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2024: історія, археологія та міжнародні відносини в умовах війни»*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2024. Вип. 9. С. 83—85].
 10. Dudar, O. Obraz viiny v ploschyni publichnoi istorii: na prykladi video ukrainskykh ta rosijskykh Youtube-kanaliv. *TEKA Komisji Polsko-Ukrainskich Związków Kulturowych*. 2023. 6 (18): 1-18. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/48582> [in Ukrainian].

- [Дудар О. Образ війни в площині публічної історії: на прикладі відео українських та російських Youtube-каналів. *ТЕКА Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. 2023. Т. 6. № 18. С. 1—18 URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/48582> (дата звернення 21.08.2024)].
11. Mielickiestsev, K. Novi tekhnolohii sotsialnykh mrezh ta ikh naslidky dlia informatsijnoho protystoiannia navkolo istorii Ukrainy. *Naukovyj visnyk Izmail'skoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. 2023. 61: 26-35 [in Ukrainian].
[Мелекесцев К. Нові технології соціальних мереж та їх наслідки для інформаційного протистояння навколо історії України. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2023. Вип. 61. С. 26—35. URL: <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/742/656> (дата звернення: 21.08.2024)].
12. Werner, W., Vovchuk, L. Tsentralni postati ta podii ukraïnskoi istorii u svitli kontent-analizu ukraïnskykh istorychnykh Youtube-kanaliv z 2014 do 2022 roku. *Skhidno-evropejskyy istorychnyy visnyk*. 2023. (28): 239-252. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.28.287545> [in Ukrainian].
[Вернер В., Вовчук Л. Центральні постаті та події української історії у світлі контент-аналізу українських історичних Youtube-каналів з 2014 до 2022 року. *Східно-європейський історичний вісник*. 2023 № 28. С. 239—252. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.28.287545>].
13. Zabolotnyy, Ye. Videobloh “Istoriia bez mifiv” iak suchasna protydiia ideolohemi “bratnij narod”. *Tравневі студії: історія, міжнародні відносини, філософія: Збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених “Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія”*. Vinnytsia, 2021. 6: 361-364 [in Ukrainian].
[Заболотний Є. Відеоблог «Історія без міфів» як сучасна протидія ідеологемі «братній народ». *Травневі студії: історія, міжнародні відносини, філософія: Збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія»*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. Вип. 6. С. 361—364].
14. Yutub-kanaly pro istoriiu ukraïnskoïu movoiu. *Manifest*. URL: <https://manifest.in.ua/rt/history/> [in Ukrainian].
[Ютуб-канали про історію українською мовою. *Маніфест*. URL: <https://manifest.in.ua/rt/history/> (дата звернення: 01.09.2024)].
15. Bilshist ukraïntsiv nadaiut perevahu Internetu iak dzherelu informatsii — opytuvannia. *Detektor media*. 1.03.2021. URL: <https://detector.media/infospace/article/185376/2021-03-01-bilshist-ukraïntsiv-nadayut-perevagu-internetu-yak-dzherelu-informatsii-opytuvannya/> [in Ukrainian].
[Більшість українців надають перевагу Інтернету як джерелу інформації — опитування. *Детектор медіа*. 01.03.2021. URL: <https://detector.media/infospace/article/185376/2021-03-01-bilshist-ukraïntsiv-nadayut-perevagu-internetu-yak-dzherelu-informatsii-opytuvannya/> (дата звернення: 01.09.2024)].
16. Protsenko, O.V. Tekstovi zasoby vzaïmodii z avdytoriieiu v osvïtnikh video na istorychnu tematyku (na materialii iutub-kanalu “ïmeni T.H. Shevchenka”). *Naukovi zapysky. Seriia: Filolohichni nauky*. 2024. 2(209): 298-308. <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-209-45> [in Ukrainian].
[Проценко О.В. Текстові засоби взаємодії з аудиторією в освітніх відео на історичну тематику (на матеріалі ютуб-каналу «імені Т.Г. Шевченка»). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. 2024. Вип. 2 (209). С. 298—308. <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-209-45>].

Надійшла / Received 29.12.2024

Olesia PROTSENKO

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),
Docent at the Media Language Department,
Educational and Scientific Institute of Journalism,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
olesia.protsenko@knu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0029-5078>

UKRAINIAN-LANGUAGE YOUTUBE
CHANNELS OF HISTORICAL PROFILE:
SOCIO-COMMUNICATION STRATEGIES

The goal is to comprehensively analyze the socio-communication strategies of Ukrainian-language YouTube channels on historical topics. Descriptive-analytical, comparative, and contextual methods, as well as the method of content analysis, were used. **The novelty of the study.** The formal and content features of historical educational YouTube projects, which are successful in mass communication, are described. Using the example of the five most popular historical resources, the features of the life cycle of each of them are determined, the social tasks declared by the authors, the content of the video, linguistic and stylistic means of expressing the author's intention, and textual methods of communication with the audience are analyzed. **The main results.** Historians, journalists, and writers undertake to popularize history, adjusting communication styles to the viewers' tastes and actively using various means of attracting attention to historical issues. The topic of resources is conventionally represented by three spatial blocks — Ukraine, the world, and Russia, with a clear emphasis on the modern Russo-Ukrainian war, which testifies to the social role of educational media as not just an educator but also an information weapon. **Looking forward,** it is worth exploring the recipient side of such social interaction and the use of modern socio-communication tools in informal education.

Keywords: social networks, You Tube channels, communication, information struggle, history, education.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.256>
УДК 930-051Калакура(477)(049.32)

Віталій МАСНЕНКО

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України,
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
masnenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

ОПТИМІСТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

**Рецензія на книгу: Ярослав Калакура. Українська історіографія
на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів**

Київ: ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.

Фаховість історика визначається не тільки знанням предмета дослідження і рівнем методологічного озброєння, але й розумінням реального стану сучасної історичної науки, передовсім власного історичного цеху. Потреба такого теоретико-методологічного «відчуття» особливо важлива для представників тих наукових корпорацій, які перебувають у процесі суттєвої трансформації. Український випадок цілком виписується в означену історіографічну ситуацію. Нова монографія Ярослава Калакури є чудовим прикладом такої необхідної для українських істориків методологічної саморефлексії.

Цитування: Масненко В. Оптимістичний погляд на трансформацію історичної науки у сучасній Україні [Рец. на кн.: Калакура Я. Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 256—263. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.256>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Назва праці виразно апелює до однойменної статті І. Кривецького, присвяченої аналізу національно-державницьких історичних концепцій С. Томашівського і В. Липинського як переломових для розвитку української історіографії перших десятиліть ХХ ст. [1]. У якій, до речі, розглядалася й знакова праця останнього «Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті». Сам Я. Калакура також зауважує, що назва його монографії не випадково має аналогії якраз із цією студією основоположника державницького напрямку української історіографії.

Основним змістом монографічного дослідження став теоретично-методологічний перелом / злам в українській історіографії за останні 30 років, який автор убачає передовсім у методологічній і світоглядній переорієнтації істориків, очищенні від ідеологічних імперських стереотипів, відродженні традицій національної історіографії. Суттєва перевага рецензованої книжки, на нашу думку, полягає в тому, що вказані трансформації відрефлексовано «зсередини», безпосереднім учасником історіографічного процесу, який не тільки спостерігав за змінами, але й активно впливав на них, повсякчас генеруючи новаційні складники наукової історичної думки.

Структурно монографія складається із двох передмов (авторства В. Бугрова «Знакова постать українського історієзнавства» та І. Патриляка «На вістрі змін»), вступу, семи розділів і післямови.

У першому розділі — «Теоретико-методологічний і світоглядний злам в українському історієписанні» — сформовано «рамковий простір» основного смислового навантаження праці. Я. Калакура виокремив чотири умовні етапи в розвитку новітньої української історіографії: перехідний (перша половина 1990-х рр.), трансформаційно-інституційний (друга половина 1990-х — перше п'ятиріччя ХХІ ст.), реформаційний (друге п'ятиріччя — середина другого десятиріччя ХХІ ст.), інтеграційний (від середини другого десятиріччя ХХІ ст.) (с. 20—21). Запропонований підхід може розглядатися як цілком придатна для періодизації сучасної української історіографії схема, яка потребує деталізації та уточнення щодо окремих історіографічних явищ. Зокрема в межах реформаційного етапу спостерігалися реваншистські спроби загальмувати, а то й зупинити націоналізацію історичного знання шляхом повернення до російського історичного наративу за часів президентства В. Януковича. Отже трансформація пострадянської історичної науки в національну не завжди мала послідовну лінійну траєкторію.

У першому підрозділі — «Зміна поколінь істориків як методологічний і світоглядний діалог в українській історіографії» — запропоновано характерис-

тику творців і поширювачів історичного знання — шести поколінь українських істориків. Авторський аналіз ґрунтується на вагомій теоретичній та методологічній основі, що дозволило сформувати реальний просопографічний портрет сучасного історичного цеху. Для кожного покоління подано соціокультурну, інтелектуально-професійну, ідеологічну, корпоративну, побутову характеристики. Відображено внутрішню динаміку різних генерацій дослідників — це своєрідні «живі організми», що розвиваються відповідно до наукових трендів, суспільних запитів, соціально-політичних обставин. У межах кожного покоління названо найвідоміших репрезентантів. Автор переконаний у наявності гармонії в українському історичному професійному середовищі та успадкуванні наукових традицій. Водночас він констатує як певне негативне явище протиставлення представників молодшого покоління старшому.

Наступний підрозділ — «Концептуалізація української історіографії в контексті методології понять» — відсилає читачів до фундаментальної наукової проблематики освоєння національною історіографією власного комунікативно-категоріального апарату в контексті концептуалізації національної історії. Спираючись на напрацювання І. Колесник, Я. Дашкевича, Я. Грицака, С. Стельмаха та особистий доробок [2—4] автор розкриває особливості національної інтерпретації таких явищ / понять, як «категоризація науки», «концепт», «концепція», «історіографія», «українська історіографія», «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічний факт», «історіографічне джерело», «наукова проблема», «тема дослідження» тощо, що є безперечним свідченням зрілості української історичної науки.

У підрозділі «Методологічна переорієнтація істориків як чинник деміфологізації української історії» акцентовано на дуже складному процесі трансформації свідомості істориків під впливом демократизації, дерадянїзації, деросіанїзації та деколонізації суспільства. Я. Калакура нагадав, як відбувалося насадження російськоцентричних міфів і радянської методології, які за роки тоталітаризму сформувалися у «струнку систему комуністичної ідеологізації історії» (с. 70), що справляла руйнівний вплив на середовище українських істориків. Водночас автор наголосив на тому, що тодішній історичний цех не був однорідним, у ньому побутувало щонайменше шість груп — від завязятих ортодоксів-сталіністів до істориків-дисидентів. Далі Я. Калакура зупинився на деміфологізації простору української історіографії за роки незалежності, не оминаючи при цьому непослідовного й суперечливого її перебігу. Особливо ускладнювала цей процес російська ідейно-культурна експансія, яка створювала передумови для збройної агресії та окупації частини українських територій. Цілком справедливо зауважено, що державні інституції в Україні, певні політичні сили свідомо гальмували декомунізацію історичного пам'яттевого простору. Негативні явища спостерігалися й у середовищі самих істориків, особливо в південно-східних регіонах. Проте, на переконання автора, цех українських істориків у своїй переважній більшості гідно зустрів нові виклики, спричинені війною РФ проти України, та зміг «вийти на нову парадигму історичного процесу, критич-

не переосмислення української минувшини, утвердження принципово нового бачення історії України» (с. 77).

Надзвичайно змістовним і важливим із методологічного погляду вважаємо другий розділ — «Відродження національних традицій українського історієписання». Я. Калакура окреслив поняття «традицій в історіографії» як певну рамкову систему, побудовану за ієрархічним принципом, котра поєднує не тільки суто наукові компоненти, а й ціннісні орієнтири, особливості ментальності українців, поширення національної ідеї тощо. У практичному сенсі — це певні стандарти історієписання, які успадковуються наступними генераціями істориків. Ідеться про процес становлення національних традицій української історіографії, в межах якого сфокусовані кілька базових концептів і знакових імен. Так, із постатями М. Максимовича та В. Антоновича пов'язується розбудова української історичної документалістики та наукового джерелознавства. М. Грушевський цілком закономірно постає як фундатор історичного синтезу в українській історіографії та автор наукової схеми історії України. Окрема увага приділена його внеску у змістовне наповнення концептів «історіографія» та «українська історіографія», методологічне оснащення його історіографічних студій (с. 114—132). Окреслено внесок істориків еміграції та діаспори ХХ ст. у збереження і примноження національних традицій української історіографії. Тут не завадило б окремо зупинитися й на ролі В. Липинського у становленні державницького напрямку. Сучасний період української історичної науки цілком правомірно охарактеризовано як час збагачення національних традицій історіографії, що стало необхідною основою утвердження нового бачення історії України. На другому рівні авторської рефлексії простежується переосмислення національних традицій історієписання у сучасній українській історичній науці як необхідної передумови вироблення нової наукової концепції історії українського народу.

У третьому розділі — «Перехід від формаційного до цивілізаційного трактування історії» — Я. Калакура, спираючись на саморефлексію, здійснив вдалу деконструкцію образу «радянського історика» та простежив складний процес подолання тоталітарної спадщини, передовсім у методологічному аспекті. Досить докладно розглянуто впровадження цивілізаційної методології у сучасну українську історіографічну практику. Наочно продемонстровано переваги цивілізаційної парадигми історії перед формаційною. Також звернуто увагу на два виміри цивілізаційного підходу: конкретно-історичний і суто історіографічний. В авторській інтерпретації українська цивілізаціологія набуває реального практичного значення при аналізі ключових подій вітчизняної історії, який доводить її європейську належність. Водночас деякі твердження видаються дискусійними, зокрема про «універсальний характер цивілізаційної моделі наукового осмислення історичного процесу, що найповніше відповідає постмодерністським викликам історіографії» (с. 191). Вочевидь вказані виклики і спонукали істориків відмовитися від універсальних моделей та погодитися на поліваріантність методологічного інструментарію.

В окремому підрозділі автор детально розглянув формування цивілізаційної ідентичності українства: актуальність наукового осмислення цього явища, історіографію проблеми, наскрізну періодизацію. Саме через опцію ідентичності

автор дав визначення українській локально-регіональній цивілізації. Водночас наголошено на компліментарності українців до цінностей західноєвропейської цивілізації. Принагідно автор також зупинився на таких сучасних явищах / поняттях, як «союзний націоналізм», «малоевропейство», «мережева ідентичність», котрі, на його думку, сприяють розмиванню базових ідентичностей.

Четвертий розділ сфокусований на особливостях соціокультурного повороту в українській історіографії. Історіософську сутність цього явища Я. Калакура пов'язує з цивілізаційною парадигмою та антропоцентризмом. Виокремлено праці міждисциплінарного товариства українських дослідників із погляду «алгоритму відносин людини, культури й суспільства як системи цінностей і морально-етичних норм» (с. 229—236). Визначено ключові концепти підходу «людина, культура, соціокультурний простір». Цілком очевидно, що саме такий алгоритм для автора оптимальний задля трансформації української історіографії. Окремий підрозділ присвячено детальній характеристиці історіографічного образу української культури та духовності, з відповідною увагою до теоретико-методологічної частини (цивілізаційного пізнання феномену культури) та досягнень українських дослідників. Цілком можна погодитися з думкою автора, що тим самим для вітчизняної історичної науки відкрилися можливості «дедалі повніше інтегруватися у світовий історіографічний простір» (с. 246). У завершальному підрозділі, спираючись на попередній доробок [5], автор навів детальний огляд сучасних міждисциплінарних досліджень феномена української ментальності.

Аналіз антропологічного повороту у сучасній українській історіографії Я. Калакура розпочав, на перший погляд, дещо несподівано — з людинознавчої рецепції історичного процесу Т. Шевченком. Однак наведені аргументи справді переконують, що національні людиноцентричні традиції були б неможливі без його постаті та ідей. Реагування українського історичного цеху на антропологічний поворот автор проаналізував у двох взаємопов'язаних площинах: антропологічному компоненті новітньої української історіографії і трансформації колективного образу сучасного українського історика. Зокрема він наголосив на пріоритетній ролі історіографічної біографістики, ефективності праксиметричного методу, перспективності інтелектуальної біографії як новачийного жанру персоналістичних досліджень. Тут також змальований цікавий «соборний образ» українського історіографа, імперативно наділений ідеальними рисами, персоналізованими через постаті М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, М. Марченка, Л. Запшкільняка (с. 332—335, 338).

У шостому розділі, що має назву «Замість зброї партії — обіріг пам'яті й української ідентичності», подано авторську інтерпретацію надскладного процесу деміфологізації та деколонізації української історії як у площині історичної пам'яті, так і в академічному вимірі. Взаємодію українського пам'яттєвого простору й історіографії проаналізовано в контексті сучасного методологічного повороту до студій пам'яті (memory studies), з увагою до впровадження відповідного понятійно-методологічного інструментарію. Автор не оминув і найгострішої проблеми — релевантної політики історичної пам'яті, цілком справедливо зауваживши, що в

незалежній Україні «чіткої, науково виваженої і по-справжньому державницької політики у сфері історії вироблено не було» (с. 339). Натомість ширилася російська пам'яттєва інвазія, яка стала прелюдією та супровідним інструментарієм збройної агресії РФ проти України.

Окремий підрозділ присвячено деконструкції радянських ідеологем щодо української минувшини, культивованих у період М. Хрущова і Л. Брежнева. Йдеться про шкідливі антиукраїнські міфи, впровадженні «Тезами про 300-ліття возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)». Автор запропонував надзвичайно продумані й конструктивні методологічні засади подолання залишків ідеології більшовизму, комплексу «совковості», синдрому малоросійства та комунізації українських істориків. Проаналізовано причини, завдяки яким ці негативні явища зберігалися й у незалежній Україні. Приділено увагу громадському опору спробам «реставрувати контроль над працями істориків і практику репресій до них» за часів президентства В. Януковича (с. 380—381) та відновленню комплексу «совковості» у свідомості істориків-колабораціоністів на тимчасово окупованих українських територіях.

Останній, сьомий, розділ «Українська історична наука — явище соборне і планетарне» вводить читача в коло актуальної проблематики, пов'язаної з інтеграцією національної історії у світовий історіографічний простір. Передовсім заслуговує на увагу аналіз важливого авторського концепту соборності української національної історіографії та реального процесу її формування як неодмінної частини методологічного перелому. Цікаві зауваження стосуються недавньої полеміки щодо подолання кризи української історичної науки (с. 402—406). Автор також запропонував стислий, але ґрунтовний історіографічний огляд досліджень зі всесвітньої історії, констатуючи поряд із вагомими досягненнями «дефіцит на фахівців й авторитетні наукові школи з історії зарубіжних країн». Також акцентовано, що на узбіччі залишається студіювання проблем історії країни-агресорки РФ та Білорусі. Тому цілком закономірно наприкінці монографії проаналізовано протидію фальсифікаціям української історії російськими авторами та їхніми однодумцями в Україні. З досить обширного простору сучасної «війни історій» Я. Калакура зупинився на двох аспектах: історіографічному змісті поняття «образ ворога» та його функціонуванні в російській історіографії, і належності історичної спадщини княжої України, її знакових постатей (передовсім Ярослава Мудрого). Автор наголосив, що пріоритетною місією українських істориків на тривалу перспективу залишається спростування фальсифікацій і маніпуляцій з історією України.

В авторській післямові йдеться про те, що процес методологічної трансформації вітчизняної історіографії триває, його рубіжне значення полягає в докорінних змінах свідомості українських істориків різних поколінь, відродженні національної традиції, утвердженні плюралізму методологій, впливі соціокультурного та антропологічного повороту, належній реалізації світоглядно-виховної функції, корпоративній консолідації й інтеграції української історичної науки у світовий історіографічний простір.

Зрештою варто зазначити, що монографія Я. Калакури вражає обсягом опрацьованої історіографічної інформації. Його текст надзвичайно антропологічно насиче-

ний — проаналізовано праці сотень сучасних українських істориків. Він послідовно реалізує авторське розуміння антропологізму в розвитку історичної думки: «...той чи інший названий історик сприймається як особистість, коли його образ природно вмонтований у ту епоху, у ті конкретно-історичні умови, у яких він жив і творив, а його праці відображають цінності і погляди цієї епохи» (с. 320). Тож для зручності користування монографією не завадив би відповідний іменний покажчик.

Рецензована праця — це справжній *magnum opus* Я. Калакури, оскільки логічно підсумовує його плідну наукову діяльність у царині української історіографії та є яскравим проявом нашої трансформаційної епохи, набуття вітчизняною історичною наукою нової якості. Цілком зрозуміло, що розглянута монографія містить чимало дискусійних сюжетів, які стануть каталізатором подальшої дискусії про шляхи розвитку сучасної української історіографії. Також, можна зауважити, що автор не претендував на те, аби охопити всю проблематику, пов'язану з методологічною трансформацією української історичної науки. Поза його увагою залишилися, зокрема, досить гостра проблема плагіату, який завдає серйозної шкоди історичному цеху, сучасні «ревізійністські» спроби відмовитися від національного наративу тощо.

На нашу думку, на сьогодні монографія Ярослава Калакури — це найбільш синтетична праця з проблем сучасної трансформації української історичної науки, тож вона має бути обов'язковою лектурою для всіх представників історичного цеху (і не тільки молодого покоління). Свідченням суспільної уваги до проблематики та важливості рецензованого методологічного тексту стало відзначення його автора Всеукраїнською літературно-мистецькою премією «Київська книга року-2024» в номінації «Історична література».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Krevetskyi, Iv. *Ukrainska istoriografia na perelomi. Zapysky Naukovoho Товариства ім. Shevchenka*. 1924. Т. CXXXIV-CXXXV. 161-184 [in Ukrainian].
[Кревецький Ів. Українська історіографія на переломі. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, 1924. Т. CXXXIV-CXXXV. С. 161—184].
2. Kalakura, Ya.S. *Ukrainska istoriografia: Kurs lektzii*. Kyiv, 2004; 2012 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ, 2004; 2012].
3. Kalakura, Ya.S. *Istorychni zasady ukraïnoznavstva*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С. Історичні засади українознавства. Київ, 2007. 381 с.].
4. Kalakura, Ya.S. *Metodolohiia istoriografichnoho doslidzhennia: naukovo-metodychni posibnyk*. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. Київ, 2016. 319 с.].
5. Kalakura, Ya.S., Rafalskyi, O.O., Yurii, M.Yu. *Mentalnyi vymir ukrainskoi tsyvilizatsii*. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ю. Ментальний вимір української цивілізації. Київ, 2017. 560 с.].

Надійшла / Received 23.09.2024

Vitalii MASNENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University (Cherkasy, Ukraine)
masnenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

AN OPTIMISTIC VIEW OF THE TRANSFORMATION
OF HISTORICAL SCIENCE IN MODERN UKRAINE

Book review:

Yaroslav Kalakura. Ukrainian Historiography at a Turning Point:
From Methodological Monism to European Landmarks
Kyiv: PPC Kyiv University, 2022. 464 p.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.264>
УДК 94(477)“1648/1764”

Богдан ГАЛЬ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології,
Мелітопольський державний педагогічний університет
ім. Богдана Хмельницького (Запоріжжя, Україна)
bogdan.gall@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3661-5616>

РЕВОЛЮЦІЯ, ЯКА ВІДБУЛАСЯ ДЕІНДЕ

Рецензія на книгу: *Олексій Сокирко. Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764*

Київ: Темпора, 2023. 912 с.

Монографія київського історика О. Сокирка, яка вийшла друком наприкінці 2023 р., стала підсумком багаторічних плідних студій та амбітною спробою синтезу військової історії козацької політики. Праця отримала схвальні відгуки колег [1] і була відзначена Міжнародною премією ім. Івана Франка, Премією ім. Леся Танюка «За збереження історичної пам'яті» та нагородою польського часопису «Przegląd Wschodni».

Дослідження складається з восьми розділів («Держава, створена на марші. Козацький Гетьманат і його військово-політична система», «Козацьке військо», «Наймані війська», «Козацькі “преторіанці”: надвірні та приватні війська», «Ultima ratio cossacorum: артилерія Козацького Гетьманату», «Міста, фортеці,

Цитування: Галь Б. Революція, яка відбулася деінде [Рец. на кн.: Сокирко О. Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 264—269. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.264>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

гарнізони: фортифікаційно-оборонні стратегії в Козацькому Гетьманаті», «Знання й сила: військова освіта та література», «“Держась воєнного обряду”: військові реформи Кирила Розумовського»), тридцяти одного підрозділу, карт, списку джерел і літератури, іменного й географічного покажчиків.

Така громіздка структура зумовлена масштабом авторського задуму та винятковим загальним обсягом монографії (912 стор.), а також необхідністю структурно виділити сюжети відносно другорядні, але досі недостатньо розглянуті у вітчизняній історіографії, як-от надвірні формування (поодинокі праці О. Васильєвої та В. Горобця), фортифікація (дослідження К. Липи, В. Вечерського, О. Коваленка та ін.), військова освіта (розвідки В. Панашенко, М. Яременка, В. Маслійчука й ін.).

Утім автор вважає, що й таке засадниче для його пояснювальної схеми питання як «форма державного устрою Гетьманщини (Війська Запорозького), її типологічна належність, модель і властивості в контексті політичних трансформацій раннього Нового часу» не стало у сучасній вітчизняній історіографії предметом системного аналізу та дискусій (за винятками праць В. Брехуненка, В. Горобця¹, В. Смоля, В. Степанкова); що у сучасних дослідженнях Гетьманщини описовість замінює типологізацію і структурно-функціональні пояснення; що глибокі рефлексії зупинилися на рівні праць істориків 1920—1930-х рр. (М. Грушевський, В. Липинський, Л. Окиншевич), трохи розширених закордонною українською історіографією 1980—1990-х рр. (Ф. Сисин, З. Когут) (с. 35—36). Тим важливішим видається завдання проаналізувати саме концептуальний вимір запропонованої автором синтези.

У центрі уваги історика знаходиться свідомо впроваджена Гадяцькою угодою (1658 р.) тричленна модель війська: станове ополчення, найманці та корпус артилерії. До створення ключового елементу — найманого війська — взявся ще Б. Хмельницький (с. 844). Утім лише за І. Виговського та його наступників було визначено організаційні засади і джерела фінансування найманців, що й призвело до усвідомлення останніх як потенційної основи війська Гетьманщини (с. 400—401). У часи Д. Многогрішного наймані формування набули постійного характеру, а П. Дорошенко завів місцевий вербунок, поділ на піхоту та кінноту, платню зі скарбу (с. 416), зробивши найманців дешевшими й боєздатнішими за козацьке

¹ Чергова праця В. Горобця побачила світ одночасно з «Козацьким Марсом...», що дозволяє простежити взаємні впливи, спільні підходи й важливі відмінності в інтерпретаціях тих самих феноменів [2].

ополчення, хоч і не такими дисциплінованими та контрольованими, як хотілося б гетьманам. Вододілом історії гетьманського найманства визначено 1726 р., коли з ліквідацією піхотної частини наймане військо втратило свою структурну цілісність, перетворившись на допоміжний контингент при козацькому ополченні (с. 490, 520). Примітно, що автор «Козацького Марсу...» відмовився від запропонованої ним раніше у праці «Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр.» (2006 р.) дихотомії «військо — армія» та визначення найманців як «війська, яке не стало армією».

Інший елемент запроєктованої І. Виговським військової моделі — корпус артилерії — описується як загалом децентралізований, неуніфікований, організаційно й фінансово немоdernізований, відносно небоєздатний і несамодостатній, до чого на останньому етапі існування Гетьманщини також доклалася «рестрикційна політика Росії» (с. 663).

Наслідком констатованої недорозвиненості найманих структур (перш за все піхоти) й корпусу артилерії стало використання як основи гетьманського війська козацького ополчення (територіальна міліція, козацьке військо-стан), заснованого на обов'язку військової служби козацької верстви, структурованого за територіальним принципом і фінансованого коштом місцевих бюджетів (с. 847). Це відрізняло Гетьманщину від більшості «мілітарно успішних країн Європи», які у XVIII ст. робили акцент на регулярну армію, комплектовану шляхом вербування, а рекрутовані територіальні формування ставали допоміжними (с. 848).

При цьому автор пише про спільну з тими самими країнами «загальну елімінацію станової військової служби», що в Гетьманщині проявлялася в невпорядкованості обліку, уповільненні мобілізації, відсутності прагнення до служби, сприйнятті її як обтяжливої повинності, а не лицарської честі (звідси розповсюдження практики наймитування), розширенні невійськового компоненту («на послугах дому» старшин) аж до нехтування службою, і, врешті, у втраті боєздатності вже незабаром після 1659 р. («якщо не вичерпало свій ресурс, то принаймні втратило той бойовий потенціал, що мало на початку Хмельниччини») (с. 397). З часом занепале козацьке ополчення перетворилося з «паритетного у воєнному аспекті союзника Московії» на допоміжний збройний контингент російської імперської армії (с. 848, 850).

Окреслені в «Козацькому Марсі...» причини неповної або неналежної реалізації запроєктованої військової моделі можна поділити на внутрішні й зовнішні. До перших віднесемо спротив козацької верхівки вкупі з відсутністю політичної волі гетьманів. Пояснення цих причин спонукає автора до розлогіх екскурсів у соціальну й політичну історію та, по суті, хоч у праці це й не концептуалізовано, вписує військову модель в іншу (не названу) тричленну модель «стан — військо — держава», де кожен компонент так само потребує численних пояснень і чи то обережного маркування як «ранньомодерна», чи, з огляду на ідеальний тип (і пізніші зразки), — як «недо-».

Станова структура Гетьманщини визначається в монографії як поєднання козацького війська, що грає роль осердя суспільної системи, та успадкованих від Речі Посполитої «дореволюційних станів» — церкви й міст, причому ці еле-

менти недостатньо синхронізовані та борються один з одним (с. 26, 76). Запропонована в «Лицарях другого сорту...» схема еволюції козацтва загалом залишилася незмінною: позастанова соціо професійна спільнота (чи то конгломерат військовослужилих корпорацій) до «Хмельниччини» й панівний (легітимний) лицарський стан (чи стан у процесі формування) після (с. 183, 208, 365, 406, 519, 849—850). Одночасно відзначається недоформалізованість, відсутність обліку та чітких критеріїв належності до стану (с. 282), загальна інволюція з поступовою втратою воєнного значення (с. 318), аж до парадоксального, на перший погляд, висновку про те, що козацтво Гетьманщини до кінця так і залишалося конгломератом військовослужилих корпорацій² (с. 275).

Уникнути заявленої суперечності (стан чи все ж конгломерат корпорацій?³) дозволяє інший висновок, а саме, що в боротьбі за станові права (Козацька революція) цей конгломерат військовослужилих корпорацій сформував військо, яке не досягло своєї мети — формування стану, натомість набуло окремих ознак ранньомодерної держави, тільки створеної не станом в інтересах стану, як стверджує автор (с. 318), а, скоріше, військом для захисту привілеїв цілого війська й окремих військовослужилих корпорацій у його складі.

Блокування козацькою верхівкою організаційних і дисциплінарних реформ війська автор пояснює, з одного боку, «світоглядними засадами та системою цінностей» (с. 704), а з іншого — страхом втрати слідом за військовим значенням політичних і соціальних позицій через поширення «регулярства» й добре дисциплінованої та контрольованої професійної армії (с. 413, 724—725). Відносний успіх блокування мав наслідком перетворення «цілком професійної вояцької касты» на соціальну та політичну еліту Гетьманщини з поступовою її «демілітаризацією», в той час як у Західній Європі йшов зворотний процес — пристосування старої еліти до «нових вимог професіоналізації війни» (с. 724).

Гетьманат у сенсі політичної надбудови, уособлюваний гетьманом і його найближчим оточенням, зміг на короткий час дистанціюватись від устремлінь козацької верхівки та запропонувати модель війська, що поступово нівелювала позиції тієї верхівки. Але, за оцінкою автора, вже того самого 1658 р. гетьманський авторитаризм поступився старшинській (полковницькій) олігархії. Сталий компроміс між ними було врешті знайдено ціною відмови від розбудови фінансової системи та найманого війська, гарантій привілейованого соціального статусу й політичних прав старшини, «консервації недостатньо сильної і централізованої влади гетьмана».

Виходячи з запропонованих автором характеристик ранньомодерної держави, ключовими з яких є суверенна (обмежена лише божими та природними

² В. Горобець так само воліє говорити про «групи населення», про «стан дифузії» соціальної структури Гетьманщини «впродовж усієї її історії», відсутність «уніфікованої моделі соціальної стратифікації», — при цьому у загальних висновках так само не піддавати сумніву факт «утвердження козацького стану в якості провідної упривілейованої соціальної верстви» за результатами Козацької революції [2, с. 108—109, 113].

³ Видається, це один із тих випадків, коли автор намагається узгодити новаторський зміст дослідження і традиційні висновки.

законами) влада правителя та політичної еліти над певною територією і стійкі інститути публічного управління (с. 28), видається сумнівним визначення продукту означеного гетьмансько-старшинського компромісу саме як ранньомодерної держави. Якщо написання слова «гетьманат» у праці то з великої, то з малої літери є не випадковим, то саме цей термін міг би використовуватися замість поняття «ранньомодерна держава» для позначення ситуативно сконструйованої моделі політичної системи саме Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст., уникаючи (непотрібних) порівнянь із «типовими» ранньомодерними державами доби Старого режиму з їхньою тенденцією до концентрації влади, уніфікації права, раціоналізації бюрократії, професіоналізації армії.

Серед зовнішніх причин недовпровадження тричленної моделі війська назвемо орієнтацію на річпосполитський спадок, відносну ефективність наявної архайчної моделі війська в регіональних конфліктах (с. 133, 699) і «посередництво імперій» (власне Російської), тобто визначення місця Гетьманщини у східноєвропейському геополітичному трикутнику Річ Посполита — Російська імперія — Османська імперія.

Порівняно з «Лицарями другого сорту...», в «Козацькому Марсі...» автор дещо змістив акценти щодо імперського впливу. Так, російський уряд уже не стільки стоїть на заваді військового реформування, скільки висловлює невдоволення «повільністю і неповороткістю військової машини Гетьманщини» (с. 831), прагне «тіснішої інтеграції та реформування військових інститутів» (с. 847), урешті поступово інтегрує гетьманське військо до реалій модерної військової справи (с. 743). Петербург названо «традиційним промотором військових реформ» (с. 332), а Мілітарну революцію на теренах Східної Європи — такою, що відбувається винятково за посередництва імперій (с. 178).

Запропонований М. Робертсом і Дж. Паркером концепт «мілітарної революції» в «Лицарях другого сорту...» вповні застосовувався до реалій Гетьманщини, — «те, що видається влучним у стосунку до європейської історії, для історії України [...], здається, має свій не менш промовистий сенс» [3, с. 7]. Але в «Козацькому Марсі...» автор відмовився від цієї пояснювальної моделі, заявивши, що вивчення військових інститутів та воєнної активності Гетьманщини «аж ніяк не передбачає прямого порівняння й тим паче накладання концепту Мілітарної революції на місцеві реалії. Це було б надто примітивним і некоректним порівнянням» (с. 24—25).

Аби зрозуміти причину цієї відмови, варто згадати сформульовані в «Лицарях другого сорту...» характеристики ідеального типу Мілітарної революції: поява регулярної армії; переважання у структурі регулярних армій піхоти й артилерії; девальвація ролі старого дворянства [3, с. 45]. Всі ці характеристики у випадку Гетьманщини дійсно розвинуті недостатньо, але те саме можна сказати й про цілу Гетьманщину як стан — військо — державу.

Обираючи між висновками про поразку Мілітарної революції (в гетьманській версії) і про фоновий (імперський) режим уповні успішного її (революції) здійснення, автор зробив свідомий вибір на користь останнього, хоча насправ-

ді ці висновки зовсім не конфліктують, і, можливо, що саме передчасна поразка гетьманської спроби Мілітарної революції не лише передувала успішній імперській, а й уможливила її. Втім така інтерпретація знаходиться вже за межами запропонованого дослідження.

Знайомство з цілим науковим доробком О. Сокирка переконує, що кожна його книжка виступає прологом до наступної, накреслює не лише її окремі теми, а й пропонує гіпотези на перевірку. Все починається з неочевидного, на перший погляд, а точніше навіть маргінального для вітчизняної історіографії сюжету, розсипаючись далі на безліч статей для вивчення вузьких і раніше зовсім недосліджених тем, виходячи зрештою на синтезу. В «Козацькому Марсі...» автор натякає на поле можливих подальших студій. Залишається лише здогадуватися, що це буде за ще один підхід до всебічного дослідження Гетьманщини, і чекати на нього.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kondratiev, I. Sokyрко O. Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii. 1648—1764. Kyiv: Tempora, 2023. 912 s., il., kart., tabl. *Siverianskyi litopys*. 2024. 3: 167-169. <https://doi.org/10.58407/litopis.240315> [in Ukrainian].
[Кондратьев І. Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с., іл., карт., табл. *Сіверянський літопис*. 2024. № 3. С. 167—169. <https://doi.org/10.58407/litopis.240315>.]
2. Horobets, V. Ukraina ta imperiia v rannomodernu dobu: chy bula Kozatska derzhava failed state? Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Горобець В. Україна та імперія в ранньомодерну добу: чи була Козацька держава failed state?. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2023. 116 с.].
3. Sokyрко, O. Lytsari druhoho sortu. Naimane viisko Livoberezhnoi Hetmanshchyny 1669—1726 rr. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. Київ: Темпора, 2006. 280 с.].

Надійшла / Received 09.12.2024

Bohdan Hal

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Docent at the Department of History and Archeology,

Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University (Zaporizhzhia, Ukraine)

bogdan.gall@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3661-5616>

A REVOLUTION THAT TOOK PLACE ELSEWHERE

Book review:

Oleksii Sokyрко. Cossack Mars. The State and the Army

of the Cossack Hetmanate during the Military Revolution, 1648—1764

Kyiv: Tempora, 2023. 912 p.

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «НА ПЕРЕТИНІ ЕПОХ. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ФЕНОМЕНОЛОГІЯ, ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА ГУМАНІТАРНІ НАСЛІДКИ, ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ»

Науковий захід, присвячений 110-й річниці початку Першої світової війни (1914—1918 рр.), відбувся 27—28 вересня 2024 р. у Чернівцях. Його організаторами стали Інститут історії України НАН України, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича та Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. Конференція об'єднала дослідників із різних міст нашої країни (Київ, Чернівці, Івано-Франківськ, Львів, Харків, Суми, Черкаси, Тернопіль та ін.), а також Польщі й Німеччини.

Відкрив форум директор Інституту історії України НАН України академік *Валерій Смолій*, наголосивши у своєму виступі на рефлексіях представників академічного середовища з приводу подій Великої війни та аналогіях із сучасною російсько-українською війною. Ці тези докладніше розвинув член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України *Олександр Реєнт*. Доповідач простежив зміни в політичній свідомості українців часів війни, підкреслив, що процес «розлучення з імперією», який розтягнувся на століття, має завершитися остаточною трансформацією свідомості українського народу від безініціативного «обивателя» до «народу, свідомого цінності свободи».

Цитування: Добржанський О., Христан Н. Міжнародна наукова конференція «На перетині епох. Перша світова війна: феноменологія, геополітичні та гуманітарні наслідки, історична пам'ять». *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 270—272.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Декан факультету туризму Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника д-р іст. наук, проф. *Володимир Великочій* у своєму виступі звернув увагу учасників конференції на те, що внаслідок війни 1914—1918 рр. у світовому політикумі усталилися етноніми «Україна», «українці», які замінили поширені до того назви «Галичина», «Малоросія», «русини», «малороси». На думку доповідача, справжнім рушієм процесів соборництва стало політично зріле суспільство Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття. Яскравим прикладом визрівання ідеї національної єдності були масові віча з вимогами української соборності та гаслами «Бажаємо до України!». Довершили формування цієї ідеї національні військові формування. Вінцем боротьби став акт злуки УНР і ЗУНР. Сформована впродовж 1914—1918 рр. ідея національної єдності залишається стрижнем стійкості українців й у часи повномасштабної війни з російським агресором.

Ідеї соборності також було розглянуто й у виступі д-ра іст. наук, проф. Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича *Олександра Добрянського*. Як зазначив доповідач, війна стала болісним випробуванням для українців Буковини, котрі страждали від наслідків російських окупацій, кровопролитних боїв на теренах краю й безпідставних переслідувань населення австрійською владою.

Геополітичні наслідки Великої війни проаналізував член-кореспондент НАН України, завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України *Олександр Лисенко*. Фахівець детально обґрунтував тезу про те, що наміри путінської пропаганди продовжувати стверджувати, буцімто «Україну створив Ленін», зазнали «повного краху та стали виявом безсилля сучасної Росії». Теперішня російсько-українська війна вже набуває рис протистояння глобального масштабу й «колективний Захід» має зосередитися на заходах, які могли б убезпечити світ від нової світової війни.

Наприкінці пленарного засідання відбулася презентація колективної монографії «Велика війна 1914—1918 рр.: осмислення трагічного досвіду», підготовленої викладачами факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, а також колегами з інших наукових інституцій, зокрема й закордонних.

Після пленарної частини конференції розпочалася секційна робота. Перша секція окреслила український вимір Великої війни. Друга секція зосередила свою увагу на її мілітарному аспекті, питаннях тактики і стратегії ведення бойових дій, участі в них окремих збройних формувань на теренах України. Під час роботи третьої секції було представлено соціальний та економічний виміри війни. Доповіді четвертої секції присвячувалися соціально-гуманітарним аспектам аналізованого історичного періоду. Дослідники окреслили проблеми становища населення у прифронтових районах, у тилу, зосередилися також на проблемі біженства. Історіографічні, джерелознавчі доповіді п'ятої секції стосувалися перспектив нового прочитання відомих наративів і необхідності нових підходів до інтерпретації джерел. Учасники шостої секції звернулися до феномену суспільної пам'яті про Першу світову війну.

Проведений захід переконливо засвідчив, що на сьогодні війна 1914—1918 рр. втратила статус «забутої» чи «незрозумілої». Матеріали конференції опубліковано до початку її роботи*.

Надійшла / Received 12.10.2024

Олександр ДОБРЖАНСЬКИЙ

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)

Oleksandr DOBRZHANSKYI

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine)

Назарій ХРИСТАН

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)

Nazarii KHRYSTAN

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine)

* На перетині епох. Перша світова війна: феноменологія, геополітичні та гуманітарні наслідки, історична пам'ять. Міжнародна наукова конференція, присвячена 110-й річниці початку Великої війни 1914—1918 рр. Чернівці, 27—28 вересня 2024 р.: Матеріали і тези доповідей. Наук. ред. О. Добржанський. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. 160 с. (URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018212>).

НА РОЗДОРІЖЖІ КОНТЕКСТІВ: ПРО ДОСВІД ПРЕЗЕНТАЦІЇ У США ТА ФРАНЦІЇ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Цілком закономірною реакцією на російське повномасштабне вторгнення стало зростання уваги іноземних дослідників до України, зокрема до усної історії російсько-української війни. За останні два з половиною роки у програмах різноманітних закордонних конференцій, круглих столів, воркшопів, тренінгів тощо майже обов'язково є окремі секції й панелі, проблематика яких присвячена Україні. Часто їх ініціюють українські історики, котрі виїхали у 2022 р. за кордон і продовжують займатися українознавчими студіями, дослідники з української діаспори або інституції чи особи, зацікавлені певною мірою «екзотичним досвідом» проведення усноісторичних досліджень в умовах війни.

У цьому контексті варті уваги два наукові заходи, що відбулись восени 2024 р. в Європі та США і були присвячені обговоренню різних аспектів фіксації, збереження, оприлюднення й інтерпретації усної історії російсько-української війни.

У 58-й щорічній зустрічі Американської асоціації усної історії «Oral History: Bridging Past, Present, & Future», яка проходила 30 жовтня — 2 листопада 2024 р. у м. Цинциннаті (Огайо, США), взяли участь 335 доповідачів і 9 запрошених спікерів¹. Серед них дослідники, викладачі, митці, журналісти, громадські та культурні діячі, військовики, правозахисники, працівники кіно- й радіоіндустрії, фахівці з бібліотечної справи зі Сполученого Королівства, Грузії, Ізраїлю, Індії, Індонезії, Італії, Канади, Ліберії, ОАЕ, ПАР, Сінгапуру, США, Тринідаду і Тобаго,

¹ Програму заходу див.: URL: <https://oralhistory.org/2024/10/04/2024-oha-annual-meeting-final-program-now-available/>

Цитування: Маховська С. На роздоріжжі контекстів: про досвід презентації у США та Франції усноісторичних досліджень російсько-української війни. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 273—277.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

України, Франції. Всі вони є водночас творцями джерельної бази усної історії різних країн світу та її активними користувачами.

Серед тем цієї зустрічі, які викликали особливий дослідницький інтерес, можна виділити такі: залучення спільноти глухих до формування архівів усноісторичних інтерв'ю; поглиблення теоретичних і практичних знань про соціальну й культурну історію афроамериканської спільноти завдяки створенню інтерактивного цифрового архіву усної історії темношкірих; аналіз інтерв'ю палестинських іммігрантів задля кращого розуміння їх ідентичності та поведінкових моделей у контексті поточних подій між Палестиною й Ізраїлем; відмінності в підходах до транскрибування усноісторичних інтерв'ю; індексування усної історії, а саме створення перехресних посилань на певні сюжети в медіадокументах, опис вмісту записів «природною мовою», режимів їх перегляду та дослідження; використання подкастів, розроблених за матеріалами архівів усної історії, з метою їх удоступнення для громадськості; польова робота з дітьми й підлітками; гендер і сексуальність в усноісторичних дослідженнях; особливості використання усноісторичних джерел у військовій справі; усна історія в умовах дистанційних досліджень; робота зі свідками травматичних подій, таких як війна, геноцид, окупація, терористичні акти, вбивства, зґвалтування тощо.

Окремо слід згадати презентацію *Крістофера Пандзи* з Колумбійського центру досліджень усної історії «Curating with Data and AI»² щодо інструментів штучного інтелекту, які можуть допомогти історикам у створенні, впорядкуванні, дослідженні та аналізі різноманітних усноісторичних колекцій.

Українській проблематиці були присвячені круглий стіл «Recording the Stories of Russo-Ukrainian War: Challenges, Risks, and Methodological Approaches» і панель «Understanding the Diversity of War Experiences: Case of Ukraine», ініційовані представницями Української асоціації усної історії, зокрема її співголовою Н. Ханенко-Фрізен (Альбертський університет, Канада) та членкинями С. Маховською (Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф; Інститут історії України НАН України), В. Нестеренко (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна), Н. Отріщенко (Центр міської історії у Львові), Ю. Скубицькою (Принстонський університет, США). Завдяки всебічному сприянню Канадського інституту українських студій та Американської асоціації усної історії учасниці отримали можливість поділитися досвідом усноісторичних досліджень в умовах російсько-української війни, зосередивши увагу аудиторії на необхідності зміни оптик у західних дискурсах про Україну.

Приємно вразила увага істориків із різних куточків світу до заявленої проблематики. У ході обговорення тем доповідей стало зрозуміло, що специфіка фіксації усних історій про війну Росії проти України виразно відгукується колегам, які працюють із подібними досвідами, спричиненими російською агресією в інших країнах, а отже потребують залучення до діалогу чи навіть дискусії. Ідеться про дослідження *Ії Шаламберідзе* (Фонд «ТАСО») й *Тіни Цомає* (Грузинський інститут громадських справ) «Femicide in the Conflict Zone: Unveiling Untold

² Про результати проекту К. Пандзи див. докл.: URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nAp5aOxQIss>

Stories of Women's Resilience and Struggle in Abkhazia». Цей проект є потужною платформою для жінок, які діляться власними спогадами, історіями своїх подруг, матерів, тіток і сестер, котрі зазнали насильства під час війни в Абхазії. Він функціонує з 2007 р., і тривалий час жінки мали серйозні труднощі з проговоренням пережитого досвіду, однак після повномасштабного вторгнення Росії в Україну кількість охочих поділитися спогадами суттєво зросла, тож сьогодні проект активно поповнюється новими інтерв'ю.

Під час роботи панелі *Світлана Маховська* презентувала досвід усної історичного проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», у рамках якого з травня 2022 р. здійснюється фіксація спогадів очевидців російської окупації на Чернігівщині та Київщині. Готуючись говорити про дослідження на деокупованих територіях перед новою аудиторією, слід щоразу думати про контексти, у межах яких Україну можуть сприймати слухачі. Від відстані, на якій вони перебувають, часто залежить оптика уявлень про нашу країну загалом та про реалії російсько-української війни. Запитання, які пролунали, з одного боку, підтвердили неабиякий професійний інтерес іноземних колег до вивчення незавершеної історичної події, а з іншого — увиразнили етичні аспекти роботи з травмою та проблематику пам'ятотворення. До обговорення етики досліджень «по гарячих слідах» долучилася, зокрема, директорка Колумбійського центру досліджень усної історії *Мері Маршалл Кларк*, яка керувала низкою проектів про наслідки теракту 11 вересня 2001 р. Зрозуміло, що методики фіксації усної історії з таким рівнем травматичності українськими та американськими дослідниками здебільшого збігаються, однак відчувається різниця у сприйнятті історико-культурних контекстів, специфіки інструментарію, необхідного для роботи з минулим і теперішнім.

Це можна пояснити тим фактом, що довгий час західна академічна спільнота функціонувала у відмінному від українського форматі продукування, оцінки, перерозподілу та споживання наукового знання. Як слушно зазначає директорка Канадського інституту українських студій, професорка Альбертського університету Н. Ханенко-Фрізен, спираючись на власний багаторічний досвід досліджень як в Україні, так і за її межами, поле української науки й наукове середовище за кордоном до російського вторгнення позначалися «різними модальностями дослідницької поведінки». Кожна з цих модальностей характеризувалася відмінними формами організації праці, епістемологічними традиціями, завданнями досліджень, системою рецензування та етичними протоколами [1]. Ці відмінності й досі легко зчитуються, коли українські дослідники презентують свої напрацювання за кордоном.

Одним із потужних майданчиків для занурення в контекст та оновлення дослідницького інструментарію є спільні проекти, під час яких з'являється можливість проаналізувати і спробувати зрозуміти погляд на одну й ту саму проблему як дослідників-інсайдерів, так і дослідників-аутсайдерів. Яскравим прикладом такої співпраці стали напрацювання американських студентів Вест-Честерського університету, які під керівництвом своєї викладачки *Яннекен Смукер* організували панель «Cultural Conflict: Cultural Resistance in Brazil and Ukraine», де презентували матеріали власних дослідницьких ініціатив. Так, *Томас Вуд* оприлюднив

результати аналізу інтерв'ю зі студентами українських університетів, метою яких було дослідження різних форм культурного спротиву молоді в Україні. *Скайлар Пейнтер* фіксувала спогади українських жінок про їхній досвід опору як під час російсько-української війни, так і за радянської влади. *Вібке Мерер* зосередила свою дослідницьку увагу на освітніх викликах, з якими стикаються українські студенти в Україні та Німеччині. Приклад цієї панелі виявився надзвичайно цікавим, адже молоді дослідники завдяки довірливому контакту та відкритій співпраці зі своїми респондентами з України змогли зчитати внутрішні контексти українського спротиву, а найголовніше — дійти цілком об'єктивних висновків, що не завжди є легким завданням навіть для «дорослих» дослідників.

Ще одним заходом листопада 2024 р. стала міжнародна конференція «Wartime Occupations in Europe 20th — 21st centuries: Socio-Historical Perspectives», організована дослідницьким альянсом «Війна та суспільство у Центральній та Східній Європі (XX—XXI ст.)» (EURETES), який об'єднує CERCEC-EHESS, Карлів університет у Празі та львівський Центр міської історії. Участь у цьому заході, який тривав 6—8 листопада, взяли 32 фахівці з Австрії, Бельгії, Сполученого Королівства, Нідерландів, Німеччини, України, Франції, Чехії. Метою зустрічі було вивчення технологій дослідження та концептуалізації соціального досвіду окупації після 1945 р. шляхом міждисциплінарної дискусії між істориками, соціологами й фольклористами, які працюють з різними окупаціями в усіх регіонах Європи.

Розпочалася зустріч ключовою лекцією професорки Вуппертальського університету *Тат'яни Тенсмаєр* «In How it Impacted upon Societies and Individuals during World War II», яка була присвячена різним аспектам німецької окупації часів Другої світової війни, а також її впливу на суспільство й поведінку людей.

Завдяки всебічній підтримці CERCEC-EHESS, бездоганній організації французьких колежанок Юлії Шукан і Маші Церович, а також сприянню Французького посольства в Києві до конференції змогли долучитися чимало українських дослідників і дослідниць, котрі працюють як в Україні, так і за її межами. Серед них М. Гоманюк (Херсонський державний університет), О. Кузьменко (Інститут народознавства НАН України), С. Маховська (Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф; Інститут історії України НАН України), О. Міхеєва (Український католицький університет), В. Науменко (Відкритий університет у Гагені, Німеччина), Л. Сорока (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна), А. Харченко (Харківський національний університет мистецтв ім. І.П. Котляревського).

Зрозуміло, що тема окупації під час різних світових воєн для закордонних дослідників давно не є новою, проте проблематика попередніх окупаційних досвідів суттєво актуалізується через нові виклики, з якими сьогодні стикається Україна. Серед дискусійних тем опинилися певна двозначність усноісторичних свідчень та питання їх майбутньої верифікації. Висловлювалися міркування щодо категорії тимчасовості, опозицій «колективне — індивідуальне», «чутки — факти». Увагу аудиторії привернули дослідження мови різних усноісторичних джерел, специфіка проживання українцями стану горювання після втрати близьких, а також етичні протоколи інтерв'ювання жертв насилля.

Варта уваги етика комунікації закордонних дослідників щодо тем, які є частиною особистого травматичного досвіду науковців з України. До прикладу, висловлюючи свій професійний захват від щоденників, які респонденти з Чернігівщини вели впродовж 36 днів російської окупації, джерелознавець із Бельгії *Еммануель Дебрюйне* кілька разів перепросив за свою надмірну зацікавленість та емоційність, усвідомлюючи, що говорить про «свіжу» травму українців. Натомість у перебігу двох конференцій було помітно, як дехто з іноземних колег не відчуває різниці між категоріями «жертва» й «загрожена особа», що виразно транслюється як щодо українців загалом, так і щодо дослідників з України зокрема. І це цілком зрозуміло, адже перебуваючи ззовні, на війну зазвичай дивляться очима спостерігача, а не того, хто проживає її зсередини. Натомість персональний досвід спілкування з респондентами авторки цих рядків свідчить про те, що вони здебільшого не позиціонують себе жертвами, як, власне, і більшість українських дослідників, котрі живуть і працюють в умовах війни. Як слушно зазначила соціологиня Н. Отріщенко, простір війни — це загрожений простір, простір небезпеки, який можна окреслити фізичними кордонами країни, її територією, однак цей простір сповнений людьми [2, с. 18].

Отже, маємо зазначити, що аутсайдерська та інсайдерська дослідницькі оптики вивчення як України, так й усної історії російсько-української війни продовжують залишатися на роздоріжжі контекстів, у які залучений кожний окремих дослідник. Однак попри розбіжності у сприйнятті та потрактуванні різних етапів усної історичних студій в умовах війни, що триває, дуже цінним є професійний діалог і фахова дискусія, коли навіть протилежні думки стають приводом для розвитку та переосмислення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Khanenko-Frizen, N., Skubyt'ska, Yu. Istoryky i viina: (usna) istoriia, istorychna polityka i dekolonizatsiia shhidnoievropeiskyykh studii. *Ukraina moderna*. 12.11.2024. URL: <https://uamoderna.com/war/istoryky-i-vijna-usna-istoriya-istorychna-polityka-i-dekolonizaciya-shidnoyevropejskykh-studij> [in Ukrainian].
[Ханенко-Фрізен Н., Скубицька Ю. Історики і війна: (усна) історія, історична політика і деколонізація східноєвропейських студій. *Україна модерна*. 12.11.2024. URL: <https://uamoderna.com/war/istoryky-i-vijna-usna-istoriya-istorychna-polityka-i-dekolonizaciya-shidnoyevropejskykh-studij/> (дата звернення: 21.11.2024)].
2. Otrishchenko, N. (Ed.) Rozmovy z tymy, khto pytaie pro viinu. Lviv, 2024 [in Ukrainian].
[Розмови з тими, хто питає про війну. За ред. Н. Отріщенко. Львів: Центр міської історії, 2024. 180 с.].

Надійшла / Received 28.11.2024

Світлана МАХОВСЬКА

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф;
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Svitlana MAKHOVSKA

State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage against Technogenic Disasters;
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

СТЕПАНКОВ ВАЛЕРІЙ СТЕПАНОВИЧ

23 січня 2025 р. на 78-му році життя відійшов у Вічність відомий український історик, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка Валерій Степанович Степанков. Його численні праці стали вагомим внеском у дослідження цивілізації раннього нового часу й отримали визнання не лише в нашій країні. Підручники та посібники, написані В. Степанковим, уже три десятиліття формують національну свідомість молодих українців.

Народився історик 18 вересня 1947 р. у с. Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільської (від 1954 р. Хмельницька) області. Його батьки, Степан Федорович та Катерина Всеволодівна, мали великий вплив на формування українського світогляду сина, прищепили йому любов до рідної землі.

У 1965 р. В. Степанков вступив на історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, навчався на відмінно. Тут він захопився науковими студіями й почав досліджувати соціальні рухи на Поділлі в роки Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Отримавши диплом із відзнакою, працював у 1969—1970 рр. учителем історії восьмирічної школи у с. Сергії Путильського р-ну Чернівецької обл.

Вирішальну роль у становленні В. Степанкова як ученого відіграв завідувач кафедри загальної історії проф. А. Коваленко, який наголосив на продовженні роз-

Цитування: Копилов С. Степанков Валерій Степанович. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 278—281.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

початих ще під час навчання досліджень. Навесні 1970 р. молодого науковця запросили на посаду асистента кафедри загальної історії, а науковим консультантом роботи була призначена відома дослідниця козацтва кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії АН УРСР О. Апанович. Але завершував і захищав у 1980 р. В. Степанков свою кандидатську дисертацію «Антифеодальна боротьба селянства і козацьких низів в роки Визвольної війни (1648—1654 рр.)» уже під керівництвом проф. Л. Коваленка. В 1993 р. у спеціалізованій вченій раді Київського державного університету ім. Тараса Шевченка за сукупністю наукових праць він захистив докторську дисертацію «Українська держава в середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648—1657 рр.)».

На зламі тисячоліть лейтмотивом наукової творчості професора В. Степанкова стала концептуалізація українських подій середини — другої половини XVII ст., дослідження політичних, соціальних і ментально-свідомісних вимірів вітчизняної ранньоновістичної історії. Більшість його праць була написана у творчому тандемі з одностудентом і товаришем зі студентських років доктором історичних наук, професором, академіком НАН України Валерієм Смолієм. Становлення цього наукового дуету відбулося ще наприкінці 1980-х рр., коли тривалі дискусії щодо ранньомодерної минувшини переросли в багаторічне плідне співробітництво й міцну дружбу.

В. Степанков і В. Смолій запропонували науковому загалу свою концепцію історії національно-визвольних змагань українців у середині XVII ст., яка згодом трансформувалася в концепцію Української національної революції XVII ст., основні положення котрої оприлюднено в монографії «Українська національна революція (1648—1676 рр.)» (Київ, 1999 р.). До цього епохального історичного явища В. Степанков звертався ще не раз («Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.)» (Київ, 2009 р.), «Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції» (Київ, 2019 р.)), вписуючи національний революційний проєкт у контекст революцій раннього нового часу. Значним внеском у вивчення ранньоновістичного періоду української історії стала підготовлена В. Степанковим у співавторстві зі В. Смолієм монографія про одну з найвизначніших постатей цієї доби — гетьмана Б. Хмельницького (праця витримала три видання: 1993, 1995, 2009 рр.), а згодом проблематика набула свого продовження в монографії «Ідея протекторства в геополітичній доктрині Богдана Хмельницького та Переяславський проєкт 1648 року» (Київ, 2023 р.). Ще одним вагомим біографічним дослідженням став життєпис наступника Б. Хмельницького гетьмана Петра Дорошенка (Київ, 2011 р.). Спільно зі В. Смолієм були підготовлені праці «Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття» (Київ, 2008 р.), «Український політичний проєкт XVII ст.: становлення національного інституту влади» (Київ, 2014 р.), «Інститут влади в політичній системі України (середина — друга половина XVII ст.)» (Київ, 2014 р.).

Результати проведеного В. Степанковим наукового аналізу дипломатичного протистояння імперському наступу на Україну були представлені в колективних монографіях, опублікованих Інститутом історії України НАН України у 2022 р. («Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу», «Україна в міжцивілізаційних дискурсах античності, середньовіччя та раннього модерну»). Загалом творчий доробок Валерія Степановича сягає 590 наукових і науково-популярних праць, посібників, підручників, написаних індивідуально й у співавторстві.

Науково-педагогічна діяльність В. Степанкова стала вагомою частиною його професійної реалізації. В 1999—2006 рр. він обіймав посаду завідувача кафедри всесвітньої історії рідної alma mater, Кам'янець-Подільського університету, працював на посаді професора, а з червня 2015 р. знову повернувся до керівництва кафедрою. Уважний, добрий, вимогливий — він був одним із найавторитетніших викладачів факультету та загалом вишу. Улюблений вислів професора В. Степанкова: «Честь — або вона є, або її немає» став життєвим кредо для кількох поколінь його учнів — учених-істориків, учителів та оборонців Української держави.

В. Степанков викладав нормативні курси («Нова історія країн Азії та Африки», «Новітня історія країн Азії та Африки», «Методологія історії», «Методика викладання історичних дисциплін у вищих навчальних закладах»), ініціював внесення до навчальних планів спецкурсів із проблем історії України раннього нового часу й забезпечував їх викладання («Проблеми Української революції XVII ст. (1648—1676 рр.)», 2007 р.; «Українська держава в середині XVII ст.: проблеми становлення, боротьби за незалежність і впливу геополітичного фактора (1648—1657)», 2007 р.; «Українська державна ідея XVII—XVIII ст.», 2010 р.; «Джерела з історії національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст.», 2018 р.; «Проблеми української революції XVII ст.», 2019 р.; «Український політичний проект XVII ст.: становлення інституту влади (європейський вимір)», 2021 р. та ін.). Наукові здобутки вченого було використано при укладанні підручника для 7-го класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» (Київ, 2000; 2007; 2020 рр., у співавторстві зі В. Смолієм). На III Київській міжнародній виставці-ярмарку «Книжковий сад-2001» його відзначено дипломом у номінації «Найкращий підручник».

Академічність, відкритість і демократизм В. Степанкова у спілкуванні зі студентами формували інтерес до історії українського цивілізаційного процесу раннього нового часу, захоплення подіями XVII ст. Лекції, семінарські заняття, наукові праці вченого стали орієнтирами для наступної генерації істориків, для його наукової школи: В. Верстюк, В. Газін (мол.), С. Калущький, О. Мацьков, Н. Стеньгач, О. Юга та ін.

Наукова й педагогічна діяльність В. Степанкова була гідно поцінована. Серед високих державних та академічних відзнак: Премія ім. Михайла Грушевського НАН України та почесне звання заслуженого працівника освіти України (1993 р.), Державна премія України в галузі науки і техніки (2001 р.),

Почесна грамота Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом (2003 р.), знаки Міністерства освіти і науки України «За наукові досягнення» (2006 р.) і «Петро Могила» (2007 р.), орден «За заслуги» III ступеня (2007 р.), відзнака Президента України «Хрест Івана Мазепи» (2010 р.), відзнака Кам'янець-Подільської міської ради «Почесний громадянин міста Кам'янця-Подільського» (2017 р.), відзнака НАН України «За наукові досягнення» (2019 р.), стипендія Кабінету Міністрів України за видатні заслуги у сфері вищої освіти (2021 р.).

Професор В. Степанков був людиною високої культури, його поважали колеги, студенти й наукові опоненти. Національне він ставив вище за академічне доктринерство, був справжнім ідеалістом у науковій та освітянській діяльності. Людина слова, діла, честі. Світла пам'ять про мудрого наставника й історика-інтелектуала завжди зберігатиметься у серцях друзів, колег, випускників університету, для яких він був взірцем людяності та професіоналізму...

Надійшов / Received 05.02.2025

Сергій КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський)

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Згідно з розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 «Про визначення Видавничого дому «Академперіодика» НАН України видавцем наукових журналів...», підготовку та випуск *Українського історичного журналу* від 1 січня 2023 року здійснює назване видавництво. Через це частково змінились правила оформлення рукописів статей, порядок їх подання, розгляду й затвердження редакційною колегією.

Звертаємо увагу, що відтепер рукописи статей (формат doc або docx), а також файли з ілюстративним матеріалом (формати JPEG, TIFF, з роздільною здатністю не менше 300 dpi) слід надсилати на адресу **UHJ_2025@ukr.net**. Файли з ілюстраціями необхідно називати за прізвищем першого автора статті та порядковим номером ілюстрації в ній.

Обсяг статті **не повинен** перевищувати **1 авторський аркуш** (40 тис. знаків з пробілами), огляду та рецензії — **0,4—0,5 авт. арк.** (15—20 тис. знаків), матеріали до ювілєв і з хроніки наукового життя — не більше **0,3 авт. арк.** Рукописи більшого обсягу редколегія не розглядатиме.

Перед текстом **необхідно** подавати **УДК статті та відомості про автора** за такою структурою: ім'я, прізвище (прописними літерами), науковий ступінь, вчене звання, посада, афіліація, електронна адреса, ORCID (у форматі <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>). Цю інформацію потрібно надати й англійською мовою разом із назвою статті після інтегрованого списку літератури. До тексту статті обов'язково треба додати структуровані анотації обсягом **від 1,5 до 2 тис. знаків** українською й англійською мовами.

У тексті статті посилання на архівні джерела та будь-які коментарі автора подаються в підрядкових посторінкових виносках, оформлених автоматично.

Посилання на літературу треба наводити у квадратних дужках по мірі згадування в тексті (**наприклад: [1, с. 25]**) й оформлювати у **Список літератури / References** (інтегрований список літератури) відповідно до ДСТУ 8302:2015. Докладно правила оформлення статей та приклади бібліографічних описів наведено на сайті журналу.

Від 2023 року не лише статті основних рубрик *Українського історичного журналу*, але також **Рецензії й огляди** отримують **DOI** (у форматі <https://doi.org/>). Тож рукописи до цієї рубрики треба подавати з власними назвами і таким самим оформленням, як інші статті журналу. Матеріали до рубрик **Ювілєї** та **In Memoriam** обов'язково повинні **супроводжуватися фотографіями** й бути оформлені за спрощеною структурою, тобто лише з підписами авторів.

Статті, оформлені не за правилами, редколегія **не розглядатиме**.

Просимо звернути увагу також на те, що до редакції слід надсилати лише електронний варіант статті й бажано без співавторства. Прийняття статті до редакційного портфеля не означає її обов'язкову публікацію, оскільки всі матеріали проходять ретельний відбір шляхом експертного оцінювання й обговорення членами редколегії. Редколегія залишає за собою право не допускати статті до публікації у випадку отримання негативних експертних висновків.

При затвердженні статті до друку всі автори підписують з Інститутом історії України Національної академії наук України ліцензійний договір (його бланк розміщено на веб-ресурсі журналу http://uhj.history.org.ua/uk/for_authors).

Запрошуємо до співпраці!